

T U D O M Á N Y T Á R

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

SZERKEZTETIK

LUCZENBACHER JÁNOS és ALMÁSI BALOGH PÁL.

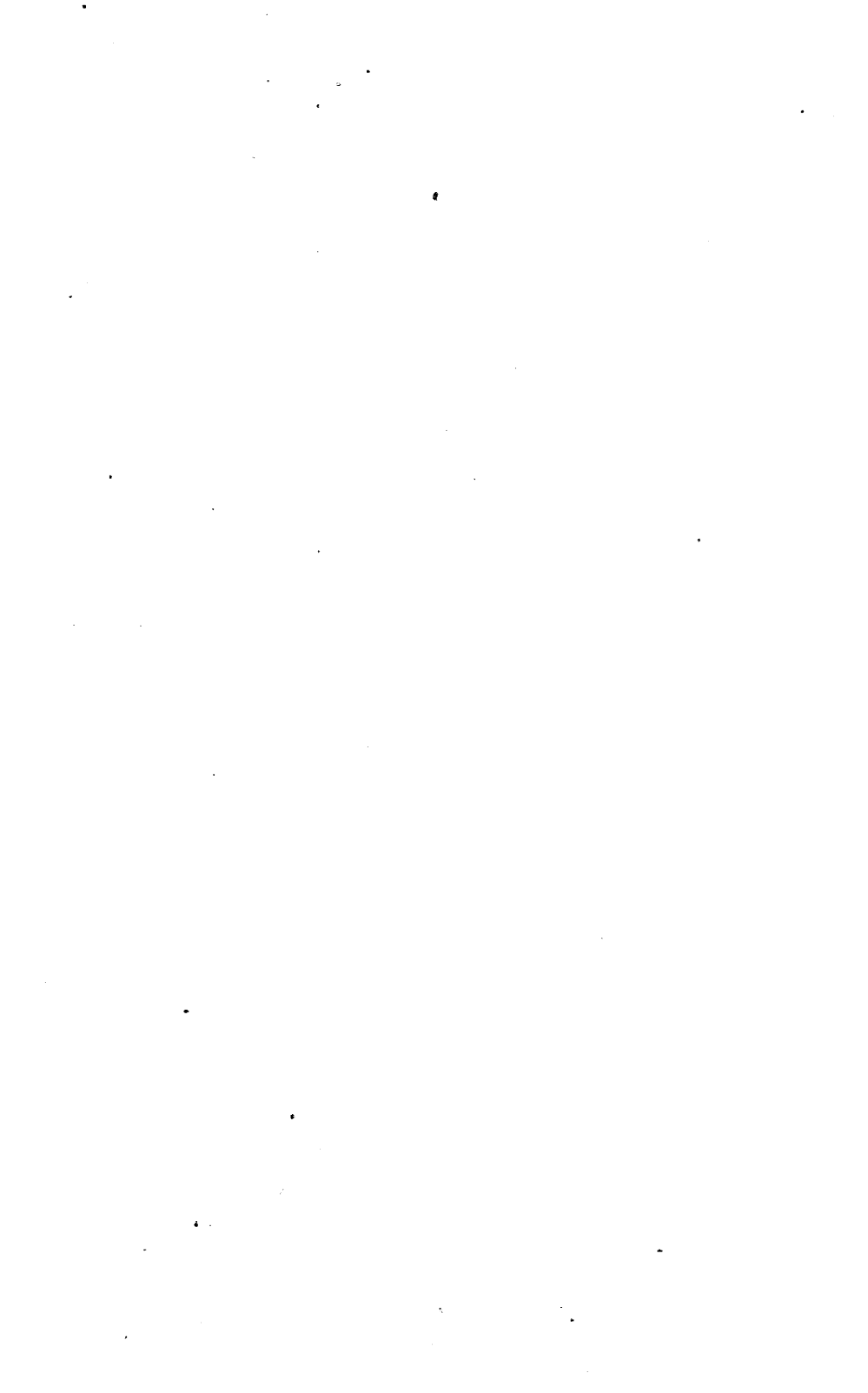
UJ FOLYAM. — NEGYEDIK ÉV

HETEDIK KÖTET.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1 8 4 0.

T U D O M Á N Y T Á R

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

Á R T E K E Z É S E K.

SZERKEZTETI

LUCZENBACHER JÁNOS.

HETEDIK KÖTET.

B U D Á N,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1 8 4 0.

ÉRTEKEZÉSEK' TARTALMA.

	<i>Lap.</i>
I. Municipális igazgatás a' római birodalomban. SZALAY LÁSZLÓ	7.
II. A' Vegyaránytan. IRINYI	23. 71.
III. Görögország történeteinek philosophiája. VASDA PÉTER.	37. 114.
IV. Szent Márton születése' helyéről. PODHRADCZKY JÓZSEF.	59.
V. A' természettan' fontossága iskoláinkban. BRIEDL FIDÉL.	90.
VI. A' moldvai magyar népköltés	138.
VII. Philosophiai (észteni) nyelv. Guzmics' kézira- taiból. BRIEDL FIDÉL.	143. 222.
VIII. Meteorologiai töredék. BENCZÚR JÁNOS.	157. 236.
IX. Lebedias. KÁLLAY FERENCZ	170. 203. 281. 335.
X. A' régi görög és római classicusok' érdekessége. KIS JÁNOS.	183.
XI. Nehány észrevétel a' nyelvjavításról. KIS JÁNOS.	249.
XII. A' tudós társaságok' haszna. KIS JÁNOS.	271.
XIII. A' budapesti bírák. PODHRADCZKY JÓZSEF.	296.
XIV. A' legrégebb pénz (II. réznyomattal) LUCZENBACHER JÁNOS.	315.
XV. Az újabb csillagképek. LUGOSSY JÓZSEF.	350.
XVI. A' föld' korairól. SOLTÉSZ JÁNOS.	374.

XVII. Okleveles toldalek. (I. réznyomattal, és I. ok-
levél' képmása réznyomathán). LUCZENBA-
CHER JÁNOS, JERNEY JÁNOS, és PODHRADCZKY

JÓZSEF. 67. 140. 199. 265. 324. 405.

É R T E K E Z É S E K.

I.

MUNICIPÁLIS IGAZGATÁS

A' RÓMAI BIRODALOMBAN.

VI.

A' curiába zárkozott vagy záratott curiálisok' kötelességei és terhei e' következők:

1. A' municipium' ügyeinek, kiadásainak és jövedelmeinek igazgatása, akár tanácskozás' útján a' curiában, akár municipális tisztségek' viselése által. Ezen kettős helyzetben, a' curiálisok nem csak önnön viseletükről kezekedtek, hanem a' város' szükségeiről is, miket a' jövedelmek' elégtelensége' esetében fedezni köteleztettek.

2. A' közadózások' behajtása, még pedig saját javaik' felelősége alatt be nem kerülés' esetében ¹⁾. Az adókkal terhelte és birtokosaiktól elhagyott földek a' curiára szálltak, melly értők az adót is fizette, míglen új vállalkozó nem találkozott. Ellenkező esetben az elhagyott jószágot terhelő adó a' többi birtokok között felosztott ²⁾.

1) Exigendi tributí munus decurionibus mandatur. (Dig. lib. I. tit. 1. §. XVII.) Decaproti et icosaproti (a' tíz és húsz elsőbb decurio) tributa exigentes fiscalia detrimenta resarciunt. (Dig. ibid.)

2) Praedia deserti decurionibus loci cui subsunt assignari debent cum immunitate triennii. (Cod. Just. lib. XI. tit. XVIII.)

3. A' curialis nem adhatá el, a' tartományfő' engedelmé nélkül, azon jószágát, mely őt curialissá tevő ¹⁾).

4. A' curialisok' örökősei, ha a' curián kívül maradtak, 's a' curialisok' özvegyei és leányai, kik nem-curialis férjhez mentek, javaiknak egy negyedét a' curiának általengedni köteleztettek ²⁾).

5. A' gyermektelen curialisok csak javaiknak egy negyedéről rendelkezhettek végintézetileg. A' többi három negyed jogilag a' curiára szállott ³⁾).

6. Nem hagyhatták oda a' municipiumot, még szabott időre sem, a' tartományigazgató' felhatalmazása nélkül ⁴⁾).

7. Ha a' curiából elszöktek, és vissza nem hozathattak, javaik a' curia' hasznára elkoboztattak ⁵⁾).

8. Az „aurum coronarium“ név alatt ismeretes adó, mely a' fejedelemnek fizetendő szabott összegeből állott, bizonyos ünnepélyességek' alkalmával, kirekesztőleg a' curialisokat terhelte ⁶⁾).

1) Generali sanctione decernimus, utsi curialis praedium urbanum aut rusticum vendat cujuscunque conditionis emptori, apud rectorem provinciae idoneas causas alienationis alleget . . ut ita distrahendae possessionis facultatem accipiat, si alienationis necessitatem probaverit, infirma enim erit venditio si haec fuerit forma neglecta. (Cod. Theod. lib. XII. tit. III. l. II.)

2) Meminimus nuper emissâ lege . . portionem quartam de facultatibus curialium fati munus implentium . . ab intestato ad quemque (praeterquam si ad filios curiales deferatur) curialium deputasse corporibus. (Cod. Just. lib. X. tit. XXXIV. l. II.)

3) Roth, de re mun. Rom. 81 l.

4) Ugyan ott, 82 l.

5) Curiales omnes jubemus ne civitates fugiant aut deserant rus habitandi causa, fundum quem civitati praetulerint scientes fisco esse sociandum, eoque rure esse carituros cujus causa impios se, vitando patriam, demonstraverint. (Cod. Theod. lib. XII. tit. XVIII.)

6) Nullus, exceptis curialibus, quos pro substantia sui aurum coronarium offerre convenit, ad oblationem hanc adstringatur. (Cod. Theod. lib. XII. tit. XIII.)

VII.

Az ennyi terhek' viselésére köteles curialisok, kárpótlásul:

1. Nem vonathattak tortura alá, hanem ha rendkívüli esetekben ¹⁾.

2. Némi meggyalázó 's testi büntetések alól, melyek a' pórnépre szabathattak, fel voltak mentve, mint például: nem ítéltethettek bányamunkára, nem szoríthatattak nyakvasba, nem égettettek el elevenen stb ²⁾.

3. Míután a' municipalis hivatalok' egész során általmentek, azok kik a' végromlást szerencsésen kikerülték, a' municipalis tisztségek' viselése alól fel voltak mentve, bizonyos megtiszteltetéseket nyertek, 's gyakrabban a' *comes* czímet is ³⁾.

4. A' nyomorúságra jutott decuriók a' municipium' költségein tápláltattak ⁴⁾.

'S csak ennyi hasznát vették a' curialisok a' pórnéptől különválasztatásoknak, holott ellenben a' pór előtt nyitva volt minden út, 's ez akár a' seregben, akár nyil-

1) Divo Marco placuit eminentissimorum quidem necnon perfectissimorum virorum usque ad pronepotes liberos, plebejorum poenis vel quaestionibus non subjici... in decurionibus autem filiis eorum hoc observari vir prudentissimus... Ulpianus... refert. (Cod. Just. lib. IX. tit. XLI. c. XI.)

2) Decuriones in metallum damnari non possunt, nec in opus metalli, nec furcae subjici, nec vivi exuri, et si forte hujusmodi sententia fuerint affecti, liberandi erunt. Parentes quoq. et liberi decurionum in eadem causa sunt. (Dig. lib. XLVIII. tit. XIX. c. IX.)

3) Qui ad principalis honorem gradatim et per ordinem, muneribus expeditis, labore pervenerint, si publice ab universo ordine comprobantur, habeantur immunes,... honorem etiam eis ex comitibus addi censemus. (Cod. Theod. lib. XII. tit. I. l. LXXIV.)

4) Roth, de re municipali Romanorum, 85 l. not. XCIX.

ványos hivatalok által közvetlenül a' szabadítékosok' osztályába juthatott.

VIII.

Be van bizonyítva, ' hogy a' curialisoknak, mint polgároknak és a' státusz' tagjainak, állapota terhes volt és szabadságot nélkülöző. Világos, hogy a' municipális igazgatás nyomasztó szolgáltság volt, mellynek alá voltak vetve a' curialisok, nem jog, mellyel birtak volna. Lássuk most a' curialisoknak állapotát, nem többé a' státuszban és a' polgárok' többi osztályaihoz képest, hanem magában a' curiában, és egymás között.

Itt még fennállanak a' szabadság' elvei és formái.

Mindenik curialis tagja volt a' curiának, és szavazattal birt. A' terhek' viselésével együtt járt a' képesség a' jogok' gyakorlatára és az igazgatásbani résztvevésre.

A' municipium' curialisainak neveik, a' {viselt méltóság, kor és egyéb körülmények szerint szerkesztett rendben, album curiae-nek nevezett lajstromba iktattattak ¹⁾. Midőn valamely tárgyról tanácskozní kelle, a' municipium' felsőbb tiszte, a' *duumvir*, *aedilis*, *praetor* stb. által együvé hivattak, 's véleményeiket és szavazataikat kinyilatkoztatták ²⁾.

Szavazatok' többségével döntetett el minden. Hogy valami határozatba mehessen, a' curialisok' legalább is két harmadának jelen kell vala lennie ³⁾.

Az együvé gyült curiatestületnek hatalmában állott: 1. Bizonyos ügyeket megvizsgálni, és irántok rendelkezni. 2. A' municipális tisztviselőket és egyéb hivatalbelieket kinevezni.

Azon ügyek, mik a' curia' testületének elintézésétől függtek, nem számláltatnak el sehol. Mindazonáltal arra

1) Roth de re mun. Rom. 70 l.

2) Ugyan ott, 73 l.

3) Roth de re mun. Rom. 74 l.

mutat minden; hogy a' municipális érdekek' jóval nagyobb része, mihelyest csak a' törvények' és hozott rendszabások' egyszerű kivitelén kívül még egyébről is vala szó, vitatás alá került a' curiában. A' municipális tisztviselők' saját és független hatásköre nagyon meg volt szorítva, 's okunk van hinni, hogy semmiféle kiadás nem történt meg a' curia' felhatalmazása nélkül. Ez jelelé ki a' vásárok' helyét és idejét; jutalmakat csak ez rendelhetett stb ¹⁾.

Sőt voltak tárgyak, melyekre nézve még a' curiának felhatalmazása sem volt elégséges, 's ilyenkor minden lakosok', curialisok' és nemcurialisok' szavazata alá került az ügy, p. o. egy községi birtok' eladásakor, követek' küldetésekor a' császárhoz, némi kérelem' előterjesztésére ²⁾.

Azonban, a' despotismus' általános haladásából szükségkép következett, hogy a' császári hatalom mindig inkább 's inkább elegyíté magát a' municipiumok' ügyeibe, 's a' curia' függetlenségét megszorítá. Így ez, a' tartományfő' engedelme nélkül, még csak új épületeket sem rakhatott. A' várost körülfogó köfal, ezen formalitás nélkül ki sem javíthatott; külön felhatalmazás kívántott szintűgy a' rabszolgák' felszabadítására, 's mind azon cselekvényekre, melyek bár mi módon, a' város' birtokjogát csonkíthatták ³⁾.

Fokenként még azon ügyek is, miknek végelhatározása a' curiától függött, ellenmondás' vagy felebbvitel' útján, a' császár' vagy biztosainak elintézése alá kerültek. Történt ez a' bírói és fiscusi hatalomnak a' császári hivatalosok' kezeiben központosítása által. A' curia és a' curialisok' akkor már nem voltak egyéb mint legutolsó tisztjei a' legfelsőbb hatalomnak. A' tanácskozás'- és panaszlás' jogán kívül már nem igen bírtak egyébbel ⁴⁾.

1) Roth, de re mun. Rom. 74 l.

2) Ugyan ott, 63—64 l.

3) Ugyan ott 74 l.

4) Théorie des lois polit. de la France I. k. X-dik fejezet.

Mi a' municipalis tisztviselők' választását illeti, ez sokáig és valósággal a' curiát illeté, a' nélkül hogy a' tartományfő' megerősítésére szükség lett volna, hanem ha egyes kivételeknél, vagy olly városoknál, melyeket szándék volt különösen meghűntetni ¹⁾. De ezen jog is rövid idő múlva kijátszatott, felhatalmaztatván a' tartományfők, a' curia' kinevezését, ha ennek ellenmondana a' választott, megsemmisíteni ²⁾. Midőn a' municipalis hivatalok csupa terhekké váltak, minden valamelly tisztségre választott curialis, kinek egy kis hitele volt a' kormány előtt, ez' vagy amaz ürügy alatt, választását megsemmisítheteté, 's így kibúvhatta a' teher alól.

A' választás' joga e' szerint épen úgy lön semmivé, mint az igazgatási jog. E' két tekintetben a' szabadság' formái 's a' jog' külsőségei még találtattak a' curiában, — de már eltűnt a' valóság.

IX.

A' municipalis tisztségek két osztálybeliek valának; az elsők *magistratusok*nak nevezettek, 's némi megtiszteléssel és itejoggal jártak; a' *munerák*, mint másodrendűek, itejog és különös méltóság nélküli egyszerű hivatalokból állottak ³⁾.

Ezek is amazok is a' curia által nevezettek ki, csak hogy a' *magistratusok* a' *munerák*' viselésére alkalmas személyeket ajánlották, de ezek is csak akkor voltak teljesen megválasztva, midőn a' curia' szavazatát megnyerték ⁴⁾.

Magistratusok voltak:

1. *Duumvir*, legközségesebb neve az első magistratusnak. Némelly helyben *quatuorvir*, *dictator*, *ae-*

1) Roth de re mun. Rom. 76 l. LXXII-dik jegyzet.

2) Théorie des lois p. 180 l.

3) Roth de re munic. Romanorum 86 l.

4) Ugyan ott, 76 l.

dilis, *praetor* nevet is viselt. Hivatala egy éves volt, 's némileg hasonló napjaink' városbíróségához. Mint a' curiának elnöke, feje volt a' városügyek' igazgatóságának; kisebb értékű ügyekben ítéleteket hozott, 's némi rendőrségi hatalommal is bírt, mellynél fogva joga volt, meghatározott büntetéseket szabni a' rabszolgákra, 's előlegetesen letartóztatni a' szabad személyeket ²⁾).

2. *Aedilis*; ez rendesen a' duumvirnál egy fokkal alacsonyabb magistratus volt. Felügyelt az épületekre, utcákra, magtárakra, nyomatékokra és mértékekre stb ³⁾).

Ezen két magistratus nyilvános játékokat és ünnepéseket tartozott adni.

3. *Curator rei publicae*, ez azonképen mint az aedilis felvigyázott a' középületekre, de a' finansziális igazgatás volt fő tiszte. A' municipium' jószágaira ügyelt, számot adatott magának a' közmunkákról, pénzeket kölcsön vett vagy kölcsön adott a' város' nevében stb ³⁾).

Alsóbb tisztek (*munera*) voltak:

1. *Susceptor*, adószedő, az öt kinevező curiálisok felelősége alatt ⁴⁾).

2. *Irenarchae*, rendőrségi biztosok, a' vétkesek' nyomozására ⁵⁾).

3. *Curatores*, egyik vagy másik municipalis tiszt' viselésére; így p. o. *curator frumenti*, *curator calendarii*, ez utolsó, felelet' terhe alatt, városi pénzeket adott a' polgároknak, zálog mellett ⁶⁾).

4. *Scribae*, kisebb tisztviselők különféle hivatalokban. Ezen osztályhoz tartoztak a' *tabelliones*, hasonlók napjaink' jegyzőihez ⁷⁾).

1) Roth de re munic. Romanorum 90—95 l.

2) Ugyan ott 96—98 l.

3) Ugyan ott 98—100 l.

4) Ugyan ott 107—9 l.

5) Ugyan ott 109—10 l.

6) Ugyan ott 111—12 l.

7) Ugyan ott 112—13 l.

A' későbbi időkben, midőn a' municipális igazgatás' hanyatlása kinekkinék szemébe tűnt, midőn a' curialisok' végromlása, 's mind ezen municipalis tisztviselők' tehetetlensége a' városi lakosoknak a' császári igazgatás' nyomorítása elleni védelemre, már magával a' despotizmussal is érezttette magát, ez, aratván elvégre azt, mit vetett, 's alap nélkül látván magát a' társaságban, próbát tett új magistraturát teremteni, 's némi biztosságot és függetlenséget szerezni a' municipiumnak. Egy *defensor* adatott mindenik város mellé. Ennek köteleességében állott elején, védeni a' népet, 's kivált a' szegényeket a' császári tisztek és alsóbb hivatalosok' elnyomása és igazságtalanságai ellen. E' tisztség rövid idő múlva fontosabb és terjedelmesebb volt minden egyéb magistratusokénál. Justinian jogot adott a' defensoroknak a' várostól távollevő tartományfő' hivatalának helyettes viselésére, 's a' bíraskodás' jogával ruházta fel őket minden, 300 arany' értékét felül nem haladó perekben, sőt bünjogi esetekben is némi bíróság, 's két rendőr adatott nekik. Hatalmok' és függetlenségök' némi biztosítására két mód találtatott helyesnek: Először, ők jogolva voltak az igazgatás' különféle fokain tülemelkedve, panaszait egyenesen a' *praefectus praetorii* elejébe vinni, ezáltal a' tartományi hatóságoktól függetlenekké tétetvén, némileg felmagasztaltattak. Másodszor, nem egyedül a' curia ¹⁾, hanem a' municipium' lakosainak öszvesége által választattak, mellyhez a' püspök és papság is járult; 's minthogy akkor időben csak a' clerus birt némi erővel és hitellel, ennek kezeibe került csak nem mindenütt ez új intézet, 's következőleg mind az, mi még fennmaradt a' municipalis igazgatásból. Ez ugyan jóval kevesebb volt, mint hogy a' municipiumok ismét lábra kaphassanak a' császárság alatt, de elégséges volt arra, hogy nagy, törvényes befolyást szerezzen a' clerusnak, a' vadnépek' letelepedése után. A' defensorok' tisztének legnagyobb eredménye

1) Roth de re mun. Rom. 100—7 l.

volt ennél fogva az, hogy a' püspökök a' municipalis kormány' polczára helyheztek; ezen igazgatás egyébiránt magától oszlott fel, a' polgárok' végromlása és az intézvények' megsemmisülése által.

X.

Ezek a' factumok. Bebizonnyítják az általam felebb kijelelt tüneményt, a' középosztály' megsemmisülését a' császárság alatt. Megsemmisült anyagilag, a' curialisok' tönkrejutása és szétszórata által, erkölcsileg, a' gazdagabb népesség' a' status és város' minden ügyeirei befolyásának eltöröltetése által. Innen van az, hogy az ötödik században annyi parlag földeket, 's annyi csak nem pusztá, vagy egyedül éhes és henye népességgel megtömött városokat lehet találni, mi az általam leirt igazgatásból még inkább, mint a' vad népek' pusztításából származott.

Térítsük vissza ezen factumokat néhány általános eszmére, 's gyűjtsük együvé azon fontos leczkéket, melyeket magokban foglalnak egyikéről a' társas rend' legnagyobb problémáinak.

Vizsgáljuk meg először is a' municipalis alkotmány' viszonyát a' politicalai renddel, 's a' város' kormányaét a' statuskormányával.

XI.

Ezen tekintetben a' fő factum, mellyet a' históriából elvonhatni: a' politicalai jogok' és érdekek' tökéletes különválasztása a' municipalis jogoktól és érdekektől.

Ezen különválasztás a' milly gyászos befolyással volt a' polgárok' politicalai jogaira és érdekeire, olyással volt a' municipalis jogokra és érdekekre is.

Addig míg a' municipiumok' polgárai a' státusz' középpontjában, valóságos jogokkal és befolyással bírtak, a' municipalis alkotmány nem volt biztosítékok' hijával,

's ki is fejlődött mind inkább. Mihelyest a' fő polgárok hatásokat elvesztették a' középpontban, a' biztosítékok is eltiűntek, és a' municipalis igazgatás' hanyatláskora beállott.

Helyén leszen, a' dolgok' ezen folyamat a' római világban, összehasonlítanunk azzal, mi az újabb státu-sokban történt.

A' római világban gyorsan történt meg és szakadatlanul a' központosítás. Róma, a' mint részenként meghódította a' világot, a' szerint letartóztatta falai között és elnyelte a' győzők' 's győzöttek' political szabadságát. A' polgár' jogai és szabadságai semmiben sem hasonlítottak a' lakos' jogaihoz és szabadságaihoz. A' political élet 's a' municipalis élet nem voltak szoros viszonyban, 's különböző helyeken folytak le. Political tekintetben, mondhatni, csak egy feje volt a' római népnek. Mikor ezt csapás éré, a' political élet nem létezett többé sehol. A' helybeli szabadságok ezentűl egyesítő kötelék nélkül voltak, közös biztosíték nélkül, mely védhessé mindnyájokat.

Az újabb népeknél hasonló központosítás nem létezett. 'S ellenkezőleg épen a' városokban és a' municipalis szabadságok által alakult a' lakosok' tömege, a' középosztály, 's nyert némi befolyást a' státusban. De miután ezen támaszpont' birtokában volt ez' osztály, csak hamar megszorítottnak érzé magát és biztosság nélkül. A' dolgok' természete érezteté vele, hogy míg a' státus' középpontjába nem jut, 's ott meg nem alapul, hogy míg a' political rendben ollyas jogokkal nem bír, melyek kifejtése legyenek és biztosítéka azoknak, miket a' municipalis rendben gyakorlott, ezen utóbbiak elégtelenek lesznek érdekei' 's önmagok' védelmére. Innen mind azon törekvések, melyek a' XIII. századtól kezdve akár a' közstátusok (états généraux), akár a' parlamentek, akár más közvetett módok által oda valának irányozva, hogy, például, Franciaországban, political életre emeltessék a' polgár, 's a' lakos' jogaihoz és szabadságaihoz csatol-

tassanak a' polgár' jogai és szabadságai. Három századig tartó próbatételek után süker nélkül maradtak e' törekvések. A' municipalis kormány nem szülhetett oly politikai kormányt, melly megfelelően neki és biztosítékaul szolgáljon. A' hatalom' központosítása létre jutott a' jogok' központosítása nélkül. Ezentúl maga a' municipalis kormány gyengének érzé magát és képtelennek önvédelmére. Alakult volt a' hűbéri uralkodás' daczára, de nem tudott fennállani egyes hatóság' ellenében, és az igazgató egyeduraság' kebelében. A' városok elvesztették lassanként, észrevétlenül és csak nem ellentállás nélkül, régi szabadságaikat. Tudjuk mindnyájan, hogy a' franczia forradalom' kitörésekor, a' municipalis igazgatás Franciaországban, már csak hiú árnyék volt, erő és alap nélkül.

'S ez szerint, ámbár a' római világban és közöttünk ellenkező folyama volt a' dolgoknak, ámbár Roma a' politikai szabadságok' központosításával kezdé meg munkáját, az újabb statusok pedig a' municipális szabadságok' szétszórásával, itt is ott is azon kettős igazságot nyilatkoztatják ki a' történetek: hogy a' szabadságok' és jogok' ezen két rendbe elválaszthatlanok egymástól, 's el sem válhatnak a' nélkül, hogy odaveszszenek, és hogy az egyiknek megbukása mindig maga után vonja az öt még egy ideig túlélő másiknak megbukását is.

Egy másik nem kevésbé fontos eredményt nyilatkoztatnak ki ugyan ezen factumok.

A' municipalis igazgatásnak különválasztása a' politikaitól magával hozta a' római birodalomban a' társaság' törvényes osztályozását, 's a' szabadíték' behozatalát. Az újabb statusokban hasonló osztályozás és a' szabadíték' fennléte által akadályoztatott a' municipális igazgatás politikai renddé emelkedni, és a' lakosnak helybeli joga a' státus' középpontjában alapodott polgári jogokká alakulni. Ott tehát, hol a' municipalis és politikai élet egymástól idegenek, ott hol nem egyesültek ugyanazon egy rendszerbe, 's nem szövetkeztek olyképen, hogy

biztosíthassák egymást: bizonyosak lehetünk, hogy a' társaság rövid idő múlva különböző, mozdulhatlan osztályokra fog szakadni, és hogy a' szabadíték már létezik, vagy létesülöben van. Ha a' polgár épen semmi a' központi hatalomban, ha a' polgár, ki a' középponti hatalmat gyakorolja 's részt vesz benne, nem részesül egyszersmind a' városi lakos' jogaiban és érdekeiben; ha a' politikai és municipális létel egymás mellett haladnak, a' helyett, hogy együvé szövetkeznének, lehetetlen, hogy lábra ne kapjon a' szabadíték, még a' despotismus' keze alatt is, a' szolgaság' ülében.

Ha ezekből még általánosabb következményt akarunk lehozni, 's azt tisztán philosophiai alakban kifejezni, megismerendjük, miképen arra, hogy a' jog valahol létezzék, szükséges, hogy létezzék mindenütt; miképen a' jognak jelenléte a' középpontban mindig hívságos, ha nem érezteti magát a' részekben is; miképen politikai szabadságok nélkül nincsenek szilárd municipális szabadságok, és viszont.

XII.

Már ha az általam kifejtett factumokat a' municipális igazgatás' viszonyából, a' mint az magában van és belső alkotására nézve, tekintjük; ha ezen factumokban keressük az elveket, a' szabadság' 's a' despotismus' elveinek legcsodálatosabb vegyületére fogunk akadni, például nélküli vegyületre talán, 's megfejtetlenre mind azokra nézve, kik a' dolgok' folyamát meg nem értették, akár alakulásában, akár hanyatlásában a' római világnak.

XIII.

A' szabadság' elveinek jelenléte világos. Ime ezek:

1. Mindenik, — függetlenségét és műveltségét biztosító javakkal bíró lakos, curialis, 's mint illyes, hivatalos a' város' ügyeinek igazgatásában részvétellel.

E' szerint a' jog az előlegesen feltett képességhez van kapcsolva, minden születési szabadíték, minden számhatár nélkül. 'S ezen jog nem csak egyszerű választási jog; ez a' teljes tanácskozás', az ügyekbeni közvetlen részvét' joga, a' mint ez csak fennállhat egy város' kebelében, 's olly érdekekre nézve, melyeket megérthetnek, 's megvitathatnak mind azok, kik az egyedi lételen tülemelkedni képesek. A' curia nem megszorított és kiválasztott municipális tanács; a' curia egyesülete mind azon lakosoknak, kik a' curialis képesség' kellékeivel bírnak.

2. Egyesületek nem igazgathatnak magok, tisztek szükségeseek. A' curia által választatnak mindnyájan, igen rövid időre, és saját' javaik' felelősége alatt.

3. Végre, nagy környülmények között, midőn a' város sorsának változásáról, 's kevésbé megszorított és inkább önkényes magistratus választásáról van szó, maga a' curia sem elégséges. A' lakosok' összesége hivatalos ezen ünnepélyes cselekvényekre.

Illyes jogok' szemléletére, ki ne vélné, hogy kis respublicát lát, hol a' municipális és political élet együvé vegyültek, 's hol a' legdemocratiaibb igazgatásnak adatott hely? Ki hinné, hogy az ekkép szabályozott municipium egy nagy birodalomnak része, szoros és szükséges kötelekekkel távol és felségjoggal bíró középponti hatalomhoz kapcsolva? Ki ne várná ellenben itt a' szabadság' minden fényeit, mozgalmait, cselszövényeit, 's gyakran minden rendetlenségeit 's minden erőszakoskodásait is, melyek minden időben jellemzik a' falaik közé zárt, 's itt kormányzott apró társaságokat?

XIV.

Nincsen úgy, 's mind ezen elvek életnélküliek. Ime mások, melyek semmivé teszik amazokat.

1. Ollyasok a' középponti despotismus' következmé-
TUDOMÁNYT. 1840. I.

nyei és követelései, hogy a' curialisság már nem többé jog, mely illetné az ennek gyakorlatára képeseket, hanem teher annak nyakában, ki még elviselheti. Egyrészt, a' kormány lemondott a' nyilvános és tulajdon érdekét nem illető szolgálatokról gondoskodásról, 's azt a' polgárok' ezen osztályára bízta; más részről a' neki szánt adók' behajtására használja őket, 's önnön felelőségek alatt. Tönkre teszi a' curialisokat, hogy hivatalosait és zsoldosait fizethesse. Hivatalosait és zsoldosait a' szabadíték' minden hasznaiban részesíti, hogy őt szolgálják, gátolván a' curialisokat, magokat a' végromlás alól kivonni. Hatásnélküliek mint polgárok, már csak azért élnek a' curialisok, hogy kifosztassanak és megrontassanak, mint városi lakosok.

2. A' curiának választás alá magistratusai valósággal nem egyebek, mint a' despotismus' ingyen szolgáló eszközei, kinek hasznára megfosztják polgártársaikat, várván alkalomra, hogy önmagokat kivonhassák, ez vagy amaz úton, e' kemény kötelesség alól.

3. Még választások is érték nélküli, mert a' császári küldött azt megsemmisítheti, 's legfőbb érdekekben áll, megnyerniük tőle e' kegyelmet. Kezében vannak ezáltal is.

4. Hatóságok nem valóságos, mert nincsen sanctiója. Semmi lényeges jogkiszolgáltatás nem adatott nekik. Nem tesznek semmit, mit nem lehetne megsemmisíteni. Sőt, minthogy rossz akaratjokat vagy tehetlenségöket napról napra tisztábban látja a' despotismus, napról napra mindig tovább elfoglalja a' jogaiknak szánt mezőt. A' curia' ügyei fokonyként 's egy időben tűnnek el a' curia' hatalmával, 's jöni fog még olly nap, midőn a' municipális igazgatás egy csapással törölthetetik el a' még fennálló birodalomban: „mert — így szóland a' törvényhozó — mind ezen törvények haszontalanul és tárgy nélkül barangolják be a' jog' mezejét.“

XV.

A' municipális hatalom ekképen, miután tökéletesen elvált a' politicalai és polgári hatalomtól, hatalom lenni, megszűnt. A' szabadság' elvei és formái, ezen elszigetelt maradványai a' római birodalomba időről időre besorozott, nagy mennyiségű városok' független lételének, ekképen tehetetlenekké lettek, védeni magokat a' despotismus' és szabadíték' szövetsége ellen. 'S ezek szerint itt is megtanulhatni, mire annyi példa által oktattatunk, tudnillik: hogy a' szabadság' minden látszatai, hogy mind azon külső cselekvények, mellyet jelenségét tanusítani látszanak, lehetnek ott, hol maga a' szabadság nincsen; 's hogy ez csak akkor létezik valósággal, midőn azok, kik bírják, lényeges hatalmat gyakorolnak, 's olyt, mellynek gyakorlata kapcsolatban van a' többi hatalmakéval. A' társas rendben a' szabadság, a' hatalombani résztvevésben áll, 's ezen részvevés való vagy inkább egyetlenegy biztosítéka. Hol a' szabadságok nem jogok egyszersmind, 's hol a' jogok nem hatalmak, ott nincsenek jogok, és nincsenek szabadságok.

XVI.

Ne csodálkozzunk tehát, hogy a' nemzet tökéletesen eltűnt, mi a' római birodalom' hanyatlását jellemzi, 's hogy csak hamar nagy befolyással bírt a' clerus a' dolgoknak új rendszerében. E' két tünemény a' társaság' akkor időbeli állapotából magyaráztatható, 's névszerint, a' municipális' igazgatás' általam leírt állapotából. Mindenik városban a' püspök lett a' lakosok' természetes fejévé, valóságos városbírává. Ennek választatása, 's a' rész, mellyet vettek benne a' polgárok, ebből állott a' városnak, fő ügye. A' clerus által tartattak meg főleg a' városokban római törvények és szokások, hogy a' stá-

tus' egyetemi törvényhozásába térjenek át utóbb. A' rómaiak' régi municipalis igazgatása, és a' középkori közösségek' polgári municipalis igazgatása közé helyeztetett mintegy átmenetelül az egyházi municipalis igazgatás. Ezen átmenetel több századokig tartott. E' nagyfontosságu factum sehol sem tűnt fel olly világosan 's olly elhatározólag, mint Spanyolországban, a' visigothok' monarchiájában.

(Guizot után.)

SZALAY LÁSZLÓ.

II.

A° VEGYARÁNYTAN.

Egyesekből áll az egész; 's még is azokból erre, és viszont ebből azokra az ítélet bizonytalan. Mert minden egyes magában a' másiktól különbözik — — —

KÖLCSEY.

Említettem miként támadt *Wenzel* 's *Bergmann*' kísérletei' következtében a' vegytani rokonság körül azon képzelet, hogy a' vegyeknél a' testek' különféle erejü rokon ságai által *jóllaknak* (gesättigt werden, saturantur). Ezen jóllakással (Sättigung) lényeges összefüggésben van a' *vegyaránytan* (chemische Proportionslehre, Stöchiometrie), melly szerint két test csak bizonyos meghatározott arányban vegyülhet egymással.

Eredtét ezen tan *Wenzel*nek azon tapasztalatától veszi, melly szerint *két semleges* (neutral) só, *ab és cd*, *vegyítve ugyan csak két más semleges sót*, *ad és bc alkotnak* (*Wenzel's Lehre von der Verwandtschaft der Körper*. Dresden, 1777); így ha például amsavas mész és kénsav- haméleny egymással vegyítettnek, lesz: kénsav-mész, és amsavhaméleny (vagy fojtósavas haméleny, más-ként f.hamag = Kalisalpeter). Az első vegy 's üllepp (*Niederschag*) tulajdonképen = $\text{CaO } 2\text{HO } \text{S3O}$ = gipsz, és nem $\text{CaO } \text{S3O}$ (= CaS4O = Anhydrit), mi pedig, (holt-gipsz = todte gebrannter Gyps) az elébbitől nagyon is különbözik; tehát már e' példa sem czélszerű, de hogy itt

mindjárt fel ne akadjunk, képzeljük mintha üllepünk = CaS4O lenne.

Wenzel ebből általánosan azt következtette, hogy azon különböző, de minden vegynél meghatározott mennyiség, melly bizonyos savat kielégít, épen azon vegyarányban, más bizonyos mennyiségű savak jóllakatasára is elegendő. Később *Bergmann* (Dissertatio de diversa phlogisti quantitate in metallis. Upsalae, 1782.) azt tévé hozzá, hogy (nyelvünkön beszélve) minden érczi kifejlesztésnél más érczek által, azon éleny mennyiség, mellyel a' kifejlett ércz vegyülve volt a' kifejthő ércz élenyzetére (oxydation) is elegendő, 's hogy az így támadt élenyle (oxyd) is képes sókat alkotni, melly szerint, mint *Wenzel* a' savokról emlité, ugyanazon mennyiségű éleny (oxygen) különféle, de minden elemnél bizonyos meghatározott, mennyiségű más elemekkel egyértékű (Aequivalent).

Eleinte *Bergmann* tanját tekintetbe sem vették, mint-hogy ő az akkori tan szerint az érczi kifejlődést phlogistonnali vegyülés által magyarázá, a' kémilők pedig *Lavoisier* után indulva a' phlogistoni tant elhagyták; hanem később *Richter* az elszórt adatokat összeszedvén, más adatokkal szaparitván, 's rá alkalmazván a' mathesist, munkájában (Anfangsgründe der Stöchiometrie. Breslau, 3. kötet. 1792 — 1795. J. B. Richter) mint általános törvényt állítja fel azt, mit *Wenzel* mondott, hozzá tévén mi ebből foly, hogy ha a' vegyek nem valának semlegesek, az új vegyek sem azok; 's azt következteti, hogy egy ily vegy meghatározta után képesek vagyunk, minden további vizsgálat nélkül általánosan minden egyéb testek vegyarányát előre kiszámolni. Ezen törvénynél fogva *Richter* 1000 rész kénsavat mint egységet tekintve, átnézetét adta azon számoknak, mellyek szerint minden testek a' kénsavval, 's így más savakkal vegyülnek. Így például, minthogy $55.722 \text{ S3O } 44.228 \text{ CaO}$ -el vegyül

$$\left(\frac{55.722}{44.228} = \frac{1000}{793} \right) \text{ kívántatik } 1000 \text{ S3O-hoz } 793 \text{ CaO}$$

(mészéleny).

$$36\cdot0777 \text{ CaO} + 63\cdot9223 \text{ A5O} = \text{CaA6O} : \left(\frac{36\cdot0}{63\cdot9} = \frac{793}{1405} \right)$$

tehát 793 CaO-hez 1405 A5O (amsav=am5éleny)

$$62\cdot0583 \text{ A5O} + 37\cdot9417 \text{ NO} = \text{NA6O} : \left(\frac{62\cdot0}{37\cdot9} = \frac{1405}{859} \right)$$

tehát 1405 A5O-hez 859 NO (szikéleny);

's így 1000 S3O is 859 NO-t kíván 's ezek vegyülvén lesz = NS4O stb. (P. T. Meissner's chemische Aequivalentenlehre. Wien, 1834. 1.).

Ezen számok tehát minden testek' egymással vegyül-
tökkor állandóknak vétettek, 's előre míg a' meg nem
vizsgált vegyeknél is igazaknak állitattak, ezen alapul
az *egyértéktan* (Aequivalentenlehre).

Richter a' többszörös törvényhez (Multiplengesetz) 's
a' *jóllakási foghatósághoz* (Sättigungs-Capacität) (mind olly
dolgok 's nevek, melyekre nem lesz szükségünk, 's az-
ért jobb név készítésre okunk nincsen), igen közeljár-
ván; a' különbségyökből (vagy fajsúly = spec. Gewicht)
ki akará lelni, mennyi szükséges ez vagy amaz folya-
dékból bizonyos mennyiségű testhez, hogy a' folyadék-
bani sav ezt semlegesitse; 's ezen kívül a' hévany (Wär-
mestoff) mennyiségét is meg akará határozni Phlogome-
triejában (Meissner).

Ezen tant sem vették eleinte tekintetbe: ellenben ké-
sőbbben némelyek igen is messze mentek ennek követésé-
ben, meg nem gondolván, hogy *nincsen olly rendszer*,
melly túlzás által veszélyes ne lenne, azt vélték, minthogy
itten a' mathesis van a' vegytanra alkalmazva, az álli-
tásnak is valónak kell lenni; pedig ez nem áll, mert
akar mi rossz helytelen elvre alapítva a' mathesis dicső
belszerkezetű gépe, valami eredményre minden esetben
vezet. Mindenféle felhozatik azok ellen, kik *Richter* tanát
el nem fogadták 's fogadják egész mineműségében, 's
kivált még a' hozzá ragasztott foltokkal, azok által külö-
nösen, kik azt hiszik, hogy ha valaki lángeszű, annak
minden véleményei 's minden időben ugyanazon kiterje-
désben igazak (Meissner At.lehre 22 stb). Tagadhatlan

az, hogy igen szép lenne mindent előre kiszámítani minden vizsgálat nélkül; de hátha a' kísérleket mást tanítanak, mint azon szép törvény magában foglal? bizonyára minden gyönyörű elv ellenére, szabadságunkban nem állhat, minden új adatot a' kevés 's jobbadán hibás adatok' következtében felállított törvény jármába önkényesen szorítani; hanem a' *törvényt vagyunk kötelesek* kísérletek következtében, az *új adatok szelleme szerint módosítani*. A' vizsgálat' lényeges eredménye 's oka, ismeret gyarapítás, az ismert adatok különféleségéhez képest szükség elveinket akként módosítani, hogy ebbe minden még oly különböző jelenetek is bele illjenek. Így a' *vegyüléstan*-nál (Vereinigungslehre, vagy az eddigi Verbrennungs-Theorie) látni fogjuk, hogy ámbár azon tan, mely szerint *minden égés = oxydativ Lavoisier* szerint igen egyszerű lenne annyiban, hogy hol égést látunk, ott mindenütt éleny vegyülést *képzelhetnénk*; az adatok mindazáltal ennek további megtartását egyáltalában meg nem engedik, 's ha *Meissner* azon adatok után, mely szerint $P = \text{vilany}$, $Sh = \text{dardany stb.}$ és $Cl = \text{zöldeny}$ $I = \text{iblan}$ stb. 's az ezüst és kéneny egymással vegyülván fényt árasztanak, mint O vilanyyal stb. azt állítá, hogy a' zöldeny iblan, kéneny stb. magokban élenyt $= O$ tartanak, 's ez itt is a' fény alkotója; ezen tan azon egyetlen jelenet következtében, mi szerint higany (Me) szikenynyel (Natrium) vegyültekor hasonlóan fény támad, megbukik, 's a' helyébe állított tannak ezen jelenetet a' többivel egyaránt kell magában foglalnia. Valamint már *Lavoisier*' tanja ez által csak általánosítottatik, úgy *Richter* tanja is az új adatok által; valamint *Gay-Lussac* 's *Thenard* aztán *Davy Lavoisier*' tanját csak módosították 's a' chloristák 's antichloristák közötti vita *birtokon belőli* harc, mint az absolutisták 's constitutionalisták közötti, nem pedig *birtokon kívüli*, ha úgy nevezhetjük, mint a' phlogisticai 's antiphlogisticai, vagy egyház 's status közötti harc: úgy *Berthollet Richter*' tanját nem teszi semmivé, hanem általánosítja; 's *Richterre* nézve *Berthollet* nem veszélyesh,

mint *Lavoisierre* nézve *Gay-Lussac* és *Thenard* vagy *Davy*. Előbb arról aztán ezekre kerül a' sor.

Berthollet (*Essai de Statique chimique* par C. L. B. Citoyen. Paris, németül: *Berthollet's chemische Statik* von Bartholdi stb. Berlin), azt állítja, hogy a' chemiai vonzó erő minden testekben egyenlő, nincsen válrokonság nagyobb atyafiság stb. hogy a' testek egymással *minden arányban* vegyülnek, 's bizonyos meghatározott mennyiségben csak ott, hol más körülmények, mint például hev jegecsedés, oldhatlanság összeállás stb. munkálnak stb.

Berthollet ezen állítása nagy mozgást szüle a' kém-lők közt, ellenmondók sem hiányoztak ugyan, de a' nagyobb rész még is elfogadá. De minthogy itten egyszerre a' rokonságtan, 's az akkori vegyaránytan támadtatnak meg, vagy az atyafiság iránti tiszteletből, mit a' vegyaránytannal szoros összeköttetésben lenni képzeltek *Bergmann* óta, vagy az arányok körültti némelly áladatok, 's álvélemények következtében különösen *Proust* a' spanyol által megtámadva, többek által a' tévedések közé számitatott, 's számitatik maiglan. *Proust* ugyan is azt állítja *Berthollet* ellen, hogy a' testek csak bizonyos változatlan arányban vegyülnek egymással, 's a' változatlan arányi törvényt állítja fel általánosán, *Berthollet* franczia nyájassággal vitázott *Prousttal*, e' fölött elémutatván több arányú vegyeket. *Proust* most azt állítja, hogy két test 2arányban vegyülhet egymással, 's ezen két vegyet mint határt tekintve: *Maximum* 's *minimum*nak nevezé, így például: Fe_2S és FeS ; 's a' midőn az is be lett volna bizonyítva, hogy két test közt, így a' Fe 's S közt is több arányok találtnak, *Proust* ezen köz arányokat a' maximum' 's minimum' egymás közötti vegyeinek nevezé; mikor továbbá az is eléadta magát, hogy ezen maximum' 's minimum' határin tul is találtnak vegyek, ezeket *Proust* mint a' maximum vagy minimum' oldatát (Auflösung) egyik vagy másik elemben tekinté. *Berthollet* idejében olly szegény lábon állott a' tapasztalat, hogy *Proust* ezen véleményét feldönteni nem leheté, 's az mi-

ről most alig tesz valaki említést, akkor elég erővel bírt *Berthollet'* tanát elmellőzni. Valóban gyönyörű okoskodás. 'S mit mondanak erre a' maiak! *Meissner* (Atoml. 29) azt jegyzi meg: ámbár a' tapasztalás sok példákkal megbizonyítja, hogy több változatlan arányu vegyek léteznek 2 test között; mindazáltal sokszor tapasztalhatjuk, mennyi igazság van ezen tétben (Satz). Ha mind e' mellett M.ig sem áll *Berthollet* mellé, ugy nem értjük mi határozhat? ez legfelebb is chemiai következetesség. *Berzelius* e' tekintetben *következetesb magával*, mikor azt állítja, hogy *Berthollet'* tanja a' tapasztalás által el van döntve. Csak kár, hogy ezen állítás nem egyezik meg a' tapasztalattal, melly épen ellenkezőt bizonyít, mi szerint ezen állítás a' *tapasztalattal nem consequens*. Hogy ezt illően megvizsgálhassuk, szükség lesz szemléletünket valami észképhez kötni.

A' természet törvényeit vizsgálók általában két részre oszlanak. Egyik rendszerbeliek a' természet vizsgálataiból kísérletek segítségével, a' másik iskolabeliek könyvekből merítik okoskodásaikat. Ezek megvetve tekintenek képzelt magasságokból, hol őket egyébiránt senki sem háborgatja, amazokra; míg amazok vagy csipős de játszi, vagy semmi észervételt nem tesznek ezekről. Azok inkább a' *vanból* indulnak ki, alapja okoskodásaiknak a' tapasztalat; míg ezek a' természetet a' magok' *énjéből* akarnák kigombolyítani. Ugyan is az angol természetvizsgálók *Priestley* stb. azon véleményét melly szerint azon sokféle természeti erőt legokosabb lenne két erőre: vonzó 's taszítóra lehozni, olvasván *Kant*, azt állítá, hogy tulajdonképen az anyag is csak ezen két erő egyesütléből áll elé. Ez az erőiskola (dynamische Lehre) alapja. Az ezt követők állításai ezek: 1) Azon ok mellynél fogva az anyagok egymást át nem hátják (nicht durchdringen), a' terjedő erő vagy taszító erő (expansiv o. repulsiv Kraft); az anyag tehát egy *kiható erő* (nach aussen wirkende Kraft) de az anyag létezéséhez (a' tér kitöltéséhez) nem elég ezen erő; *mert ennek következtében az*

anyag mindig nagyobb térbe terjedne, 's ha semmi sem állna ellent a' végtelenig, 's így minden térre nézve semmi lenne.

Még egy erő szükséges tehát, az előbbinek határol, 's ez a' vonzó erő (Attractivkraft). 2) *Csak* vonzó erő által ismét lehetlen lenne az anyag valósága bizonyos térben; mert a' csupán összehúzó erő következtében az *anyag* egészen a' mathematicai pontra szorulna. 3) Az anyag tehát a' tért állandóul csak akkor töltheti be, ha e' két erő egyensúlyban áll. *Az anyagot e' szerint mint e' két erő eredményét tekinthetni.* 4) Az anyagok különbsége ezen erők különböző arányain alapul. 5) Ha a' test összenyomatik, akkor a' taszító erő kisebb térben hat, nő tehát, 's mindig jobban ellentáll az összenyomásnak. Lehet tehát azt *állítani*, hogy egy test a' végtelenig összenyomható, de *áthatni egyik test a' másikat nem bírja*, mert semmi erő sem képes a' test' térségét (Räumlichkeit) egészen elrabolni, 's a' taszító erőt megsemmisíteni. (Handbuch d. Physik von J. Ph. Neumann 1. k. Wien, 1830. 22 lap).

Nem ereszkedhetünk ezen tan bővebb fejtegetésébe, mert általa a' metaphysicába, azaz a' physicán kívüli állapotha jövünk, mi pedig a' vegytannal a' physicában akarunk lenni. Annyi mindazáltal igaz, hogy ha csak ugyan két erő szükséges a' test eléállításához, akkor sem 1) sem 2) nem állhat; mert ha csak *egy* erő lenne, vonzó vagy taszító, akkor a' dynamistának míg anyaga semlővén, ennek kiterjedéséről, vagy összehúzásáról szólani sem lehet.

Ezen tan egyébiránt a' teremtésről szólván ismét a' physicán kívül vág, a' phycicus a' világot miként van tekinti, vizsgálja, ennek eredetéről beszélni körén kívül áll, ezért mondá *Laplace*, a' nagy csillagász a' nagy császárnak Napoleonnak, mikor ez „*Az égi testek mozgásáról*“ irt munkájáról *Laplucenak* azt jegyzé meg: „*szép de istenről szó sincs benne*“ Sire ezen hypothesisre nem volt szükségem. Ha a' teremtésről kellene szólni

egy erővel is meglelégthetünk, a' perzsiai Ormuzd 's Ar-mányra semmi szükségünk.

A természet vizsgálók általában más szempontból in-dulván ki, *Laplace'* azon hypothesisét fogadták el, melly szerint az anyag kicsinyben is bizonyos, egymástól nagysá-gukhoz képest végetlen távolságu pontokban gyült össze, 's ezen pontok erők által tartatnak egymástóli függésben épen úgy, mint ez nagyban a' csillagászatban látható. Ezen tömegcsék, nagyban nap, föld, hold stb. parányok-nak (möllecule) neveztetnek, mellyek egymástól nagy-ságra, idomra nézve különbözhetnek, 's különböznek, mint nagyban. A' likacsosság ezen tan szerint lényeges tulajdon, ezen választván el egymástól a' parányokat. Az áthatlanság is lényeges, mert ott, hol *egy* parány van, *más* parány *egyszerre* nem lehet, azért a' testet a' vé-getlenig összenyomni sem lehet.

A' vegytanban rendesen másként tekintik a' parányo-kat, miről legelőbb *Higgins* irlandi tesz említést (A com-parative view of the phlogistic and antiphlogistic theorie 1789). *Dalton* (A new system of chemical philosophy 1808 — 1810. 2 kötet) németül: Ein neues System des chem. Theiles der Naturw. 2. Bde Berlin, 1812. Wolf) ezen tant bővebben kifejti, 's állítja: 1) hogy a' testek végetlen kis mechanice oszthatlan parányokból (Atom) ál-lanak 's ezeket ő gömbalakuaknak (Kugelförmig) képzelé 's mindeniknek külön súlyt 's terimét (Gewicht und Volumen) tulajdonita. 2) Ezen suly 's terime ugyanazon testnél vál-toztatlan, különböző testeknél különféle, mi által külön-féle testek lényegesen különböznek egymástól. 3) A' pa-rányok oszthatlanok 's mint olyanok vegyülnek egymás-sal úgy, hogy 1p.a 1 2 3 ... p.b-vel 's 1p.b viszont 1 2 3 ... p.a-val egyesülhet következő rendben

$$\frac{a}{b} = \frac{3}{1} = \frac{2}{1} = \frac{1}{1} = \frac{1}{2} = \frac{1}{3} = \dots$$

Dalton vegyeit nem a' különböző testek, hanem a' pará-nyok mennyisége szerint osztá el, így 1a+1b = kettős (binär), 1a+2b vagy 2a+b = hármas (trinär) a+3b

v. $2a+2b$ v. $3a+1b =$ négyes (quaternär) stb. egyesület. Dalton továbbá azt állítja a) ha 2 test közt csak egy vegyet ösmerünk ezt mint $=\frac{1}{1}$ tekintetik; így szerinte a' viz $= 1pH+1pO$, 's az am (Ammoniak) $= 1pA$ (amany $= A$ -zot) $+1pH$. (vizeny). b) ha két vegyet ösmerünk az egyik $\frac{1}{1}$ a' másik $=\frac{1}{2}$ általában a' legkisebb arány szerinte $=\frac{1}{1}$.

Dalton ezen kívül sok elem' 's vegy' aránysúlyait határozza meg. Hasonlításúl a' vizeny (H) vegysúlyát (Atomgewicht, Mischungsgewicht, Mischungsverhältniss) vevé egységnek, 's minthogy a' vizben 7 annyi O-t kapott, az éleny ($=O$) vegysúlya lett $= 7$ így a' szénenyé $= 5.4$ a' kénenyé $= 13$ stb. melly szerint 8rész viz ($=HO$) $= 7rO+1rH$ vagy 1parány $HO=1pO+1pH$ így 1p szénsav ($=C2O$) $= 1pC+2pO=5.4C+2.7$ ($=14$) O stb. (Meissner's Atomenlehre 48, 49). Dalton idejében még a' vizsgálatok nem valának olly pontosságuk ezért számai a' mai számoktól különbözök. Dalton' tanját Schweigger ujságaiban a' németekkel közlé, 's megmutatá, hogy ez a' Richterétől, kivévén a' többszörös tant (Lehre von den Multiplen), nem igen különbözik, 's az atomisták és dynamisták közötti pernek véget vetendő, az atomokat testdifferentiale, vagy mint már Richter tevét testrészcskéknak vagy jobban parányoknak (Massentheile) nevezé. Wollaston csak könnyébség kedvéért fogadá el az atomtant, így is vegytani egyértéknek (chemisches Aequivalent) nevezvén az atomot. W. Azt is nyilvánítá, hogy azon esetben mikor 2 test közt csak egy ismeretes vegy van, ezt nem lehet $=\frac{1}{1}$ tekinteni, úgy szinte azt

sem tudni: két vegy közül mellyik $\frac{1}{2}$'s $\frac{1}{1}$'s ebbe igaza is van, példáulul csak a' timany 's éleny közötti vegyet tekintsük, ez nem $= AlO$ hanem $2Al3O$. A' kovany 's

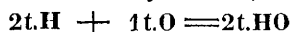
éleny közötti vegyet máiglan is némellyek $= \text{Si}_2\text{O}$, mások $= \text{Si}_3\text{O}$ tekintik. Így a' H's O közöttiek 2HO (viz és HO vagy HO (viz) és H_2O). Ezen kívül Wollaston nem $\text{H}=1$ hanem $\text{O}=10$ vevé hasonlításúl. Thomson elfogadá Dalton atomtanját, a' vegyarány szerzőjének *Richtert* vallá's *Wollastont* követve $\text{O}=10$ vevé az akkori időben legpontosabb egyértéki számok' alapjaul. *H. Davy* az atomot *arányinak* (Verhältniss) nevezé H véve $= 1$; de kétszer olly nagynak tekinté mint Dalton, ezért szerinte $\text{O}=15$ lett. Azt vélé, szükségtelen oszthatlan parányokról (vagy atomokról) beszélni (Elemente d. chem. Theiles d. Naturw. von H. Davy übersetzt von Wolff 1. Bd. 1. Abth. Berlin, 1814). *Berzelius* is, ki 1806 kezdé vegyarányi munkálatit azon véleményű, hogy egy aránynál nem lehet ezt $= \frac{1}{1}$ venni's hogy a' paránysuly meg határozásnál minden adatra különös tekintettel kell lennünk. A' kényen' élenyleit hol $40'14\text{S} + 59'86\text{O}$ és $50'15\text{S} + 49'85\text{O}$ vegyülnek, mint S_3O 's S_2O tekinti. A' mészélenyt (Kalk) $= 71'91\text{Ca} + 28'09\text{O} = \text{CaO}$. A' kovany' élenylejét $= 51'96\text{O} = \text{Si}_3\text{O}$ veszi. A' konyhasót $= 39'66\text{N} + 60'34\text{Cl} = \text{N}_2\text{Cl}$. A' vizet $= 11'09\text{H} + 88'91\text{O} = 2\text{HO}$. A' vizeny zöldenyléjét $= 2'74\text{H} + 91'26\text{Cl} = \text{HCl}$. *Berzelius*, Dalton's *Richtert* követi; ezenkívül az addig ösmeretlen pontosságú vizsgálatai' következtében, a' vegyaránytant sok törvénnyel gyarapítá. *Meissner* rendesen megegyezik *Berzelius*sal, csak hogy a' vizet nem $= 2\text{HO}$ hanem $= \text{HO}$ tekinti. A' konyhasóra ($= \text{NCl}$)'s HCl -re nézve saját vagy is még a' régi nézetei lévén, ezeket más szerkezetűeknek képzeli. Az atomok' idomát *Berzelius*, *Mitscherlich*'s egyebekkel kereknek képzeli, minthogy az anyag más erők hatásain kívül főleg ezen idomot veszi fel, 's minthogy ez legegyszerűbbnek tekintetett (*Meissners Atomenlehre* 139, *Mitscherlich*, *Lehrb. d. Ch.* 367 stb.). De ezen okoskodás — nem áll, 's azon metaphysicus okoskodáshoz hasonlít, melly szerint, miután megvolt mutatva, hogy a' föld forog a' nap körül, a' föld utja körnek képzeltegett: minthogy ez a' legegyszerűbb idom. *Newton* bebizonyítá

azon híres $\frac{\sin x}{x} = 1$ (ha $x=0$) által, hogy a' görbék' eleme egyenes, hogy tehát a' kör végetlen számú egyenes vonalokból, a' körterület (Kreisläche) lapegyközény (parallelogramm) 's a' gömbbennék (Kugelinhalt) üregyközényekből (parallelepiped) áll. Ha tehát azanyag' elemeiről akarnánk szólani ezt mint $=$ parallelepiped, mellynek egyes esete a' rendes négyszög (quadrat) kellene tekintenünk, de erre szükségünk nincsen is, minthogy ugy sem állíthatjuk csak némi bizonyossággal is, mintha a' most még el nem bontott testek csak ugyan elemek lennének (Mitscherlich 369). Az ezek' vegyei pedig ugy is megint más különféle idomuak. Egyebiránt ha csakugyan vegytanilag oszthatlan parányokat akarunk is képzelni, még ez azért mechanice osztható maradhat, épen ugy mint ha a' földet, vagy napot stb. neveznök egy egy parány-nak 's a' naprendszer egy chemiai egyesület vagy $=$ vegynek tekintenők stb. stb.

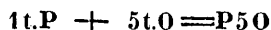
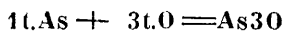
A' vegyeket ugy képzelik a' vegytanban mintha az atomok egymás mellett, egymással érintésben lennének (Mitscherlich Lehr. d. Ch. 368. Meissner Atl. 39). Az atomok ellenei (Berthollet' munkája' fordító a' jegyzetben) azt állíták, hogy ha az atomrendszer igaz lenne, az atomoknak egymástól távol kellene állani, okát ennek nem adták, de erre tulajdonképen szükségünk sincsen a' parányrendszerben, mellyben előlegesen hypothetice a' parányokat egymástól távol gondoljuk, hogy így Laplace szerint a' vegytan 's csillagászat közt némi hasonlatot kapjunk 's a' vegytant arra elkészítsük, hogy valaha *kísérleti csillagászat* (experimentelle Astronomie) nevet vi-selhessen stb.

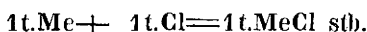
Azon idő körül, midőn Dalton atomjaival eléállott, Humboldt Sándor és Gay-Lussac a' léghej' éleny tartalmát vizsgálván azt tapasztálták, hogy 2térime H+1térime O 2térime vizgőzt alkotnak. Gay-Lussac ezen adatot megragadván, több kísérletei után azt találván, hogy ezen terime arány minden légneműekre kiterjeszthető, hogy

valamint (2t.) $\text{HO} = 2\text{t.H} + 1\text{t.O}$: ugy (2t.) $\text{HCl} = 1\text{t.H} + 1\text{t.Cl}$ stb., hogy tehát a' vegyarány 's térimearány között nemi összefüggés van, azt állitá Berzelius 's mások, hogy térime 's atom egy jelentésüek, így lett a' viz $= 2\text{atom H} + 1\text{atom O}$. minthogy 2térime viz $= 2\text{tér.H} + 1\text{tér.O}$. E' szerint minden atom egyenlő nagyságúnak tekintetett. De minthogy csak kevés testet ösmerünk lég-nemü állapotban, a' többiek légtérimeje számitás által határoztatott meg, mig Meinecke ezzel épen ellenkezőleg a' légnemüeket is merökké calculálta. Berzelius a' szén terimejét így határozá meg: 1térime O szénenynyel vegyülve 2térime CO-t. ad tehát azon szén, melly az O-vel vegyül $= 1\text{térime}$. Továbbá a' kénsavat Cr_3O -eli rokonságáért S₃O-nek tekintve azt állitá, hogy térime S $+ 3\text{t.O}$ vegyültek, 's a' S₂O-ben $1\text{t.S} + 2\text{t.O}$. Hasonlag P₃H 's A₃H rokon vegyek lévén, minthogy (4t.) $\text{A}_3\text{H} = 2\text{t.A} + 6\text{t.H}$. azt álliták, hogy (4t.) P₃H is $= 2\text{t.P} + 6\text{t.H}$, minek következtében $\text{A}_5\text{O} = 2\text{t.A} + 5\text{t.O}$ lévén $\text{P}_5\text{O} = 2\text{t.P} + 5\text{t.O}$ -nek tekintetett, 's a' rokon P_5Cl pedig $= 2\text{t.P} + 10\text{t.Cl}$ -nek; ezt követé 2As₅O 2Sb₅O stb. így jöttek olomgöz aranygöz stb gözők szóba, melyekről semmi bizonyost mondani nem lehet. Mind e' mellett a' térime tan ugy beharapózott a' vegytanba, hogy ámbár. Dumas 's Mitscherlich ujabb tapasztalatai beh bizonyiták azt, hogy mikor:

akkor:

melly szerint S3O 's S2O-nek tekintve = S9O 's S6O-nek kellene lenni, továbbá HS, 3HP, 3HAs, P3Cl, P5Cl, KO, KCl, KS stb. tekintve = 6HS, 6HP, 6HAs, 6ClP, 10ClP, K0, K2Cl, 3KS lennének a' térime tan szerint, (mit Dumas állit is, de pártolókra nem talált, mert e' térimetan a' többi rokonságok tömegét legyőzni nem bír), még is a' kénsav = S3O maradván a' többit = 2P + 6H stb. 's 2P5O stb. megtartották a' vegytanban. Itt egy példája annak, miként elfeledvén azon okot, mellynél fogva ez vagy amaz állitatott, ha az ok valótlansága kiviláglott is, az épület megtartatik *szokásból* 's az ezt tevők = *természetvizsgálók*.

Látjuk ezekből, hogy a' térimetan nem léphetett életbe. Tulajdonképen ez a' parányok' térime arányát ösmerteti, 's minthogy az egyesülés *erők*, így a' *súly*, nem pedig az *alak* eredménye, vegymértékül csak a' vegysúlyt vehetjük. A' térimetan ellen méltán felhozták azt is, hogy szerinte 1t.O + 2t.H-ből alakulván 2t.HO ez nem = 1parány, vagy is 1atom; hanem = 2atom víz, hogy 1t.P + 6t.H = 4atom P3H; 's 2t.A + 6t.H = 4atom am; 1t.Cl + 1t.H = 2a.HCl, ugy szinte 1a.S + 6atMe = 9atom MeS, hogy lehet 1S + 6Me azaz 7 atomból 9 atom MeS? 's *egy atom víz* = 1aH + *fél atom O*? — (Gmelin Tübingen). Azt látjuk ebből, hogy midőn egy parány O térimejét = 1 teszük, akkor 1pCl = 2, 1pH = 2, 1pA = 2 1pP = 1, 1pS = $\frac{1}{3}$ át teszi azon térimének.

Ezek után már:

$$2t.HO = 1pHO \quad \begin{array}{c} H \\ O \end{array} \quad \begin{array}{c} 2t. \\ 1t. \end{array} \quad \begin{array}{c} 11.01 \\ 88.91 \end{array} \quad \begin{array}{c} 10 \\ 80.13 \end{array} \quad \begin{array}{c} 12.4796 \\ 100 \end{array} \quad \text{stb.}$$

$$2t.HCl = 1pHCl \quad \begin{array}{c} H \\ Cl \end{array} \quad \begin{array}{c} 1t. \\ 1t. \end{array} \quad \begin{array}{c} 2.74 \\ 97.26 \end{array} \quad \begin{array}{c} 10 \\ 354.70 \end{array} \quad \begin{array}{c} 12.4796 \\ 442.652 \end{array}$$

	$\frac{\text{K}}{\text{O}} =$	$\frac{83\cdot05}{16\cdot95}$	$\frac{392\cdot57}{80\cdot13}$	$\frac{489\cdot916}{100}$	
	$\frac{\text{K}}{\text{Cl}} =$	$\frac{52\cdot53}{47\cdot47}$	$\frac{392\cdot57}{354\cdot70}$	$\frac{489\cdot916}{442\cdot652}$	sth.
6t.S20=1pS20	$\frac{\text{S}}{\text{O}} =$	$\frac{1\text{t. } 50\cdot15}{6\text{t. } 49\cdot85}$	$\frac{161\cdot20}{160\cdot26}$	$\frac{201\cdot165}{200}$	
	$\frac{\text{S}}{\text{Cl}} =$	$\frac{18\cdot5155}{81\cdot4845}$	$\frac{161\cdot20}{709\cdot40}$	$\frac{201\cdot165}{885\cdot304}$	
6t.S30=1pS30	$\frac{\text{S}}{\text{O}} =$	$\frac{1\text{t. } 40\cdot14}{9\text{t. } 59\cdot86}$	$\frac{161\cdot20}{240\cdot39}$	$\frac{201\cdot165}{300}$	
	$\frac{\text{S}}{\text{Cl}} =$	$\frac{13\cdot1556}{86\cdot8444}$	$\frac{161\cdot20}{1064\cdot10}$	$\frac{201\cdot165}{1327\cdot956}$	sth.
1pS3Cl	$\frac{\text{P}}{\text{O}} =$	$\frac{56\cdot67}{43\cdot33}$	$\frac{314\cdot34}{240\cdot39}$	$\frac{392\cdot286}{300}$	
1pP3O	$\frac{\text{P}}{\text{Cl}} =$	$\frac{1\text{t. } 22\cdot8}{6\text{t. } 77\cdot2}$	$\frac{314\cdot34}{1064\cdot10}$	$\frac{392\cdot286}{1327\cdot956}$	
4t.P3Cl=1pP3Cl	$\frac{\text{P}}{\text{O}} =$	$\frac{1\text{t. } 43\cdot96}{5\text{t. } 56\cdot04}$	$\frac{314\cdot34}{400\cdot65}$	$\frac{392\cdot286}{500}$	
	$\frac{\text{P}}{\text{Cl}} =$	$\frac{1\text{t. } 15\cdot04}{10\text{t. } 84\cdot96}$	$\frac{314\cdot34}{1773\cdot50}$	$\frac{392\cdot286}{2213\cdot26}$	
6t.P5Cl=1pP5Cl	$\frac{\text{P}}{\text{Cl}} =$	$\frac{18\cdot48}{62\cdot56}$	$\frac{314\cdot34}{3\cdot354\cdot70}$	$\frac{314\cdot34}{1064\cdot10}$	sth.
1pP3Cl2S	$\frac{\text{S}}{\text{S}} =$	$\frac{18\cdot96}{2\cdot161\cdot20}$	$\frac{314\cdot34}{322\cdot40}$		

IRINYI.

III.

GÖRÖGORSZÁG TÖRTÉNETEINEK

PHILOSOPHIÁJA.

Bevezetés.

A' görögöknél azonnal otthonosan érezzük magunkat, mert a' szellem honában vagyunk; és ha bár a' nemzeti eredetet, a' nyelvek' különbségét tovább India felé kell is keresnünk, mégis Görögországban van a' szellem' tulajdonképi emelkedése, valódi újjá születése. Itt van a' történetek' ifjú kora, ha az ifjúságot általában komoly rendeltetése után törekvőnek gondoljuk, melynek hosszú munkáihoz ügyességet kell magának szereznie. A' görög élet igazi ifjú munkásság vala, ifjutól nyitvatva meg és ifjú által végezve be. *Achilles* a' költői ifjú (mert Homeros alapkönyv a' görögöknél) nyitá meg a' görög életet és *nagy Sándor* a' valóságos ifjú, bevégezé. Mindenikben a' legszabadabb, legszebb egyéniség mutatkozik: mindenik Asiával áll harczban; Achilles fő személy a' görögök válatában Trója ellen, hol ezek először lépnek föl mint egész nemzet; Sándor, mint Achilles utánpótlója áll a' görögök előtt, 's betölti boszuját, melyet Asia ellen esküvék. Így itt először látjuk a' fiatal szellemet föllépni, de a' mely csak annyiban szabad, a' mennyiben magát szabaddá tenni érti; nem a' természet által olyan, mert azt még ki kell képeznie, eltulajdonítania, céljaihoz alkalmaznia. A' görög szellem először is föltételezettnek mutatkozik, mert olyas mit talál, a' mit el kell változtatnia. Asia áll előtte, és ez ellen van Görögország irányozva, mind politicai hatalma, mind képzeletei ál-

tal. Az ország, család, jog, vallás mind az egyéniség célja lesz itt, és az csak ezen célok által lesz azzá, a' mi valóban.

Görögország' történeteiben három szakasz különböztetik meg: az első a' valódi egyéniség előállásáé, a' második önállásáé és külgyőzelmekbeli szerencséjeé, azaz a' korábbi világtörténeti néppel való érintkezése, a' harmadik végre a' hanyatlás és megdülés szaka, vagy is a' világtörténet későbbi műszeréveli elegyedés. Az egyéniség, magán állóvá lévén, ellentétbe jö az állománnyal, és már magában foglalja a' rómaiak közelgető elvét. Hasonló menetetelt látni minden világtörténeti nép életében.

ELSŐ SZAKASZ.

A' GÖRÖG SZELLEM ELEMEL.

Görögország egyszersmind egyéniséget bíró állomány: az általánosság, mint olyan győzve van, a' természetbe elmerültség fölfüggesztetett, és így egyszersmind a' tömegszerűség is elenyészik a' földleirási tekintetben. Az ország olly föld, melly különféle módon van a' tengerben elosztva, számosak szigetei, szárazföldre is csak félsziget, igen kis földszorosa lévén Korinthusnál Pelops szigetének. Egész Görögország bővelkedik tengeröblökkel; van több hegyc, keskeny síkja, apró völgye 's folyóvize; de nincs nagy folyama vagy egyszerű völgsika, hanem a' föld igen meg van hegyek és folyók által szaggatva a' nélkül, hogy egy nagyszerű tömeg kitünnék a' többi közül. Nem lelni benne föl ezen keleti természeti hatalmat, nem folyamot, minő a' Ganges, Indus, Euphrat, Tigris stb., melly által az emberek egyidomulag kötve volnának, hanem egy általában azon oszaltságot és sokféleséget találni benne, melly teljesen megfelel a' görög népek sok fajanak és a' görög szellem mozgékonyságának.

Megjegyzendő továbbá, hogy a' természetes sokféleséget és az idegenneműség elvét találjuk ezen népeknél.

A' korábbi 's előbbi országok állományi szilárdságot és patriarchai egységet mutatnak, míg Görögországban a' legnagyobb keverés uralkodott. De épen ezen elemekbeli eredeti idegen nemiség szerzi meg a' népeknél (az autochtonok ellenében) a' vidor- és munkásság föltételét. A' családok- és törzsökökben, mellyek a' keleti patriarchai országokat alkotják, a' legnagyobb egyidomúság van, melly nem bir magában ingert a' korlátozottság elhagyására. A' görögök ellenben, mint a' romaiak, a' *colluvies*höl, minden népek szökevényeiből eredtek; a' mai europai népek is hasonló eredetűek. A' Görögországban talált sok nép közül nem mondhatni meg, mellyik volt az eredeti görög, 's mellyik vándorla be idegen országok és világrészekből, mert azon idő, mellyről szólunk, egyáltalában a' történet ismeretlenség és homály' kora. Fő nép voltak akkor Görögthonban a' *pelasgok*, 's azon zavart és magoknak ellenmondó tudósításokat, mellyeket rólok birunk, a' tudósok különböző módon hozák tisztába, mivel a' zavaros és sötét kor igen nevezetes tárgy, és éles sarkantyú a' tudás kedvelői előtt. Fölvehetni, hogy az egyes törzsökök és személyek könnyen elhagyák földöket, ha a' népesség igen elszaporodott benne, és így a' törzsökök vándorlás és kölcsönös rablás állapotjában voltak. Még most is, így szól az elmés Thukydides (könyv 1, 5.), illy állapotban vannak Lokris, Akarnania stb. lakosai, és illy életneműek; innét békében is szokások marada fegyvert hordozni. Thukydides ugyan is nagyra becsüli az Athéneieknél (u. o. 6. f.), hogy ők voltak elsők, kik békében a' fegyvert lerakák. Illy körülményekben a' föld nem mivelteték; a' lakosoknak nem csak haramiák ellen kelle magokat védelmezniük, hanem a' vadálatokkal is viaskodniok, (még Herodot idejében is lakott egy orozlán család Achelousban, Akarnaniában); későbben szelid barmok tevék főképen a' rablás tárgyát, sőt miután a' földmivelés elterjedtebb lön is, raboltattak el emberek, és rab-szolgaként adattak el. Thukydides még tovább rajzolja ezen eredeti görög állapotot.

Görögthon tehát ilyen nyugalmatlan, bátortalan, harminás állapotban volt és népei öröken vándorlottak. Kreta dicsértetik azon országgépen, hol a' viszonyok megerősödtek (u. o. 8. f.), és Minosnak tulajdonítatik a' kalózság elnyomása. Krétában előbb létesült azon állapot, melly utóbb Spartában láttatik, hol uralkodó párt vala és szolga, melly amaz helyett a' munkákat végezni volt köteles.

Most a' görögök harmadik eleméhez, a' *tengerhez* jutunk, mellyre a' hellen nép jókor fordítá szemeit. Országuk természete kényszeríté őket ezen hullói életmódra és szabadon ringatá őket a' hullámokon, mint szabadon terjeszkedtek ki a' földön, sem nem kóborolva annyit mint a' nomad (csordász) népek, sem tájhoz nem tapadva, mint a' folyamok nemzetei. A' hajózás főtárgyát a' kalózság tevé, nem a' kereskedés, és a' mint Homerosbul látni, az még akkor épen nem tartaték gyalázatosnak.

Nem rég szólánk az idegennemüségéről mint a' hellen szellem eleméről, 's tudva van, hogy a' mivelődés csiráját idegenek hozák Görögthonba. Az erkölcsi élet ezen kezdetét a' görögök hálás emlékezettel szövék az ugy nevezhető mythologiai öntudatba: a' mythológiában bizonyosan fennmaradt a' földmivelés tanításának emlékezete Triptolemus által, kit Ceres oktata; ugy a' házasság szerzése stb. Prometheusnak tulajdoníták, kinek hazája a' Kaukazos felé mondaték lenni, hogy az embereket első tanítá tüzet csinálni, és azt haszonra fordítani. A' vas behozatala szinte igen fontos volt a' görögök előtt, és mig Homeros csak rézről beszél, Aeschylus a' vasat skythiai idegennek mondja. Ide tartozók még az olajfa bevitel, a' fonás és szövés mestersége 's a' ló teremtetése Poseidon által.

Jobban a' történetírás alá esnek ezen kezdvényeknél az idegenek megérkezései, elmondatik, hogyan alkoták a' jövevények a' különböző tartományokat. Igy Athene Kekropstul alapíttatik, kinek történetét azonban homály borítja, sok gyarmat szálla meg, köz hit szerint, kis Ásiából Görögthonban, Deukalion; Prometheus fíjának

nemzetsége összeköttetésbe jő a' különböző törzsökkel; említetik továbbá Pelops, a' lydiai Tantalus nemzetségéből; azután Danaus Aegyptusból: tőle származnak Akrisius, Danaë és Perseus; az első, mondják, hogy gazdagon jött Görögthonba és nagy tekintetet és hatalmat szerze magának, Danaus Argosban települt le. Igen fontos még Kadmus jövelete Phoeniciából, ki a' betűírást hozá magával, erről azt mondja Herodotus, hogy phoeniciai volt, és akkorban még létezett régi fölírásokat említ, állítása támaszaként. A' monda szerint, Kadmus Thebát építé.

Gyarmatítást látunk tehát mivelte nemzetek által, kik a' görögöket miveltségben igen megelőzik, de ezen gyarmatítást nem hasonlíthatni össze az angolokéval éjszaki Amerikában, mert ezek nem keverednek össze az ősi lakókkal, hanem azokat kiszorítják, míg a' görögthoni gyarmatosok a' hozottat és találtat összekeverék. Ezen gyarmatok jövetelének ideje igen messze megy előfelé, a' 14. vagy 15. századba számkezdetünk előtt. Kadmusról mondják, hogy Thebat 1409-ben alapítá, azon idő tájban, mikor Mózsés a' zsidókat Aegyptusból kivezette. Amphiktyon is a' görög telepítők között említetik: mondják, hogy Thermopylaeaban szövetséget kötötte Hellas és Thessalia különböző népeivel, melyből utóbb a' nagy Amphiktyon szövetség származott.

Ezen idegenek erős központokat állítanak föl Görögthonban, várakat építve s királyi házakat alapítva; magash természetű lényeknek tekintettek a' görögök által, minthogy gazdagság, ügyesség, fegyver és vitézség által ragyogtak. Váraik falait kyklopsinak nevezik; ilyenek a' legújabb időben is találtattak, mert ronthatlan szilárdak. A' falkövek nincsenek simára faragva, hanem gondosan egymásba metszve. Ide tartozó *Minyas* kincstára, *Orchomenos* és *Mykene* falai és itten Atreus kincstára. Ma láthatók még például Mykene falai, melyeken a' kapukra ráismerni Pausanias leírása után. Proetusról mondatik, hogy Lydiából hozá az e' falakat építő kyklop-

sokat. E' várak kisebb tartományok központjai lettek: biztosíták a' földmívelést és a' közlekedést védék a' harminaság ellen. De mint Thukydides mondja, mégsem a' tengerszélien építettek, mert itt csak későbbben állottak föl városok. Az együttélés első szilárdsága tehát azon királyi házaktól származott és indult ki. A' fejedelem viszonyát alattvalóihoz és megfordítva, legjobban Homeros-hul tanuljuk meg: ez nem törvényes állapoton nyugvók, hanem a' gazdagság, birtok, fegyver és személyes vitézség nagyságán: a' bizodalom, sőt még inkább a' félelem viszonya volt. Így látjuk, hogy Penelope kérői a' távollévő Odysseus birtokába vetik magokat, fiára legkevesebbé sem ügyelve. Achilles atyjáról tudakozódik, midőn Odysseus az alvilágra megy, 's azt véli, hogy öreg lévén, nem becsültetik. Az erkölcsök még igen egyszerűek: a' fejedelmek magok készítik az eledelt, Odysseus maga ácsolja házát. Homeros költeményében egy királyok királyát látunk, a' nagy nemzeti válatat feje képében, de a' többi hatalmasok szabad tanácsként veszik őt körül, a' fejedelem tiszteltetik, de úgy kell mindent elrendelnie, hogy a' többieknek is tessenek; erőszakot mer tenni Akhilles ellenében, de ez a' vállalatól el is pártol. Szintolly laza a' többi fejedelmek viszonya a' néptömeghez, kik között egyesek mindig vannak, kik meghalgatást és tiszteletet tudnak kicsikarni. Ezzel egészen hasonló viszonyt mutat az isten-világ. Zeus az istenek atyja, de mindenike bir önakarattal, Zeus tiszteletben tartja ezt és ezek őt. Mind a' valódi mind az olympi világban igen laza tehát az egység köteléke; a' királyság még nem monarchia, mert ennek szükségé csak a' további társaságban fejlik ki.

Ezen állapotban, ezen viszonyoknál történt azon föltűnő és nagy dolog, hogy egész Görögghon egyesült egy nemzeti vállalatra, a' trójai háborúra, 's hogy így további érintkezés származott Ásiával, melly a' görögökre nézve következtetés vala. E' köz vállalat okául az adták, hogy egy fejedelem fiú Ásiából megsérté a' vendégszeretetet, elorozva vendéglőjének nejét. Jáson utja Kol-

chisba, melyet a' költők szinte megemlítenek 's mely amazt megelőző, ahhoz képest igen csekély vala. Agamemnon hatalma és tekintete által összegyűjté Görögthon fejedelmeit, és Thukydides (1 k. 9 f.) ebbeli tekintetét tengeri hatalmának tulajdonítja, a' miből legalább annyi kitetszik, hogy külső erőszak nem létezék, 's hogy az egész egyszerű személyes módon alakult össze. A' hellenek arra jutottak, hogy magokat mint egy egészet érzék, — utóbb illyes közvállalathoz nem egyesülendők. Türekvésük sükere lön Troja elfoglalása 's eldöntése, a' nélkül, hogy azt örökös birtokokká törekedtek volna tenni. Az örök ifjuság és a' szép vitézség képzelete fönmarada nálok, de külső süker, megtelepedésben álló, nem következék belőle. Így látjuk a' középkorban az egész kereszténységet egy célra, a' szent föld elfoglalására egyesülni, de minden győzelmei daczára végtére is sükertelelenül. A' keresztes háborúk a' fölébredő kereszténység trójai harcza a' muhamedanizmus egyszerű, önmagához hasonló világossága ellen.

A' királyi házak részint egyes tagok kicsapongásai miatt törültettek el, részint kihaltak lassanként; köztük és a' népek között nem vala tulajdonképi erkölcsi kötőlék. Ezen állást bírják p. o. a' nép és a' királyi ház a' tragaediában: a' nép a' *kar*, szenvedő, cselekvéstelen, a' hősök végzik a' tettet és aratják sükerét. Semmi közös nincs közöttük; a' nép csak az istenekre hivatkozik. Az illy hősi egyéniségek, mint e' fejedelmek, a' drámai művészet tárgyává lehetnek tehát, mivel önállólag és egyénileg határozzák el magokat, és nem közönséges törvények által vezettetnek, mellyek minden polgárt illetnek, tettük, enyészetők egyéni. A' nép elválva mutatkozik a' királyi házaktól és ezek idegenfajúnak és magasabb valaminek látszanak, melly sorsát magában küzdi ki és szenved. A' királyi házak elszigetelve maradtak és átadák magokat minden szenvedélynek, mi által vesztőkbe döntettek.

A' királyi házak ezen bukása a' trojai háború után

történik, és most némelly változás áll be. Peloponnesus a' heraklidák által elfoglaltatik, kik nyugodtabb állapotot hoznak magokkal, mely népvándorlás által nem háborítottatik. A' történet most ismét homályba szökik vissza, 's midőn a' trójai ezen egyes esetei igen ismeretesek, a' nyomban utána jött fontos eseteire nézve több századon által homályban vagyunk. Semmi közös vállalat nem tűnik ki ezekben, ha azt illyesnek nem vesszük, miről Thukydides szól, hogy t. i. a' khalcidiak hadában az eretriak ellen Euböában több nép részt vön. A' városok magokban tengődnek és legfőlebb is a' szomszédokkali háboruban tűnnek ki. De e' szigeteltségben a' kereskedést tulajdonítják el magoknak, olly előmenetelt, melynek a' sok pártokra szakadás sem tud gátot vetni. Hasonló módon látjuk a' közép korban Olaszhon városait, melyek bel- és külső háborúkkal voltak örökké elfoglalva, igen nagy virágzásra jutni. A' görög városok hatalmas diszlését bizonyítják, mint Thukydides megjegyzi, a' mindenfelé elküldött gyarmatok: így Athéne meggyarmatosítá Joniát és sok szigetet; Peloponnesosból gyarmatok keltek át Olaszhonba 's Siciliába. A' gyarmatok utóbb anyavárosokká váltak, például *Miletus*, mely sok helységet alapít meg a' thraciai parton és a' fekete tengernél. Ezen gyarmatküldés, főképen a' trójai háborútól kezdve Cyrus idejéig, igen tulajdonképü jelenés. Illy módon magyarázható meg. Az egyes városokban a' nép bír a' kormányhatalmat, mert a' közügyeket ő itélé el utolsó folyamodványban, törvényszékben. A' folyvásti nyugalom által igen előhaladott a' népesség és kifejlődés, ennek nyomban követője volt a' gazdagsági öszhalmozat, a' mivel ismét kapcsolatban állott a' nagy szükség és szegénység tüneménye. Ipar a' mai értelemben nem létezett 's a' föld hamar el lön foglalva. Mind ezek daczára a' szegényebb osztály egy része nem hagyá magát a' szegény életmódra lenyomatni, mert kiki szabad polgárnak érezé magát. Egyetlen segédszer tehát a' gyarmatítás vala; az otthon szükkölködők más honban szabad földet kereshettek, és föld-

mivélésből mint szabad polgárok élhetének. A' gyarmatküldés tehát mód vala, némüleg az egyenlőséget fűntartani a' polgárok között; de e' szer csak palástoló, mivel az eredeti egyenlötelenység, melly a' birtok különbözésére alapittaték, ismét előtűnik. A' régi indulatok ismét kitörték 's a' gazdagság hatalomszerűl használtaték: így támadtak Görűghon városaiban az ugy nevezett tyrannok. Cyrus' idejében kezdődik ismét a' történetírási időszak Görűghonban; a' gyarmatok most immár részinties határozottságokban láthatók: ezen időbe esik a' különbözű görűg szellem kifejlése, mellyel a' vallás és polgári alkotmány is kifejlenek, — 's most ezek a' fontos és figyelműnket elfoglaló szempontok.

A' görűg miveltség kezdeteit vizsgálva, azonnal látjuk, hogy a' görűgűk igen figyeltek a' természet tüneményeire, mellyek olly nagy bőseghen mutatkoztak körülűk. Honok természeti alkotása, mint már megjegyzűk, nem vesz fűl olly jellemzű egységet, melly erűs hatalmat gyakorlana a' lakosokon, hanem általában eldarabolt 's így elhatározű befolyása hiányzik. Ha tehát egy részrűl a' görűgűket minden irányban mozgűk —, állhatatlan, elszűrt és a' külvilág eseteitűl függűknek látjuk, más oldalrűl ismét űk szelleműleg észre tudják venni a' természet tüneményeit, azokat eltulajdonitják és hatalmasan ellenek szegűlnek. Az embert a' személyi szellemre látjuk utasitva 's ezt minden oldalrűl a' kalandosságra és a' történetesség legyűzésére ingerelve. Ha vallások kezdetűt, ha mythusi képzeleteik alapját vizsgáljuk, ezek természeti tárgyak, de elmagányitva. Az ephesusi Diana (a' természet mint közanya), Cybele és Astarte Syriában, és a' többi illy általános képzelmek ásiailak maradtak, Görűghonban meg nem fogamzhatván. Mert a' görűgűk csak a' természeti tárgyakra figyelnek, és azokat sejdítűk, a' belsű kérdéssel, kifejezésűk szerint. Aristoteles azt véli, a' philosophia a' csodálkozásból indul ki, a' görűg természetnèzés sem tesz különben. Az által nem az gondolatit, hogy a' lélek valami renkívűlivel találkozik, mit

a' szokottal egybehasonlít, a' mi már készen áll; de hogy a' görög szellem nem tömegként fordul a' természet-hez, hanem benne valami idegent, nem szellemit lát, a' mihez azonban olly sejdítő bizalma 's hite van, mintha ollyasmi barátságos minőséggel birna, a' mihez igenzőleg alkalmazhatja magát. Ezen *csodálkozás*, ezen *sejdités* teszik az alapkategóriát, de a' hellenek nem állapodtak meg e' módoknál, hanem a' bensőséget meghatározott képzeletté jelelék ki, mint az öntadat tárgyát. A' természeti ugy tekintetik, mint a' szellemen átmenő, közbejáró, nem közvetlen; az ember a' természetit mint ingerlőt birja, és csak az ér valamit, a' mi szellemit csinála belőle. Ezen szellemi kezdetet nem is csak magyarázatképen kell venni, melly csak csináltatik, hanem igen sok görög képzeletben valólag jelen is van. A' sejdítéses, hallgatódzó, a' jelentést tudni vágyó érzemény *Pan* képében ábrázoltatik. *Pan*, ki ha tovább fejtetnék a' köz természetanyát mutatná, Görögthonban nem a' tárgybeli egész, hanem azon meghatározatlanság, melly egyszersmind a' személy momentumával is összeköttetésben van: a' köz borzalóm ő, az erdők csöndében; ez okból főképen az erdős Arkádiában tiszteltetik (páni félelem szokott kitétele az alaptalan félelemnek). *Pan*, ezen borzalomgerjesztő, fuvolázónak festetik: tehát nem csak tárgylagos, a' mi sejdíthető csupán, hanem hétszavu sipján hallatja magát, mi a' hét sphoera harmoniáját fejezi ki. Ezen előadotthan egy oldalról a' határozatlan, más részről a' meghatározott szellemi személyt látjuk, kinek hangjai hallhatók. — Szintugy figyeltek a' görögök a' források csergésére, 's kérdezek, mit jelent ez, — 's ezen természetes változások magyarázata azok értelmének, a' szellemi jelentésének kifejtése teszi a' személyes lélek munkálatát, mit a' görögök *μαντεια* szóval neveztek. A' görög istenek többnyire szellemi egyének: de kezdetük természeti tünet vala. Igy például a' musáknak a' forrás szolgált alapul, azután a' najadok a' forrás nymphái. Apollónál az eredeti természettünetemény a' nap vala, de Apollo

azután annyira tudós isten lön, hogy újabb archaeologok azt is állíták, a' nap tünemény nem is foglaltaték benne. A' görögök olly isteneket is képzeltek, kikben a' természetet akarák fejte 's magyarázva látni. Homeros éneklí az Odyssea utolsó könyvében (50 — 55), hogy mikor a' görögök Achilles tiszteletére nagy halotti áldozatot csináltak és még egészen gyászban voltak, a' tenger igen nagyon kezdte zugni, zajongni: a' görögök már megszaladó félben voltak, ekkor fölkele a' tapasztalt Nestor és megmagyarázá nekik a' tüneményt. Thetis jó, ugymond, nympháival, fíja halálán szomorkodni. Midőn a' görög táborban dögvész dühöng, Kalkhas pap e' magyarázatot adá: Apollo haragszik, hogy papjának Khrysesnek nem adák vissza váltódíjért leányát. Eredetileg az oraculumnál is egészen e' magyarázati 'idom találtaték. Csak álom- és lelkesedésben van az embernek jósló ereje; de olly ember is szükséges hozzá, ki szavait fejteni tudja, és ez a' *μάντις*. A' legrégibb oraculum Dodonában volt a' mai Janina vidékén. Herodotos azt mondja, az itteni templom első papnéi Aegyptusból valók voltak, és e' templom mégis ógörögnek mondatik. Vén tölgyekkel volt az körül véve, 's a' levelek zugása volt a' jövődőlés. Érez csengetyűk is voltak itten fölaggatva, de ezek hangja egészen határozatlan vala, tárgyillető értelem nélkül; az értelem, a' jelentés csak a' fölfogó emberek által adaték neki. A' delphusi papnők is öntudat- és érzékelenül, a' túlingerültség (*μανία*) mámorában, érthetlenn hangokat adtak, és csak a' *μαντις* ada nekik határozott jelentést. Trophonius barlangjában a' csepegő földalatti viz neszt hallották, látványok mutatkoztak: de ezen határozatlannak csak a' fölfogó 's kifejtő szellem által lön jelentése. Ilias elején Achilles fölfortyan Agamemnon ellen, és kardot akar rántani, de gyorsan félbe szakasztja kardja mozdulatát. A' költő magyarázatul így szól: Pallas Athene (a' bölcsesség, a' megfontolás) tartóztatá föl őt. Ezen jelentés a' belső, az értelem, a' va-

lódí, a' mi tudatik, és így a' költők a' görögök tanítói voltak: leginkább pedig Homeros. Minden művészet és tudomány vele szövetkezett, belőle meritett, a' festés és plastica bő anyagot nyere költeményeiből. Herodotos mondja, *Homeros és Hesiodos, csinálák a' görögöknek isteneiket*, — nagy kimondás, főképen azoknak nehéz 's alkalmatlan, kik a' görög mythologia gyökereit és alapját ásiái, indusi és aegyptusi képzeletekben keresik ¹⁾. Nem kevesebbé azt is mondja Herodotos, Görögország Aegyptusból kapta isteneit, 's a' görögök Dodonában kérdezik meg, elfogadják-e ezen isteneiket? Ez ellenmondásnak látszik, de egészen tisztában van, mert a' természetileg kapottakból a' görögök szellemit csináltak. A' természeti, melyet az ember kifejt, annak belseje, valója teszi általában az isteninek kezdetét. Valamint a' művekben is a' görögök az aegyptusiaktól kaphattak kézműi ügyességet, szintugy vallások kezdete is kívülről vándorolhata be, de önálló szellemökkel egyiket úgy át idomzák mint a' másikat. Ezen szellem nincs még balvélemények, balhit nélkül, mert maga a' szellem is csak most első fakad föl a' természetből, korlátozott, nem tökéletes, és mint elsőnek meg vannak függelmi oldalai, 's a' nemszabadból még határozatokat fogad el magának.

Régóta vitatárgy vala, eredetileg támadtak-e a' művek a' görögöknél és önállólag fejlettek-e ki, vagy külföldről kapák az első mozdítást. Egyoldalról magából kifejlőnek ábrázolhatni a' görög művészetet és mythológiát, de szinte úgy kimutathatni, hogy sok alaphatározat kívülről jött be. Ha az ész vezetné-e vitát, föloldhatlan lenne, mivel természete általában egyoldalunak és az egyoldaluságban eltanyázónak mutatkozik. De a' görög lélek az idegent, tulajdonává idomítá át. Illy idegen kezdet nyomait mindenütt találhatni. (Creuzer főképen ezzel foglalkozik symbolicájában). Zeus szerelmei ugyan valami egyes, külső, történetesnek látszanak, de megmutathat-

Creuzer igen sokat bajlódék ennek megmutatásával.

ni, hogy idegen, theogenias képzeletek feküsznek alapjául. A' nemzés az indusoknál ellenkezőből előhozás; Eros pedig a' legrégibb görög isten, ki az elválasztottat egyesíti s az által összeült (concret) terményeket hoz elő. Így az elvont képzelet a' görögöknél összeültté lesz. Hercules a' helleneknél azon szellemi ember, ki saját ereje által, a' 12 munka segédelmével vergődik föl Olymposra: de az alapul fekvő idegen eszme a' nap, melly az állatöv 12 csillagzatán keresztül vándorol. A' mysteriumok illy vén, ó kezdetek voltak, és bizonyosan nem bírtak magokban nagyobb bölcseséget, mint a' minő már a' görögök öntudatában volt. Minden athénei ember be vala a' mysteriumokba avatva, csak Sokrates nem avattatá be magát, tudván hogy tudomány és művészet nem áll a' mysteriumokból elő és e' bölcsesség soha sem tanyáz a' titkolódásban. A' valódi tudomány a' tudat nyílt mezejét választja.

Ha tovább akarjuk fejteni, mi volt a' görög szellem, ez azon alaphatározatot adja, hogy a' lélek szabadsága föltételezett, és arányban van a' természeti okkövel. A' görög szabadság másik által költeték föl, és az által szabad; hogy a' magábéli ingerlést elváltoztatja és föl-költi. Ezen határozat közép az emberi öntelenség között, mint az ásiak elvnel látjuk, hol az isteni lényegesen kötve van természeti egységgel és a' szellemi csak természetes módon áll föl, — és a' végetlen személyiség mint tiszta öntudat és azon gondolat között, hogy az *én* az alap mind annak számára a' mi létezhetik. A' görög szellem mint közep, a' természetből indul ki és átváltoztatja azt maga tételére magából, a' szellemiség tehát még nem szabad teljesen és nem tökéletes magából, nem ingere magának. A' görög szellem sejdítés és csodáláshból indul ki, és azután tovább megy a' jelentés határozatára. De épen ezen utolsó teszi a' hellen mythologia belsejét, szellemi részét, tartalmát és alapját. Szellemi istenek, erkölcsös szellemi hatalmak azok, mikről a' görögök mint igazságról tudtak: ezeknek tulajdoníták a' mi történt, e'

- szerint magyarázák a' külső eseteket. Mi sem tudunk magasabbat, mint hogy a' lélek a' fő hatalom és igazság; de a' keresztény vallásban ez mélyebb módon lön öntudattá. A' görögök megismerék, hogy a' szellemi a' való lény, de ezt különféle részletekre szaggatottan tudák. Az ismerték szellemi lények nem csak elvontak maradtak, hanem személyek, egyének lőnek; nem hiú allegoriák mint mai drámákban a' szerelem, kötelesség, hecsület stb. Hemeros és Hesiodos hozák azon hatalmakat a' görögök tudatába, 's nem mesék azok, a' mit kitaláltak, hanem az igazság maga. A' szabott alakot még szembe ötlőbben adá meg neki a' művész, mint a' költő. Phidias az olymposi Zeust képezé le az athéneieknek, és mikor ezek őt láták, így szóltak: ez az olymposi Zeus. Így a' szellemi tárgy *személy* lön, melly látható ábrázolathban vala tőlök szemlélhető. Mint az aegyptusi szellem a' szörnyű műmester volt, úgy a' görögök szép képzeletek által képeket tudtak elővarázslani, 's kimerithetlen teremtéseikkel az igazat világossá tudák tenni, de nem ismerék a' mi untalan magyarázatunk és fejtegetésünket. Mig így a' szellemi hatalmak öntudatokba jutottak, istenek Olympusa alakittaték meg és alakzati kör az erkölcsi élethől. Ezen sokféleség az egységre lépni szólita föl: de melly a' görögök előtt más nem lehete, mint elvontság, mivel minden szellemi 's erkölcsös már a' részinti alakokhoz tartozott, úgy, hogy a' fölöttök lévő egység csak a' tartalomtalan, a' nem alakított lehete. Ez a' *fatum*. Az istenek barátságosan érezők, baráti viszonyban állanak az emberekkel, mert szellemi lények; a' fatum pedig a' szellemtelen, az elvont hatalom, a' kénytelenség, mellynek szomorúsága abban alapul, hogy a' lelketlent képezi. Azon magasabb kép, hogy az egység személy és lélek lehet, nem volt a' görögök előtt ismeretes: erkölcsi egyéneiket a' költés, szobrászat és festésben a' képzelet által fejezik ki, és azt nevezzük classica művészetnek. A' görög szellem plasticus művész, ki a' természetit a' szellem kifejezésévé fordítja, 's a' kö-

vet könek, a' szellemet pedig különmemünek nem hagyja, de a' köbe szellemet lehel, és a' szellemet kö által ábrázolja. Szellemi fogalmazásához az érzéki anyagra szorúl a' művész; a' természeti nem önálló oldal, hanem csak jellé alázttaték le, burok melybe a' szellem nincs bezárva, hanem csak eszköz, hogy általa ismerhető legyen. Épen ez által vidám a' görög szellem, mivel szabadságának tudatát isteni foglalatban tudja; az isteni maga által fönáll, de azért nem kevesbbé az ember munkája.

A' görög lény elemeinek ezen általános alapja szerint kell a' hellen szellem különös sugarait vizsgálni: de ezek mind műdarabokat képeznek; mi őket háromszoros építmény gyanánt nézhetjük: mint *személyi műdarabot*, azaz mint magának az embernek művelését; mint a' *tárgylagos műszüleményt*, azaz az istenek egyetemének alakzatát; végre mint a' *politikai műterményt*, mely a' polgári alkotmány és az egyén-élet módját fejtegeti.

MÁSODIK SZAKASZ.

A' SZÉP EGYÉNISÉG' ALAKZATAI.

ELSŐ FEJEZET.

A' személyleges (subjectív) mű.

Az ember, szükségeivel együtt gyakorlati viszonyban áll a' külső természethez; míg általa magát kielégíti, azt fölemésztí, 's a' munkához közbevetőleg lát. A' természeti tárgyak ugyan is hatalmasak és sokfélekép ellenszegülnek. Hogy őket meggyőzze, más természeti dolgokat szegez ellenök az ember, így a' természetet maga ellen fordítja, és eszközöket talál ki e' végre. Ezen emberi találmányok a' szellemet illetik 's az illy műszer többre becsülendő a' természeti tárgynál. Azt is látjuk, hogy ezeket igen tudák becsülni a' görögök, mert Homerosnál igen kitünik az emberek e' fölötti öröme. Agamemnon királyi pálczájánál bőségesen előadatik annak készí-

tetése, a' sarkaikon forduló ajtók, a' fegyverzet és butorok terjedelmesen megemlítettnek. Az emberi fölfedezések érdeme a' természet zabolázására az isteneknek tulajdoníttatik.

Az ember a' természetet más oldalról *ékességül* használja, mellynek értelme az, hogy csak jele a' gazdagság- 's annak, mit az ember magából csinál. Az ékesség illy érdekét igen kifejtve látjuk Homeros görögeinél, és a' legfőbb legközelebbrül az emberi test ereje, mert az ember magát közvetlenül a' maga testében találja föl. Legközelebbi szellemi érdek tehát a' testet tökéletes műszerré fejteni ki az akarat számára, melly ügyesség egy oldalról ismét eszköz lehet más czélokhoz, más oldalról magának czélképen tűzhető ki. Innét van hogy az ember magát mint személyleges művet ábrázolja. A' görögök testüket szép alakká és a' végrehajtás műszereivé fejték ki, 's ezek' végrehajtására a' játékokat állíták föl. A' játékok igen régiek, 's ezen emberi művek, azaz mellyeket az emberek magokon mutattak, sokkal idősbek, mint azok, mellyek köben vagy színekkel hozattak elő, tehát a' szobrok és festvényeknél. Homeros sokat beszél az illy bajvitákról; pompásan leírja Achilles játékait Patroclus tiszteletére, de költeményeiben sehol sem olvashatni az istenek szobrairól, noha többször megemliti a' dodonai templomot, például Il. XVI, 233 — 35, 's Apollóét Delphiben, Il. IX, 404. A' versenyjátékok azon kevés kötelékhez tartozának, mellyek a' görögöket összekötötték, mert ámbár Göröghon politícai tekintetben nem vala is egy, mégis voltak egyesülési pontjai. A' játékok e' tekintetben az oraculumokhoz sorozhatók, 's ezek, főképen a' delphi, fontosságok és jelentőségük, az ide tóduló kérdezősködők és ajándokok által ide tartoznak. Az oraculumok és az Amphiktyon-szövetség mellett még a' játékok jeleskednek mint központosítók. Igen híresek az olympiaiak. Elis tartomány, hol ezek tartattak, sérthetlen vala; a' győzők beirattak, 's e' névsorok alkalmat adának az olympiadok szerinti számlálatra. Az olympiai

játékokon kívül említendők még, az isthmosi, nemei- és pithi-iek. Bajvitából állottak a' szekér és lovak kormányzásánál, dárda vagy kögvetésnél, birkózás-, párbaj, futásnál stb. Illy gyülekezet előtt olvasá föl történetárát Herodotus, 's így a' testi ügyességhez a' szellemi is csatlakozott.

Ezen játékok belső természetét vizsgálván, először is a' játék a' komolyságnak, a' függés és szükségnek van ellenébe téve. E' birakozás, futás és küzdésben nem vala komolyság; nem fekvék benne az önvédelem szüksége, nem a' viadal elmulhatlansága. Komoly a' szükségbeli azon viszony: hogy vagy nekem vagy a' természetnek vesznie kell; hogy az egyik álljon, a' másik esni kénytelen. Ezen komolyság ellenébe tartva a' játék a' magasb komolyság, mert a' természet be van a' lélekbe alakítva, 's ha e' versenyvitákban a' személy nem emelkedék is a' gondolat legfőbb komolyságához, testisége ezen gyakorlatában mégis szabadságát mutatja meg az ember, t. i. hogy testét a' lélek műszerévé képezte át. Az első művek tehát nem az istenekéi, hanem magok az emberek, kik testüket a' szépség és ügyességre kimívelék. A' személyleges mű átmenetelénél a' tárgylagoshoz, az ének első helyet foglal el, mert ez a' *hangot* illeti, 's azon elemnek mondható, melyben a' szelleminek mint olyannak kifejezése van. Az ének képzelethől származott tárgyat kíván meg magának, melly tárgylagosabb művekben csak későbbben mutatkozik.

MÁSODIK FEJEZET.

A' tárgylagos mű.

Tárgylagos mű a' görög lélek a' maga lényegében. A' hellenek először a' természetet változtaták át szellemivé, úgy hogy ezen erő csak szóban áll fön, de lényeges tartalma szellemi. A' görög istent nem foghatjuk meg mint az indiait; hogy tartalma valami természet erő lett volna, mellyen az emberi alak csak a' külső idomot

jelelné, de tartalma maga a' szellemiség, és a' természeti csak a' kimenéspont. Más oldalról ismételnünk kell, hogy a' görögök istene nem volt általános szabad szellem, hanem különös módszerinti szellem, emberi korlátozottsággal, még mint meghatározott egyéniség, külső föltételektől függő. Az isten szelleme olyan, hogy az még nem magáérti szellem, hanem *létezik*, míg érzékileg tudatja magát, de úgy, hogy az érzékiség nem állománya, hanem csak jelentkezésének eleme. Ezen fogalomnak kell bennünket vezetni 's ez a' szükséges idom, melyet a' szellem kelettrőli vándorlásában fölvett: ezt egy oldalról az elvont értelem, más oldalról a' föloldó tudakosság ellen kell ótalmaznunk.

Most kétféle fészpontot kaptunk, természetet és szellemet, azon viszonyban, hogy a' természet csak a' kimenéspontot képezi. A' természet ezen lealázása az egésznek fordító pontja a' görög mythológiában és az istenek háborúja alatt van kimondva, mint a' titánok leveretése Zeus nemzetsége által. Ebben az átmenetel van ábrázolva a' keleti szellemtől a' nyugotira, mert a' titánok a' természet lényei, kiktől az uraság elragadtatik. Utóbb is tiszteltetnek ugyan, de nem mint az uralkodók, mert a' föld szegélyére vannak száműzve. Kronos az elvont idő uralkodása, melly a' természeti alakokat elnyeli; a' vad nemző hatalom fölfüggesztetik, Zeus lesz az új istenek feje, kik szellemi jelentésűek és magok is szellemek.

Második az, hogy a' természeti hatalmak az új istenek általi meggyőzetésének szabott viszonya az által jött elő, hogy ezek a' természeti fészpontokat, mint főlebb érintők, magokban bírják. Zeusnak megvan villáma 's felhője, Here a' természetinek, a' leendő életárnak nemzője; Zeus közelebbről még a' politicus isten, az erkölcsiség és vendégszeretet pártfogója. Okeanos mint olyan csak a' természetelő Poseidonnál megvan ugyan még az elem vadsága, de ő már erkölcsi alak. Szintugy Apollo, de Helios mint a' nap a' természeti tárgy. Ez a' szellemnek hasantana, a' fény, melly öntudattá változik. Su-

garai a' tudást, a' szellem világosítását jelelik általában. Apollo az egyesítő, megbékéltető isten, nincs *neje*, csak *huga*, nincs olly sok boszuságos történetekbe bonyolítva mint Zeus; ő a' jós, a' titkot napfényre hozó. Az Eumenidák, a' vén földalatti, büntető istenek a' kemény törvényt szigoruan kezelik, az új istenek egyesítenek, kibékíltetnek. Ha az mondatnék, hogy ezen átváltozása a' természetinek szellemivé, a' miénkhez vagy a' későbbi görög allegorizáshoz tartozik, ez ellen p. o. a' hellen epigrammokat hozhatni föl, mellyek csupa illy haladást fejeznek ki az érzékitől a' szellemihez. Csak az ész nem foghatja meg a' természeti és szelleminek ezen egységét.

A' további, mi a' görög szellem elemeinél már érintették az, hogy az istenek egyéniség nem pedig elvontság gyanánt tekintendők, mint p. o. a' tudás, az egy, idő, ég, kénytelenség. Az illy elvontság nem szolgál tartalmúl ezen isteneknek, ők nem allegoriák, nem elvont és sokféle minőséggel terhelt lények. Szintolly kevéssé jel képek, symbolumok az istenek, mert a' symbolum csak jele, kifejezése másnak. A' görög istenek magokban kifejezik, a' mik valóban. Az Apollo fej nem jelképe az okoskodó értelemnek, hanem érzéki tünemény, melly maga sem más mint a' szellemnek magának látszása. Az istenek személyönök, összeült egyéniségek, különös characterek. A' meghatározat azon egyben túlnyomó, a' mit jellemzőnek mondanak, és haszontalanság volna, azt rendszerbe hozni törekednünk. Zeusnél föltaláltatik ugyan a' többi istenek egységének határozata, de nem valódi erőben; olly gyöngén, hogy a' különségek szabadon maradnak és egységre épen nem vezetvék vissza. A' történetbőliségnél, a' különség tekintetében azt kell kérdeznünk, hol keresendő e' történetesség külső forrása. Egy oldalról azt a' hely eszközlé, a' görög élet kezdetének elszórtága, melly elpontosodva azonnal helybeli képzeleteket nemze. A' helybeli istenek magán állanak és azt mind magokban birják, a' mi utóbb sokakra osztaték el, úgy hogy azon helybeli istenek korlátozottakká aláz-

tatnak le, kik azonban különös öntudat- és a' vidékek részinti eseteihez szabvák, mellyekben előjönnek. Van sok Hercules és Zeus, helybeli történetekkel, hasonló az indus istenekhez, kik tulajdon templomaik-, pagódáikban tulajdon történetet is birnak. De a' görögöknél nem úgy van mint a' keresztény szentek- és legendáknál, hol a' kezdetet rendesen Mária teszi, és azután azok a' legtöbb-féle helybeliségre eltérnek, mert a' hellenek isteneikről a' legkellemesebb történeteket beszélik el, mellyeknek háttért épen nem vonhatni, mivel az ötletek mindig újan forrtak elő a' görögök élénk elméjében. Második forrása a' különösségek eredetének a' természeti vallás, mellynek ábrázolványai részint megvannak a' görög mythosokban, részint újra születvék és elforgatvák. A' kezdetbeli mythosok főttörtése a' mysteriumok híres fejezetére vezet, mellyről már fölebb emlékeztünk. A' görögök mysteriumai minden idők kíváncsiságát magokra vonák, főképen mint ismeretlenek és mélyek. Először is megjegyzendő, hogy ezen ó's kezdetbeli, épen kezdete miatt nem jeles hanem csak alárendelt, mivel a' tisztább igazságok nem mondattak ki benne, és nem tanítá, mint sokan véleik, isten egységét az istenek többségének ellenében. A' mysteriumok inkább vén isteni szolgálatok voltak, és annál inkább történetírás elleni dolog és ostobaság mély bűlcsekedést keresni benne, minthogy fogalmát csak természeti eszmék, 's a' természetbeli általános átváltozásnak, és az általános élet-árnak durvább képzeletei tették. Ha összeveszünk minden történetírásbeli fogalmat erről, azon eredmény elkerülhetetlen, hogy a' mysteriumok nem oktatásbeli rendszert képeznek, hanem érzéki szokások és ábrázolatok, mellyek a' természet köz munkásságának jelképeit tevék, p. o. a' föld viszonyait az érzéki tüneményekhez. Ceres és Proserpina képeinek, Bakhos és utjának főtárgyul a' természet általánossága szolgált, a' többi költőt történet és ábrázolat vala, mellynek főérdeke az életerő's annak változásai. Noha a' szellem hasonnemű működésen megy keresztül mint a' ter-

mészet, és kétszer köteles születni, azaz magát magában tagadnia kell, még is a' mysteriumbeli ábrázolatok kevéssé emlékeztettek a' szellem természetére, és így a' görögökre nézve valami borzasztót bírtak. Mert az emberben vele született irtózás van, ha látja, hogy oly jelentés van valamely idomban, melly érzékileg ki nem fejezi azon jelentést, és ez okból eltaszit és vonz, az áthangzó érzék által sejtést ébreszt, de borzadást is egyzersmind az ijesztő idom által. Aeschylus bevádoltaték, hogy tragoediáiban a' mysteriumokat kitárá, mert a' mysteriumok határozatlan ábrái 's jelképei, hol a' jelentés dolog csak sejtetik, nemre nézve különbözök a' tiszta világos alakoktól 's ezeket elenyészettel fenyegetik, és ez okból a' miv isteneinek elzárva kelle maradniok a' mysteriumokéitól, 's mindenik félt szigoruan el kell különbözni. Legtöbb istenöket idegen földről kapták a' görögök, a' mint Herodotos nevezetesen Aegyptusról mondja; de ezen idegen regéket a' hellenek átídomíták, szellemesíték, 's mi a' külső theogeniákból általjött, az a' görögök' szájában történeté lön, melly néha rosz hírré változott az istenekre nézve. Így az állatok, mellyek Aegyptusban istenieknék tartattak, Hellasban külső jelekké alacsonyítottak le, mellyek a' szellemi isten mellé helyezték. Characterök különösségével együtt a' görög istenek emberieknék ábrázoltatnak, és ezen emberre alakítás gyakran hibájok gyanánt adatik elő. Ezek ellenében mindjárt meg kell mondani, hogy az ember mint a' szellemi, a' valódi részt teszi a' görög istenekben, mi által ezek fölül emelkednek a' természet-isteneken, és az egy és főső lény elvont tulajdonságain. Mások ellenben a' görögök isteneit emberibbnek találák a' keresztényekénél. Schiller így szól:

Míg emberibbek voltak az istenek,

Mind istenibbek voltak az emberek.

De ez nem áll; a' görög istenek emberibbeknek nem tekinthetők a' keresztényekénél. Kristus sokkal inkább ember: él, hal, keresztre feszítették, melly végetlenül

emberibb mint a' görög szépség embere. De mi a' görög és keresztény vallást közösen illeti, mindenikről elmondandó, hogy ha isten meg akar jelenni, ezen természetiség szellemi köteles lenni, mi az érzéki ábrázolás számára lényegesen az ember, mert mint lelki, nem tud más alakban megjelenni. Isten a' naphan, hegyek, fák és minden élőben mutatkozik, de e' természeti mutatkozás nem a' szellem alakja: ilyenkor isten tulajdonképen csak a' személy' belsejében vétetik észre. Ha istennek megfelelő kifejezésben kell előállania, az csak az emberi idom lehet, mert csak ebből sugárzik ki a' szellemi. De ha kérdezni akarjuk, meg kell-e istennek jelennie? ezt szükségesképen igenelni kell, mert semmi sem szükséges a' mi meg nem jelenik. A' görög vallás valódi hiánya a' keresztény ellenében az, hogy az elsőben a' nyilatkozás, a' megjelenés teszi az isteninek fő módját, általában az egészet, míg a' másokban a' megjelenés nem fő rendeltetés, hanem csak indító okul feszpontul (momentum) szolgál. A' megjelenő isten meghalt, magát megszüntetőnek tétetik; csak miután meghalt, üle Kristus az atya jobb-jára. A' görög isten ellenben még csak túli a' hellenekre nézve, mint megjelenésben foglaltatott, a' valódi kibékülés nem létezik benne, mert a' megjelenés nem téteték erősítőleg mint a' személyes önség feszpontja, az emberi szellem tehát nincs még egyáltalában igazolva, és mivel az isteni 's emberi természet egysége még csak magában létezik, a' személyes önség sem juthat el valódi mélységére. Az emberi személy-önséget tehát a' politica tisztán nem fejti ki magából, nyilatkozatait az oraculumoktól szedvén, mellyek az ő számára azok, mi az isteneknek a' fatum, a' sors.

(Hegel után)

VAJDA PÉTER.

IV.

SZENT MÁRTON SZÜLETÉSE

HELYÉRŐL.

A' megrögzött régi vélemény Vas vármegyei *Szombathelyt* tartja sz. *Márton* püspök szülőföldének. E' nagy erőre kapott közönséges vélekedést *Katona István* merte a' múlt század vége felé először megtámadni¹⁾; *Béla király cancelláriusa* a' magyarok' viselt dolgaikról írott könyvének *ötvenedik* fejezetében vezetvén őt győri *Szombathelyre*, mellyről ilyen emlétést teszen: „*Árpád vezér pedig, és az ő katonái — menvén, a' szent Márton hegye mellett táborba szállottak, és a' szombathelyi forrásból mind maguk, mind barmaik ittak*“²⁾. De *Katona*, ámbár oklevéllel támogatta állítását, *Schoenvisner Istvánban* mindazáltal igen nagy ellenmondóra talált: jóllehet nem annyira okokkal, mint bőbeszéddel kívánván győzedelmeskedni, hosszas vitában a' Vas vármegyei *Szombathely* mellett harczol e' városnak történeteiről írott könyvében³⁾.

Mi olvasás közben más tárgyat keresvén, rá jöttünk, hogy *Katona* járt *szent Márton* születése helyéhez

- 1) Hist. Crit. Ducum Hung. Pest, 1778. 8. p. 213—216. Tom. III. Hist. Crit. Regum Hung. Stirp. Arpad. Pest, 1780. 8, p. 669. P. I. Hist. Pragm. Hung. Bud. 1782. 8. p. 54. P. I. Epitom. Chronolog. Rer. Hung. Budaë, 1796. 8. p. 21.
- 2) „Dux autem Arpad, et sui milites — eundo, iuxta montem Sancti Martini castra metati sunt, et de fonte Sabariae tam ipsi, quam eorum animalia biberunt.“
- 3) Antiquitatum et Historiae Sabariensis Libri Nov. Pest, 1791. 4.

közelebb. Azért mivel az emberi elme úgy sem ohajt semmit is jobban az igazságnál, 's mivel a' történeti vizsgálat sem egyéb az igazság keresésénél; nem mehetünk el mulólag e' tárgy mellől úgy, hogy hozzá ne szóljunk.

Katoná' állításának igazolására azt kell megmutatnunk: volt-e hajdan *szent Márton hegye* alatt *Sabaria* nevezetű hely, vagy nem? *Arnolf* császár 890-ki oklevelében *Koller Józsefnél*¹⁾ két *Szombathelyt*, azaz: *Sabáriát* említ; „*Tradidimus itaque . . . Ad Rapam. Ad Sabariam Civitatem et ecclesiam cum decima et thelonéis . . . ad siccam Sabariam. Ad Peninchaha. Ad Mosaburch Abbatiam, ubi S. Adrianus martir Christi requiescit.*“ II. *Ottó* császár 978. adománylevelében ugyan ott a' 43. lapon: „*Ad Rapam. Ad Sabariam Civitatem . . . Ad siccam Sabariam, Ad Peninchacha. Ad Mosapurch Abbatiam ubi sanctus Adrianus requiescit.*“ *Fülöp* római király 1199. oklevelében ismét ott a' 43. és 44. lapokon: „*Donationes eidem Ecclesiae (Salisburgensi) factas . . . renovamus et confirmamus . inter quae possessiones in ipsius Regis Ottonis privilegio propriis expressas vocabulis, nos quoque ipsum in hoc sequentes, huic fecimus paginae annotari . . . Praeterea Rapam Sabariam Civitatem, et Ecclesiam cum decima et teloniis . . . ad eandem Civitatem pertinentibus. Insuper Siccam Sabariam, et Pennichacha*²⁾ *et Mosaburch Abbatiam, ubi Sanctus Ardiannus requiescit*“³⁾. Ezek a' régi *Pannóniában* lévő

1) Prolegom. Hist. Epis. V. Eccles. Pos. 1804. 4. p. 41—44.

2) E' név alatt talán *Pannonia* város lappang. Megemlítettő, hogy volt a' *hunusoknak*, azaz: a' *kunoknak* a' keresztény idővetés szerint 46. év tájban *Punuts, Punuchus* nevű fejedelmők. *Horvát Adám*, a' Magyar Magóg Pátriarkhárul, Pest, 1817. 8. 198 és 247. lap.

3) *Schoenvisner* idézett könyvében a' 232. l.: „*Siccae Sabariae nomine intelligere licebit alteram illam, reapse omni fluvio, rivoque destitutam, qnam medio hoc aevo iuxta montem S. Martini exstitisse, et Anonymus, et ipse Bela IV. testantur, ut Lib. I. huius oper. Cap. IV. dictum est.*“

helyek hajdanában a' *salzburgi* érsekséghez tartoztak, azért még a' XII. századbeli oklevélben is megemlítettnek, noha akkor már nem azon érsekség alatt voltak.

III. *Honorius* pápa 1225. levelében, megerősítvén a' pannonhalmi apátságot régi birtokaiban, többi között ezeket mondja: „*Uriae abbati monasterii Sancti Martini super Pannoniam — in perpetuum. — annuimus, et praefatum monasterium Sancti Martini super Pannoniam situm . . sub beati Petri, et nostra protectione suscipimus*’ . . *quascunque possessiones, quaecunque bona idem monasterium — possidet — firma vobis et illibata permanent. In quibus haec propriis duximus exprimenda vocabulis: locum ipsum, in quo praefatum monasterium situm est, cum omnibus pertinentiis suis; in Episcopatu Jaurienensi Sancti Martini in Sabaria, Sancti Uilibaldi*“ — ezek után „*in Archiepiscopatu Strigoniensi . . in Episcopatu Wessprimiensi*“¹⁾. Világosban teszen róla említést IV. Béla király: „*Ipsé mons sacer Pannoniae, in quo situm est monasterium B. Martini, habet per circuitum ipsius montis, terram, a cacumine montis inferius per tria milliaria ab omni parte, videlicet ab oriente, meridie, occidente. et septentrione ad unum aratrum pro quolibet milliari; quam a tempore Sanctorum Regum, scilicet S. Stephani, et Ladislai tenuit et possedit . . et circum circa, ad pedes supra dicti montis, habet plures villas suas — conterminales autem villas habet, primo Hymud, quae alio nomine Nelka*²⁾ *dicitur; deinde protenditur terminus eius usque Sabariam*³⁾ *ubi dicitur natus*

1) Cod. Dipl. Tom. III. Vol. II. p. 33—37.

2) Ma *Nyalka*.

3) *Schoenvizner* említett könyvében a' 26. lapon: „*Memini pagum, qui a Sacro Pannoniae monte, unius circiter horae, aut nonnihil ampliore intervallo ortum versus distat, Szombathely vocari, quo nomine cum Hungari hodiernam quoque civitatem Sabariam adpellent, fieri potest, ut olim patrii scriptores istum quoque pagum latine Sabariam nominaverint.*“

*S. Martinus, et ibi in valle media, est foss sacer, qui vocatur caput Pannoniae; qui cum aliis fontibus facit rivulum sub Ecclesia S. Willibaldi, et vocatur Pannosa*¹⁾.

Volt tehát *Pannon* hegy alatt *Szombathely*, azaz: *Sabaria* nevű helység, minekelőtte atyáink utolszor elfoglalták volna e' hazát. Ez a' győri *Szombathely* nekem magyar eredetűnek látszik, ha igaz, hogy az *uzusok*, vagy *ozusok* kún népek voltak, a' min nem kételkedem²⁾; mert a' *Hodoeporicon* a' Vas vármegyei *Szombathely* és *Óbuda* közötti utban nyilván *Osones* nevű helységet említ, melly *Katancsich Péter* szerint *szent Márton* mező városának tájára mutat; a' felhozott oklevelek pedig győri *Szombathelyt* épen azon környékre helyheztetik: „*Osi — Araviscorum portio, incolebant comitatum Comaromiensem, et Strigoniensem — Est in Hodoeporico itinere a Sabaria Acincum* (helyesben *Aqnincum*) *Osones nuncupata mansio, quae ex numeris in agrum oppidi S. Martini indicit, ab Osis proculdubio nuncipata*³⁾. A' *sabaens* vagy császár

- 1) Cod. Dipl. Tom. IV. Vol. III. p. 461—62. — *Szent Gelért* életében, Sancti Gerardi Episcopi Chanadiensis Scripta et Acta, Albo-Carolinae, 1790. 4-to. p. 326. a' *Pannon* halma szinte „*mons Pannoniae*.” De ezen helyről, 's IV. *Béla* király levelében mondott, forrásról bővebb tudósítást várunk a' pannonthalmi tudós szerzetesektől.
- 2) Olv. *Horvát István* értekezéseit az 1833. és 1834. Tudományos Gyűjteményben.
- 3) *Petri Mathiae Katancsich*, Commentarius in Caii Plinii Secundi Pannoniam. Bud. 1829. 8. p. 26. — Azt tartom, hogy *Katancsich* győri sz. Márton mező városát érti; mert a' felhozott utban, vasvármegyei *Szombathely* tőzsomszédságában fekvő sz. Mártonon kívül, nincsen hasonló nevű mező város; hozzá tevéen még azt is, hogy az *uzusok* Komárom és Esztergam vármegyek' részeit lakták. — *Schoenvisner* azonban sokszor idézett könyvében a' 43. lap. „*In pago Eskő* (Veszprém vármegyében) *quem pro Osonibus habeo, inventae sunt anno 1785. duae Tabulae aeneae, quas vulga Tabulae honestae missionis vocant antiquarii*.”

nép eredeti lakosiról tehát e' helységet is *Sabáriának* nevezhették; 's ennél fogva, talán *szent Márton* püspök nemzetségére nézve is közelebb tartozik hozzánk, hogy sem gondolnók¹⁾: de ez csak vélekedés. Nagyobb ez annál: hogy *Sulpicius Severus* sz. Mártonnak tanítványa a' szent pöspök életében a' II. fejezetben szinte *Sabáriát* említ: „*Igitur Martinus Sabariae Pannoniarum oppido oriundis fuit, sed intra Italiam Ticini*²⁾ *altus est, parentibus secundum saeculi dignitatem non infimis, gentilibus tamen.*“

A' győri *szent Márton* mező város tudniillik hajdan *Pannonia* nevet viselt, mint *szent István* király az ezen apátságnak 1001. adott oklevelében bizonyítja: „*consilio. et consensu domni anastasio abbatis de monasterio sancti Martini in monte supra Pannoniam sito ab genitore nostro* (Geyza) *incepto. quod nos per dei subsidium ob anime nostre remedium pro stabilitate regni nostri ad finem perduximus. talem concessimus libertatem*“³⁾. Jelen leveleiben *st. István* a' *Pannonia* név alatt, magát a' *Pannonia* országot nem érthette, mint „*in monte supra Pannoniam*“ szavaiból nyilván kiviláglik; mert a' *Pannónia* országban létező hegyet nem helyhezteshette az ország föli-be, vagy elébe; más volna, ha *Pannon halma* Dunán innen feküdnék, akkor nevezhetnék *Pannónia fölötti hegynek*: mert a' régi *Pannóniának* határit rómaiak alatt valóban a' Duna hasította. *Szent László* szinte érénti e' várost: „*beatissimus Rex Stephanus, Successores Reges . . et ego Rex Ladislaus, monasterium S. Martini supra montem Pannoniae situm — multis donavimus opibus*“⁴⁾. II. *Paschalis* pápa 1103. levelében: *dilecto fratri Petro, ab*

1) L. *Inchoffer* Annal. Eccles. Poson. 1795. 8-vo. Tom. I. Vol. I. a' 12—13. l.

2) Ma *Pavía*.

3) L. az 1836-ki Tudom. Gyűjt. I. kötetét a' 98—99. lap.

4) *Schmitt* Nicol. Episc. Agricn. Tom. I. Tyrn. 1768. 8. p. 134.

*buti Monasterii Sancti Martini in monte supra Pannoniam siti . . in perpetuum*¹⁾. II. Béla király 1138. okleveleiben: „*Monasterium — S. Martini super monte Pannoniae situm*“²⁾. Még ez után is fenmaradt *Pannónia* neve, jelesen *Walfer* főispánnak 1157. alapító levelében, mellyet a' németújvári apatságnak adott: „*in loco inhabitato et solitario, qui dicitur Quyzin, monasterium aedificavi, ugymond, quod . . monasterio S. Martini in Sacro monte Pannoniae, ob reverentiam et sanctitatem ipsius loci, et propter B. Martini patrociniū, cuius nativitate in eodem loco habita, Pannonia gloriatur . . in obedientiam tradidi*“³⁾. III. Imre pápa 1216. levelében: „*Vriae abbati S. Martini super monte Pannoniae . . in perpetuum*“⁴⁾. *Rogerius* Miserab. Carmen. Cap. XL. „*Et cum castrum Sancti Martini de Pannonia expugnarent (Tartari) Abbate se viriliter defendente, fuerunt revocati.*“ Későbbi időkben már csak nem kirárolag *Monasterium Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae*“ cím alatt fordul elé; 's ez okozhatta, hogy a' városnak eredeti *Pannónia* neve egészen feledékenységre ment.

Ugy vélekedem tehát, hogy *Sulpicius Severus* is *Sabariae Pannoniarum oppido*“ alatt e' győri *Szombathelyt* értette. Azonban ha a' külföldi életirő ne talán a' Vas vármegyeit tette volna is *szent Marton* püspöknek szülött földévé, semmi akadály; miután az oklevelekben fenmaradt hagyományok nyilván a' győri *Szombathelyről* szólnak. Nem is látom más okát, miért neveznék az oklevelek e' *hegyet* szent hegynek (*mons sacer*) egyéért, hanem mivel rajta imádkozgatott *szent Márton*; több hegyen is rakattak monostorok, de egyikre sem ruháztatott a' *szent* nevezet, csak épen a' *Pannon halmára*.

1) Novák Chrys. Vindic. Budae, 1780. 8. p. 9.

2) Cod. Dipl. Tom. II. p. 110.

3) *Katoná* Hist. Crit. Regum Hung. Stirp. Arpád Tom. III. p. 676—77.

4) Cod. Dipl. Tom. III. Vol. I. p. 180.

Erre azonban mondhatja valaki *Schoenvisner István*-*nal*, hogy *szent Márton*, *Sulpicius Severus* tanutétele szerint még gyermek korában szakadt el szülőföldéről *Páviába*, 's ott neveltetett. Úgy vagy; de *Sulpicius Severus* az V. fejezetben e' következő történetet is hagyta emlékezetben: „*Non multo post* (hogy egyházi személyé lett, mintán 365. a' katonáskodástól megmenekedett) *admonitus per soporem*, ut patriam, parentesque, q'nos adhuc gentilitas detinebat, religiosa sollicitudine visitaret, ex voluntate S. Hilarii profectus est. . . *Itaque, ut animo ac mente conceperat*, matrem gentilitatis absolvit errore, patre in malis perseverante: plures tamen suo salvavit exemplo. *Deinde, cum haeresis Ariana per totum orbem, et maxime intra Illyricum pullulasset, cum adversus perfidiam sacerdotum solus paene acerrime pugnaret, multisque suppliciis esset affectus* (nam publice virgis caesus est, et ad extremum de civitate exire compulsus) *Italiam repetens . . Mediolani sibi monasterium statuit.*“ Számüzése, *Barónius*nak idévetése szerint 358. történt; itthon tehát a' térítésben mintegy két esztendő tölthetett el: ezen idő alatt pedig gyakorta megfordúlhatott imádság okáért *Pannon halmán*, a' mi az e' tájon fenmaradt keresztényeknél emlékezetben lévén, szájról szájra általment a' késő utódokra is. A' hagyományok szerint nem is történt különben; mert *Hartvik*, a' ki *szent István* király életét *Kálmán* fejedelmünk országlásakor 1109. év felé hiteles kútfökből megírta, világosan ezt állítja jelen soraiban: „*Sed quoniam pannonia beati pontificis martini* nativitate gloriatur, cuius etiam patrocinantibus meritis vir (sz. István) christo fidelis, ut iam dictum est, de hostibus victoriam reportaverat, nichil ex rebus eorum ad opus sui reservans, inito cum theophilis consilio, iuxta fundum (Sabariam) presulis (Martini) in loco, qui *sacer mons* dicitur, ubi *sanctus martinus*, cum adhuc in pannonia degeret, orationis sibi locum assignaverat, *sub titulo ipsius* monasterium constituere cepit, possessionibus et redditibus, cunctisque sufficientiis ditavit.“ Ezenkép *Wal-*

fer főispán az éréntett 1157. oklevelében. *Schoenvisner* ugyan annyiszor idézett könyvében a' 24. lapon *Walfer* főispán szavait arra veszi, mintha ő *szent Márton* a' *Pannon halmán* születettnek mondaná; holett a' hajdani *Pannónia* várost említi, éréntvén egyszersmind: hogy azon a' környéken született *szent Márton*; a' „*nativitate in eodem loco habita*“ kitejezést tehát nem kell olly szoros értelemben venni; mert a' *locus* szó itt tájékot jelent. Második ellenvetése *Schoenvisner*nek ez, hogy *szent István* a' *Pannon halmi* apátságna 1001. adott levelében nem szól *szent Márton*nak ottani születéséről. Ez igaz, de hogy is szólhatott volna, mikor nem ott született. Végtere, *Bonfin Antal*nak, *Ranzán Péter*nek, *Oláh Miklós*nak, *Gregoriáncz Pál*nak, *Inchoffer Menyhért*nek, és *Timon Samu*nak halgatásukra hivatkozik, ugymint a' kik közül csak egy sem állítja, hogy *szent Márton* győri *Szombathely*tt született volna. Csoda minő okoskodás ez; a' XV. és XVI. századbeli íróknak mély halgatásukon épít: ellenben a' XII. és XIII. századbeli okleveleket kétségbe hozza.

Mi felhordott okainknál fogva *szent Márton* győri szombathelyinek tartják: ám más vélekedjék, mint akar, azért senkivel sem szállunk perbe.

PODHRADZKY JÓZSEF.

V.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XXXI.

Kanizsai János' pecsétgyűrűje.

A' réznyomatban ide mellékelt ezüst pecsétgyűrű, *Kiss Ferencz'* m. academiai I. tag' jeles gyűjteményében, két tekintetből vonta magára figyelmemet: a) mert czimmerrel, b) mivel körirattal ékes. Czímere első tekintetre gyanítatta, hogy *Kanizsaiaké*. *Lehóczkit* ugyan botlásai miatt óvakodva hozom fel bizonyságul, ki ezeket írja: „*Insigne Kanisajanum pectus aquilae plumatum* (struczláb), *cum sole et luna refert Péterfi in Conc. Hung*“¹⁾: de nem marad fenn semmi kétség, ha e' gyűrűt összehasonlítjuk azon *Kanizsai István'* stinte czimeres pecsétgyűrűjével, melly *Wagner'* munkájában látható²⁾. Hasonló czimeres pecsétgyűrű őriztetik a' nemzeti muzeumban, legalább ritkaságai közt hasonló iratik le, mint következők: „*Alius* (annulus) *sigillaris argenteus, in scuto triangulari referens alam aquilae*“³⁾, melly szinte (ugyanott) czimerénél fogva inkább a' *Kanizsaiaknak*, mint *Wiczai* grófoknak tulajdonítatik.

1) Andr. Lehotzky, *Stemmatographia. Posonii, 1798.* 4. P. II. p. 209. — *Caroli Péterfy, Sacra Concilia. Posonii, 1741.* fol. P. I. p. 180. 305.

2) *Caroli Wagner, Collectanea Genealogico-Historica. Posson. Pest. et Lips. 1802.* 8. Dec. I. fig. 9.

3) *Cimeliotheca musei nationalis Hungarici. Budae, 1825.* 4. p. 19. 23)

A' *Kanizsaiak* azon, hihetőleg idegen nemzetségből származtak, melly okleveleinkben a' XIII. század' kezdetétől *Osl*, vagy *Osth* néven fordul elé. A' *Csornaiaiak*, *Ostfiak*, *Wiczaiak* stb. szinte e' nemzetségnek ágai. *Lőrincz*, Imre' fia nyeré Robert Károlytól *Kanizsát* királyi adományul; 1323-ki adománylevelében ez áll: *Laurentius filius Emerici de genere Osl.*“ E' Lőrincz utódi már *Kanizsai* néven jönnek elő, következő nemzékrend szerint:

Imre	{	Kanizsai	{	János	{	JÁNOS.
		Lőrincz				Miklós.
						István.

Ők számos oklevélben majd mindig együtt említetnek. Az 1382-ki záloglevélben így állanak: „*Ioanni preposito Strigoniensi, Nicolao, et Stephano, condam magistri Joannis, filii Laurentii de Kanisa*“¹⁾.

Ha pecsétgyűrünk czimerénél fogva *Kanizsaiaké*: úgy azt köriratára figyelve másnak nem tulajdoníthatjuk, mint *Kanizsai Jánosnak*, János' fiának, ki már 1380-ban úgy említetik, mint esztergami prépost; őt I. Lajos 1382-ki oklevelében „*Capellanus noster specialis*“ czimen nevezi, utóbb 1385-ben egri püspökké lett; 1388—1418-ig pedig esztergami érsek volt, és 1387—1399-ig úgy jó elé, mint Mária (1382—1387) királyné, és Zsigmond (1387—1437) cancellárja; pecsétgyűrünk körirata pedig ez:

†. S. IO. S. M. R. S.

azaz: *Sigillum Joannis, Serenissimae Mariae Reginae Secretarii.*

Tudva van, hogy a' kettős pecsét' őrizete 1542-dik előtt, nem mindig az esztergami érsekre bizaték, hanem más egyháziakra is, kik királyi *cancellárok*, utóbb *főcancellárok* valának. Mátyás király' II. (1464) törvénye ket-

1) Stephani Katona, Historia Critica. Budae, 1790. 8. Tom. XI. p. 21.

108. pecsét alatt költ, melynek befejezésében ez áll: „Datum per manus Stephani Colocensis, et Bachiensis Ecclesiarum canonice unitarum Archi-Episcopi. . . Aulæ nostræ Summi Cancellarij.“

I. Lajos a' kettős pecsétet, 1351-ki rendeletében „utrumque par sigilli nostri authenticij“ néven nevezi, melynek külön használt egyik példánya vagy párja, utóbb pedig e' helyett a' külön középpecsét, sigillum secretum nevet viselt, nem valamelly titoktól (secretum, i); mert a' mi e' pecsét alatt költ, az jobbadán titkot nem is foglalhatott magában: hanem a' kettős pecsét egyik példányának a' külön középpecsét behozatala előtti különvált, elválasztott, elkülönözött (secretus, a, um. vagy secerno, secrevi, secretum) használatától. Oly körülmény, melly vagy feledékenységbe ment, vagy nem tartaték figyelembe, valahányszor a' secretum nevezet más és más pecsétnek tulajdonítaték. „Nullum enim (ügymond Pray) fere ex regijs sigillis fuit, cui non aliquando secreti nomen inditum fuisse legerim“¹⁾. Az elkülönözött pecsét (sigillum secretum) öre; külön cancellár (secretarius cancellarius, comes capellæ, specialis praesentia Regia) nevet viselt. Mátyás király' VI-dik (1486) törvénye, ilyen elkülönözött (secretum) pecsét alatt költ, épen nem azért, hogy titokban maradjon, és befejezésében ez olvastatik: „Datum Budæ, per manus . . Joannis Episcopi Ecclesiæ Varadiensis, Aulæ nostræ Secretarij Cancellarij.“ Megtörtént gyakran, hogy mind a' fő- mind a' külön cancellári hivatalt azonegy személy viselé; akkor az, Summus et Secretarius Cancellarius“ czímen hivaték, mint azt az 1459-ki törvény' befejezése tanúsítja.

A' királyi gyűrűpecsét öre, külön jegyző (specialis notarius) nevet viselt. Erzsébet királyné 1284-ki oklevelében mondja Tamás váczai püspökről: „Ipse enim tempore serenissimi Bele regis . . . in aula regia Apocrisari et specialis notarii meruit officium exercere, sigillo

1) Syntagma Historicum de Sigillis. Budæ, 1805. 4. p. 80.

et ministerio annulari Regis et Regni negotiis . . . insudando.“ Innen világos, hogy e' jegyzőket, *Lendvay Márton*, m. kir. udv. kamarai tanácsnok, és levéltári igazgató, köz kézen forgó 1805-ki kéziratában, helytelenül sorozta a' királyi ügyek' igazgatói közé.

LUCZENBACHER JÁNOS.

VI.

A° VEGYARÁNYTAN.

Most térhetünk vissza a' jóllakáshoz (Sättigung). Mindig igen szép dolog az, ha néhány adatok vizsgálata után mindjárt olly általános elvet állitunk fel, melly előre (a priori) minden *tapasztalandókra* alkalmaztatik, mikor tulajdonképen az általánosságot csak az *ösmert tapasztalatokra* kellene alkalmazni, 's olly adatok következtében, mellyek az addig fennállott általánosság körén kívül esnek, az elvet kellene átváltoztatni, általánosítani. Az ember, a' természet fejtegetője, annyit tud, mennyit a' természeti rendből kísérletek 's vizsgálatok által észrevett, többet nem tud 's nem tehet; ezen kezdi Baco: *novum organon scientiarum*-át, 's ez a' tapasztalati tanok' alapja. Ha tehát újabb tapasztalatok az elvvel épen ellenkeznek, 's ezen elvet még is szokásból, vagy más egyéb, de sohasem természet szerinti okból mind a' mellett is, hogy rá figyelmeztetünk, a' vegytanban megtartjuk, 's a' vegytant még is tapasztalati tannak nevezzük: akkor mást állitunk 's mást tanitunk. Így valánk a' vegytani rokonsággal, így a' zöldenytan föltünésekor a' fénynyel, így vagyunk az un. *jóllakással* is.

Mint láttuk, néhány adat következtében az állítattott, hogy a' testekben azon *belerő*, melly a' nehézkedés stb-tól különbözik, vegyüléskor *jóllakik*; ebből tüstént az következik, hogy 2 test egymással csak egy arányban vegyülhet, minden egyéb arány két test közt csak az egyik, vagy másik elembeni oldata (Auflösung) a' vegynek, vagy egy, végre ebből az is következik, hogy csak 2 test vegyülhet egymással, 's ha többen találtattak valami

felv.

vegyben, ezek kettenként összerakattak 's így fejtetett ki a' *pártan* (dualismus = dualistische Zusammensetzung), mely szerint olly vegyről, mint $P3Cl2S$, az elébbiek' végén, még szó sem lehetett.

Ezen három állítás: *jóllakás, egy vegyarány 's pártan*, olly szoros összeköttetésben vannak egymással, hogy egyiket a' másik nélkül következetességgel állítani nem lehet, 's a' példák egyik ellen vagy mellett, egyúttal a' többiekre is alkalmazhatók. Így ha a' jóllakás ellen azt hozzuk fel, hogy példáulú azon S. mely 20 (itt már mindig parányokat fogunk érteni) által eltompítatik, vagy vele jóllakik, még több vagy kevesb élenynyel is vegyül 's lesz: $S3O\ S2OS\ 2S5O\ 3S8O$ — már ekkor a' különböző vegyarányokról is szóoltunk; ugy szinte $S3O = S2OS$ (az elébbi $P3Cl2S = P5Cl$ -hez hasonlag) a' *pártant* is megtámadta. A' jóllakásra nézve tisztán áll az, hogy ha $1pH$'s $1pO$ egymással jóllaknak, akkor HO -en kívül egyéb vegynek H 's O között lenni nem volna szabad, hogy ha $1A$ vegyül $3H$ vagy $3O$ -el, akkor 1, 2, 4, 50-ről szó sem lehetne. Könnyű itten a' *túljóllakásról* (Uebersättigung) beszélni, csak hogy a' „*Saettigung*“ megmaradjon; de annál nehezebb azt érteni. Így $1.S3O$ vegyül 1, 2, 3, 4, 8 ZnO -el; $1.A5O$'s 1, 2, 3, 6 PbO ; $1.Sb3S$'s 3, 6, 9 AgS , vagy 1, 2, 3, $\frac{5}{2}$ $\frac{4}{3}$ PbS (hol ez utólsó arány annyit tesz, mint $4.PbS$ és $3.Sb3S$; $2Fe3O$ és 1, 2, 3 $\frac{1}{2}$ $\frac{5}{2}$ $\frac{2}{3}$ $S3O$ (az utólsó = $3.2Fe3O$ és $S3O$, valamint $\frac{2}{3}FeO = 2Fe3O$ stb.), továbbá: $2.CaO\ As5O$, $6.HO$ gyógyla = pharmacolith). $3.CoO\ A5O\ 6.HO$, $3.NiO\ A5O\ 9.HO$, $3.CoO\ S3O\ 8.HO$ (kékeny gálicz = Kobaltvitriol), $4.CuO\ As5O\ HO$ (rézolajla = Olivenit, As helyett P is gyakran), $4.CuO\ As5O\ 7.HO$ (bájla = Euchroit); $4.CuO\ P5O\ 2.HO$ (libetle) $5.CuO\ As5O\ 9.HO$ (réztajtla = Kupferschaum), $5.CuO\ As5O\ 2.HO$; $5.CuO\ P5O\ 5.HO$ (rézvilla = Kupferphosphat) $6.CuO\ As3O\ 4.HO$; $8.CuO\ As5O\ 12.HO$ (rézcscilla = Kupferglimmer); $2.FeO\ P5O$; $3.FeO\ P5O\ 6.HO$; $4.FeO\ P5O$; $4.FeO\ P5O\ 4.HO$; $4.MgO\ P5O$; $15.MnO\ 5.FeO\ 8.P5O\ 30.HO$; $10.FeO\ 5.MnO\ 5.HO\ 6.P5O$; $2.PbO\ P5O$;

3.PbO P50 ; 3.PbO 2.P50 ; 10.PbO 3.P50 ; BaO P50
 3.BaO 2.P50 ; 2.BaO P50 ; 5.BaO 2.P50 ; 3.BaO P50 ;
 4.2Al3O 3.P50 18.HO 's a' nélkül, hogy a' másutt
 még előforduló vegyeket, hogy a' kovlákat (Silicate), hol
 az *egyszerűség* egy általában nem akar kitűnni, vagy pe-
 dig annak kedvéért F, Al 's egyéb engedetlen testek elta-
 szítatnak, a' nélkül, hogy az életműves maradványok'
 (organische Reste) vegyeire figyelmeznénk, még csak a'
 timlát (alunit) = (3.KO S30) 12 (2Al3O S30) 24.HO,
 hol tehát 3.KO vegyült S30-el; NO S30 's NO 2.S30-t,
 hol az úgy nevezett erős savak (starke Säuren) úgy ne-
 vezett erős aljakkal (mit starken Basen) különböző arány-
 ban vegyülnek, mit csak a' *gyenge aljak* (így 2Fe3O) 's
erős savak között szokás megengedni (minek tulajdonképen
 semmi értelme 's az elv mellett vagy ellen egy általában
 okul szolgálni nem birnak), mind a' mellett is, hogy BaO
 PbO ZnO is *erős aljak*, 's A5O P50 *erős savak* — 's még
 e' következőket említjük: AgO P50 ; 2.AgO P50 ; 3.AgO
 P50 ; 3.AgO 2.P50 NO P50 ; 2.NO P50 ; 3.NO P50.
 Ezen vegyeknél igen szembe ötlött miként: 3.NO P50
 épen olly vegy, mint 2.NO P50 és NO P50 ; ne feledjük
 el, hogy itt a' legkalandosb kényállitmányoknak sza-
 bad játék engedtetett, hogy itten a' vegytani rokonság
 ellenére, ámbár akaratlanul „ellenére“, kimondatott,
 hogy a' 3 egyarányu (isomer) villsavnak különböző
 jóllakási foghatósága (Sättigungs-Capacität) van. A' NP6O,
 2NP7O, 3NP8O-beni P5O, valamint a' HP6O 2HP7O
 3HP8O isomereknek (egyenlő összetétel, vagy egyarány
 mellett különböző tulajdonuaknak) nevezettek csak azért,
 hogy a' vegytani rokonságtan → megmaradjasson, habár
 a' vegytan' kárára is, mert hogy P5O jóllakik 1 2 3,
 NO-el ennek természetesen semmi okos értelme nincsen,
 a' rokonságtan szerint nincsen; mert mi egyszer jóllakott
 az többé nem ehetik; hol a' vegytani rokonságtan semmi-
 be sem vétetik, ott a' *jóllakás* úgy is hiába való szó.

A' vegyarányra nézve a' cselenynél van. MnO, Mn2O,
 Mn3O, 2Mn3O, 2Mn7O, 3Mn4O (Hausmannia) 3Mn2P stb.

A' vasanyál: FeO $2\text{Fe}_3\text{O}$ $3\text{Fe}_4\text{O}$ (deléjvasla = Magneteisenstein) $6\text{Fe}_7\text{O}$, $8\text{Fe}_9\text{O}$, 8FeS , 7FeSS , (deléjkénle = Magnetkies), FeS Fe_2S Fe_4S (ez a' Sternbergglében képzeltek = AgS $3\text{Fe}_2\text{S}$ Fe_4S) 2FeP $3\text{Fe}_4\text{P}$ 3FeSn stb.

Az ólmanyál: PbO , $4\text{Pb}_5\text{O}$, $3\text{Pb}_4\text{O}$, $2\text{Pb}_3\text{O}$ (ólompir), Pb_2O , 4PbS 2PbS PbS Pb_3Sn Pb_2Sn 2PbSn 3PbSn ; a' lágyanyál: MoO , Mo_2O , Mo_2S $5\text{Mo}_{14}\text{O}$ Mo_3O Mo_3S Mo_4S ; így VO , V_2O , $5\text{V}_{14}\text{O}$, $3\text{V}_8\text{O}$, $2\text{V}_5\text{O}$, V_3O ; a' szaganyál: OsO , $2\text{Os}_3\text{O}$, Os_2O , $2\text{Os}_5\text{O}$, Os_4O ; a' nehenynél: IrO , $3\text{Ir}_4\text{O}$, $2\text{Ir}_3\text{O}$, Ir_2O , Ir_4O , Ir_4OS 's általában: Ir 's OS , minden arányban. A' rózsanyál: $2\text{R}_3\text{O}$, $4\text{R}_5\text{O}$, $5\text{R}_6\text{O}$. A' verénynél: $3\text{Ni}_2\text{As}$, $3\text{Ni}_2\text{P}$, NiAs , Ni_2As , NiS (verkénle = Haarkies) Ni_2S . A' rézenynél: 6CuP , 3CuP , $3\text{Cu}_2\text{P}$, CuP , 3CuZn (horgréz = Messing = $1\text{r.Zn} + 2\cdot94\text{rCu}$, vagy $2\text{CuZn} = 1\text{rZn} + 1\cdot96\text{Cu}$, így általában $1\text{rZn} + 2 - 3\text{rCu}$) 4CuZn (Similor = $1\text{r.Zn} + 3\cdot925\text{Cu}$). A' kékenynél CoS , CoAs , CoO , $3\text{Co}_4\text{O}$, $2\text{Co}_3\text{S}$ (kékkénle = Kobaltkies), $2\text{Co}_3\text{O}$, Co_2S , Co_2O , Co_3As . A' higanyál: $3\text{I}_2\text{Me}$, I_2Me , Cl_2Me , OMe stb. I_2Me , Cl_2Me , O_2Me , stb. $2\text{I}_3\text{Me}$, $3\text{I}_4\text{Me}$, $4\text{I}_5\text{Me}$, tehát $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$ — a' kékenynél S_2O , S_2Cl — S_3O , S_2OCl , S_2OS , S_3Cl , $2\text{S}_3\text{O}$ ($\text{S}_2\text{O} + \text{S}_3\text{O}$ H.Rose) $3\text{S}_8\text{O}$ ($\text{S}_2\text{O} + 2\text{S}_3\text{O}$ Berzelius) 's így tovább, 's ha illy adatokat látunk, akkor nyilvános következtelenség tagadni, hogy a' testek következő:

$$-\frac{7}{3} \frac{7}{2} \frac{7}{1} \frac{6}{5} - \frac{5}{3} \frac{5}{2} \frac{5}{1} \frac{4}{3} \frac{4}{1} \frac{3}{2} \frac{3}{1} \frac{2}{1} \frac{1}{1} \frac{1}{2} \frac{1}{3} \frac{1}{4} \frac{1}{5} - \frac{2}{3} \frac{2}{5} \frac{2}{7} -$$

$$\frac{3}{4} \frac{3}{5} - \frac{4}{5} - \frac{5}{6} - \frac{6}{7} - \frac{7}{8} - \frac{8}{9} -$$

vagy más szóval, minden lehető arányban vegyülnek egymással. Általános jele tehát két, x és y test közötti vegy-

nek: $\frac{y}{x} = m \frac{a}{b}$ hol a 's b a' parányszámok (Atomzahlen)

's m a' vegymértéző = Mischungs - Coefficient, például:

$$\frac{\text{S}}{\text{O}} = \frac{1}{\frac{1}{3}} \frac{160\cdot26}{80\cdot13} \text{ a' } \text{S}_3\text{O-ben, vagy } \frac{\text{S}}{\text{O}} = \frac{2}{\frac{2}{5}} \frac{160\cdot26}{80\cdot13} \text{ a' } 2\text{S}_5\text{O-ben,}$$

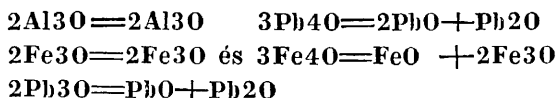
a' konyhasóban $\frac{\text{N}}{\text{Cl}} = \frac{39\cdot66}{60\cdot34}$ (100 részben), itt $m=1$ stb.

Eleinte azt képzeltek, hogy m mindig összemérhető, rational (= commensurabel) azaz $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{3}$ $\frac{1}{4}$ stb. 's ennél fogva minden más arányt erre akartak viszavinni; így $m = \frac{2}{3}$ lett $m = \frac{1}{1} + \frac{1}{2}$, 's ez azért, mert így egyszerűbbnek gondoltatott 's természetesebbnek az arány, de ez nem ok, az átmérő 's karima' közötti arány bizonynyal természetes, 's még sem mérhető egymással, irrational, mind a' mellett is, hogy sok mathematicaitlan fő ezt maiglan mindig felakarja találni. A' nap sulya a' földéhez $= \frac{27.9}{1}$ ez sem

rational, a priori tehát nem állithatjuk ezt elég okkal. De a' vegytanba térve, ha $2\text{Pb3O} = \text{PbO} + \text{Pb2O}$: akkor $2\text{Mn3O} = \text{MnO} + \text{Mn2O}$, $2\text{Fe3O} = \text{FeO} + \text{Fe2O}$, 's a' régi $2\text{Al3O} = \text{AlO} + \text{Al2O}$, ez pedig még senkinek sem jutott eszébe, de még akkor sem lehetne némileg is így tekinteni. Berzelius ezen arányt mássokkal együtt megtartá, de még is az első tagban *egységet* akarván látni, azt *egy kettős parány*nak (*ein doppelatom*) nevezé, illy példája ezen chemiai egységnek $2\text{Fe2O} = 1$. *kettős parány* Fe 's 3 egyes parány (einfache Atome) O. Ez által látjuk, hogy a' „multiplen“ törvény még ez esetekben is megmarad. — Még szebben bántak a' másik aránnyal $m = \frac{3}{4}$, mikor $m = \frac{3}{2}$, $m = \frac{2}{3}$ sőt $m = \frac{8}{3}$ (mint például a' csontban: 8.CaO, 3.P5O) törvényes egyesületnek tekintettek, akkor $m = \frac{3}{4}$ nagyon összetett, complicált a' törvényeknek veszélyes egyesületnek képzeltetett Berzelius 's utánna mások által. Ezért az ólompir (mennige, minium) $= 3\text{Pb4O}$, (mellyből 2.HA6O által: $2.\text{PbA6O}$ és Pb2O lesz) $= 2.\text{PbO} + \text{Pb2O}$ lett; de 3Mn4O (Hausmannia) is $2.\text{MnA6O} + \text{Mn2O}$ lesz 2.HA6O által, ezt is $= 2.\text{MnO} + \text{Mn2O}$ kellene tehát tekinteni, nem pedig $\text{MnO} + 2\text{Mn3O}$, 's annyival kevesbé, minthogy 2Mn3O -ból még nem lehet Mn2O -t készíteni. De annak hogy $3\text{Mn4O} = \text{MnO} + 2\text{Mn3O}$ tekintetik okaul más hozatik elé, ugyanis a' 3Mn4O rokonsága 3Fe4O -el (deléjvasla), mit nem lehet $= 2.\text{FeO} + \text{Fe2O}$. tekinteni minthogy még Fe2O nincsen is. Így szakíttattnak el egymástól 3Pb4O , 3Mn4O , 3Fe4O stb. együvé tartozó vegyek. Később

tapasztalván, hogy a' színvasla (Chrom-eisenstein) a' delejvaslával *egyalaku* (isomorph), mely szerint egy categoriába tartoznak, minthogy színvasla $\text{FeO} + 2\text{Cr}_2\text{O}_3$ tekintetű 's egy még más rokonvegy $= \text{MnO} + 2\text{Fe}_2\text{O}_3$, ezt okul vették, mely szerint $3\text{Fe}_2\text{O}_3$ -t csakugyan $= \text{FeO} + 2\text{Fe}_2\text{O}_3$ kell tekinteni, hol vagy a' FeO helyét MnO, ZnO, MgO stb. vagy a' $2\text{Fe}_2\text{O}_3$ -ét $2\text{Mn}_2\text{O}_3$, $2\text{Cr}_2\text{O}_3$, $2\text{Al}_2\text{O}_3$ stb. foglalják el. Majd a' maga helyén bővebben megvizsgáljuk, miként nagyobb okunk van azt $= 3\text{Fe}_2\text{O}_3$ -nek tekinteni, hogy azon két test nem szolgál ez ellen például, hanem csak egyes eset az általánosságban, hogy azon helyfoglalás 's képviselet nem $\text{FeO} : \text{MnO}$ által, vagy $2\text{Cr}_2\text{O}_3$ által $2\text{Fe}_2\text{O}_3$ — csak Fe képviseltetik Mn vagy 2Fe ; 2Cr , 2Mn stb. által 's lesz: $3\text{Fe}_2\text{O}_3 = \text{Fe}_2\text{Cr}_2\text{O}_7 = 2\text{FeMnO}_4 =$. Bemutatjuk itt e' két ide tartozó vegyget $2\text{Fe}_2\text{O}_3 = \text{FeTi}_2\text{O}_7$. 's figyelembe ajánljuk addig is, míg rá kerülend a' sor.

Valóban csak a' vegyész consequentiája állíthatja
 hogy:

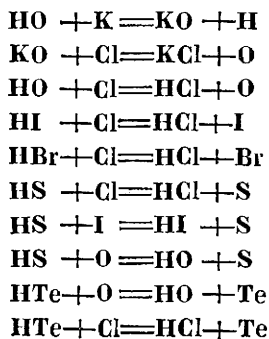
Ha az eczetteli viszonya a' $3\text{Pb}_2\text{O}_3$ -nek ellene van azon véleménynek, mely szerint Pb_2O_3 volna benne (Berzelius): úgy a' KO-eli viszonya (hol PbO feloldatik épen úgy, mint az eczet által, még sem lesz sem $\text{PbO} + 2\text{Pb}_2\text{O}_3$ sem $2\text{PbO} + \text{Pb}_2\text{O}_3$) épen olly ok azon vélemény ellen, mely $3\text{Pb}_2\text{O}_3$ -ben PbO -t keresett, valóban $3\text{Pb}_2\text{O}_3$ nem $\text{PbO} + 2\text{Pb}_2\text{O}_3$ sem $2\text{PbO} + \text{Pb}_2\text{O}_3$, 's általában az ólompir nem $x\text{PbO} + y\text{Pb}_2\text{O}_3$ hol x és y *változók* hanem $x\text{Pb}_y\text{O}$ hol $x > 1$, $y = x + 1$, így: $2\text{Pb}_3\text{O}_4$, $3\text{Pb}_4\text{O}_6$, $4\text{Pb}_5\text{O}_8$ stb. más szóval, nem PbO és Pb_2O_3 vegyülnek minden arányban egymással hanem Pb és O. 'S itt nem tudjuk kitalálni miért vegyülhetnek PbO 's Pb_2O_3 egymással minden arányban nem pedig Pb és O? miért lenne $\frac{5}{4}$ rosszabb, vesztélyesebb mint $\frac{2}{3}$, $\frac{5}{2}$, $\frac{5}{3}$, $\frac{8}{3}$'s egyéb *altöbbségek* (submultiplen).

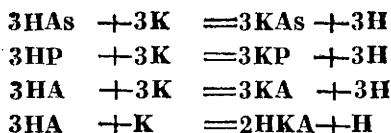
De várjuk el talán még javaslatba jö az is, hogy valamint $2\text{Fe}_3\text{O} = \text{ein doppelatom}$ stb. úgy $3\text{Fe}_4\text{O} = \text{ein trippelatom}$ stb., 's a' hogy $2\text{F}_3\text{O} = \text{Fe}_3\text{O}$ hol az F egyszer van keresztül húzva, úgy a' trippelatom jeleül 3 részre osztatik 's kétszer huzatik keresztül például: $\text{Mn}_4\text{O} = 3\text{Mn}_4\text{O}$ stb.

Ide jutunk a' pártan mesterségeivel, melly által csak az elnyomorodott vegyrokonságtan 's azon *apriori* felállított többszörös törvény (*Multiplengesetz*) tartatik fenn vonaglásaiiban. Legjobb a' vegyeket úgy venni mint vagynak, a' vasélle ($= \text{Eisenoxyd} = \text{Eisenglanz}$) $= 2\text{Fe}_3\text{O}$, delejvasla $= 3\text{Fe}_4\text{O}$ stb. ha pedig az átnézet könnyebbül összerakás által, akkor kár a' sziksót nem $2.\text{NO}$, $3\text{C}_2\text{O}$, $4.\text{HO}$ hanem $= (\text{NO} + \text{C}_2\text{O}) + (\text{NO} + 2.\text{C}_2\text{O}) + 4.\text{HO}$ tekinteni, valóban ez utóbbi sem nem könnyebb, sem valami szép elvet begyében nem hord. Így ha $2\text{S}_5\text{O}$ nem $\text{S}_2\text{O} + \text{S}_3\text{O}$; hanem a' kényen egyik élenyléje (*eine Oxydationsstufe des Schwefels*) akkor azon vegy, melly a' S_2O 's $2.\text{S}_3\text{O}$ vegyültéből támad, hasonlólag $= 3\text{S}_8\text{O}$, ennek elősmeretéhez nem nagy következetesség kívántatik.

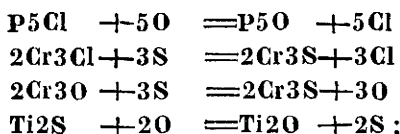
Ennyit *különösen* a' jóllakásról 's a' különböző arányokról. Lássuk már Venzel stb. azon tanját, melly szerint *két semleges test egymással vegyítve ugyancsak két semleges vegyet alkot*, 's Richter azon általános törvényét, melly szerint *ha a' vegyített testek nem valának semlegesek, az új vegyek sem lesznek azok*.

Ha következő adatokat tekintjük:

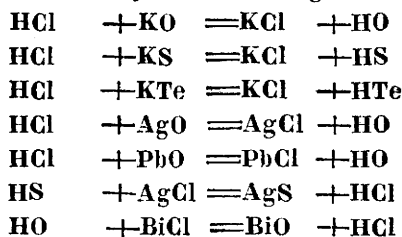

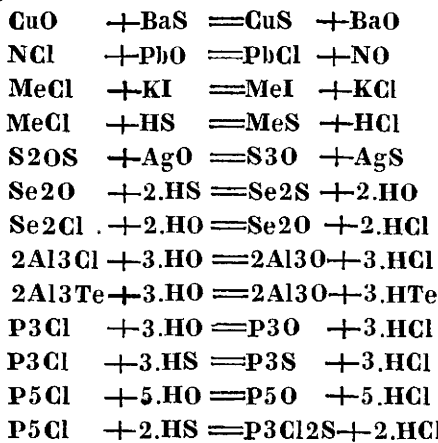
továbbá :

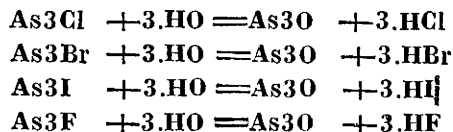
hol tehát KO, HO, HI, HBr, HS, HTe stb-ben Cl ült az
O I Br S Fe stb. helyébe stb. ha még ide számítjuk ezeket :

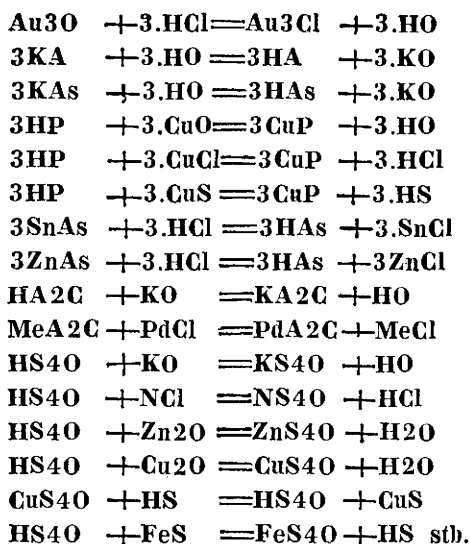

tisztán így történik :

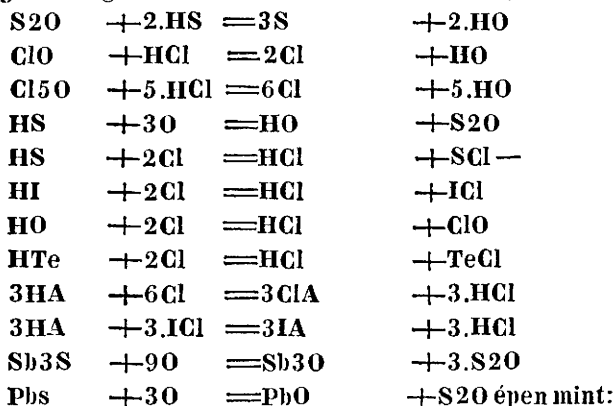

viszajövünk.

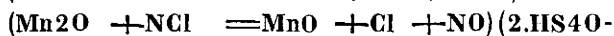
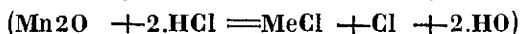
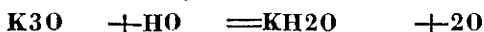

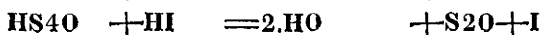
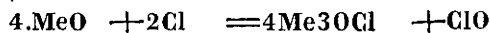
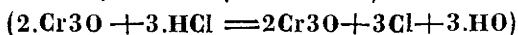
sőt még némileg e' következőket is ide sorozhatjuk:

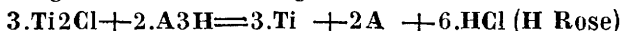
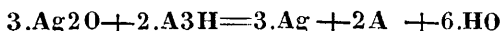
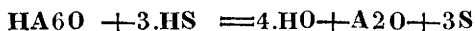
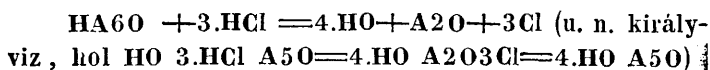
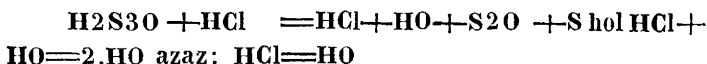
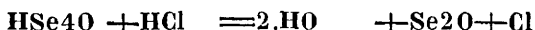

$\text{HS} + 3\text{O} = \text{HO} + \text{S2O}$, honnét $\text{HS} = \text{PbS}$'s $\text{HO} = \text{PbO}$.

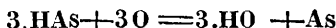
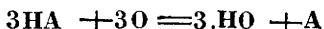
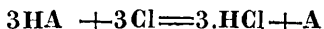
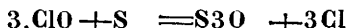
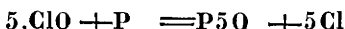
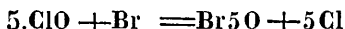
el, hol $\text{NS4O} + \text{MnS4O} + 2.\text{HO}$ lesz.)

Ámbár ezeknél a' csere nem olly tiszta, mint a' fentebbieknél mert itt $9\text{O} = 3.\text{S20}$, $6\text{Cl} = 3.\text{HCl} = 3.\text{ICl} = \text{Cl50}$, $2\text{Cl} = \text{ClO} = \text{ClI} = \text{ClS}$, $\text{Se20} = 3\text{S}$ stb. jönek elé, sokszor pedig ezen *kifejtők* nem is vegyülnek a' kifejletek társaival, mint a' $3.\text{Ag20} + 2.\text{A3H}$, $3.\text{Ti2Cl} + 2.\text{A3H}$, $\text{Mn20} + 2.\text{HCl}$, $2.\text{Cr30} + 2.\text{HCl}$, $\text{HS40} + \text{HI}$ stb. $\text{HA60} + 3\text{HCl}$ stb. még is általában azt *lehetne* mondani mintha a' csere *parány parányért* történvén, ez a' fenn említett törvény erősítéseül szolgálna.

De ha más adatokra fordítjuk figyelmünket, látjuk hogy:

ide tartozik egyébiránt $\text{HS40} + \text{KO} = \text{HO} + \text{KS40}$ is, mert ámbár H helyébe K de O helyibe (a' Kmellé) S40-ül, tisztában látni ezt ott, hol a' galván telep által KCl60 elbontván 2.HO-et lesz: $\text{KCl80} + 2.\text{H}$, azaz 2 parány vizeny KCl60 által fejtetik ki.

Továbbá $2.\text{HS} + \text{S20}$ és $\text{HCl} + \text{ClO}$ -hez hasonlólag

$\text{HA60} + 8.\text{HS} = \text{A3H} + 5.\text{HO} + 8\text{S}$. ez folytatása $\text{HA60} + 3.\text{HS}$ -nek: és

$5.HA6O + 17.HS = A2O + 4.A3H + 6.S3O + 10.HO + 11S$ (vagy $A2O + 11S + 2.HS4O$ és $4p.A4HO$ vegyülve $4.HS4O$ -el);

$5.BaA6O + 17.HS = A2O + 4.A3H + 6.S3O + 5.BaO + 5.HO + 11S$ (itt $10.HO$ helyett van $5.BaO + 5.HO$, tehát $= A2O + 11S + 5.BaS4O + 1.A4HO$'s $1.HS4O + 3.A4HO + 4.HO$)

$3.CuO + 3HP = 3.HO + 3CuP$ hoz hasonlóul:

$3.2CuO + 3HP = 3.HO + 6CuP$

$3.2CuCl + 3HP = 3.HCl + 6CuP$

$3.2CuS + 3HP = 3.HS + 6Cu$ stb.

Ezekben nem *parány parányt* fejt ki, hanem a' csere különböző irányban történik, melly szerint azon törvény minél fogva a' testek egymást *egyérték* szerint fejtik ki (nach Aequivalenten ausscheiden, u. ersetzen) nem áll.

Mielőtt még *különösen* a' pártanra térnénk, szükség lesz a' vegytan vázlatát megtekinteni, hogy így a' példák tömege által a' jóllakás vegyarány 's pártan körüli vizsgálatink annál világosbak lehessenek.

Láttuk, hogy HCl eléállításának jelképe: $NCl + HS4O = HCl + NS4O$, hol H ül N , és N viszont H helyébe, N 's H egymást fölcserélik 's képviselik az illető vegyekben. Ehhez hasonlólag

$A4HO + HCl = A4HCl + HO$

hol O 's Cl cserélik föl egymást, 's valamint az elébbi esetben $NS4O$ nem annál fogva készült mintha N és $S4O$ egymással jóllaktak volna vagy más szóval $NS4O$ nem $= N + S4O$ úgy $A4HCl$ sem $A4H + Cl$, nem a' Cl 's $A4H$ egymással jóllakás szüleménye így: $A4HO$ nem $= A4H + O$ stb. Ha ez, $A4HCl = A4H + Cl$, igaz lenne, ha $A4HCl$ a' $A4H$'s Cl vegytani rokonságaik' egymással való jóllakás következtében vegyültek volna, mint hogy HCl alakulásnál a' H ereje $= Cl$ erejéhez lenni állítatik, következik, hogy $A3H$ ($A4HCl - HCl$) vegytani rokonsági ereje $= 0$ azaz, hogy $A3H$ imámos, közönyös (indifferens) test. Hasonló az eset az elébbi $NS4O$ -nél, itt ($NS4O - NO =$) $S3O$ ereje $= 0$, de hát hogy vegyülhetnek

ezen két közönyös testek: $A3H$'s $S3O$ egymással? hogy alkothatják azon vegyet: $A3HS3O$ mely még BaO által sem bontatik el?

Továbbá, ha $A4HCl = A4H + Cl$ lenne: azaz ha $A4HCl$ a' $A4H$'s Cl egymással jóllakásából eredne, akkor minthogy K ereje $=$ a' Cl erejéhez (KCl eredtének oka), az $A4H$ erejének $=$ a' K erejéhez kellene lenni. Csakugyan állította 's állítja ezt maiglan Berzelius 's elfogadták sok vegyészek, kiknek száma azonban észrevehetőleg apad. Berzelius ugyanis azt állítja, hogy $A4H =$ ércz (Metall), hasonló a' hamanyhoz és *Ammonium*nak nevezte, 's véleménye szerint $A4H$ éppen úgy vegyül O Cl stb-vel, mint K ; $A4HO$ úgy $HS4O$ el és $A4HClPt2Cl$, $MeCl$ stb-vel mint KO $S3O$ el 's KCl $PtCl$ $MeCl$ stb-vel.

Tegyük K -t száraz $A3H$ -be, egy H kifejlik (épen úgy mint $HO + K$ vagy $HS4O + K$ stb.) 's lesz $A2HK$ (olajzöldtest). Ha már $A4H = Cl = K$ lenne, akkor $A2H = K$ -nak is kellene lenni, minthogy K nem $A3H$ sem $A4H$ sem $5A2H \left(\frac{A4H}{2} \right)$ hanem $A2H$ -el vegyült éppen úgy, mint O Cl $S4O$ stb-vel; e' két egyenletből: $K = A4H$ és $K = A2H$ foly, hogy $A4H = A2H$ vagy $A4H - A2H (= 2H) = 0$ azaz H közönyös test. De minthogy $A2HK$ az által lett $A3H + K$ -ból, hogy H helyébe K ült (tehát $K = H$) következik, hogy H is $= A2H$ vagy $A2H - H (= AH) = 0$ megint egy imámos test, egyuttal ösmeretlen. Végre I , S is vegyülnek $A2H$ -el; tehát $I = A3H$'s mivel $H = I$ (HI alakultának oka a' vegyt. roktan szerint) $A3H - H (= A2H) = 0$ azaz $A2H$ maga is imámos test ez is még csak némellyek által *in phantasia* ösmeretes; ez által K -ra kerül ismét a' sor, ez is 's minden elem imámos lenne ha a' jóllakás lenne a' vegyek szerkeztője, talán más mind jóllakott a' vegytani rokonsággal.

Azon körülménynél fogva, mely szerint $A4HO$ vegye $HS4O$ -el 's a' KO vegye $S3O$ -el ugyan azon jegecsi osztályba tartoznak, úgy hasonlólag $A4HCl$ és KCl ; azt akarták bebizonyítani, hogy $A4H = K$ azaz $A4H =$ Ammonium

= ércz. De ha látjuk, hogy a' vasany (Fe) bátrany (Bi) gyémánt (C) továbbá AgCl, NCl, CaF, PbS, Fe₂S, 3Fe₄O, 2CrFe₄O (szinvasla), a' gránátok, Cr₃OS₃O, a' timsók jegecsei mind a' szabályos rendbe (Regulärsystem) tartoznak: ellenben MeCl, Sn₂O a' 2+1 tengelyű, — MeS, AgS, 2Fe₃O FeTi₃O a' 3+1t. rendszerbe, holott MeS AgS MeCl AgCl NCl egészen egy rendszerbe tartoznának, hogy a' hampat (Kali Feldspath) az 5ik, a' szikpat (natron Feldspath=Albit) a' 6ik, olly igen rokon két vegy 's még is különböző rendszerbe tartoznak, akkor kénytelenek vagyunk elősmerni, hogy ámbár a' *ruháról gyakran az ember belsejére ítélhetni* (Polonius. Shak.): még is *az ember képe lelke jellemét magán nem hordja* (Duncan. Shak.) — a' külalak itt is mint olly gyakran a' szép természetben csalóka a' belszerkezet képviselője nem lehet. Nem lehet A₄H-t ércznek tekinteni a' K-al hasonló jegecseiért 's ezt annyival kevésbé minthogy Me csakugyan ércz 's MeCl és NCl még sem tartoznak egy rendszerbe; e' szerint az *egyalaktan* (Isomorphie) az A₄H-t nem teheti K-hoz hasonló érczé. Szemére lehetne ugyan sok vegyésznek vetni, hogy ők kik az érczeket elemeknek tartják, ezen A₄H-t is ércznek nevezik, a' mi talán csak még sem elem; de ezt is inkább úgy tekintjük mintha az A₄H ercziisége felől még sem volnának olly erősen meggyőződve, mint ezt elhitetni szeretnék, mert illy ellenkező két meggyőződés egymás mellett nehezen fogna meg állhatni.

De nem csak hogy az *egyalaktan* az A₄H ércziiségét be nem bizonyíthatja, sőt inkább az A₄H új bizonyítvány az *egyalaktan* ellen. Ez azt állítja (Berzelius 1 rész. Mitscherlich stb.) hogy *egyenlő számú atomok egyenlőkép vegyülve ugyanazon jegecsalakot alkotják, bármilly különbözők legyenek is az elemek, így 3Fe₄O=2CrFe₄O, 2Fe₃O=FeTi₃O stb. ezen testek Fe Cr Ti stb. egy alakuaknak (isomorphe Körper) neveztetnek.* Ennek következtében állítatott, hogy alakra nézve A₄HCl=KCl lévén A₄K 's K *egy alakuak.* Ha még el nem feledtük, hogy a' térimetan baráti (Berzelius, Mitscherlich stb.) az atomokat egyenlő

terimejüeknek tártják, akkor dynamikai áthatás nélkül nem képzelhetjük, hogy lehet $1p.A+4p.H$ azaz összesen 5 atom épen olly nagy mint 1 atom K, mikor $1K$ már ollyan mint $1A$ vagy $1H$. Ez a' $A4HCl=KCl$ -ben, hasonló az eset a' $PbS(2p.) Fe2S(3p.) 3Fe4O(4p.)$ -nál is.

A' többi egy alakuságánál a' $A4H$ -nek; minthogy $A4HO HS4O (A5HS5O)$ épen olly alaku, mint $KS4O$, az isomorphia szerint $A5H2O=KO$ vagy $A5HO=K$ azaz $1pA+5pH+1pO$ összesen $7p.$ csak olly nagy, mint $1pK$! E' példa még akkor is veszélyes az egyalakuság ellen ha a' parányok különböző nagysaguaknak tekintettnek 's ha ezen állítás: *a' jegecsedett vegyek közül csak az összejegecsedett (zusammen krystallisirte) egy alaku testek (egyenlő alaku jegecsű testek) nem chemiai egyesületek, de ezek nem is vegyülnek bizonyos arányban* (Mitscherlich 343) az Isomorphie lényegéhez tartozik, akkor valóban nem sajnálhatjuk az Isomorphie megbuktát. Az újabb tapasztalatok egyébiránt mindig szaporodnak az Isomorphie ellen, így $NA6O$ és $CaC3O$ (mészpat = Kalkspath = szénsavmész) valamint $KA6O$ és $CaC3O$ (arragonla = Arragonit = ez is szénsavmész) egy alakuak stb. Mint adat igen szép az Isomorphia sok helyen, de hypothesisek építéséhez nem való nagyon lenge szerkezete miatt, maga is csak hypothesis lévén még pedig alaptalan. Később meglátjuk hogy általa mind e' mellett szép törvényekre jövének, de már ez eddigiekből is kiviláglik, hogy a' jegecsek eralakultához (Urbildung) egy lépést sem közeledtünk.

De az Amoniumra vizatérven, ez szerencsétlenségére elérte azon időt, melyben H.Rose 's mások $A3H$ és $C2O, S3O MeO MeCl PtCl Pt3Cl$ stb. közötti vegyeket állítanak elé, melly vegyek ámbár maga Rose nem akarja azt állítani, még is azt bizonyítják, hogy $A3H S3O=KO S3O=CaOS3O$ (anhydrit), $A3HMeCl=KClMeCl$, $A3HHO=KHO$, v. $A4HO=KH2O=CuH2O=MgH2S$ stb. ugyszinte $A3HHO=S3OHO$ vagy $A4HO=HS4O$, $A3HHCl=KOHCl$ vagy $A4HCl=KHCl=NHCl=CoHOCl=$ stb. végre $A3H HO HO S3O (=A4HO HS4O$

vagy CaO HO HO S3O (= gipsz) az amsó (salmiak) gyárban a' CaO helyébe, A3H -ül. Ha már a' gipszet $\text{CaOS3O} + 2\text{HO}$ akarnók tekinteni mint rendszeren szokják, akkor azon KOS3O -el isomorph vegyet $\text{A3HS3O} + 2\text{HO}$ kellene tekintenünk; annyi bizonyos hogy semmi jogunk ezt A4HOS3O tekinteni (Berzelius); mert ha az egyik felet azon 2p.HO -nek az A3H -el akarjuk összekötni kénytelenek vagyunk a' másikat S3O -hoz kötni 's vele HS4O -t alkotni 's ezt pedig annyival inkább, mint hogy HS4O meleg által nem bomlik el, holott A4HO magában meg nem állhatónak tekintetik (Berzelius stb.) az Ammonium baráti által. Ha tehát az egyik p.HO nem mint $\text{HO} = \text{viz}$ van a' vegyben, ugy a' másik sem kész viz ott, 's a' gipszben sincsen semmi kész viz mit rendszeren plus Wasser által fejeznek ki. Ezen viz egészen a' vegy belszerkezetéhez (Constitution) tartozik, mint ezt a' $\text{NO HO HO P5O} = \text{NO NO HO P5O} = \text{NO NO NO P5O}$ stb-nél Graham világosan megmutatta. Ez az mit az Ammonium-tan létbe hozott, hogy általa megszoktuk az addigi $\text{A3H} + \text{HCl}$ -t mint A4HCl tekinteni, habár más szín alatt is, így jutottunk oda hol már most $\text{HO} + \text{S3O} = \text{HS4O}$, $\text{KO} + \text{HO} = \text{KH2O}$ stb. 's a' hibás $\text{A4H} + \text{Cl}$ nézetet elvetjük. Illy szolgálatot tett az Isomorphie is, miután az atyafias vegyeket összehordá mint alaptalan megbukott, legalább az „eddig”.

Lássuk még röviden hogy jött létbe az Ammonium ércz. Berzelius Seebeck 's egyebek a' hamanyfölfedezése után néhány évvel azt tapasztalták, hogy A4HCl higanynyal a' galvántelep sarkai között *foncsoralaku testet* (amalgam ähnliche Masse) alkot. Okát ezen kísérletnek másutt fogjuk látni. Ezen *foncsorhoz hasonló test* Cl kifejlés között készül, de mihelyt a' vaj a' sarkak közül kivétetik, az egész széthull, 's lesz $\text{A3H} + \text{H} + \frac{1}{2} \frac{1}{10}$ -nyi higany.

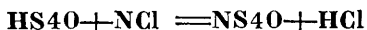
Ezen *foncsorhoz hasonló* teshten érczet akartak képviselni. Berzelius ezen érczet először elemnek tartá 's ezt az A 's ennek vegyeiben, ugy szinte a' vizenyben hypothetice képzelé különféle arányokban vegyülve az élennyel, így

például a' vízben 72par. O-el stb. (Gmelin H. d. Ch. Stickstoff). De később ezen kényállitmányt eleresztvén azon Me-al vegyült testet úgy tekinté a' mint van $\equiv 1pA + 4pH$'s ezt $\equiv A4H \equiv$ ércznek keresztelé; erre épült az $A4HO \equiv KO$, $A4HCl \equiv KCl$ stb. tan mit kessőbb az egyalakuság által bebizonyítva képzelték. Mi van még ezzel egybekötetésben, azt más helyen fogjuk látni, ide csak e' következő tartozhatik.

Gay-Lussac egy vegyet fűdözött fel, mit Serullas (Pogg Ann IX 338, XV 70) szorgalmas vizsgálat alá vetett, HRose szerint $\equiv P3H HI$ (Pogg Ann XXIV 151 345) de valóban $\equiv P4HI$. Serullas ehhez mást tett $\equiv P4HBr$ (Pogg Ann XXIV 341) Berzelius maga azt mondja, a' $P3H$ ezen vegyei hasonlóak lévén a' $A3H$ vegyeihez ezeket $\equiv P4HI$ stb, kell tekinteni

Ezek: $A4HCl$, $A4HBr$, $A4HI$, $P4HBr$ $P4HI$ egy jellemű vegyek, jegecseik a' koczka rendszerbe tartoznak, de ha ez nem állna is, mint HRose állítja ez sem árt, a' külalak úgy sem határoz. Hogy ezek együvé tartoznak bizonyítja HRose vegye is $\equiv P4HCl$ $3.Ti2Cl$ ($3.Ti4Cl + (2P3H + HCl)$ Pogg Ann XXIV 144), mely a' másikkal $\equiv A4HCl$ $3.Ti2Cl$ egy categoriába tartozik, azt bizonyítja továbbá $P3H$ vegye $3.Sn2Cl$ -el mint szinte $A3H$ vegye $3.Sn2Cl$ vagy $3.Ti2Cl$ -el.

Ezen kívül $P4HI + A3H \equiv A4HI + P3H$ hol vagy $3.Ti2Cl$ -el A a' P helyébe ült, hasonló ehhez:

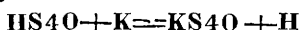

Együvé tartoznak tehát $P3H$ és $A3H$, vagy $P4HI \equiv A4HI$ (név szerint *jodphosphium* \equiv *jodammonium*) 's így $P4H \equiv A4H$, (phosphium és ammonium). —

Majd nem veszteség a' tudományra nézve, hogy sem Serullas, sem mások utánna, az Ammonium baráti kivált, kísérletet nem tévének a' $P4HI$ v. $P4HCl$ és higanyyal a' galvan telep sarkai között, milly nyereség lenne a' tudományra nézve, ha a' higany *phosphium*mal vegyülne! akkor egy új ércz születése napját ünnepelnők, $P4H \equiv A4H$! — 's ezen ércz még talán azt is világosságra hozná, miért *savanyu*

N2HP80 (l. Berzeliust a' P50-ról); épen úgy, mint A4H (-a K-hoz hasonló ércz a' A3H lugságát kimagyarázá! — nem tagadhatni, hogy $P3H = A3H$, ezt a' fentebbi vegyek 's jelenetek bizonyítják, de el is van ez ösmerve az által is, hogy 4terime $P3H = 2terime P + 6tH$ -nek tekintetett, azért mert $4tA3H = 2tA + 6tH$. Csak az hiányzik már most, hogy a' térimetan' következtében $A3H = 2A6H$, $P3H$ pedig $= P6H$ tekintessék, hogy így ez által A3H és P3H egymástól elkülönítetvén, nehezbüljön annak átlátása, miként épen ezen $P3H = A3H$ a' legnagyobb ok az *ammonium ércz* ellen; kivéven azon nagyszerű különiséget, hogy A3H a' lakmus festvényt 's az ehhez ragadtakat megkékiti, mikor a' P3H illyes mivel nem bajlódik.

Láttuk, hogy $A3H + K = A2HK + H$ mint

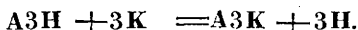
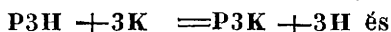
's hogy valamint $KS40$ nem $K + S40$: úgy $A2HK$ sem $= A2H + K$, 's $A3H$ nem $A2H + H$; vagy más szóval nem Kalium — Amid. és Hydrogen Amid. Vagy talán $A2H$ *összetett gyök* (complicirt Radikal) 's $A2H + H = A2H + K$ olyan, mint az *Aethylnel*, $4C5H + O$ (égény) $= 4C5H + Cl$; $A2H + H + HO = A2H + H + HCl$ (amsó $=$ Salmiak) és $= A2H + Me + MeCl$, mint $4C5H + O + HO$ (lang $=$ Alkohol) $= 4C5H + S + HS$ (mercaptan $=$ mercurium captans, higkap, higany után kapkodó); vagy talán $A2H + 2H = Ammonium$, $A2H + H = Am$, és $A2H + 2H + Cl =$ amsó?! — mig erre rá jövünk, név szerint a' S20-nél.

Ha ezen így kapott $AK2H$ megmelegittetik, lesz: $(3.AK2H = A3H + A + 3H +) A3K$ ($=$ rajzlához hasonló test $=$ graphitähnlicher Körper), ez úgy nem olvad, mint a' rajzla, vajjon nem kellene-e ez okból $A3K$ -t is a' szénnel egy cathegoriaba tenni, épen úgy mint $A4HMe \sim KMe$ miatt $A4H$'s K együvé tétetnek?

Ezen vegy $= A3K$ vízbe tétetvén lesz:

$A3K + 3.HO = A3H + 3.KO$; tehát a' H visszaült helyébe, 's viszont K a' H helyét foglalá el így:

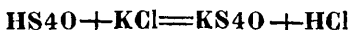
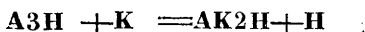
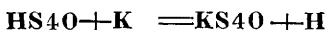
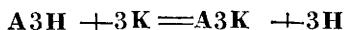
$\text{As}_3\text{K} + 3.\text{HO} = \text{As}_3\text{H} + 3.\text{HO}$. Ezen As_3K éppen úgy készült, mint az előbbieik:

Látjuk tehát, hogy As_3H is $= \text{P}_3\text{H} = \text{A}_3\text{H}$, kár hogy még As_3H vegyeink nincsenek, talán lenne egy $\text{As}_4\text{HCl} = \text{P}_4\text{HCl} = \text{A}_4\text{HCl}$, 's majd ezen As_4HCl úgy tekintetnék mintha $= \text{As}_4\text{H} + \text{Cl}$, vagy más szóval: mintha As_4H elem és ércz lenne, 's neve talán *Arsenium* (\sim *Ammonium*). Már maga As is ércz! De ez még mind semmi, bizonyos iskolabeliek, az ugynevezett Naturphilosophok szerint, kiknél például körlégünk nem amany 's élény, hanem egy *állat*, melly mindent felvesz 's megemészt stb. kiknél a' vas stb. érczek az ázbarsák (Infusorien) életműködése által készül stb. stb. — úgy is minden test $=$ ércz; akkor $\text{As}_4\text{H} = \text{P}_4\text{H} = \text{A}_4\text{H}$ stb. is azok lehetnek, de elnefeledjük, hogy A_4H ekkor sem a' hamanynyali hasonlatért lett ércz.

Nincsen egyéb hátra, mint hogy azok, kik az okoktól magokat 's véleményöket háborgatni nem hagyják, az *Ammonium* mellett tovább is megmaradjanak, azok pedig kik vagy soha sem tartották e' tant alaposnak, vagy most győződtek volna meg alaptalanságáról, azt egészen elhagyják, egy cathegóriába téven ezen *Ammonium*ot azon másik *Ammonium*mal, melly $=$ elem a' vizeny 's A alkotó részeinek tartatott.

Itt csak annyiban érdekelvén ezen Ammonium benünket, a' mennyiben $\text{A}_4\text{HCl} = \text{A}_4\text{H} + \text{Cl}$ -nek tekintetett, a' többi részleteket másutt fogjuk találni, most pedig könnyebb átnézet kedvéért következő adatokat tartjuk szemünk elébe:

$A3H + MeO = AMe2H + HO$, vagy MeO helyett $MeCl$ vétetvén lesz: HO helyett HCl

$P5Cl + 2.HS = P3Cl2S + 2.HCl$; itten csak $2Cl$ fejtetik ki $2S$ által, mi annak helyébe ül a' többi benmaradt, Cl mellé, épen mint $A3H + K = A2HK + H$ csak $1H$ fejtetik ki $1K$ által 's ez annak helyébe ül, a' többi bennmaradt H -mellé; 's valamint $P5Cl$ nem $P3Cl + 2Cl$, tehát $P3Cl2S$ sem $P3Cl + 2S$ (annak mivé Berzelius stb. keresztelték a' pártan szellemében, semmi értelme): ugy $AK2H$ sem $A2H + K$, 's $A3H$ nem $A2H + H$

Továbbha azon üllep, melly $A3H$'s Me -vegyei elegyültekor támad (R Kane szerint nem foglal magában élenyt.) $= A2H2MeCl$ (merc. praecipit. albus., mi zöldlő gyulatsavas húgyag higaknak is neveztetett) vagy $= A2HMe MeCl = A3H MeCl = A3H HCl = A4HCl$ azaz:

Ebből ismét látjuk, hogy $A4HCl$ nem $= A4H + Cl$, akkor $A2H2MeCl = A2H2Me + Cl$ lenne; valamint ha $A3H = A2H + H$ lenne 's $A4H = A2H + 2H$; tehát $A4HCl = A2H + Cl$, vagy $= A2H + 2HCl$, akkor $A2H2MeCl$ is $= A2H + 2MeCl$ lenne stb. stb. Világos tehát, hogy $A4HCl$ nem a' pártan (dualismus) szerint van szerkezve (constituirt).

IRINYI.

VII.

A' TERMÉSZETTAN' FONTOSSÁGA

ISKOLÁINKBAN.

Az ember nem csak él e' nagy, mindeneket tágas kebelébe fogadó természetben, hanem annak egy tetemes részét is teszi, 's pedig olly részét, melly tárgyai közt figyelemre legméltóbb. Ismerni az embert természeti tulajdonaival, ismerni a' természetet általán, és annak számtalan tárgyát kül- 's belsajátságaikkal együtt, nem csak gyönyörteljes, de hasznos, sőt szükséges is; 's ki ez ismerettel, habár elemivel is, szükölködik, meg legyen fosztva számos ártatlan örömeiktől, mellyek szívéen, 's gondok miatt elnyomott kebelén ollykor tágithatnának.

Habár honunk' széplelkü, és szellemteli tudósai 's főbb tanítóinak jelenleg majd egyedüli törekedések az, hogy minden iskoláinkban, tehát a' népiskolában nem kevesbé, mint a' gymnasium 's academiai intézetekben mindennemű tudományok emelkedjenek, és természetszerűen tanitassanak; habár általán élet kezd mutatkozni a' szükséges tudományok', és szelídebb művészetek' majd minden nemében, 's a' dicséretes tudnivágy napról napra, ha lassúdan is, tágasabb mezőt nyitva, az alnépre is terjedez: mindazáltal daczára a' köz élet 's munkálkodásnak, sok tudomány, 's művészet még nem éré el a' mívelés' ama' fokát, mellyen állhatna, vagy kevesbé méltányolva, mások mellett elhanyagoltatik, és ezt tán jól mondhatnók a' természettanról is, holott tekintve e' tudomány' fontosságát, számtalan hasznait, és méltóságát, alig van ismerettárgy, melly vele mérközhetnék.

Legyen szabad itt röviden, leginkább a' népiskolára terjeszkedve, e' fontos iskolai tárgy' méltóságát, továbbá a' természetszerű módot, mellyel az taníthatatnék, 's e' tárgy' iskoláinkbani behozatalára czélzó javallatokat fölhoznom, és fejtegetnem.

Mi méltóságát, és fontosságát illeti a' természettannak népiskoláinkra nézve; átalán meg kell előlegesen jegyezniünk, hogy bármelly tudománynak a' nép' művelésére csak úgy van, 's lehet befolyása, és e' szerint valódi becse is, ha a' kisdedekben rejtező testi, lelki, és szellemi tehetségeket fölébreszti, egyszersmind azoknak fokenkénti kifejlése- 's művelődésére jótékonyan hat. A' melly oktatási tárgynak tehát nincs azon sajátága, hogy elészszze a' kisdéd emberben alvó erőket, az távol legyen a' népiskolától. A' természettan azonban, miután egy a' művelődés legjelesebb eszközei közül, méltó helyet foglal a' népiskola' tudományos tárgyai között, miként a' mondandókból ki fog világlni.

Mindenek előtt a' természettan' oktatásában számtalan tárgy terjesztetik a' gyermek elébe, mellyeket szemlélnie, mindünnen szorgosan megnéznie, 's pontosan vizsgálnia kell, 's így természetesen mind érzéki, mind lelki, és szellemi tehetségei nem akarva is fölébrednek, 's a' tárgytól eredett benyomás, 's ingerlés által azonnal el is foglaltatnak; így a' látérzékre, szemre hat a' különféle természeti tárgyak' tarka idoma, 's külalakja; a' sokféle állati teremtmények' változékony hangjai megillelik a' füleket, 's azonnal gyakorolják is azokat; de a' szaglás, tapintás, és izlés érzékei sem marádnak hanyagúl, mellyeket a' különféle érczek, ásványok, növények 's állatok' figyelmes vizsgálata hasonlólag elfoglal, 's munkásságra ingerel; elhallgatván, hogy a' külérzések munkálataival az érzelmek is kezdenek fejlődni, 's lassan erősödni. Valamint az érzékek, és érzelmek, úgy a' lelki tehetségeknek is nyújtatik alkalom czélszerű munkálkodásra a' természettan' tanításában, mert ime minden tárgynak, mellyet a' kisdéd néz, szemlél, 's vizsgál,

meg van a' maga neve, melyet a' más tárgyaktól különböztetés végett szükséges megtartania, így fejledez, 's gyakoroltatik az emlékezet; az értelem, részint a' természet' tárgyain észrevett jegyek, részint a' már volt képzetek' segédelmével új fogalmakat terem; az eléterjesztett természeti tárgyak' szorgos vizsgálata, egybehasonlítása, és elkülönzése által pedig munkálni kezd az ész (ratio), emelkedni az elmesség, és jelenkezni az elmeél. Továbbá a' költő tehetőség, és képzerő munkássága az által eszközöltetik, hogy sokszor a' távollévő tárgyakat, az egykor volt képzeteket visszaidézni, jelenlíteni, jelenlegessékké, testesékké tenni szükséges, mi a' költő- 's képzerő' működése nélkül lehetetlen. A' természetben mindenütt legszebb rendet, arányt, és összhangzatot találunk, 's kivált a' terjedt növényországban nem lehet nem csodálnunk a' tisztaságot, és gyengédséget, mely vizsgálatunk folytában kétségtelenül tűnik ki, 's e' szépnek gyakori szemlélete képezi a' szépízlés' érzékét, ébreszti a' rendszeretetet, 's javallja az élet- 's bánásmódban az illemt (decorum); 's ki ne ohajtoná, és kívánná szívéből, hogy népiskoláinkban, melyekbe maiglan is sok szilaj, érzéktelen, a' roszra szerföltt hajló, a' jót alig ismerő nevendék jár, a' külszemlélő, 's lelki tehetségek egyedi kimivelődése mellett, a' szép- rend- 's illemtiránti érzelm, vagy is finomabb izlés, mely hathatós segéde az erkölcsiségnek, és sokszor véde az erénynek, minél korábban fölébresztessék, és czélszerű eszközök által tápláltassék? Végre, valaminthegy részről a' természettudomány tanítása által mivellettetik a' beszélőtehetség, minthogy a' gyermeknek mindeneket, melyeket lát, szemlél, és vizsgál, tisztán ki is kell mondania; úgy más részről e' tan sokféle anyagot nyújt írásbeli értekezésekre, s imigyen mind az írás, mind a' szóbeli előadás tökélesítésének hathatós segéd' eszköze.

Emelkedik a' természettan' becse, és méltósága tetemesen, ha annak tanítása oda irányoztatik, hogy nevendékeink istenhez vezéreltessenek általa. A' gyermek mint egy közelebbi viszonyba lép istennel, a' természet'

's annak különféle tárgyai' figyelmes szemlélete 's vizsgálata által, mert tanulja őt minden lépteiben, 's nyomai-ban keresni, és föltalálni, 's benne ráismer egy leg-hatalmasabb, bölcsőbb, 's mindenütt életet lehelő fölény-re, melly iránt legnagyobb háladatossággal, fiúi tisztelettel, határtalan szeretettel kell viseltetnie az embernek; benne tiszteli a' hatalmas teremtőt, bölcs rendezőt 's kormányozót, benne a' szeretetteli atyát, ki teremtményeit egyiránt szeretettel öleli, 's atyai szorgoskodását átalán mindnyájokra azon egy mértékben terjeszti. És ha a' tanító nyájas oktatása által annyira vezetheti hajlékony tanítványait, hogy a' teremtményekről fölebb, azaz a' terem-tőre emelhessék pillanataikat, akkor fontos eszközzé válik a' természettan, a' kisdedek' szívében egyszersmind az isteniránti félelmet is fölébresztteni, mit annál könnyebben, és biztosabban eszközöl az oktató, minél hőb-ben ápolja kebelében ez isteniránti félelmet, mert így tö-rekedései alig fognak siker nélkül maradni, és ő tudand-hatja a' módot, mellyel, az időpontot, mellyben mit elé-adnia, és kelljen tanítania.

Szükséges ugyan, hogy valamint minden eléterjesz-tendő tudományos tárgynak iskoláinkban megvannak sa-ját órái határozva, mellyekben azt kelljen magyarázni, úgy meg legyenek bizonyos órái a' természettannak is, 's ne változzék az át egyedüli vallástanná; de még is, ki minden főnebbi, isteniránti viszony nélkül akarná azt nevendékeinek fejtegetni, és magyarázni; az bizonyára e' szép tudományt minden nemesebb becsétől, 's méltó-ságától fosztaná meg, 's hol hátramaradás nélkül akar-melly tudományos tárgy' előadásában, egyszerre több üd-ves célét lehet elérni, azt tenni nem csak szabad, de kell is, kivált a' tanításban, mellynek pályája a' végtelenig terjedhet. Fölhozom itt egy német író' szavait, ki a' fenn-tebbi viszonyra hivatkozva, szépen fejezi ki magát, mond-ván: „Legszorosabb kapcsolatban áll tanításban a' világtan, mellynek legfontosabb részét teszi a' természettan, a' keresztény vallás' tudományával. Két egymást viszo-

nyos szeretettel ölelő testvér ez: egyik földről ég felé emeli szemeit, 's ez a' világtan; a' másik égről földfelé ereszti sugárait, 's ez a' keresztény vallás. Ez a' távolság közel vonja, az a' közeli távol viszi. Senki a' világtant elevenen lelkiünk- 's kedélyünkre hatólag nem taníthatja, ha csak nem jó, valódi keresztény; de a' keresztény vallásban sem foghat senki üdvelti oktatást adhatni, ha csak valódi a' világot, az életet, 's ennek viszonyait nem ismeri. Ó! ti üres szószavalók, tanulatok, valahára már nagy mestertektől! „*Nézzétek a' mező' liliumait*“. „*Én vagyok a' szőlőtő*“ stb. Valóban a' kereszténység' legmélyebb titkai sem zárják ki körükből végkép a' természet- 's történettant, számtalan ártatlan örömek' kiapadhatlan kútforrásait.“

Ha vesszük továbbá, hogy a' természettan által föl-födöztetnek előttünk a' különféle tünemények' alapokai, 's így mi a' hibás véleményektől, babonás állításoktól, melyek az alnép közt a' természeti tüneményekről tápláltatnak, megválnak; ha fontoljuk, hogy e' gyönyörteljes tudomány által a' természet' nagy országaiban letező tárgyak' sajátosságait, részeit, mind általán, mind különösen kiismerjük, és ez ismeret szerint a' hasznosokat testi üdvünkre fordítani, a' kártékonyokat pedig kerülni intetünk, bizonyára e' tekintetből is teljes figyelmet, és becseli méltóságot érdemel sok más tudományok fölött.

Nem tekintve a' gyakorlati hasznokat, melyeket a' természettan' lélekismeretes tanítása nyújt, 's melyek a' következőekben jobban fogják még e' tudományt ajánlani, fontosságát pedig 's méltóságát megbizonyítani, legyen elég csak az eddig mondottakból is következtetnünk, hogy ez ismerettárgy' oktatása honi ifjuságunk, különösen alnépünk' lényeges mivelődési eszközei közé tartozik; 's így az iskoláinkban taníttatni szokott tudományok közt fontossága- 's méltóságára elsőbbséget foglal; és nincs is, mit annyira ohajtsunk, és kívánjunk, mint, hogy minden iskoláinkba, de kiváltkép népintézeteinkbe, melyekben csak itt ott halljuk, és olvassuk első elemeit

tanítatni, általán hozatassék be, 's mint más tudományok hason szorgalommal tanítassék.

Lássuk most már a' természettan' fontossága, 's méltossága után a' természetszerű módot, mellyel azt tanítani lehetne, és célhoz vezetőleg kellene is. A' természettanról írt könyveink, mellyek kivált főnebbi iskoláinkban használtatnak, 's mellyek a' tanításban vezérfonálul szolgálnak, jobbadán rendszerezett munkák, azaz olyanok, mellyekben bizonyos rendszer után, miként a' könyv' első lapjai is mindjárt mutatják, a' nagy természet' tárgyai osztályozva vannak. Ki a' tanításban illy rendszerezett munkát követ vezérfonálul, az nevendékei elébe csak a' rendszert adja, 's megkivánja tőlök, hogy azt a' szükséges fogalmak magyarázatával könyvnélkül megtanulják. De kérdés, miután illy módon mindeneket megtanultak a' gyermekek nem csekély fejtörés, emlékeztetfárasztás mellett, mit tudnak? Bizonyára nem egyebet pusztá szavaknál, mellyeknek értelmöket fölfogni nem tudják, vagy csak igen nehezen, 's ha illy móddal tanított nevendéknek valamelly természeti tárgyat vagy testet adunk kezébe, kivéven, ha tán máshonnan már elég ismeretes lenne előtte a' tárgy, alig foghatja a' tárgyat betanult rendszerének illető osztályába helyhezni. A' tanítás így kezdve hasonlólag folytattatik is t. i. minden, mit a' gyermeknek megtanulnia kell elébe adatik, részint izetlen mesékben, részint pusztá, és szemléleti magyarázat, 's fölolvadásban. 'S most kérdem, e' tanítási mód, hathat-e képzőleg, miveletileg a' gyermekre? vezetheti-e őt oda, hova a' természettan oktatásának irányoznia kellene? szereshet-e ártatlan örömekeket, hasznokat? sohasem, mert az egy emlékezetet kivéve, melly az illy tanítási mód által nem annyira tökélesítetik, mint fárasztatik, és haszontalan szótömeggel terhelhetik, a' többi lelki tehetségek egészen elhanyagoltatnak; már pedig olly tanításmódot nem lehet képező- 's mivelőnek nevezni, melly egyoldalú, melly a' kisdéd' legkecsegtőbb csiráikból fejlődő tehetségeit érintlenül hagyja; a' mi pedig nem képez,

nem mivel, nem is népiskolába való, és azért az ily puszta szemléleti mód a' természettan' oktatásában távol legyen akármely népnevelői 's tanítói intézettől.

Nem csekélyebb hibát követnek el a' természettan' oktatásában azon tanítók is, kik nevendékeiket távolabb országokba, 's ismeretlen földrészekre vezetik, és ezeknek különféle terményeiket, tüneményeiket pusztán magyarázzák, vagy mesékbe, és elbeszélésekbe foglalják. Az ily elbeszélések, 's mesék sokszor, hogy nagyobb figyelmet gerjesszenek, 's kellemesebbek legyenek a' hallgatók előtt, regényes bélyeget öltenek föl; 's így midőn hasznót, ismereteket, állandó tudományt kellene szerezniök kárt, teszi 's erkölcsi veszélyeket okoznak inkább, mert fölébresztik a' kisedben a' csodálatos, és regényesíránti hajlamot, melly gyakran elcsábítja, vagy ingerli legalább, őt, hogy későbben keresve keresse az ily könyveket, melyeknek fő tárgya a' csodálatos, regényes, vagy tündéres, 's ily ifjú észrevétlenül rohanik a' fölmagasztalt képzerő; a' csodálatos, regényes, 's tündéres', országába a' köztársaságnak egykoron csak haszontalan tagjait szaporítandó. Mert hiszen ki nem tudná azt, milly rettentő kárt, és erkölcsi romlottságot okoznak olykor egész életünk' pályájára nézve, a' rossz, megválasztás nélkül mohón kapott könyvek' olvasása? Megvagyon a' csodálatos- tündér- 's regényesnek a' maga illemes helye, hol ártalom nélkül hat reánk, sőt mulatság mellett kellemes érzelmeket is támaszt, de a' természettan' oktatásában kivált a' népiskolából száműzve kell annak lennie, két okból főleg; mert először az alrendű kised kedélyére, ki egyébként is hajlékony a' tündéresre, 's a' regényes világ tüneményeire, kártékonyan hat: másodszor, mert végkép megemésztí a' komolyságot, mellynek a' természettan' oktatásában átalán uralkodnia kell, az elemyezett komolysággal pedig természetesen főnebbi jelentését veszti el e' szép tan.

A' most mondottakhoz járul az is, hogy a' neven-dék, ki a' természettan' magyarázatában örökön csak tá-

voleső, 's ismeretlen országokról, vagy ezeknek tüeményei és kincseiről hallja tanítóját magasztalólag szólani, elhallgatva végkép, vagy fölülégesen említve honát, könnyen ama' szomorú gondolatra juthat, hogy isten hazájától mindazon szép, és jeles természeti ajándékokat megtagadá, mellyekkel más tájékok, messzefekvő tartományok megáldva, bővelkednek; 's így honát, mellyben született, és nevelkedik, de mellyről oktatóját hazafi szeretettel szólani sohasem, vagy csak igen gyérén hallja, nem fogja becsülhetni, sőt a' helyett, hogy azt lelkesen szeretni, 's javát élémozditani tanulná, és törekednék, becsmérlni, megvetni, vagy tán még gyűlölni is fogja, az egy ohajtást táplálva honairánti jég hideg kebelében, hogy mihelyt fölnövekedendik, azt elhagyja, 's amaz ismeretlen országokba repüljön, mellyeknek ajándékit olly sokszor nagyítva, és regényesen hallá magasztalni. Lehetne talán hazánkban is itt ott példákat fölhozunk olly emberekről, kik eltelve ama' vélemény- 's előítélettől, mintha honunk szépet, kellemeset, és hasznosat tág kebelében teremteni, 's mutatni, nem tudna, elhagyják azt, és szerencséjüket másutt keresendők szerföllött dicsért országokba vándorlának, és ha voltak néhányan e' vándorok között, kik nemzetiségükből kivetkőzve, a' magasztalt tartomány népének nyelve- és szokásaiba beavatva, ott meghonosodtak, háladatlanul megfeledezve azon honról, melly őket kisdedkorokban ápolá, táplálá és nevelé; de voltak olyanok is, 's tán többen, kik megghiúsítva reményükben, a' vélt aranyhegyek helyett nyomoruságot, inséget, és véresveritékes munka után panaszos kenyeret találának az idegen honban, és csak hamar megbánva gondatlan lépésöket, sietve sietének vissza ama' boldog hon' szárnyai alá, mellynek ápoló karjai közül örömmel bontakozának ki egykoron. Távolygyen tehát minden iskolától a' természettan oktatásának olly módja, melly a' gyermek szívébe honárol álvéleményeket, hamis fogalmakat csepegtet, vagy különféle előítéleteket, 's ezek miatt megvetést idegenséget szülhetne

hona iránt, sőt inkább az ellenkezőt kell eszközölnie, hogy t. i. a' kisedd már első éveiben lelkesen szeresse e' tan által hazáját, becsülje ajándékát, találjon ártatlan örömöket szép kellemes, és hasznos természetményeiben, egyszersmind a' háladatosság érzelmétől lángolva, áldja, tisztelje, 's imádja a' testi lelki, és szellemi javak' hatalmas osztogatóját, azon fölényt, melly illy bőséggel árasztá a' honra áldásait.

Továbbá tévesztve vagyon a' természettudomány' tanításában a' czél, ha a' tanító a' természet tárgyai' magyarázatában egyedül csak a' hasznos- vagy károsra terjeszkedik. Szükséges ugyan mind a' kettőt annak helyén, 's módjával megemliteni, kivált, ha vagy egyik, vagy másik különös fontossága; azonban igen sok időt szentelni ennek, vagy a' fő becsét egyedül a' tárgy' hasznos- vagy káros voltában helyezni nem kell; különben önzés, 's haszonkeresés ébresztetik, és tápláltatik a' nevendékben, miután könnyen megtörténhetnék, hogy egykor csak azon tárgyakat keresse mindenkor, és becsülje egyedül; mellyek anyagi hasznót nyújtanak, a' többit pedig megvetni, vagy becsmérlni fogja. Mintha bizony az egész természet egyedül azért teremtetett volna, hogy mindenütt csak testi 's anyagi haszonnal kínálkozzék? ez okért a' népiskolában kizárólag a' haszon- vagy kártekonyságra szorítkoznia a' tanítónak nem kell. Mert teszem, hogy egyedül csak veszélyes oldalait rajzolja a' tárgyaknak az oktató tanítványai előtt, ez egyoldalú fejtegetés könnyen rossz következményeket szülhet annyiban, hogy a' kisedek semmi tárgyhöz, de kiváltkép növényhez nyulni nem bátorkodandnak előleges kérdés nélkül, valljon nem kártokozó tárgy, nem mérgetlehelő növény-e ez vagy amaz? 's habár szükségesnek tartom, hogy a' honi mérges növények, különösen a' veszélyes gombák megismertessenek a' kiseddel, de semmikép nem helyeselhetem, sőt nagy hibának tartom azt, hogy egyedül veszélyes, 's mérges növényekre terjeszkedjék a' tanítás, melly könnyen ferde irányt, és álképzetet ébreszthetne a' gyer-

mek' lelkében, mind a' teremtés' nagy egyeteméről, mind a' teremő' hatalmas munkálatáról.

A' mondottakból önkényleg következik, hogy a' természetszerű tanítás a' természettanban mindenkor a' közzelévön 's ismeretesen kezdődik, és a' körülfekvőből indulva ki fokenként megyen át a' távolra, 's ismeretlenre, így czélszerűen műveltetnek, és folyton a' legszebb gyakorlatban is tartatnak a' gyermek' lelki tehetségei; továbbá kezdve az egyesén, az egészre tér át az oktatás, 's e' szerint sikeresen oda vezetetik a' nevendék, hogy maga magának építsen bizonyos rendszert. Az oktatás kezdése, 's folytatására nézve, általán megjegyezve azt, hogy minden tárgy természetben, nem pedig képen terjesztessék a' kisded elébe, és hogy a' tanítandó tárgyak mindenek előtt honiak, 's könnyen megszerezhetők legyenek; különösen: a' következő módot lehet ajánlanunk:

Vétessék föl mindenek előtt bizonyos természeti tárgy, melly majd mindenkor, vagy legalább igen sokszor a' gyermek körül van, 's különben könnyen megismerhető jegyekkel bír, e' jegyeket kénytessék a' kisded fölkeresni, 's megnevezni; azután válassztassanak más tárgyak, de jegyeikről nehezebben ismerhetők, és szintugy mint előbb, keresse föl azokat a' tanítvány, 's jegyezze neveikkel, és miután így több tárgyat megismert 's nevezett jegyeik szerint, emelje ki a' több ismeretes tárgyakból a' hasonlókat, és állítsa azokat össze. Így folytatik a' vizsgálat az egyesről az általánosig, fajokból nemek, ezekből az egyes családok, rendek, 's osztályok erednek, és illy móddal építi lassúdan a' gyermek az egész rendszert.

Ez észrevételeink után térjünk át a' nagy természet' külön országaira, vagyis részeire. Három országot különzünk a' természettanban u. m. az ásvány, növény, 's állati országot, rendszeresen 's diakul is nevezve a' mineralogiát, botanikát, és zoológiát. Itt mindenek előtt az a' kérdés támad, melly országon kezdhetni legbiztosabban a' tanítást? Tekintve a' három természeti ország'

becsét, az volna leginkább ohajtó, bár iskoláinkban nem elválasztva, hanem szorosan egybekapcsolva, tehát mind a' három ország ugyan egy időben; 's egyszerre tanítat-
 nek, ha mindjárt elemileg is; csak hogy ez esetben. miután főlebb már mondók, mikép mindeneket természetben szükséges a' gyermekeknek előadni 's mutatni; a' növénytan' oktatását télen át fölfüggeszteni, nyáron pedig, midőn a' növények teljes szépségökben mutatkoznak, bővebben kellene előadni. De talán ez ohajtásunk most még, miután a' természettan' tanításának boldogabb jövőndőt kell kívánnunk, kora is volna, kivált népiskoláinkra nézve, melyekben a' tanítók is olyak jobbadán, kik a' szép természetnek alig hallák, olvasák, és tudják első elemeit is; 's így a' tárgyak közt választást tenniök, 's az iskola' tetemes foglalkozásait pótolókat kell leginkább kitünő szorgalommal előadniök.

Mellőzve további fejtegetését annak, ha külön kellene is a' természet' országait magyarázni, melyik foglalja el tanítás közt iskoláinkban az első helyet, mi itt észrevételeinket épen azon részről kezdjük meg, mely nevelői 's tanítói intézeteinkben vagy igen silányan, 's utolsó helyre kárhoztatva tanítatik, vagy végkép el is hanyagoltatik, t. i. az ásványtanról, mineralogiáról. Miért mellőztetik leggyakrabban el iskoláinkban az ásványtan, nem tudom, legalább könnyen el nem gondolom, miután akarmelly viszonyban véve is, nem áll hátrább a' növény, 's állattannál, és ha előttiünk fontosak a' föld-fölülete' tárgyai, át nem látom, mért azon számtalan testek, és kincsek, melyekből földünk mindnyájunk' lakhelye áll, 's melyek a' föld' gyomrába rejtve mindegy kiszabadításokat, és hasznunkra fordításokat várják, csekélyebb érdekűek, 's kevesebbé legyenek figyelemre méltók? Vagy tán azt véli valaki, hogy a' föld' mélyében elrejtett kincsek nem nyújtanak elég alkalmat a' szorgos vizsgálat- 's csodálatra, vagy hogy azok kevesebbé hirdetik a' természet' bölcs alkotójának dicsőségét, 's hatalmát, mint a' növény és állatország? Egyenlő a' becse

's méltósága a' három országnak ítéletem szerint, 's azért épen annyi időt, szorgalmat, és figyelmet érdemel az oktatásban az ásványtan, mennyit a' természet' több részei, t. i. a' valamennyire kellemesebb növény- 's állattan.

Hogy természetszerűen haladhasson a' tanító az ásványtanban, első és szükséges föltétel, hogy vagy ő gyűjtsön, vagy nevendékei által gyűjtsessen és szedessen ásványokat, mi hegyes helyeken kevés fáradsággal történik, minthogy ezek általán gazdagabbak szoktak lenni, mind a' kő, mind az ércz' különféle neveire nézve, mint a' laposak. Legyen pedig minden ásványnemből annyi darab gyűjtve, hogy, ha nem minden gyermeknek is, legalább kettőnek jusson egy, mert a' fölvelt tárgyat szorgosan kell megnéznie mindünnen, és vizsgálnia, mi akkor történik legczélszerűebben, ha minden gyermek egyegy ásványdarabot tart kezében. Azután figyeltesse a' tanító kisdédét az ásvány' színére, törésére, hajlékonysága-, puhasága- vagy keménységére, a' kellemes vagy kellemetlen szagra és izre, a' jelenkező kristályos idomokra, és kénytesse őt, hogy azokat gondos vizsgálat után mondja el, valamint azt is, mely részein, oldalain átlátszó, és fényes az ásvány, végre nevezze a' kezében lévő ásványt illető nevével. Az első illynemű gyakorlatokban ugyan habozni, és sokszor hibázni is fognak a' tanítványok kivált a' kifejezésekben, melyekkel a' fölvelt tárgy' sajátosságait bélyegzik; de lassúdan tisztességes bánásmóddal, és szelíd utbaigazítással ki fogják őket az alkalmas szavakat is gondolni 's mondani, csak legyen szerény és ne szeleskedő a' tanító, várja az adandó feleleteket békén, és segedelmét tőlök meg ne tagadja ott, hol a' gyermek tehetségei nem elégségesek, a' teljesen meghatározott kifejezésekre, 's jegyek elszavalására.

Nem leendő fölösleges ezek után az ásvány' találhatóságát, valamint annak fő hasznait is értelmesen a' tanítvány elébe terjeszteni. Ha a' tanító bizonyos érczet, például: vasat, ónt, 's azon ásványokat ismerteti meg tanítványival, melyekből a' vas, ón készítetik, szüksé-

ges leend, habár röviden is megmagyarázni, miként, 's melly móddal készülnek, és választatnak el ásványaiktól az érczek; mi bizonyosan érdeklenni fogja a' kisdedeket, kik legnagyobb figyelemmel hallgatandják az egyedileg magyarázó tanítónak szavait. Miután jó ideig gyakoroltattak a' kisdedek illy móddal az ásványok' szorgalmas vizsgálatában, 's ismeretkörük ez országból már többekre terjed, hasznos leend az ismert ásványokat egyszerre elébök terjesztetni, 's őket kénytetni, hogy a' hasonlókat emeljék ki, és állítsák össze, 's fajokból nemeket, vagy családokat, és az ezek közötti hasonlók' új össze illesztése által az osztályokat, vagy rendeket képezzék, így állítatik föl rendszere az ásványoknak, mellyet magok a' kisdedek találtak föl, 's építettek.

A' röviden fölhozottak elegendőkép mutatják a' természetszerű rendet, mellyet az ásványország' oktatásában követhet a' tanító, 's mi áttérünk a' természet' második osztályára a' növénytanra (botanicára). Valamint az ásvány, ugy a' növényország' előadásában is a' honra kell fő tekintetet vetni. Kezdődjék tehát az oktatás olly növényeken, mellyek a' gyermek, 's ennek lakhelye körül tenyésznek. Vezesse ki a' tanító tanítványit a' szabadba például: egy virágzó rétre, vagy különféle növényekkel ékeskedő kertbe, 's válasszon a' számtalan virító füvek, mezei virágok stb. közül egyet annyi példányban, hogy minden gyermek a' növényt kényelmesen és tökéletesen megnézhesse, és vizsgálhassa. Ha az idő' mostohasága, vagy más akadályozó körülmények miatt gyermekeit a' tanító a' szép természetbe ki nem vezetheti, szükséges leend a' növényt előre megszedetni a' tanítványok által elegendő példányban, 's az iskolában köztök elosztani; de a' szabad természetben kellemesebb, kéjelmesebb, és elevenebb az oktatás a' gyermekekre nézve, kiknek egyzersmind alkalom nyújtatik, magokat kipihenni, 's tiszta egészséges léget szíhatni; és nincs is azért ohajthatóbb, mint, hogy a' növényország' magyarázata mindenkor a' szabad ég alatt, a' nyájasan virító természet szép

termesztményeinek illatai közt történjék, mert a' szabadban vidámabb lelkünk, és nyiltabb szívünk, 's kedélyünk a' jó, és hasznos' elfogadására, azon kívül, hogy egészségünket fentartjuk, tagjainkat pedig gyakorlás által erősítjük. Valóban az ártatlan növények, virágok, fácskák és fák' vizsgálata, és megnézése a' szabad természet' boltja alatt mindenkor más, 's örömteljesebb következményü, mint ugyan azoknak akarmelly figyelmes vizsgálata egy romlott levegőü, 's porteli műhelyben, mert amott úgy látjuk, és szemléljük azokat, a' mint vannak teljes ártatlanságok, (szépségök) 's egyszerű, de kellemeti körükben; emitt holtan, szép disztmények- 's kellemes körüktől megfosztva. Azért sietve siessen a' tanító tanítványival a' szép szabad természetbe, 's éldelje minél többször amaz ártatlan örömeket, melyeket a' természet változékony kincseiben nyujt, 's tanulja azokat becsülni, de tanulja bennök egyszersmind ismerni, tisztelni, és szeretni ama' fölényt, mely a' legszebb összhangzatban tudá mindezeket teremteni. Semmi ne ijessze, 's vonja őt vissza a' nyári szabadbai kirándulásoktól, és ne ügyeljen semmit arra, hogy sok előítelektől eltelt szülő balgatagságnak tartja az illy haszonnal járó sétákat; legyen a' tanító az igazságnak, 's ne az előíteleknek szolgálja, és soha ne azt kérdezze, mit fognak erre vagy arra mondani az emberek; hanem inkább mi jó, hasznos, és üdves tanítványira nézve? 's ezt tegye örökön; így fogja hivatalát lélekismeretesen teljesíteni, bár mit mondjanak is, kivált olly emberek, kik a' neveléshez, és tanításhoz annyit értenek talán, mint hajdú a' harangöntéshez.

Ha a' kisdedek' szeme elé terjeszté a' növényt a' tanító, inti őket, hogy először a' részeket átalán, azután pedig különösen, 's egyenként minden részt nézzenek, és vizsgáljanak meg figyelmesen, 's mondjanak el. T. i. mindenek előtt a' növény' gyökere, törzsöke, és szára, azután az ágak, levelek, 's levélszárak, a' virág 's ennek egyes részei u. m. a' virágszál, kehely, koronalevelek, magzat, himporedények, 's a' nő vagy

anya, végre a' növény' gyümölcse, melly szinte lényeges részét teszi, mutattatik meg a' gyermeknek; a' növény közönséges nevét legjobb leendő mindjárt elején meg nevezni, míg a' főnérintett részek meg nem magyaráztatnak. A' növénytanban előforduló művészi kifejezések' magyarázatát pedig későbbre lehet halasztani, 's különösen akkorra, midőn a' gyermek akarmelley növény' többszöri szorgalmas vizsgálata, és szemlélete által némi fogalmat szerzett már arról, mellyhez még csak a' rendszeres név kívántatik. Miután a' tanítvány folyton gyakorlat által jól ismeri a' 'növények' lényeges, 's mellékes részeit, tudja jól rendszeres neveiket is, figyelmetessé lehet őt még tenni a' föld' nemére, mellyben az legvidorabban tenyészik, a' virágzás' idejére, 's néhány szóval hasznát, vagy kártékonyosságát megemlíteni nem fölösleges dolog. Illy móddal, 's renddel bánhatik a' tanító akarmelley növény-nyel vagy virággal, és ha a' nevendékek elég ügyességet nyertének a' különféle növényrészek' széttagolásában, iparkodjanak miként főlebb mondók, a' sok közül kiválasztani a' hasonlókat, 's összeállítva ezeket, meghatározni a' fajokat, nemeket, későbbben pedig új egyenlítés, 's hasonlítás által a' növénycsaládokat is; illy előleges készület, és a' szüntelen részttagolás, 's növény egybehasonlítás által nyert ügyesség után nem leendő nehéz fölláttatni a' növényi rendszert, mellynek alapja már megvettetik a' vizsgálat, tagolás, 's egybehasonlítás által. Ezek szerint be volna fejezve a' növényország tanításának folyama is, mellynek mindazáltal legalább két három évre kellene terjednie, ha mindjárt honunk' növényeivel akarná is csak a' tanító nevendégeit jól megismertetni; a' népiskolában pedig, mellybe a' gyermek 6 — 12-ik évéig tartozik főbb rendelkezések szerint járni, hat esztendődtől lehet egyetemesen más tanítandó tudományokkal együtt a' természettannak szentelni, és így elég idő, 's alkalom ajánlkozik, a' természet' három országából legalább a' szükségesebbeket 's honunkat közelebből érdeklőket világosan eléterjesztetni, nem mondom épen rendszeresen,

hanem inkább az iskola állapotját, és a' gyermekek' egyediségét tekintetben tartva, mert hol az idomi műveltségről szó sincs, és ezt népiskoláinkról általán el lehet, sőt igazságosan el is kell mondanunk, az anyagi pedig csak kezdődik, ott, úgy hiszem tanácsosabb magát a' tanítónak mindenkor gyermekei, 's iskolája szükségéi- 's fogyatkozásaihoz alkalmazni, mint követni szigoruan a' szoros rendszert, melly mind az idomi, mind az anyagi művelődésnek bizonyos fokát teszi föl, de mellyet, ha valahol, bizonyára népiskoláinkban hasztalan keresünk még maiglan is.

Végre átmegyünk a' természet' harmadik osztályába az állatországra, és mivel ember, bár egyébként fejlődme 's ura minden állatoknak, testére nézve az állati teremtmények közé tartozik, ez ország' tanításában bizonyosan első helyet foglal, 's emberen kell kezdeni az oktatást. Kezdődjék pedig onnan, hogy az emberi test' minden részei a' mennyire lehet világosan terjesztessenek a' nevendék elébe, t. i. magyaráztassék meg, hogy a' test' részei általán merő 's folyókra; amazok ismét kemény- 's lágymerőkre oszlanak; a' keménymerők közé a' csontok, mellyek együtt véve a' testvázat képezik, a' fej, törzsök; és végtagok számítatnak, porcok, körmök, és hajszálak tartoznak; a' lágymerőkhöz főleg az izmok, mellyeknek száma a' jól kiképezett testben 500-ra terjed, az agy, gerénczagy, és idegek, ezek mozgár 's érzékiekre oszlanak, számítatnak. A' folyó nedvek közt általános, 's az egész emberi testen át a' víz- 's üterek által elterjedt nedv a' vér, mellynek finomabb részei a' savó és nyirk; a' különzárt nedvedhez a' nyál, köny, epe stb. tartozik. Előadva imigy a' test' részeit megfogja a' tanító nevendékeinek magyarázhatni az emberi test' ama' változásait, mellyek a' mozgásból, és a' részek' különféle alakulásából erednek; e' változások tulajdonkép a' test' működései, 's ezek eltető, és természetesekre oszlanak; az éltető, olly elmellőzhetlenül szükségese, hogy azok nélkül nem élhetünk, vagy legfőlebb néhány perczig

csak; a' természetes működések nélkül megállhat ugyan életünk egy ideig, de nagyobb vagy kisebb veszélyeztetésével az egészségnek. Az éltető működésekhez főleg a' vérkeringés, mely által a' szerfőlött érzékeny, 's ingerelhető szívből a' vér a' test' vég részeibe az üterek által, 's ismét azokból vissza a' szívbe vitetik a' viszerrek által; és a' légvétel tartozik, melynek fő műszerei: a' gég, tüdők, és rekesz. A' test' természetes működéseihöz: az emésztés, elválasztás, összehasonlítás, formálódás, táplálát, és kiürítés tartozik. Ezek után áttérhet a' tanító az öt érzékre, megmagyarázva ez érzékek' műszereit. Leginkább iparkodják pedig ama' részeket világosan, és érthetőleg a' tanítványok elébe terjeszteni, melyek elvontabbak, 's közvetlenül szemlélet alá nem esnek; a' többieket fölhalálhatják, 's megmagyarázhatják magok a' nevendékek is. Az emberi test' czélszerű magyarázata mellett említést teendhet, egyszersmind figyelmet foghat gerjeszteni kisdedeiben a' tanító, a' leggyakrabban előforduló betegségekre, és fölhozandhatja azon közönséges eszközöket, melyek által magunkat azok ellen óhatjuk, 's a' bajban segíthetünk is; így hamar észreveendik a' test' gyarlóságát 's töredékenységet, és át fogják látni annak szükségét, mennyire kell testünkre vigyázni, ne talán gondatlanságból, 's velek született könnyelműségből bizakodva szerfőlött testi erejükbe olyast mit miveljenek, mi által legszebb 's szükségesebb részeiknek károkat vallják, vagy megerőltetve tagjaikat gyógyíthatlan betegségekre essenek.

Nem leszen haszon nélkül az is, ha a' tanító az emberi test' magyarázata mellett némileg érintendi azon babonás, halgatag, 's jobbadán káros szereket, melyeket sokan, kivált a' köznép közül akarmelly betegségben is, használni szoktak, csálhatatlanul jóknak, és legczélszerűebbeknek tartva azokat, holott az illy babonás szereknek majd mindenkor káros, és veszedelmes hatása; 's annakokáért illy szerek' haszontalanságát terjessze nevendékei elé elevenen, hogy később en óvakodva illye-

sektől, 's megvetve használatokat, inkább orvoshoz folyamodjanak bizodalmasan, ki elvekből, szemléleti 's gyakorlati tudományból indulva ki, biztosabban veszi mindenkor, és veendi is akarmelly baj' elejét.

A' gyermeket testének közelebbi ismerete önismerethez vezérli, 's ő minden lépten át figyelni kezd magára, egyszersmind csak hamar azt is észre kell vennie, hogy valamint mindenütt mindeneket, úgy őt is isten igazgatja; észre kell vennie, hogy benne élünk, mozgunk és vagyunk; 's hogy egyedül ő az élet 's halál hatalmas ura, következendőkép csak kegyétől függ életünk, akaratjától halálunk. 'S valljon illy öntudat, 's meggyőződés nem hat-e áldást árasztólag a' kisedet' szívére, lelkére, és mindenére? Az emberi test' tökéletes megismertetését tehát soha az állatország' tanításában mellőzni nem kell, melly számtalan alkalmat nyújt a' kisedeket korán saját belsejükbe vezethetni, mi bizonyosan a' legszebb eredményeket szüli, eszközli t. i. az önismeretet, melly nélkül a' tökéletes értelmi, és erkölcsi művelődés alig állhat meg, és gyarapodhatik.

Ha a' tanító mindazokat értelmesen tanítványi elébe terjeszté, 'mellyek az emberi testet közelebből érdeklik, át foghat térni más állatokra; az oktatást itt is, mint a' többi országokról mandók a' közellévön kezdve. Legközelebb állanak a' házi állatok, 's ezek közül az emléseket veendheti mindenek előtt vizsgálat alá, a' nélkül mindazáltal, hogy e' célszerűen későbbre halasztandó fogalom' meghatározott értelmét kisedei elébe terjessze; ezek után a' többi négylábu házi állat következhetik különös részeik, és sajátságaik' magyarázatára nézve. A' belső részek' szerkezetéről nagyobbán ide alkalmazhatók mindazok, miket főlebb az emberről mondottunk, és csak olly állatoknál leendő szükséges különös észrevételeket tennie a' tanítónak, mellyeknek belsejük az emberétől lényegesen különbözik; így például: midőn a' kérődző állatokról foly az oktatás: legtöbb figyelmet fordítandhat ez állatok gyomrának szerkezetére a' tanító, hogy a' kérődző

zés' tulajdonát jól fölfoghassák. Miután e' móddal több állatot látott, és vizsgált meg a' tanítvány, megteendheti az egybehasonlítást, 's ez után meghatározhatja a' fajokat, és családokat, melyeknek új egyenlítése 's egybehasonlítása által támadnak a' különös rendek, és osztályok, melyeket ha egyszer jól ismer a' nevendék, önkényleg adandja az emlős állatok fogalma' határozott értelmét, 's magyarázatát.

A' négylábu állatokról átmehet a' tanító a' repkedőkre, madarakra 's ezek' ismertetésében épen azon renddel, és móddal haladhat, melyet az állatok eléterjesztésében tartott; t. i. több madár, 's átalán repkedő' szorgalmas szemlélete, 's vizsgálata után történik az egybehasonlítás, 's az ebből eredett faj, nem, és családhatározás; melyekből a' szokott rendeket, 's osztályokat szerkeszni, valamint a' repkedők' átalános tiszta fogalmát meghatározni, nem leend nehéz. A' repkedők után következhetnek a' halak, bogarak, csuszó, mászó, 's más több állatosztályok, mindenütt a' föntebbi rendet, 's módot megtartva. Így a' legkülönbözőbb állatosztályokról is tökéletes ismeretet szereznek magoknak a' gyermekek, egy szersmind megtanulják könnyeden, miként kelljen a' rendeket, és osztályokat lényeges tulajdonságaik és sajátságaiknál fogva egymástól elkülönözni.

Általán az állatország' tanításában még e' következőkre is kellene figyelni; t. i. akarmelly állat' magyarázatánál a' kül- 's belszerkezetet illető észrevételeken kívül, megjegyezheti a' tanító az állat' táplálását, lakhelyét, különös ösztönét, 's érzéki sajátságait, melyekkel majd minden neme, 's faja bír az állatoknak, 's melyeket a' gyermek az ismeretesebbeknél tapasztalásból is kitanulhat könnyen. Ha valahol, itt lehet helyük, 's alkalmazások a' rövidebb elbeszéléseknek, 's olly történeteknek, melyekből az vagy amaz állat' különös érzéki sajátságai kitünjenek, csak hogy gonddal választassanak meg, 's legyenek valószínűek; az izetlen mesék, melyek legfőlebb nevetséget okoznak, de nem oktatnak, 'távol

legyenek a' természettudomány' tanításától. Végre néhány szóval meg lehet említeni az állat' hasznát, vagy veszélyességét, mit magok a' gyermekek is elmondhatnak az ismeretesebb állatokról.

Az előre bocsátottakhoz még a' következő észrevételeket kapcsolom. Miután a' természettan' oktatásában egyik fő elv, hogy a' közelről haladjunk a' távolra; ha a' nevendék elegendő, sőt bő ismeretet szerzett magának nem csak a' házi, hanem az egész honában létező tárgyak- és természetményekről, czélszerűleg fogja a' tanító észrevételeit az iskolai folyam' befejezése előtt néhány külföldre is terjeszteni; de itt csak a' legszükségesebbekről, és a' nevendék' jövőendő életpályával némi kapcsolatban állókról kell említést tenni. Kiki tudja, hogy majd mindennap külföldi természetményekre szorulunk, sőt némelyek már elmellőzhetlenül szükségessé is válnak; az illy tárgyaknak van elég érdekük reánk nézve, 's megérdemlik, hogy azokat közelebből is ismerjük. E' részről foglalkozásaink főleg a' külföldi növényországra terjednek, 's így nem fölösleges, sőt hasznos is nevendékeinkkel e' szükségesebb növényi czikkeket megismertetni. Nincs kétség, hogy legtökéletesebb fogalmat a' nevendék úgy szerezhethet magának e' természetményekről, ha természetben láthatná, 's vizsgálhatná azokat, de miután ezt honunkban eszközteni nem lehet, mert sok nem tűri éghajlatunkat, 's egyébként is illy növények tenyésztése tetemes költségekkel jár, melyekre főnebbi intézeink sem képesek, annál kevesbé alsóbb iskoláink, tehát arról szorgoskodjék legalább a' tanító, hogy minden külföldi növényt lényeges részei, és haszna szerint alkalmas képeken mutathasson meg nevendékeinek. Hasonlag az állat, 's ásványországból csak azoknak megismertetésére terjeszkedjék a' nevelő, 's tanító, melyek hazánkban nagyobb hasznuakká, vagy szükségessékké lettek, és valamint a' növényeket, úgy e' külföldi ásványokat tiszta, és hibátlan képeken mutassa meg, hozzá adva a' hasznát, melyet hajtanak. Általán pedig értetődik

az, hogy míg természetben mutathatnak akarmely állatok, növények, és ásványok, addig a' képek bármely jelesek volnának is, ne használtassanak, mert ezek a' közvetlen szemlélettel soha nem mérközhetnek, és így czélszerűen csak akkor van hasznok, mikor a' tárgyról közvetlen képzetünk nem lehet.

Megmutattam imígy a' természettan' fontosságát, 's méltóságát iskoláinkra nézve, megmutattam a' természet-szerű módot is, mellyel az taníthatatnék, de mielőtt át-terjek értekezésem' harmadik pontjára, lehetetlen elhallgatnom a' jelesebb természeti tüneményeket, mellyeket a' gyermek majd mindennap lát, hall, és tapasztal, de mellyekről legkevesebb ismerete sincs, ilyenek például: a' hó, eső, köd, dér, menydörgés, villám, földindulás stb. Ohajtanám, hogy ezeknek rövid magyarázatok a' népiskolából el ne maradna; 's habár igen kívánatos volna, hogy valamint az akademiák- 's lyceumokban, úgy az alsóbb iskolákban is a' természet' erei- 's tüneményeinek alapokai mindenkor tapasztalatilag bizonyos készülétek, 's gépek segédelmével világíthatnának föl, előre bocsátva az elveket, mellyek a' tapasztalati fölvilágosításokat elősegítik; de miután ez számtalan akadály, és nehezen elhárítható körülmény miatt most még csak jámbor kívánság marad, legalább a' főttebbi tünemények' alapokai úgy terjesztessenek a' gyermek elébe, hogy a' sok babona, hibás vélemény, 's ezer előítélettel, mellyeket például: a' menykőről, villámról 's több eff. táplál, hagyjon föl; mit népiskoláinkban annál inkább, 's korábban kellene megtennünk, minél bizonyosabb az, hogy az első években mély gyökeret vert babonák, 's előítéletek majd nem kiríthatlanok később; 's minél bizonyosabb az is, hogy illy ismeret' hiánya miatt számtalanszor rohanik a' tudatlan veszélybe, 's javainak olykor tetemes kárát is vallja, midőn például: égdörgés- vagy földinduláskor épen a' legveszélyesebb helyekre rejti magát; 's micsoda következményeket nem hallunk még vonni a' tudatlanoktól, ha egyet esetileg meg üt a' villám? Hogy

tehát mindennemű babonás véleményről megszabaduljon a' kised, semmi alkalmat el ne hagyjon a' tanító, melyben vagy egy, vagy más tüneményről magyarázatot ne adjon, mit annál könnyebben megtehet, minél több, és mindennapias a' természeti tünemény; a' rendszeres oktatás elvekből legyen sajátja a' főnebbi intézeteknek, hol minden készültek kéznél vagynak, és így akarmikor akarmelly tüneményt tapasztalatilag fejtegetni, és megmutatni nem nehéz.

Végre lássuk röviden a' harmadik pontot, a' javallatokat, melyek szerint e' fontos tant iskoláinkba általán behozni, 's legjobb móddal tanítani lehetne.

Mindenek előtt, ki tanítani akar, a' szükséges ismeretekkel nem szűkölködhetik, mert régi igazság: „*a' ki mit nem tanult, azt nem is taníthatja*“, 's különösen, ki a' természettant akarja iskolájában czélszerűleg előadni, annak beavatva kell lennie a' természet tárgyaitak pontos ismeretébe. 'S valamint az természetszerűen fog oktatni, ki elég ismeretet szerzett a' természet' tárgyai- 's tüneményeiről, úgy szükségkép természetszerűtlen leend annak oktatása, ki a' természetet hatalmas országaival nem ismeri. 'S hogy nagy kárt vall akarmelly iskola is, ha belőle a' természettan számkivettetik, vagy csak hanyagon tanítatik, bizonyos. Lehet-e tehát forróbb kívánatunk annál. mint, hogy általán minden iskoláinkba hozassék be e' tan, vagy, hol már a' többi tudományos tárgyak közt helyt foglalt, nagyobb szorgalommal, és természetszerűebben tanitassék; de ez ohajtás létesítésének első föltétele az, hogy minden egykori tanító igyekezetét a' természeti tárgyak, 's tünemények ismeretének hasznos eszközökkel megszerzésére fordítsa, 's irányozza; azonban kérdés, hol szerezhethet a' tanító elég bő szemléleti, 's gyakorlati ismeretet a' természettanról? erre könnyű a' felelet. Képzintézetekben, hol t. i. kizárólag tanítók, és nevelők formáltatnak. Kapcsoltassék tehát a' többi tudományokhoz tanítókat 's nevelőket képző intézeteinkben a' szemléleti, és gyakorlati természettan, 's megvagyón

vetve alapja e' tárgy tanításának minden elemi, 's falusi iskoláinkban.

A' szemléleti tan' oktatására szolgáljanak utmutatásul a' jobb rendszeres munkák, millyeneket, ha nincsenek is még jelenleg bőségben honunkban, nyelvünk, 's literaturánk' szép előmenetelében mindazáltal azokra számot tarthatunk; a' gyakorlatira nézve szerezzenek a' képzintézetek' pártolói legalább hazánk', növény, ásvány, 's állatországaiból gyűjteményeket, hogy a' szemléleti oktatás azonnal a' gyakorlatival is egybekötthessék, ('s én itt czélszerűebbnék tartanám a' tanítás' megkezdését a' gyakorlati részen, mert ezt önkényleg is követi a' szemléleti) mi kivált a' növény, 's ásványországra nézve nem jár nagy költségekkel, miután mind a' kettőben hazánk elég gazdag. A' külföldi természetmennyek, állatok, 's ásványok czélszerű előterjesztésére pedig köz költséggel a' legjobb külföldi hív rajzolatokkal ellátott munkák vetessenek meg, melyekből világosan lehessen a' szükségesebb idegen állat- növény- 's ásványokat megmutatni 's részenként a' tanulók előtt föltagolni. 'S ha illy készüllettel fognak képzintézeteink ellátatni a' természettanra nézve, bizonyosan a' legfolytonabb alkalmakat nyerendi a' jövőendő tanító mindazon természeti tárgyakat pontosan megismerhetni, melyekről egykor kisdedeinek oktatást adank; egyszersmind hathatósan fog lelkesülni, hogy magát azon tudományban, melly olly sok szép 's ártatlan örömeknek kiapadhatlan forrása, napról napra tökélesítse. Ha pedig egyszer a' tanító elég szemléleti, 's gyakorlati ismerettel bir, nem leendő nehéz a' természettant az iskolába bevinni, 's azt természetszerűen tanítani is; mert miért ne közölné azt örömet mással is az ember, a' mit tud, és mi örömet, hasznót hajt; ugy hiszem a' lelkes tanító teljes igyekezettel azon leendő, hogy tehetségéhez képest, az iskola' fogyatkozásait szem előtt tartva, minél hamarabb kis gyűjteményeket szerezzen legalább a' növény, 's ásványországból, melyekhez mint folyton kéznél lévőkhöz, mind annyszor vezetendi nevendékeit, vala-

hányszor olly ásvány- és növényről tartandja oktatásait, mellyek helyben nem találhatók. Az idegen növények-ásványok- 's állatokra nézve, minthogy hasztalan kívánók azt, hogy illy tetemesebb költségekkel járó, hü rajzolatokkal ékesített munkákat a' tanító saját szük, sokszor tisztességes élelmére sem elégséges jövedelmeiből szerezzon, fölszólitanók a' nevelési ügyért buzgóbb földesurakat, 's minden jámbor intézet' hő pártfogóit, hogy nyujtsanak segélyt, és alattvalóik boldogságát tetteleg is előmozdítandók, szerezzék meg a' szükséges munkákat, a' tanító' lélekismeretes gondviselésére bizándókat, ki azokat úgy fogja használni, mind maga, mind tanítványai' tökélesítésére, miként az illy drága munkák' becse, 's tisztasága kívánja. Ugyan ezt ohajtanók a' természeti tünemények' tapasztalati fejtegetéséhez szükséges gépek- 's készületekről.

Ha valaha ennyire emelendjük népiskoláinkat más hasznos, és szükséges tudományok' elhanyagolása nélkül, úgy hiszem azon panaszok, mellyek olly sokszor sokaktól, 's minden részről nem ok nélkül hallatszanak, megfognak szüni; és mi lelki 's szellemi örömmel tekintünk egy boldogabb jövendőnek elébe, melly atyailag gondoskodó előkorát poraiban áldani, és méltólag tisztelni fogja!

BRIEDI. FIDÉL.

VIII.

GÖRÖGORSZÁG TÖRTÉNETEINEK

PHILOSOPHIÁJA.

HARMADIK FEJEZET.

A' politicalai művészet.

Az ország egyesíti a' személyleges és tárgylagos művet előbb említett két oldalát. Az országban a' szellem nem csak tárgy, hanem egyszersmind az egyes személyek öntudattal bíró szelleme.

Csak a' népurasági alkotmány volt e' szellem és ez ország számára való. Láttuk a' kényuraságot keleten fényes kifejttségében, mert a' kelethez illő alak vala; nemkevesbbé világtörténeti rendeltetés Görögországban a' népurasági idom. Görögországban ugyan is a' személynek, a' szellemnek szabadsága létezik, de még nem juta azon elvontsághoz, hogy a' személy egyáltalában az állománytól függ, hanem benne a' személyességi akarat egész vidorságában fönvan 's a' személylegesség az állományinak megerősítése. Romában ellenkezőt látni, az ország uralkodását az egyének fölött, melyben az egyén nem csak az uralkodóban, hanem az egész egyurasági szerkezetben részt vesz.

Az erény a' népuraság alapja, mond Montesquieu; ezen állítás szintolly fontos, mint igaz azon képzeletre nézve, mellyel a' democratai idom iránt vannak. A' népurasági ország nem patriarchai, hanem törvények szükségesek hozzá, és az igazi és erkölcsi alapnak tudása, elisme-

rése, valamint hogy azon törvények mint tevők tudassanak. A' királyok idejében még nem vala Hellasban political élet, tehát a' törvényhozásnak is kevés nyoma. De azon időszakban, melly a' trójai háborút Cyrus idejétől választja el, igen érezteték annak szükséges volta. Az első törvényadók a' két bölcs neve alatt ismereteseek, kikben nem sophistákat és bölcseségtanítókat kell gondolni, kik öntudattal tanították volna a' valót és igazat, hanem csak gondolkozó embereket, de a' kiknek gondolkozása nem emelkedik föl a' tulajdonképi tudományig. Gyakorlati politicus emberek ők, és már fölebb mondók, hogy közülök Bias, azt tanácsolá a' joniai városoknak: egysüljenek. Solon így bizaték meg az athénebeliektől, hogy adjon nekik törvényeket, mert a' főnlévők, nem elégitettek ki. Athéne azon időben meghasonlott magával; a' régi ellentétel a' gazdagok és szegények, az ő és új nemzetségek között belső polgári viszályokká fejlett ki. Három párt keletkezett, a' siki lakók (πεδιαῖοι), kik földmivelés és telekbirtok által meggazdagodtak, továbbá a' halmok lakói (δίακριοι) kik olajat és bort természetének, és végre a' mart-lakok (πάραλοι) kik a' tengeri kereskedésből éltek és legszámosbak és szegényebbek voltak. A' rangok különbsége így a' helybeli különbözőszen alapul. Solon tehát olly alkotmányt ada az athenebelieknek, melly hasonló jogokkal ruháza föl mindenkit, a' nélkül hogy a' democratia egészen elvonttá lett volna. A' népuraságban fő tám-ok az erkölcsös érzet, általában az erény: az egyén előtt fő érdekü legyen a' jog bensősége, az országos ügy, a' köz jó; de ez ellenébe van téve a' fontolgatásnak, az elvont gondolatnak, a' személyleges egység és véleménynek, az egyén tetszésének. Ezen bensőség, a' személyleges szabadság ezen erkölcsi oldala csak későbbben járult hozzá és Görögország számára a' megromlás, az elenyészés elve lön.

Görögország szerkezete tehát szép political alak volt (az ujjab idők mélyebb valamit kívánnak, mint a' mély): nem volt a' miveletlen bizodalom patriarchai állapotja, ha-

nem valami teljesen törvénytörő. Az ország elvont fogalmát, a' mi nálunk az értelem előtt lényeges, a' görögök nem ismerék, náluk czél volt az élő haza: ezen Athéne, ezen Sparta, ezen templomok, ezen oltárok, ezen módja az együtt élésnek, ezen ismerősek köre, ezen erkölcsök és szokások. A' görögnek nélkülözhetlen volt a' haza, melly nélkül nem élhete; csak későbbben, mint mondók, hozák be a' sophisták, a' bölcsesség tanítói, az elveket: létre kelt a' személyleges fontolgotás, az erkölcsi öntudat, azon tan, hogy kiki meggyőződése szerint cselekedjék. A' hellen szabadság ezen első valódi alakjáról tehát bizvást állíthatjuk, hogy a' görögöknek nem vala lelki ismeretök: náluk szokásként uralkodott: a' hazáért élni, minden további fejtegetés nélkül, a' mi a' tiszta egységet teszi a' személyleges szelemmel. Mert a' hol a' fontolgotás kezdődik, kiki önvéleményt kap; megvizsgálják, a' jog nem javítható-e, a' helyett hogy a' főnállóhoz szabnák magokat, a' meggyőződést magokból veszik, és így kezdődik a' személyleges független szabadság, hol az egyén képes a' főnálló szerkezet daczára is mindent lelkiesmeretére venni. Kiki elvet bír, 's a' mit ő jónak tart, meg van győződve, hogy az legjobb 's így a' valóságba átültetendő. Ezen romlást érti Thukydides, mikor így szól: kiki azt véli, rosszul megy a' dolog, ha ő nem vesz benne részt.

Ezen körülménynek, hogy kiki véleményt tulajdonít magának, ellene van és vele meg nem férhet a' nagy férfiakbani bizodalom. Midőn az athénebeliek korábbi időkben Solont megbízák, hogy adjon nekik törvényeket, midőn Lykurgus Spartában törvényhozó 's elrendelőképen lép föl, ez nem azon véleményét tanúsítja a' népnek, hogy legjobban érti az igazat. Későbbben is voltak ugyan nagyszerű alakok, kikben a' nép bizodalma helyezetté: Klisthenes, ki az alkotmányt még democratiábbá tévé, Miltiades, Themistokles, Aristides, Cimon, kik a' perzsa háborúban athénei vezérek voltak, és Perikles, Athéne nagy fénypontja; de mihelyt ezen nagy férfiak akármellyike végre-

hajtá a' szükségeset, előállá az irigység, azaz az egyenlőség érzete a' különös tehetségre nézve- és vagy fogságba vettek vagy száműzeték. Végre a' sykophantok keltek elő a' nép között, kik minden nagyot az egyeniségben és a' kormány elején álló férfiakban kigúnyoltak.

A' görög respublicákban még három körülményt kell főképen kiemelni.

1. Ámbár a' görög városok tulajdonképeni uralkodók nélkül voltak és a' hon minden ügyeiről tanakodtak és határoztak, mégis a' fontos tárgyaknál az *oraculumot* kérdezek még. Ugyanis az önkénytes elhatározáshoz szükséges az akarat szilárdná lett személylegessége, melyet túlnyomó okok rendeznek el; de a' görögöknél még hibázott ezen erő és szilárdság. A' gyarmat-küldés, idegen istenek fölvétele, a' csatát adni akarás alkalmakor az *oraculum* kérdezték meg. A' plataei csata előtt Pausanias az áldozatharmokat nézé meg, sokáig nemkedvező jeleket láta 's csak akkor fúvata megtámadót, mikor a' jelek jóra változtak. Házi ügyeikben is nem annyira magoktól határoztak a' görögök, mint az eldöntést más valamitől kölcsönzék.

2. Második, itten fölhozandó körülmény volna a' *rabszolgaság*. Ez a' *szép democratiának* szükségképeni eredménye, mellyben minden polgár, ki a' többinek társa volt, joggal bira értekezést tartani nyílt téreken az országlásról és hasonlókat meghallgatni, jogot birt a' gymnasiumokban magát gyakorlani, az ünnepekben részt venni. Ezen foglalkozásoknál szükséges föltétel vala, hogy a' polgár föl legyen mentve a' kézi munkák alól, hogy tehát a' mit mi nálunk a' szabad polgár tesz, a' napi kenyér dolgait ottan a' rabszolgák teljesíték. A' polgárok egyenlősége a' rabszolgák kizáratását hozá magával.

3. Harmadszor még megjegyzendő, hogy illy népurasági szerkezet csak apró országokban állhat fön, hol határ a' városi határt nem igen mulja föl. Az athénebeliek egész országa egyesítve van a' városban: Theseusról mondatik, hogy az elszórt helyeket egyesítette; Perikles

idejében a' spartaik közeledésekor az egész athénei birtok népessége a' városba vonult össze. Csak illy városokban lehet általában megegyező az érdek, míg a' nagy birodalmakban különféle 's egymással ellenkező érdekek mutatkoznak. Az egy városbani együttlakás, az egymást mindennap látás közös műveltséget hoznak elő és első democratiát. Azon belátást, melyhez mindnyájának ragaszkodni kell, a' személyeknek beszéd általi fölmelegítésével kell megszerezni. Ha ez irás által történik elvont, élettelen módon, az egyének nem hevítettnek föl általános lelkesedésre, és minél nagyobb volna tovább a' tömeg, annál kevesebb súlya lenne a' szavak egyedülisége. A' francia forradalomban ezen okból a' köztársasági alkotmány soha sem jöve mint democratia létre, 's a' szabadság és egyenlőség álarcza alatt a' zsarlás és kényurság emelé föl szavát.

De most a' görög tartományok azon szép kifejelettségéhez jutunk, melyben a' régibb, világtörténeti birodalmakkal jönnek érintésbe.

A' perzsákkal háborúk.

Az előbbi világtörténeti néppel való érintkezés szaka általában már második időszak minden nemzet történeteiben. A' mediai háborúkra a' joniai szigetek föllázadása a' perzsák ellen ada alkalmat, mert az athénebeliek és eretriaiek segíték őket. Az athénebelieket az indítá e' cselekedetre, hogy Pisistratus, miután hasztalanul próbálá meg az uraságot visszaszerezni Athenében, a' perzsa királyhoz folyamodott. Ezen mediai háborút fényesen írá le a' történetek apja, 's az itt kitűzött cél végett nem kelle hosszadalmasabbnak lennie.

Lacedaemon a' médus háboruk kezdetekor a' hege-
monia birtokában volt és igen nagy tekintet nyere Peloponesosban, mert a' messenei szabad népet meghódítá 's rabszolgákká tevé, mivel sok görög tartománynak segédül szolgálá zsarnokaik elűzésében. A' perzsa

király, fölíngerelve, hogy a' görögök a' joniaiakat elle-
ne segíték, követeket küldte a' görög városokhoz, azok-
tól vizet és földet kérni, a' mi annyit jelent, hogy
uraságát ismerjék el. A' követek megvetve utasítottak
vissza, a' lakedaemoniak még kutha is veték őket, a'
mit azonban utóbb megbántak; mert engesztelésül két la-
kedaemonit küldtek Susába. A' perzsa király hadi sereget
küldte Görögország ellen. E' nagy hatalommal vittak meg
az athénebeliek, csak a' plataeabeliektől segítettve, Ma-
rathonnál, Miltiades vezérlete alatt, és diadalt nyertek.
Később Xerxes jött Görögország ellen a' thebaiak, boeo-
tia- és thessalia-beliekkel és a' maga temérdek hadaival.
(Herodotus körülményesen írja le a' háborút). Az iszonyú
szárazföldi sereghez a' nem csekélyebb hajóhad csatlako-
zott. Thrakia, Makedonia, Thessalia hamar elfoglaltat-
tak, de a' tulajdonképeni Görögország kapuja, a' ther-
mopylai szorosut háromszáz spártaitól védették, kiknek
sorsa ismeretes. Az önkényesen elhagyott Athéne elpusz-
títaték, az istenek képei iszonyodásul szolgálván a' per-
zsáknak, kik az istennek alakot nem mertek tulajdonítani.
Mind a' mellett megverették Salamisnál a' perzsa hajóhad;
ezen diadal nagy napján a' három fő görög tragoedia író
igen nevezetesen összetalálkozik: Aeschylus harczolt és
a' diadalt kivini segíté, Sophokles a' diadal-ünnepen tán-
czola, Euripides pedig születék. Utóbb azon sereg, melly
Mardonius alatt hátramaradt Görögthonban, megverették
Pausaniastól Plataeanál, azután pedig a' perzsa hatalom
különböző pontokon megtörték.

Igy szabadították meg Görögország azon tehertől,
melly elnyomással fenyegeté. Bizonyos, hogy történetek
nagyobb csaták: de ezek halhatlanul élnek az emberek
emlékezetében, a' történetkönyvekben, és nem csak a'
népek, hanem általában a' tudomány és művészet, a'
nemes és erkölcsiség történetében. Mert ezek világtörté-
neti diadalok: ők menték meg a' mivelődést és a' szellemi
hatalmat 's elvontak minden erőt az ázsiai elvtől. Hány-

szor nem adtak oda, már az előtt, mindent az emberek egy czélért? hányszor nem haltak el vitézek a' kötelesség- és hazáért? De itt nem csak a' vitézség, ész és bátorság bámulandó, hanem a' tartalom, az eredmény, a' siker lettek a' magok nemében egyetlenek. Minden más csatáknak inkább részletes érdekek van; de a' görögök halhatlan híre igazságos, azon magas tárgyért, melly megmenteték. A' világtörténetekben nem a' külön vett vitézség ér valamit, hanem az, melly összhangzásban áll céljával, tartalmával. Perikles ezt igen méltányosan mondja meg azon gyászbeszédben, mellyben kimutatja, melly országért haltak meg a' görögök. Dicsőségnek mondja, hogy ezen városért küzdöttek, és bár magok elhunytával is, de diadalmaskodtak. Ázsia nagy királya állott ezen kis város ellenében, de a' szellemi erő meggyőze a' tömeget, melly a' szellem magasb hatalmának ellen nem állhata. A' görögök számra nézve kevesen voltak, de egy akarttól vonattak össze, egy szellemtől lelkesedve. Az athénebeliek még soká folytaták hódító háborúikat és gazdagok lettek, míg a' tengeri erőt nem bíró lakedaemoniak békesen voltak. Mostan elkezdődik az ellentét Athéne és Sparta között, igen régi tárgy a' történeti előadásokban. Azt mondhatni, jutalmatlan vitatkozás az, mellyik érdemel elsőséget e' két város közül, inkább azt kell kimutatni, mi méltó alak mindenik a' maga nemében. Sparta mellett igen sok véd-ok áll, például az erkölcsök szigorúsága, az engedelmesség stb., de fő eszme ezen országban a' politicalai erény, melly ugyan Athéne- 's Spartával közös, de a' melly az elsőben szabad egyéniséggé fejlett ki, Spartában pedig magát az állományiségben tartá meg. Sparta 's Athéne féltékenysége a' peloponesusi harczban töre ki; de mi, előbb hogy sem e' háborút megnéznök, vizsgáljuk e' két ország alapjellemét közelebbről, mint különböztek politicalai 's erkölcsi tekintetben egymástól.

Athéne.

Athenét már úgy ismerők meg, mint menedékhelyet Görögön más vidékei számára, hol igen kevert nép vala együtt. Athenében az emberi munkásság igen különböző fajai fejlettek ki: földmivelés, mesterség, művészet, kereskedés főképen tengeri, de egyszersmind sok ellenkezésre is adtak alkalmat. Solon alkotmánya a' népurasági szerkezet által összeegyesíté e' különböző életmeme-
ket. Nevezetes az, hogy még Solon idejében, sőt jelenlé-
tében magához ragadá Pisistratus a' főhatalmat; az al-
kotmány még nem ment testbe 's vérbe által, még nem
lett az erkölcsi 's polgári létel szokásává. De még neve-
zetesebb, hogy Pisistratos mit sem változtata a' törvény-
hozáson, hogy bevádoltatván, maga is megjelent az areo-
pagos előtt. E' szerint Pisistratos és fiainak uralkodása
szükséges voltnek mutatkozik, hogy a' családok és pár-
tok hatalma megtöressék, hogy ezek békére 's rendre,
a' polgárok pedig a' soloni törvényadáshoz szokjanak. Ez
megtörténvén, fölösleges lön az uraság, 's a' szabadság
törvényei ellenkezésbe jöttek a' Pisistratidák hatalmával.
A' Pisistratidák elűzettek, Hipparchos megöleték, Hip-
pias száműzeték. Most ismét a' pártok keltek föl: az
alkmaeonidák, kik a' fölkelést kormányozák, a' democra-
tiát pártolák, a' spartaiak az ellenfélnek kedveztek, melly
aristocrata irányt követe. Az alkmaeonidák győztek,
Klisthenes vezérökkel. Ez az alkotmányt még népuriabbá
tevé mint vala; a' *φυλαί*, kik számra eddig négyen vol-
tak, hattal szaporítottak 's ennek következése lön, hogy
a' hivatal megtöltésnél a' nemzetségek kitünése kevesbe-
dett. Végre Perikles a' szerkezetet még democrataibbá
tevé, az areopagot lényeges jelentésében gyöngítvén, 's
az ügyeket, mellyek előbb ennek kezén mentek által,
a' népre és törvényszékekre bízván. Perikles plasticus
antik characterü kormányfiú volt: mikor magát az ország
dolgainak szentelé, búcsut vön a' privát élet kényelmel-
től; visszahuzá magát az ünnepek és lakomáktól, czélját

tévedetlenül üzé, melly a' hazának élés vala 's ez 'által olly tekintetre juta, hogy Aristophanestól athenei Zeus-nek mondatik. Nem lehet őt a' legnagyobb fokon nem csodálni: könnyelmű de igen finom és kimivelt nép kormányát vivé; e' fölött hatalmat és tekintetet gyakorlani csak személyessége és azon meggyőződés által gyakorolhata, hogy egyáltalában nemes és csak az ország javát előmozdító ember, valamint szellem- és ismeretekre nézve is minden mást fölülmúla. Az egyéniség hatalmának tekintetében egy kormányférfiút sem helyezhetünk Perikles mellé.

Athenében élő szabadság létezők 's ha a' birtok egyenlőtlensége nem maradhata ki, ez nem nyult túlságig; mert általában az athénei lény támpontjai az egyesek függetlensége és a' mivelődés voltak, a' szépség lelkétől ihletve. Perikles intézkedései által jöttek létre a' szobrászat azon örök emlékei, mellyek az utóvilágot bámulatra ragadják; e' nép előtt játszottak el Aeschyles és Sophokles tragoediái, valamint későbbben Euripideséi, de a' mellyek többé nem bírják azon plasticus erkölcsi jellemet magokon 's mellyekben már inkább mutatkozik a' romlás okfeje. E' néphez intéztettek Perikles beszédei, ebből támadta olly férfiak köre, melly classicus képeket ada minden idők számára, mert ezekhez tartoznak a' mondottakon kívül: Thukydides, Sokrates, Plato, későbbben Aristophanes, ki népe' egész politikai komolyságát bírta a' ramlás korszakában és folyvást e' komolysággal irt és költe hazája javára. Az athénbelieknél nagy munkásságot, törekvést és egyéni fejlődést látunk az erkölcsi szellem körén belől. Azon gáncs, melly Xenophon és Platónál találhatik rólok, inkább a' későbbi időt illeti, midőn a' democratia nyomora 's romlása beköszönt. Athéne legalaposabb rajzolatát Thukydides, Perikles szájába teszi azon halotti ünnep alkalmával, melly a' peloponesosi háború második évében elestek számára tartaték. Így szól, meg akarja mutatni, minő várasért haltak meg 's minő érdeken (illy módon a' szónok azonnal lényeges tárgyba kezd). Most Athéne characterét festi, és a' mit

mond, mind mélyen, és igazán, valólag van mondva. „Szeretjük a' szépet, mond, de pompa 's pazar nélkül, a' nélkül, hogy általa magunkat gond- és munkátalanságra hagynók csábítani (mert ha az emberek gondolataikon költenek, eltávoznak a' gyakorlattól, el a' köz és általány számárai munkásságtól); bátrak, merészek vagyunk, de e' merészségnél mind arról számot adunk, a' mihez fogunk; öntudatunk van róla, míg másoknál a' bátorság alapját a' műveltség hiánya teszik; mi tudjuk legjobban megítélni, mi a' kellemes, mi a' nehéz, 's mind a' mellett nem vonjuk el magunkat a' veszélyek elől.“ Az egyéniség szellemi kifejtése teszi kétségen kívül Athéne fő bélyegét.

Sparta.

Itt ellenkezőleg a' merev, elvont erényt látjuk, a' társaságérettí életet, de úgy hogy az egyéniség mozgása, szabadságra hátra van tolva. Sparta alkotmánya olly intézményeken nyugszik, mellyek teljesen az ország érdekei, de mellyek a' szellemtelen egyenlőséget ismerik czélul, nem a' szabad mozgást. Spartának már kezdete igen különbözik Athéneétől. A' spartabeliek doriusok, az athénebeliek joniaiak voltak, 's ezen nemzeti különbség az alkotmányra is befolyással birt. A' mi Sparta eredetét illeti, a' doriusok a' heraklidákkal benyomultak Pélops szigetébe, meghódíták az ősilakókat és 'rabszolgaságra kárhoztatták, mert kétségkívül a' heloták voltak ezen ben-szülöttek. Mi a' helotákkal történt, az vára utóbb a' messeneiekre, mert illy embertelen keménységet birt a' spártai character. Míg az athénebeliek családlag éltek, míg náluk a' rabszolga házitárs volt, addig a' spartaiak viszonya a' rabszolgákhoz keményebb volt, mint a' törököké a' görögökhöz; Lakedaemonban örökös hadi állapot volt. Mikor az ephorok hivatalokba léptek, nyilvános hadi nyilatkozást adtak a' heloták ellen, és ezek örökös hadi gyakorlatul szolgáltak a' fiatal spártaiaknak. A' heloták nehányszor fölszabadítottak és küzdtek az ellenség

ellen: rendkívül vitézül is viselék magokat a' spártaiak sorában; de mikor visszatértek a' leggyávabb és alattomosabb módon fölkonczoltattak. Mint a' rabszolgahajón a' nép mindig fegyverben, 's legnagyobb vigyázattal van, hogy zendülés ne törjön ki: a' spártaiak is mindig így figyeltek a' helotákra, és hadi állapotban voltak mint az ellenség előtt.

A' telekbirtokot, mint mondják, már Lykurgus egyenlő részekre, és pedig 30,000-re, 's ebből 9,000 a' spártaiakat vagyis a' város lakóit illeté. Egyszersmind az egyenlőség föntartása végett, meghatározták, hogy a' telkek el ne adathassanak. De mi csekély sükere van az illy ovakodásnak, kitetszik azon körülményből, hogy Lakedaemon utóbb főképen a' birtok-egyenletlenség miatt hanyatlott. Házasság által sok birtok kevés családnál halmozódott, 's végre minden telekbirtok néhánynak kezében gyűlt össze, némileg bebizonyítani, minő bohóság erőltetett módon akarni egyenlőséget eszközteni, melly nem csak hogy egyrészt sükertelen, de más oldalról a' birtokróli rendelkezés szabadságát eltörli. Lykurgus törvényadásának másik lényeges pontja az, hogy minden más pénz eltiltaték a' vason kívül, a' mi szükségképen maga után voná a' külső kereskedés és közlekedés egész fönakadását. Szintugy nem vala tengeri erejük a' spártaiaknak, melly a' kereskedést egyedül védheté 's gyámolíthatá, ha illyesre szorultak, azt a' perzsáktól eszközlék ki.

Az erkölcsök egységét és a' polgárok közelebb ismerettségét annak kell vala főképen előmozdítania, hogy a' spártaiak közösen ettek, de a' mi által a' családélet igen hátrátéteték: mert az evés és ivás magán dolog, és így a' ház belsejét illeti. Így volt ez az athénebelieknél; itt a' közlekedés nem anyagi volt, hanem szellemi, 's a' vendégségek is, mint Xenophon és Plato tanusítják, szellemiek voltak. A' spártaiaknál ellenben a' közös étkezés költségei egyesek adakozásából kerültek ki, 's a' ki szegénysége miatt nem adakozhaték, ki lön zárva.

A' mi Sparta politicalai szerkezetét illeti, általában ugyan népurasági volt, de módosításokkal. Az ország kormányán két király álla; kívülök volt egy tanács (*γερονσία*), melly a' legjobbabból választaték és törvényszéki munkákat is végze, 's e tárgyban inkább erkölcsi 's jogi szokások, mint irott törvények szerint ítélé¹⁾. Azonkívül a' *γερονσία* még a' legfőbb törvényszék vala, a' királyok tanácsa, melly a' legfontosabb ügyeket rendezé. Végre a' főtisztiségek egyike az *ephorosoké* vala, kik' választásáról bizonyos adataink nincsenek. Aristoteles azt mondja, történetesen választattak: de ha sorsvetés vagy a' polgárok szavai által-e, kétes marad. Plató 's Aristoteles tyrannoknak nevezik őket, 's az is tudatik, hogy nemtelen, birtoktalan emberek is jutottak e' hivatalra. Az ephoroknak szabadságokban álla, a' népet összegyűjteni, vele szavaztatni, törvényeket javasolni, majd mint Romában a' *tribuni plebis* tettek. Hatalmok hasonlita ahhoz, mellyet Robespierre 's pártja egy ideig gyakorla Francziában.

Minthogy a' lakedaemoniak szellemüket az országra irányzák, a' lelki műveltség, a' művészet és tudomány nem honosodtak meg nálok. A' spártaiakat úgy tekinték a' többi görögök, mint otromba, ügyetlen, alkalmatlan embereket, kik a' csak kevéssé bonyolt dolgokat végbe nem hajthatják, vagy legalább azt igen ügyetlenül cselekszik. Thukydides azt mondja, ha a' külföldre megy, igen szembeötlik határozatlansága, gyöngesége, ingatagsága 's járatlansága által. Otthoni magokviselésében, mondhatni, igazságosak voltak; de a' mi más népekkel bánásokat illeti, magok is nyilván kimondák, hogy a' tetszöt illendőnek, a' hasznosat igazságosnak tartották.

1) *Müller Otfried* igen nagyra becsüli ezt a' doriások történeteiről irt munkájában; így szól: a' jog némileg be vala a' kebelbe vésve. De az illy bevésettség megis igen ingatag dolog; szükségesebb, hogy *írvák legyenek a' törvények*, hogy elhatározottan tudassék, mi van tiltva, mi van megengedve.

Tudva van hogy Spartában (mint Aegyptusban) az élelem-szerek eltulajdonítása némileg meg volt engedve, csak hogy a' tolvajnak nem szabada rajta éretnie. Így állanak egymás ellenében Athéne és Spárta. Az egyik erkölcsisége merev irányzás az országra, a' másikon is szintolly erkölcsi viszony található, de kimivelt öntudattal és végtelen munkássággal a' szép és utóbb az igaz előteremtésében.

De e' széphen mint a' görög szellem középpontjában foglaltatik annak hiánya. A' szép ugyan is a' szellemi, hozzá illő idomban, és szintugy mutatkozik a' képzelet' szüleményeiben, hol az előadás idoma csak a' szelleminek kifejezése, valamint az országban. De a' szellemi így csak elemében létezik a' külsőnek, és nem tudatik mint tisztán magában főnálló. A' szellemi egyesülve van az érzékivel, még nem mondható tárgylagosnak a' tiszta valóságban. Az öntudat, az önbelátás és saját akarat öntudata még nem szabadula meg a' valódiság másik eleméhez való lekötöttségtől általában. A' szép szellemi egység álláspontján, a' mint azt mostanában rajzalók, csak kevés ideig maradhata a' szellem megállapodva, 's a' tovább haladás' kútfeje az egyéniség, erkölcsiség, saját fontolgtatás és bensőség eleme volt. A' görög élet legszébb virágzata csak mintegy hatvan évig tartta, a' medus háboruktól, 492 Kr. e., a' peloponnesosi háborúig, 431 Kr. e. A' bekövetkezni kénytelen volt erkölcsiség elve a' romlás kezdete lett; de ez különböző alakban mutatá magát Sparta-'s Athenében. Az athéneiek nem csak szeretetre méltóknak, hanem nagy- és nemeseknek bizonyíták be magokat olly módon, hogy őket sajnálnunk kell, míg a' spártaiaknál a' személylegesség okfeje alacson birtokvágygyá lesz 's közös elfajulásba megy által.

A' peloponnesosi háború.

A' romlás elve legközelebb a' külső politikai kifejlésben mutatkozott, mind a' görög tartományok egymásköztli háborújában, mind a' pártok vitáiban a' városokon

belől. A' görög erkölcsiség alkalmatlanná tevő Görögont egy ország képzésére; mert a' kis tartományok elválása egymástól, az összpontosodás a' városokban, hol azonos lehete általában az érdek és a' szellemi műveltség, szükséges föltétele volt ezen szabadságnak. Csak rövid idői egyesülés volt a' trojai háborúban, többé egység még a' medus háborúban sem tudta létre jöni. Ha irányt látunk is feléje, az részint gyöngye volt, részint a' féltésnek ki téve, 's a' hegemonia érti vita föllázítá egymás ellen a' városokat. Az ellenségeskedés kitört végre a' peloponnesosi háborúban. Az előtt még, és a' háború kezdetekor Perikles kormányozá Athenét 's mély személyessége megtartá álláspontján. Athéne bírá a' medus háború óta a' hegemoniát: a' sok számos szövetséges, részint sziget, részint város, segédelmet vala köteles adni a' perzsák elleni háborúhoz, 's hajók vagy seregek helyett ez kész pénzben vétették föl. Ez által iszonyú hatalom központosodott Athenében, a' pénz egy része nagy építményi művekre fordították, melyből a' szövetségesek is mint szellemi művekből éldeletet kaptak. De hogy Perikles a' pénzt nem csak müdarabokra fordítá, hanem különben is gondoskodott a' népről, mint Thukydides mondja, halála után világlott ki azon sok rakodmányból, mely sok tárookban de főképen a' tengeri mügyárban össze volt halmozva. Xenophon így szól: ki nem szorul Athenére? nem szorul-e rá minden tartomány, mely gabona - olaj- és borral dús, nem mind, ki pénzzel akar'uzsoráskodni? stb.

A' peloponnesosi háború főképen és lényegesen Athéne 's Sparta között folyt. Thukydides hátra hagyá legnagyobb részben történetírását 's ezen halhatatlan munka azon egy nyereség, mely e' háborúból az emberiségre háromlott. Athene Alkibiades szédelgös vállalataira hagyá magát elcsábíttatni és ez által elgyöngítve meghódolt Spártának, kik még azon árulást is követék el, hogy Perzsiához folyamodtak és annak királyától pénzt és tengeri erőt kaptak. Utóbb más árulást követtek el, Athenében 's a' többi görög városokban a' democratiát eltö-

rülvén 's azon pártoknak szerezve meg a' túlnyomóságot, melyek oligarchiát kívántak, de magoktól főnállani erőtlenekek voltak. Az antalcidasi békében pedig azon főárlást követé el Sparta, hogy a' kisázsiai görög városokat perzsa uralkodás alá ejtette.

Lakedaemon illy módon, mind a' tartományokba helyezett oligarchiák, mind az örseregek által, melyeket némelly városokban, például Thebában tarta, nagy hatalomra jutta Göröghonban. De a' görög tartományok most sokkal háborodtabbak voltak a' spártai elnyomás, mint előbb az athénei úraság által: levették a' jármat, Theba ada példát és egy időre Göröghon' legnevezeteseb országa lön. Sparta uralkodása eldaraboltaték és Messene visszaállítása által állandó hatalom téteték Lakedaemonnak ellenébe. De főképen két férfiú vala, kiknek Theba hatalmát köszöné, Pelopidas és Epaminondas, valamint e' tartományban a' személylegesség vala túlnyomó. Ez okból virágzott itt főképen a' lyra, a' személylegesség költeménye; némi személyleges hajlandóság mutatkozik abban is, hogy a' fővezér mellé válogatott sereg adaték, melynek neve „barátságosak“ vala, mint a' személyesség ereje az által is kimutatá magát, hogy Epaminondas halálával Theba ismét visszaesék régi helyzetébe. A' meggyöngült és megrázott Göröghon nem találhata többé menekvést magában hanem külső tekintetre 's irányadásra szorult. Ha a' görög szellem általában egy volt is, a' görögök messze voltak a' politikai egységtől: a' városokban szakadatlan harcok voltak, a' polgárok pártokra szakadtak mint az olasz városok a' közép korban. Ezek győzelme a' másikkak száműzetését voná maga után 's ezek rendesen városok ellenségéhez folyamodtak, hogy amazokat megtámadhassák. A' tartományoknak lehetlen vala már nyugalmasan létezni egymás mellett, egymásnak és magoknak kölcsönösen készíték a' megbukást.

Most a' görög világ megromlását mélyebb jelentésében kell fölfognunk 's annak okfőjeként ki kell mondanunk a' *magában szabaddá levő bensőséget*. Ezen bensőség

és személylegesség két alakban mutatkozik, először a *gondolkozásban*, azon öntudatban, hogy az általános a' lényeges: azután mint a' részletesség *személylegessége*, minthogy a' külön érdekek lényeges czéllá lesznek az egyéneknél. Itt tehát a' gondolkozást látjuk a' romlás okfejének, és pedig az állományos erkölcsiség megromlásának; mert ellentételt állít föl, és észelveket hoz lényegesen gyakorlatba. A' keleti országokban, hol az ellentétlenség honol, nem fejlődhetik ki az erkölcsi szabadság, mivel fő okfő az elvontság. De minthogy a' gondolkozás magát cselekvőnek tudja, mint Görögthonban, elveket állít föl, mellyek lényeges viszonyban állanak a' jelenlévő valósággal. Mert a' concret élőség a' görögnél erkölcsiség, a' vallás és országérti élet minden további gondolkozás nélkül, általános meghatározások nélkül, mellyek azonnal eltávoznak a' concret alakzattól és azzal ellentétbe jönnek. A' törvény jelen van és a' szellem benne. De mihelyt a' gondolat fölébred, vizsgálja az alkotmányt: kikutatja, mellyik a' jobb és kívánja, hogy a' mit annak ismert el, az lépjen a' létezőnek helyébe.

A' gondolkozás elvét főképen Cyrus idejében látjuk a' görögöknél kifejlődni, és pedig először is a' *hét bölcs* körében, kikről már emlékeztünk. Ezek kezdék el, általános mondatokat hozni föl, de akkor időben még a' bölcsesség inkább a' concret belátásban helyezteték. A' gondolat kifejtése valódilag csak a' sophisták által történt. A' gondolat magában véve, az elmélkedés, a' létezőről és az okoskodás, náluk kapta kezdetét, 's mivel mesterek voltak ezen gondolatképzésben, bámulásra ragadák a' görögöket. Minden kérdésre volt feleletük, minden politikai 's vallási tartalmu érdekekre voltak általános szempontjaik, a' további kifejlődés abban állt, mindent megmutatni tudni, mindenben találni fölmenthető oldalt. A' democratiában mellözhetlen szükség, a' nép előtt szólani, neki ezt és amazt előterjeszteni, 's ahhoz tartozik, hogy azon szempont, mellyet lényegesnek tartson, illőleg terjesztessék szemei elébe. Itt szükséges a' szellem mi-

veltsége, 's e' gymnasticát a' görögök sophistáiknál szerzik meg magoknak. De azután e' gondolat sorozás eszközül szolgál, a' szándék és érdekek kivivására a' nép-nél: a' gyakorlott sophista kényeként tudá a' tárgyat ez és amaz oldalra forgatni, és így az indulatoknak ajtó és kapu nyitattott. A' sophisták fő elveinek egyike volt: az ember minden dolgok mértéke; de ebben, mint más állításaikban is kétértelműség van, mert az ember olyan-nak vétethetik szellemének mélysége 's igazságában, vagy tetszése 's különös érdekeiben.

A' szépségben, mint a' görögök elvében, a' szellem concret egysége a' valódisággal, a' hona 's családdal stb. egyesülve volt. Ezen egységnél egy szilárd álláspont sem foglaltaték el a' szellem belsejében, és a' gondolat, melly az egység fölé emelkedett, még az ugy tetszést bír el-határozóul. Már Anaxagoras a' *νοῦς*-t mondá ki a' világ okfejtének, de egészen elvont, általános módon, míg az Sokratesnél ugy tűnik föl, mint magában meghatározó azt, mi jó 's mi rossz. Sokrates az erényt a' belátásban helyezi, mert csak ez maga tudja megkülönböztetni a' jót. Így ő a' bensőségnél, az erkölcsiségnél kezd. Erkölcsi ember nem az, ki csak a' jót akarja, 's teszi, hanem, ki cselekvése tudatával bír.

Sokrates, mikor a' meggyőződéstől függeszté föl, az embert cselekvésre birni, a' személyt elhatározólag tevő a' haza 's erkölcs ellenébe 's így magát görög értelem-ben oraculummá tette. Azt mondá, *δαίμόνιον* van benne, melly tanácsolja, mit tegyen, és kinyilatkoztatja, mi használand barátainak. Ezért, és mivel ez által ellenmondásban állot a' görög erkölcsiséggel, ítélék őt el az athénebeliek. Plato, Sokrates tanítványa, száműzi országából Homerost és Hesiodost, a' görögök vallási képzése helyébe nála a' személyi szabadság és erkölcsiség lép. Sokrates elve lázasztó az athénei alkotmány ellenében: mikor ő barátait gondolkozásra szoktatja, a' mulat-ság mindig tagadólagos, azaz annak tudatára vezeti, hogy nem tudják, mi igaz és jogos. De midőn ő halálra ítél-

tetik, mivel kimondá a' ki nem maradható elvet, itt látjuk sorsában a' nagy tragicumot, hogy az athéneieknek tapasztalniok kelle, hogy az, mit Sokratesben kárhoztattak, náluk már erős gyökeret vere, 's ők is vagy bűntársak, vagy szinte fölmentendők. Ezen érzetnél fogva kárhoztatták el Sokrates vádolóit és őt ártatlannak nyilatkoztatták. Athenében most már a' magasabb elv fejlődött ki, melly az athénei alkotmány államanyi főnmaraadásának megdőntője volt: a' szellem hajlamot kapott maga kielégítésére, a' gondolkozásra. Az athéneiek el kezdék magokat az országtól vonni 's a' művészethez pártoltak, a' mit közel sem kell szerencsének tartani. Sőt ez a' legfőbb szerencsétlenség, mivel benne ösztön rejtelkedik, valami mást teremteni elő a' vizsgálódás elébe, mint a' mi közvetlenül mutatja magát.

A' mi görög tartományok, neveztesen Athéne megromlásánál, kellemes és a' szomorúban is derült, az azon vidorság és könnyelműség lehet, mellyel az athéneiek erkölcsiségüket sirba követték. Ebben a' míveltség fölbb érdekét ismerjük meg, hogy a' nép ön bohóságainak nevette, 's nagy gyönyört találta Aristophanes komoediáiban, mellyeknek tartalma a' legkeserűbb gúny vala, de a' legzabolátlanabb multság' bélyegét hordozák.

Spartában szintazon romlás fejlődik ki, hogy a' személy magát a' köz erkölcsi élet ellenében akarja jelentővé tenni: de itt a' részinti személylegességnak csak egyes oldala mutatkozik, a' romlás mint olyan, a' csupasz erkölcsitelenség, az alacson önzés, haszonlesés, megvesztegethetés. Mind ezen indulatok Spartán belől és főképen vezéreiknél kitünők, kik többnyire hazájoktól távol alkalmat kapnak, ön országok és a' segedelmökre küldöttek kárával magoknak hasznót szerezni,

A' makedoniai birodalom,

Athéne szerencsétlensége után Spárta vette át a' hegemoniát, de azzal, mint mondók, olly önző módon

bánt, hogy közönségesen gyűlöltek. Theba, a' szinte kifejezett, nem soká' viheté Sparta megalázójának szerepét 's végre a' phokeai háborúban egészen elgyöngült. A' sparta 's phokeabeliek ugyan is nevezetes pénzöszvet fizetésére ítéltettek, azok mivel Theba várát megrohanák, ezek mivel a' delphosi Apolló földjét fölszántották. De mindenik ország megtagadá a' fizetést, mert az amphiktyonok törvényszéke nem bira több tekintettel mint a' régi német országgyűlés, mellynek azon német fejedelem engedelmeskedett, a' ki akart. Phokea lakosít Thebának kell vala megbüntetni, de azok a' delphosi templom kirablása által pénzhez és hatalomhoz jutottak. E' cselekedet bevégzé Göröghön vesztét, mert általa az egység utolsó támpontja elveszett, eltűnt és lábbal tapodtaték annak tisztelete, a' mi Göröghonban mintegy az utolsó akarat, a' monarchiai elv vala.

A' további menetel igen természetes, hogy t. i. a' letett oraculum helyét más elhatározó akarat, valódi hatalmas királyság foglalá el. Fülöp makedoniai király magára vállalá, hogy az oraculum megsértőit megbünteti, 's így maga lépe annak helyébe, magát tévén Görögország urává. Fülöp meghódítá a' görög tartományokat 's azon öntudatra vezeté, hogy függetlenségök oda van, hogy önállólag fön nem tarthatják magokat. Fülöpnek sokszor szemére hányatik, hogy apróságokkal bibelődött, szigorú, erőszakos és politicaileg csalfa volt, e' gyűlöletesség nem ment által fíjára, *Sándorra*, ki szép ifjúságában vevé által a' görög városok kormányát. Ez nem szorult rá, hogy illy bűnökbe essék; nem kelle hadi segereg alakításával vesződnie, mert azt apja bevégezé. Valamint a' bukephalosra csak fölülnie, 's kénye szerint azt vezetnie kellett, szintolly késznek találá a' makedoniai phalanx-ot, azon merev, rendezett vastömeget, melly iszonyatosságát már Fülöp alatt behizonyítá 's mellyet ez Epaminondas példájára alakíta.

Sándor az ókor legmélyebb 's kiterjedtebb férfiatól Aristotelestől nevelteték 's nevelése méltó volt azon fér-

fiúhoz, ki magára válalá. Sándor a' legmélyebb metaphysicába bevezetették: ez által lelkülete egészen megtisztult 's a' vélemény, durvaság és üres ábránd köteleitől megszabadították. Aristoteles olly tisztán hagyá e' nagy emberlényt, a' minő az eredetileg volt, de belé oltá annak mély tudatát, a' mi való 's igaz.

Igy kimivelve állá Sándor a' hellenek elé, hogy Görögországot Ásiába irányozza által. Mint husz éves ifjú vezérle egy egészen tapasztalt hadi sereget, mellynek tisztai mind idős és a' hadi mesterségben igen jártas emberek valának. Sándor célja volt, boszút állani Görögön nevében Ásián mindazért, a' mit az véte ellene, 's a' régi meghasonlást és harczot a' kelet és nyugot között végre kiküzdeni. Ha e' harczban árta Ásiának, más oldalról szintannyi jót tön vele, mert a' görög miveltséget áltülteté oda 's a' tőle elfoglalt Ásiát némileg görög tartománnyá változtatá. Ezen munka érdeke súlyegyenben állá elméjével, sajátyszerű ifjú egyéniségével, melylyet hasonló szépségben többé föl nem találunk az afféle vállalatnál. Mert benne nem csak vezéri tehetség, a' legnagyobb bátorság és vitézség egyesültek, hanem mind e' tulajdonság emelve volt szép emberiség és egyéniség által. Mind a' mellett, hogy vezérei hajlandók hozzá, egyszersmind atyját is szolgálák, 's ez nehezité helyzetét: mert nagysága megalázás reájok nézve 's valahányszor az erre épített ellenszegülés dühbe ment által, Sándor is, mint Klitus ügyében, nagy hevességre kényszerítették.

Sándor hadjárata Ásiában egyszersmind fölfedezési járat vala; mert ő nyitá első meg az europaiknak a' keleti világot 's előhatolt Baktria, Sogdiana, éjszaki Indiába, hová azóta europaik nem jutottak. Hadjáratának módja, a' csatarendezésben mutatott elméje, taktikája általában örökre fog bámultatni. Sándor halála, melly élete 33-dik évében Babylonban történt, nagyságának szép jelenetét adja 's kimutatja viszonyát a' sereghez: mert attól méltósága, teljes öntudatával vesz búcsut.

Sándornak szerencséje volt alkalmas időben meghal-

ni; szerencsének nevezhetni ugyan, de az inkább szükségesség. Hogy mint ifjú állhasson az idők örökségében, kora halál által kell elragadtatnia. Valamint Achilles kezdi meg a' görög világot, mint főlebb megjegyzők, úgy Sándor zárja azt be 's ez ifjak nem csak legszebb nézetet adnak magokról, hanem a' görög lénynek tökéletes bevégzett képét mutatják. Igaztalanság volna és nem érné föl Sándor nagy világtörténeti alakját, ha őt, mint a' mai történetírók philisteusai, az erény és erkölcsiség mai mértékével mérnék. Elég ha azt mondjuk róla: Görög hon képviselője volt, melyet arra segíte, hogy utolsó méltó álláspontra lépjen a' világtörténetekben. Ha talán ezen érdem csökkentése végett az mondatnék, nem vala utódja 's nem hagyta dynastiát, az utána Ásiában képzett görögországok az ő dynastiája. Olly tartományokban tartózkodott, hol a' massagethák és skythákkal jött érintésbe; utána pedig sok görögország támadta kis Ásia- Örmény-, Babylon 's Baktriában és a' Zendek földén. Innen a' görögök összeköttetésbe jöttek India- 's Chinával. A' görög uralkodás kiterjede éjszaki Indián által és Santrakottus (Chandraguptas) mondatik elsőnek, ki magát az alól fölszabadítá. Ugyanazon név előző az indusoknál, de igen keveset építhetni reá. De főképen Aegyptos lett Sándor utódai alatt nevezetes középpont a' tudomány és művészet számára; sok építési roppant mű a' Ptolomaeusok idejébe esik; a' mint a' kimagyarázott föliratokból tudatik. Alexandria a' kereskedés főpontja lett, a' keleti erkölcs és áthírlés és a' nyugoti műveltség csatlóhelye. Azon kívül virágzottak még a' makedoni királyság, a' thrakiai egész az Isterig, az illyriai, syriai, epirusi, mind görög fejedelmek alatt.

Sándor rendkívül kedvelé a' tudományokat 's Periklessel együtt a' művészet' leghökezübb pártolójának mondatik. Mikor Sándor egyszer boszongodik azon, hogy Aristoteles elbeszélé másoknak, mit miveltek együtt, és őt szemrehányásokkal illeté, ez azt felelé, könyve annyira ismeretes mint ismeretlen. Meier azt mondja, mű-

történeteiben, hogy Sándort értelmes művszeretete szint-
 ugy örökitette volna, mint hódításai tevék.

HARMADIK SZAKASZ.

A' GÖRÖG SZELLEM ELENYÉSZTE.

A' hellen világ történetének ezen harmadik szaka,
 melly Göröghon szerencsétlenségének terjedelmes kifejlé-
 sét foglalja magában, kevesebbé érdekes előttünk. Sán-
 dor hajdani vezérei, most önállású királyokként lépve
 föl, hosszan háboruskodtak egymás ellen 's majd mind a'
 sors legkülönösebb változásait tapasztalák. Névszerint
 igen különös és kitünő köztők Demetrius Poliorcetes élete.

Görögország tartományai állásokban maradtak: Fül-
 löp és Sándor által gyöngeségök öntudatára bízván,
 még tetszőleges életet éltek, és ál függetlenségökben gö-
 gösködtek. Azon érzetet, melly a' függetlenség ajándo-
 ka, nem birhaták; ezen okból diplomaticus férfiak lép-
 nek a' kormányra, szónokok, például Perikles, kik nem
 voltak egyszersmind vezérek. A' görög tartományok most
 sokféle viszonyba jönek azon királyokkal, kik az ura-
 ságért küzdenek fölöttök, és részint kegyökért esengnek
 főképen Athéneéért, mert Athéne egyre szerepet játszik,
 ha nem hatalmával is, de mint a' magasabb művek és
 tudományok középpontja. Megtartóztatá magát azon dor-
 bézolás, durvaság és indulatosságtól, melly más tarto-
 mányokban uralkodott 's azokat megvetendőkké tevő; a'
 syriai 's aegyptusi királyok becsületnek tarták, ha Athe-
 nét megajándékozhaták gabona- 's másféle hasznos tár-
 gyakkal. Görögország megszabadítása lett mintegy a' kö-
 zös jelszó 's nagy czimnek tartaték, Göröghon szabadi-
 tójának neveztetni. Ha ezen szó másik politicalai értelmé-
 re átmegyünk, azzal annyit akartak kifejezni, hogy bel-
 sö görög tartománynak nem szabada kifejlett hatalomhoz
 jutni, 's hogy szükségesnek látszék, mindnyájokat tehet-
 lenségben tartani.

A' győnyesség és nyomor ilyen idejében a' szövetségzés szüksége igen kitűnik. Nyugoti Görögthon népei az *aetol*-i szövetségben' egyesültek, mely hatalmaskodás, csalfaság és túlkövetelés szellemét mutatá a' többi tartományok iránt. Ellenben a' másik, az *achaei* szövetség igazság és közjóra törekvés által tünt ki, de kénytelen volt a' legbonyoltabb politicához folyamodni. Az országok nem tudtak magoktól főnállani, 's a' királyoktól függésbe kelle magokat adniök; Spartában gyalázatos tyrannok és rut indulatok uralkodtak, a' bœeotiai személylegesség, a' thebai fény' kialudtával a' nyers érzéki eldelet vadászatává fajult el. Illy állapotban egyének lépnek föl, mert az erkölcsi szellem fölordása azt teszi, hogy a' részlegességek és különös érdekek hatást akartak gyakorlani. Ezen egyének éltoket teszik föl, hogy házajok emelkedjék: mint nagy tragikai characterek tünnek elő, kik éleselme 's legnagyobb erőködés mellett sem írthatják ki a' roszat 's a' vitában elhálnak, azon kielégítés nélkül, hogy házajoknak nyugalmat, rendet, szabadságot szerezhettek. Livius ezt mondja előszavában ¹⁾: „Idönkben sem vétkeinket sem azok' orvosságát nem szívelhetjük“. Ezt a' görögök utolsó idejéről is elmondhatni, kik olly munkába kezdtek, mely szintugy mellözhetlen vala, mint a' sikerületlenség bizonyosságát magában viselé. Plutarchos igen helyegző festését adja ezen időknek, midön az egyének jelentését ábrázolja benne. Agis és Kleomenes, Aratus és Philopoemen nemzetök javának előmozdításában haltak meg.

A' görög történetek' harmadik szakasza továbbá érintkezést mutat azon néppel, mely a' görögök után világ-történeti leende, 's ezen érintkezés főczíme eleinte Görögthon megszabadítása volt. Miután Perseus, az utolsó makedoniai király, 168 évben Kr. e. a' rómaiaktól meg-

1) Donec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra, nec remedia pati possumus, perventum est.

győzeték 's Romába triumphusban vitették, az achaei szövetség támadtatott meg és rontaték el. Ha Görögország úgy áll szemünk előtt, mint Polybius rajzolja, látható, hogy a' nemes egyén ez állapoton kétségbe esni kénytelen 's érette hatva meghalni. Az indulat ezen részintisé-
gének, ez elszaggatottságnak, melly jót és roszt lever, vak sors áll ellenében, vas hatalom, hogy ez állapotot becstelenné tegye 's fájdalmasan összezuzza, mert orvoslás, javítás és vigasztalás adhatlan. Ezen zuzó sors a' romai nép.

(Hegel után)

VAJDA PÉTER.

IX.

A'

MOLDVAI MAGYAR NÉPKÖLTÉS.

A' m. tud. társaság' azon felszólítása' következtében ,
mellyet több ízben tagok, nem tagokhoz bocsátott, olly
anyagok' gyűjtése iránt, mik a' táj és népnelv, szel-
lem, erkölcsök' és szokások' ismertetésére tartoznak; töb-
bi közt *D. Viola József* arany-sarkantyús, a' moldvai
uralk. fejedelem' belső orvosa 's m. acad. lev. tag, az itt
következő két *csángó magyar* ¹⁾ költeményt küldötte be
a' társaságnak, a' *Jászló melléki csángó magyaroktól* hal-
lottakat, mind a' kitételek, mind a' szófűzetek, a' meny-
nyiben érthetőség engedé, a' beszélő pár csángó előa-
dásához hiven meghagyatván.

CSÁNGO DALOK ²⁾.

1.

Gazdag czángó volt az apám ,
Rokojába járt az anyám ,
Zidók hozták azt vászár-ra ,
A' meredek Szósz-Jázlóra.

1) Ezek' nyelvéről szól P. Gegő Elek, *A' moldvai magyar
telepekről* a' m. tud. academiának tett előterjesztésében.
(Budán, 1838. n8r.) 78. 's köv. lap.

2) Itt a' kiejtés is utánozva van.

Apám, anyám mind jól éltek
 Szok czukojjal ¹⁾ nem czeréltek;
 Mikor ő kemek elhaltak,
 Nekem csak egy Guzmát hagytak.

Igaz hogy én szegény vagyok
 De lám szükségim szem nagyok,
 Vagyon egy barna asszonyom
 'Sz avval szükségim' pótolom.

Hús z juhunk van 'sz egy tehenünk,
 Mamaliga ²⁾ a' kenyerünk;
 'Sz mégisz jó időket töltünk,
 Pap 'sz patikára nem költünk.

2.

Úgyan mért lennék én szegény
 Szósz-Jázlói czángo legény?
 Ninczen-e nekem egy bundám;
 'Sz hófehér színű harisznym?

Övemet zöldre fesztettem,
 Guzmám' veresszel bé szegtem,
 Nem fáj nekem szem bú, szem kín,
 Mert enyhít ez a' három szín.

Ez volt ám a' czángo' színe
 A' míg együtt vert a' szíve;
 De most ^x nem ver együtt szíve
 Azért sok a' czángo' színe.

1) *Czukoj*, csukoj, csukuj: oláh bojárok' hajdui, rendőr
 zsoldosok.

2) *Mamaliga*: málé v. kukoriczaliszthól készült sütemény.

X.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XXXII.

Zsigmond király, Kéri Erzsébet' füstítésát, osztályos rokonival kötött egyesség' következtében, 1419-ki febr. 17-ken megerősíti.

„**N**os Sigismundus dei gracia Romanorum Rex Semper augustus, ac Hungarie etc. Rex Memorie commendamus tenore presencium Significan̄ quibus expedit vniuersis Quod nobilis domina Elizabeth vocata filia condam Stephani filij Pauli filij Dionisy de Keer, necnon Laurencius literatus, dispensator Illustris et Inclite virginis Elizabeth, filie nostre precarissime, dominus et maritus predictae domine Elizabeth filie prescripti condam Stephani abvna parte vero exaltera Nicolaus filius Mychaelis filij Iohannis filij Luce de eadem Keer frater eiusdem domine Elizabeth patruelis, personaliter nostre sublimitatis in conspectu, constituti per ipsum Nicolaum vineuocis oraculo modeste confessum extitit, et declaratum inhuncmodum. Quod quamquam celsitudo nostra iamdictam dominam Elizabeth in vniuersis et quibuslibet suis Iuribus possessionariis preprius in preacta possessione Keer existentibus apud manus ipsorum domine Elizabeth et Laurencii literati pronunc habitis mediantibus literis graciosis exinde confectis in heredem prefecisset masculinum Ipseque huiusmodi perfectioni ratione premissae propinque consanguineitatis et fraternitatis, qua scilicet eidem domine Elizabeth foret coniunctus, in facie Iuris de modo et ritu dicti regni nostri approbato observati contradiccionis velamine obuiare et contradicere

et minime consentire pretendisset Tamen disposizione et ordinacione proborum et Idoneorum virorum interveniente sincero motus amore fraterno ipsi domine Elizabet Sorori sue intime et caritative compacien, et nichilominus dicte nostre regie perfectioni necnon statucioni in hac parte eidem domine facte benivole et sponte consensum preben, eciam ipse prenarrata Iura possessionaria que vtprefertur erga manus dictorum domine Elizabet et Laurencii literati ad presens haberentur Secundum prescriptam nostre maiestatis perfectionem pereosdem dominam Elizabeth et Laurencium literatum eorumque heredes et successores possidenda annuisset ymmo annuit nostre maiestatis inpresencia Econversoque prefatus Laurencius literatus personali sua cum astancia in premissorum recompensam similiter sponte ipsi Nicolao obligando se adhoc obtulit vt ipse ad Reoptentionem eciam aliorum Iurium possessionariorum in dicta Keer nunc apudmanus alienas habitorum dumtaxat suis proprijs expensis et laboribus absque distribucione expensarum ipsius scilicet Nicolai et sine eiusdem subsidio donario intendere et se apponere teneretur Et si ipse domino prosperante huiusmodi Iura possessionaria de ipsis manibus alienis modo prehabito poterit recuperare et reoptinere extunc eorundem Iurium possessionariorum directam medietatem iam fato Nicolao suisque heredibus et successoribus pacifice, et libere Salua qualibet expensarum solucione et absque quolibet processu litis traderet et perpetuare Aliamque ipsorum Iurium medietatem prose et dicta domina Elizabet eorumque heredibus et successoribus Ingiter et perpetuo reservare teneatur Nouissime hoc interse declarato quod si memoratam dominam Elizabeth ab hac luce absque heredum solacio decedere contingerit extunc ipse Nicolaus prescripto Laurencio literato medietatem expensarum suarum per ipsum scilicet pro premissis Iuribus possessionariis alienatis expositarum similiter pacifice et quiete persolvere et refundere debeat habitaque et facta huiusmodi expensarum solucione preasertus Laurencius literatus ipsi Nicolao suisque heredibus

et successoribus, mox et confestim medietatem premissorum Iurium possessionariorum per ipsum Laurencium de dictis manibus alienis reoptentorum et modo prescripto ad porcionem eius et dicte domine Elizabet cedencium ab eodem recipiendi haberet facultatem Ad que et prescriptorum omnia tam ipse Laurencius literatus ac dicta domina Elizabet, quam dictus Nicolaus se spontanea eorum, voluntate, obligarunt nostro in conspectu In cuius fassionis testimonium presentes subapensione Sigilli nostri medio-
cris eisdem Laurencio et domine Elizabet et aliud par dicto Nicolao sub consignacione eiusdem Sigilli duximus conceden̄ Datum Bude feria sexta proxima ante festum kathedre beati Petri Apostoli Anno domini Millesimo quadringentesimo decimo Nono.“

Íróhártyán hitelesen költ példányomból, mellynek végkép eltöredezett pecséte, az alúl felhajtott hártya' hasadékaiból, vörös és zöld sodrott selyemszálakról függött.

LUCZENBACHER JÁNOS.

B. I. 1688

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — NEGYEDIK ÉV.

MARTIUS, 1840.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

A Pajai Cefinoje

A' MAGYAR TUDÓS TARSASAG'

legújabb kiadásai.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Második kötet: Engel J. és Nagy Ján.: A' magyar nyelv' gyökérszavai. n8r. füzve 1 ft 30 kr ep. KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. II-d. kötet: Utazások (I. Magyarországi utak; II. Erdélyi levelek, historiai bevezetés- és toldalékokkal). N12r. füzve, postapap. 2 ft 10 kr, nyomt.pap. 1 ft 40 kr ep.

PHILOSOPHIAI ANTHROPOLOGIA. Irta Köteles Sámuel. N8r. velinen, kemény táblába kötve 1 ft 20 kr ep.

TUDOMÁNYTÁR. Encyclopaediai folyóirat. 1840. Tizenkét ha- vi füzet, számos rezeekkel, velinen 5 ft cp.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÉVKÖNYVEI. Harmadik kötet. 1834—6. N. 4-ed rétbén, Berzsényi Daniel' aczélmetszetű arc- képével, 2 réz és 7 kőmetszettel: színezett képű 's vászonkö- tésű példány' ára 8 ft. színezetlené, papirosborítéku kemény kö- tésben, postapapíros 6. ft.

RÉGI MAGYAR NYELVENKÉKEK. Kiadta a' m. tud. társaság. Döb- rentei Gábor' felügyelése alatt. Első kötet, n4r. nyolcz könyo- mattal. Velinen, kemény tábl. kötve 7 ft, vászonban 7 ft 10 kr. cp.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátá a' m. t. társ. Első köt. Magyar Német rész. Nonpareille betűkkel, három ha- sábon nyomtatva 's füzve postapap. 3. for. 30 kr., írópap. 3 ft cp.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Kiadta a' magyar tudós társaság. Budán. n8r. Kemény táblába kötve 1 ft. 30 kr. cp.

MAGYAR HELYESÍRÁS ÉS SZÓRAGASZTÁS' főbb szabályai. Ne- gyedik kiadás. 10 kr.

ELMÉLKEDÉSEK a' physiologia és psychologia' körében te- kintettel a' polgári és erkölcsi nevelésre. Irta D. Mocsy Mihály. Velinen 54 kr.

VEZÉRKÖNYV' második kötete: Az elemi tanulmányok' alap- vonatai. Jutalmazott pályamunka. Irta Wurga János. Magyaror- szág' földképével 's írásmintákkal, kötve 1 ft. 20 kr. cp.

ELSŐ OKTATÁSRA SZOLGÁLÓ KÉZIKÖNYV, vagyis a' legszüksége- sebb tudományok' összesége, vallási különbség nélkül minden nép- tanítók' 's tanulók' számára. Koszorúzott pályamunka. Irta Edvi Illés Pál. Második kiadás. Írópap. 2 ft., nyomt. 1 ft. 40 kr. cp.

BLAIR HUGO' RHETORIKAI ÉS AESTHETIKAI LECKÉI. Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angolból Kis János. Két köt. füzve 3 ft. 20 kr. Postapap. 4 ft.

A' MOLDAVI MAGYAR TELEPEK. A' m. tud. academia elibe ter- jesztve P. Gégő Elek m. t. t. lev. tag által. Moldvaország' abro- szával, füzve, postapap. 1 ft 40 kr. nyomt. pap. 1 ft. 20 kr.

C. JULIUS CAESAR' minden munkái. Fordít. Szenczy Imre. Első kötet (a' Római Classicusok' harmadik kötete). Velín. 2 ft cp.

Továbbá megjelentek

A' M. TUD. TÁRSASÁG' évkönyvei. Első kötet. 1831—2. Ka- zinczy Ferencz' arcképével 's négy rézre metszett táblával. Szí- nezett képű 's vászon kötésű példány' ára 6 for, színezetlené pap. borítéku kemény kötésben 4 ft. 20 kr.

Második kötet. 1832—4. Imre János' arcképével, 7 kő és 8 rézmetszettel. Színezett képű 's vászon kötésű példány' ára 7 ft, színezetlené, papiros borítéku kemény kötésben 5 ft.

835/1919.

XI.

PHILOSOPHIAI (ÉS ZTANI) NYELV.

Az ember, játszi gyermekkorából, a' komoly philosophia, vidám phantasia' öléből, a' meghatározottabb philosophiai nyelv, költészi, szabadon változékony, és hullámzó nyelvből fejlett ki.

A' játszi gyermek, a' rajoskodó ifjú, lassudan eregeti, hagyja játékait, tünedező óriási képeit; mindig világosabban ébredesz, szorultabban érez; majd búsan andalg, majd álmokban, majd gondolatokban mereng; föl-fölíjed, visszamerül; hiú játékait, csalékony képeit most öleli, majd elveti, ki kinézve olykor képzelgése' tünde világából, mellyben mindent hisz, mindent szeret, és ölel, kétség, gyanú, félelem, és gond nélkül, a' valódiság' szűkebb, és komorabb világába. Ebben keresi bábait, és képeit, 's vagy egészen téveszti, vagy más, vagy éppen ellenkező alakban leli itt azokat. Elhül, borzad, kétkedik, gyanakszik, félni kezd, és aggódik.

De éppen e' változás, e' pusztaság az új világban, ébreszti őt valódi életre, mellynek ölében eddig csak álmodozott, játszadozott, 's idestova czél nélkül kapkodott. Fölebredve eszmél, nézgel, vizsgálódik, gondolkodik, tapasztal, különz, és köt, és a' képzelgés' világa mindig távolabb, és távolabb homályba vonul el előle, 's ő a' tapasztalati, értelmi, és eszmei világban mindinkább honosul. Itt elvonulva, vizsgálat alá veszi az átment álmokat, sejtéseket, titkos érzelmeket, 's tömérdek csalódásokra bukkanik, mellyektől egyenként menekedni törekszik, habár fájdalommal is némelyektől: szívét kérdezi, és esztét, 's a' roppant természetet, a' csak előbb

elvént, és beszédest, most holtat, és némát; 's érezve, gondolva, elmélve mindig világosabb öntudatra jut. Végten átröppenve mindenre, mi térben, és időben jeleng, egész a' tapasztalat, érzék, és érzelem fölötti, tisztán szellemi, átlános lény vagy eszme' fogalmára emelkedik és, még egy bánatos pillanatot vetve az elvonult tündérekre, 's a' fájdalmas „*elmultanak*“ lágy fohászt lehelve utánuk, a' játszi gyermekből, az andalgó ifjúból, 'a' szabadon csapongó költészből, vidámkomoly, majd egészen komoly philosophussá leszen, ki azzá lenni képes.

Igy az ember; és így a' nyelv is: a' gyermek' nyelve egyszerű visszhangja a' természetnek, azért teste is, jó ideig könnyűden visszarezgő hűrjáték: játszva ad vissza mindent, a' mit hall, a' mit lát, és érez; majd sirva, ha fájdalmas, majd ha kéjes mosolygva, 's a' fájdalomból kéjesbe átmenőleg, legszebb vegyületben, mosolyra derülőleg sirva, zengi el a' természetből átvett hangokon, semmi, vagy igen csekély öntudattal, de annál bővebb érzelmekkel. Benne minden hanggá leszen, azért játékait, ha egyedül van is, dadogva üzi, bábait szólítja, majd kedvezőleg ülelgetve, majd fenyttőleg veregetve, és pedig zengve, énekbe átfolyó harmoniában. Ez tehát a' természet' nyelve, az érzelmeké, és az önkénytelen képzelgésé, a' természet' egyszerű gyermekének fakadozó ajkain. Illyen a' még vad, de nem korcs embernek nyelve is, kiben csak érzelmek, és indulatok szólnak, és munkálnak.

Az ifjú' nyelve, még ugyan egyre a' természet' utánzása, annak visszhangja, de már kevesbé önkénytelen, kevesbé ösztönszerű; hanem valamint az érzelmek, és indulatok öntudattal párosultak, 's olykor önkényszerűek is, mint akarva támasztottak, 's ha bár ösztönszerűleg támadtak, önkény által marasztaltak, tápláltak, és magasítottak: így a' nyelv, az érzelmek', és indulatok' hű tolmácsa, többször hódol az önkénynek 's, mennyire ez kíványa a' mestersegnek, a' hizelgésnek, tettetésnek, és csalásnak; szóval mesterkélve már benne a' természet:

sebes és harsány, virágos teli képekkel. És a' hangok ugyan merészen föl 's alá hullámozók, szilajok, miként az érzelmek, és indulatok; a' képek pedig, a' phantasia' most már hatalomdús erejének szülöttei, léttel teljesek, és erővel; a' természettől kölcsönzettek ugyan, de külföldileg himzettek, színezettek, és fűzöttek, változékony, és bizonytalan jelentésűek. Az ifjúnak, valamint életében, úgy nyelvében sincs még tiszta, szilárd valódiság, de igen küzdés a' képzett, és valódi, a' bel- és külvilág között; benne szellemülnek a' testek, testesülnek, 's ez még inkább, a' szellemek, és eszmék: mert minden élet örök mozgásban, minden erő fáradhatlan, sőt nyughatlan munkálathoz, de az élet, és erő inkább anyagi, és érzéki, mint szellemi, és tisztán erkölcsi; a' kettőt pedig összeköti a' képzerő 's kitünő képekben deríti. Mi más, és milly különböző mértékű, természetű érzelmet gerjeszt a' fiatalság' vidám keblében, például az *erény* szó, mint a' komoly férfúéban, vagy az elaggott öregében!

Lassanként válik el a' két világ egymástól a' fiatal lélekben, mely ha elmélni képes; a' nem ilyen elaljasodik, tesped mindig homályos képeiben, és hajlékony; az elmélni nem hajlékony ábrándokban süllyedez, inkább a' szellemerkölcsihez vonul, hagyogtatva, legalább tisztítva az anyagot, és érzéket, a' képeket és színeket, 's egyszerre vagy az eszmék' elvont fűnkörében, vagy a' valódiság' józan világában leli magát, 's komoly munkálathoz fog, ott elmélve, és vizsgálódva (philosophia speculativa), itt téve, és cselekve (philosophia vitae); az ott az eszméknek, szellemi életnek, a' halhatatlanságnak, ez itt a' jelen társas életnek, a' halandóságnak embere. Boldog, és boldogító, ki a' kettőn egyesítve munkál, ezereknek, itt finom jólétet, ott dicső halhatatlanságot készít.

Ez a' férfú kor, melynek azért nyelve is a' lelkület' saját bélyegét ölti magára: egyszerűbb az már, tisztább, nyugodtabb, komolyabb, határozottabb idomai-ban, és jelentéseiben, csendesebb szilárdabb, és bizto-

sabb menetében; és vagy eszméi, és elvont, philosophiai, vagy természetes, és valódi, társas, síma és könnyű. És most hagyva az embert, nézzük magát a' nyelvet, és kitűzött célunkkal egyezőleg különösen a' philosophiait.

A' népek' történetében, sehol sem találom az emberiség' kifejlése- és haladásának szakadatlanul folytonosb, hűvebben rajzolt, és teljesebben átadott rendszerét, mint a' hellen' népében. Tisztán áll ez előttünk az ő fő forrásaiban, a' gyermek, az ifjú, a' férfiú hellen nép: tisztán ennek fejedezése, haladása, lankadása, és hanyatlása, egy olly mivelt finom nyelven, mellyhez hasonlót még nem beszélt nép. Itt is, mit mindenütt, az első nyelv költészi, mellyről már egykor (Tudományt. 1838. III. k.) értekeztem; mellyből csak lassúdan mintegy fokonként fejlett ki, a' philosophia' évszakaihoz képest különféleképpen a' philosophiai, és pedig annál nehezebben, minél tovább, és képesebb volt a' költészi nyelv.

Az első philosophia religio volt, 's a' költészetnek egyetemes anyja nem különben religio, 's pedig olly religio, mellyben a' képzerő által a' természetben sejtett nagy, és hatalmas életet számtalan élő lények között osztá föl, *pantheismus*, és ezeket mint mozgékony, 's önálló, önként munkáló szellemeket tekinté. Religioiban összpontosult minden tudás, minden hit volt, mellyben a' tapasztalás és költészet vegyítve vala, és ebből indult ki a' tulajdon értelmű, és philosophiai rendszer, 's ez a' mythologia, melly valódi theologia gyanánt tartatott.

Tudva a' történetből, hogy midőn a' kelet' különösen Judaea, India és Perzsia' bölcsei, vallási hagyományaikhoz hűn inkább a' practica philosophiának adák magokat, mellynek elve, és alapja mindig a' hitt, vagy vélt isteni kijelentés vala, a' hellenek inkább a' speculativa philosophian csügtenek, sokat eszmélve, és elmélve azon főn eszmék, és tárgyak fölött, mellyek nekik sem kijelentésből, sem tapasztalathból nem világlottak; egy ideig félénkek elhagyni, vagy megsérteni a' népvallást, a' képzerő'

roppant, és tömérdek művét: abból indulának ki, 's arra látszának visszatérni; de a' képek, és titkok alatt röjtött, vagy röjtötteknek vélt eszméket, és igazságokat kifejteni, és értelmezni gondoskodtak. E' mügond mindig tovább, és tovább vivé és ragadá őket: az ész' köre mind inkább tágult, 's új és új foglалások történtek a' mythologia' végtelen országából; az eszmék, és fogalmak mindig távolabb, és távolabb hagyogatták a' kül-hüvelyeket, a' képeket; a' titkok mind inkább tünedeztek, míg nem teljes szabadság, és függetlenség külidomoktól, lön a' philosophiának diadala.

Ebből természetes, valamint történetileg is igaz, hogy mivel a' practica, erkölcsi, philosophia megmarad az egyszerű emberi gondolkozás' határai között, egyedüli czélja lévén, a' köz életre munkálni, nyelve is a' köz élet' nyelve; ellenben a' speculativa, szemléleti vagy elméleti philosophia mindig a' köz élet' határain túl hajlékony emelkedni, 's az eszmék elvonult országában leli csak föl elemeit, keresve a' mit nem lát, létesíteni fogalmakban törekedve, mit mások csak sejtnek, hisznek, 's homályosan érzének; szükségképen kell neki nyelvet is sajátot, a' köz élet' nyelvétől különbözöt alkotni, melyben, ha a' szavak a' köz élet' nyelvéből meritetnek is, jelentésük egészen más ott, mint itt.

Valamint tehát hellenek kezdték a' speculativa philosophiát alkotni, és nagy fokára emelék azt a' tökélynek: úgy a' szoros értelemben vett philosophiai nyelvnek is ők első alkotói. Mi magyarok ott állunk literaturánkkal, honnan természetes lépés vagy on a' philosophiára: költészi nyelvünk nagy mértékben művelt, 's a' philosophiának inkább ebből kell kifejlenie, mintsem a' köz életéből, melly amabban sokfélisült, bujálkodott, és emelkedett; jelesen a' lyrikaiban, mellynek olly szép remekeit birjuk Virág, Dayka, Berzsenyi, Külcsey, Vörösmarty, Bajza, 's más többek műveiben; 's mellyben már nem csak tárgyak, cselekvések, empiricai jelenetek, nem csak érzelmek, de eszmék is, majd megtestesültek, majd

tiszták, és aetherben repkedők nagy mennyiségben lengnek.

Nincs pedig philosophiában, melyben mindennek szoros, és meghatározott értelműnek kell lenni, szükségesebb kívánság, mint hogy nyelve is minél meghatározottabb legyen: mert ha valahol könnyű, a' philosophiában legkönnyebb a' tévedés, az értetlenség, tekintve annak elvont, és magas álláspontját, melyre olly kevesen tudtak, és tudnak minden időben fölemelkedni. A' tévedés annál gyakrabban itt, minél több- 's különfélebb philosophiai rendszerek fejlenek ki, 's kapnak lábra, melyeknek mindegyike bizonyos sajátsággal bír, más rendszerben föl nem találhatóval. Példánk erre a' német philosophia, kivált Kant' ideje óta, kinek egyik könyvére egy magyar tudós által e' mondatott látám írva: „*Si non vis intelligi, debes negligi.*“ Minél nagyobb joggal írhatná ezt valaki a' Kant utódainak könyveikre, Fichtéére, Schelling- és Hégelére? kiket talán csak addig fog a' világ csudálni, és magasztalni, míg őket nem érti, föl nem fogja.

Mi magyarok, miként imént mondtam a' philosophia' verőczérjánál (Sclagpforte) állunk; boldogok kik sokszor tévedő szomszédainktól, tanulhatjuk sikeresen, mit 's milly módon kelljen kerülnünk. Én a' verőczéren túl nehezen fogok lépni, de örömet segédül leszek azoknak, kik tovább lépni ohajtnak, mennyire tehetségemben áll. 'S ez a' nyelv, egyedül a' nyelv, melyet nem előlegezen, (a priori) akarok megkísérteni; ehhez nehezen volna elég erőm, hanem csak példákban akarom reá az első lépést tenni, néhány szavakat fölhozandó alább, és azokat alkalmas példák által fölvilágosítandó. És erre nekiünk kezdőknek, 's nekem a' többiben alkalmásint járatlannak, legeggyenesb, legalkalmazhatóbb példa a' hellen philosophiai nyelv, melyben csak azt akarom kimutatni olvasóim előtt, miképen kezdék a' hellen philosophusok a' költészi roppant nyelvből készíteni, kivonva, és meghatározva a' philosophiait: szem előtt tartva, és megemlítve

a' már megkisértett magyar szavakat is, miképen azokat a' philosophiai műszótárban, vagy az Athenaeumban, Tudományos Gyűjteményben, és Tudománytárban találok a' két utolsó évben, 's elmondva fölöttük véleményemet, sőt tán itt ott ujakat is ajánlva; mert hiszen csak úgy leend-nek eszméink valódilag tiszták, ha tiszta fogalmú, és értelmű szavaink találkoznak hozzájuk. Egy fő bününk még most az, hogy sok eszméhez, és fogalomhoz egy szavunk is alig van, mellyet kielégítőnek lehetne mondanunk, másokhoz pedig sok is van, 's e' miatt származik a' határozatlanság, a' zavar. Azonban a' határozatlanság- és zavaron legbistosabban segítenek az új szavak, de ezekről senki el ne ijedjen; mert ha jók, ha czélszerűek, az eszmét, és fogalmat tisztán kifejezők, gyarapítják, és gazdagítják a' nyelvet, 's illik, hogy illy jó 's alkalmas szónak hódoljunk, ha pedig rosszak, egyébként is elavulandnak, 's azon sorsra jutandnak, millyenre számtalan új szóbeli szülemény jutott. Átaljában minden iparkodásunknak oda kell irányoznia, hogy a' sok új szó közül mindenkor a' legczélszerűbb emeltesék ki, 's ennek köz akarattal, de ez köztünk ritka szerencse, mindnyájan hódoljunk.

Következő szótárom ne rezzentse el olvasóimat a' tovább olvasástól, mert tudván, mennyire szoktak az illy szótárok szárazak, 's azért jobbadán olvasásra unalmasak lenni, én az enyimet, mennyire lehetett kéjelmessé iparkodtam tenni, mert hiszem, nem minden haszon nélkül fog olvasatni, annál inkább, minthogy jelenleg néhány szóra terjeszkedem csak ki, 's mit most kisértőleg 's röviden nyújtok olvasóimnak, azt másszor magam, és mások bővebben fogjuk fejtegetni.

Leginkább psychologiai, lélektani szavakhoz szorítjuk magunkat, 's azoknak költészi, és lassanként kifejtett philosophiai értelmüket, különféle kor, és rendszerű változásaiban, érintjük. A' hellen szó alá azonnal a' magyart alapértelemben tesszük.

Φυσις; természet.

A' lélek' jegyei között ez a' legközönségesebb a' helleneknél. Találtatik e' szó *φυσις*, (ezt Orpheus isten gyanánt hymnussal tiszteli Hym. 9.) először a' sokratikusoknál, mellynek értelmek imígy fejlettek ki. A' gyök ige *φύειν*, miként a' latinban *natura* a' *nasci* igéből, a' magyarban: *természet* a' *term* (terem)ből; eredetileg azért mind a' három nyelvben *termést* (nemzést, szülést, létkezdetet) jelent; physicali eredetét mindennek, nem magát a' természetzőerőt. Platon (Menexen) *Πιστους δε μη νομιζει φυσει φυεσθαι ανθρωπους*, (hiszem, hívőknek nem természetből születtek az emberek). Azért a' *γενεσις*-szel egy jelentésűnek veszi Aristoteles (Met. 5. 4.) *φυσις δε λεγεται η των φυσμενων γενεσις* (a' letteknek eredete). Ez értelemben a' magyar nem veszi a' természetet, igen a' *terem* ígét, és a' *terményt*. Meg kell a' magyarra jegyezniünk, hogy a' termÉSZet, fölteszi a' termÉSzt; 's e' szónak valaha életben kelle lennie, hogy belőle jöhessen a' *természet*; és hihetőleg az értelemben, mellyben ma *teremtőt* mondunk, és így isten helyett, a' világránti viszonyban gondolva őt. Ma talán e' már kiavult szó új életre *genie* értelemben támadhatna föl, mellyet a' *lángész* csak igen tökéletlenül fejez ki, melly esetben a' tehetség *termerőnek* nevezethetnék, embere pedig *természnek*, miként *képzerő*, és *képész*.

Második értelme a' hellen szónak, a' test' természetes tulajdonsága (minősége). Homerben leljük ez értelmet (Odiss. X. 303. v.) egy orvosi növénynek színéről: *φυσιν αυτου εδειξεν, ριζι μεν μελαν εσκε*, (naturam eius ostendit, radice quidem nigrum erat). Így Platon (de republ. IV.) a' festészekről mondja, hogy ezek *ex τοσούτων χρωματων μιαν φρυσιν την των λεγκων*. Rokon ezzel az emberi test' növést, és alkatát kifejező értelem, mellyben már mi magyarok is vesszük a' szót kevés változással, (termet.). Így Pindarusnál (Isth. IV. 85.) *φνη* (az alkat'

méltósága) helyett: *ου γαρ φυσιν — ελαχεν*. (Nem. VI. 9.) *τι προσφερομεν εμταν, η μεγαν νεον, ητοι φυσιν αθαναιοις*; *termetre* a' halhatatlanokhoz hasonló. Végten ezzel rokon a' nem' tulajdonságát kifejező értelem Euripidesnél (Androm. 958. v.) *χρεων κοσμειν γυναικας τας γυναικειους φυσεις*, illik az asszonyoknak az asszonyi természetet diszesíteni; szó itt az asszonyi szerénységről vagyon. Így nálunk is a' szemérem, szelidség asszonyi természetnek tulajdona, azért a' gyengéd, 's jobban még a' szerfölött elkényeztetett férfit *asszonytermészetűnek* nevezék kemény természetű apáink.

Harmadik értelme a' szónak az eredeti hajlam, velünk született tulajdonság, ösztön. Így Xenophon mondja (Mem. IV. 1. 2. és III. 11.) Socratesről, hogy hamar megtanulta ismerni a' jó természeteket (*τας αγαθας φυσεις*), és az emberekkel egyedes természetükkel fogva (*καταφυσιν*) való bánásmódot. Így Platon a' természettel született gyűlölséget *φυσιο* szóval jegyzi (Menex. XVII. 6.) miként mi mondjuk: haragos, hirtelen természetű. Ugyan ez értelemben használtatott a' szó a' lelki tehetségekről: *ει τι υπερ την εαντον φυσιν*; valami természetén (erején, tehetségein) fölül. (Thukyd. II. 35.) És a' velünk született ösztönt, 's gondolkozásmódot találjuk *φυσις* által jelentve Socratesnél a' sophisták ellen, ki is állítá, hogy az erényt nem a' természet (velünk született ösztön) sem a' mesterség (*τεχνη*) nem adja, hanem *Μοιρα* istennő. *Θεια μοιρα*, mi mondanók: *isten' kegyelme*. Így dicsőítjük a' maradékban a' szülék' természetét *ομοια τη φυσει τη τον πατρος*, természetre hasonló atyjához. Így mondjuk, 's mondák a' hellenek, hogy sors, vagy helyváltoztatás által nem vész, nem változik el a' természet emberben, mindenütt magát leli föl ember magában, magát viszi mindenhová.

Jelent a' szó véralkatot, temperamentum. Így az állatokról mondatik: *φυσις αγρια*; *φυσις ιππων αγαθων*; vadtermészet; a' jó lovaknak természetük, például a' teljes vériűség; 's mi magyarok mondjuk, *természetes ez a' ló*,

azaz: bokros, esükönös; így a' *természetes* emberről sokszor azt mondjuk: daczos, haragos, rossz vérű, könnyen ingerelhető ember.

Jelent a' szó továbbá lényeges minőséget, 's ez már tisztán prósai, philosophusi értelem, melly először Plátónál találattik: az eszméknek örök *természetük* (*φυσικὴ αἰδίων*) lényegük vagyon. Ezzel rokonok a' következő jelentések: a' belátásnak természete; a' *természet* mint lény, nemzett személy, teremtmény: *θνητὴ φύσις*, halandó *természet*, (Plat. Symp.) *σύστημα τῶν ὄλων φύσεων*, az egyetemes *természetnek* rendszere; *γεννητὴ φύσις*, nemzett, lett természet; és ez erő valamely tárgyban; *φύσις οὐσίας διαφέρει*, a' *természet* megelőzi az állományt, (substantiát) és ez eszmének léte, (van-ja). Új fejlődésre, és a' fejlődésben haladásra mutat a' *φύσις* amaz értelme, melly a' természet' törvényét, rendét, mint valami szükségeset, jelenti: így mondja Euripides (Phoen. 398.) természet elleninek *παρὰ φύσιν* a' természet' törvénye rende ellen) a' bolondokkal eszelösködni; Zeüsrről (Troad. 886) *ἀναγκὴ φύσεως*, a' természet szükséges (változhatlan) rende, rendezkedése. Platon dicséri több helyen a' *természet* szerint igazat (*κατὰ τὸ φύσει δίκαιον*) a' mi természetszerű, a' természettől megszentelt, örök stb. Innen *természet intézőnek, rendezőnek* is neveztetett.

A' *természet* mint egész, a' lények' egyeteme, legtagosabb értelemben van maiglan: *ἡ τῶν ὄλων φύσις*, mondá Aristoteles (de caelo I. 2.) *ἡ τῶν παντῶν φύσις*, Xenophon (Mem. I. 1. 11.) Ez a' nagy mindenség, az anyagi, és szellemi világnak egyeteme. Különösen, és legközönségesebben még is az anyagi lények' egyetemét jelenti, mint a' jeleneteknek állhatos alanya (substratum). Empedoklesznél mint vegyítéke, és változásai az elemeknek, Anaxagorásnál, mint vegyíték, és fölосzlás. Végten állhatos lételt (vant) jelentett.

Miként történtek később ez, és más szavaknak, különösen a' *scholastica philosophia*' ideje óta, módosítá-

sai, származatra, és értelemre nézve, nem czelom elmondani; csak a' philosophiai műszótárban találtakat jegyzem meg: *natura*, *természet*, *naturans*, *termész*, *termesztő*; *naturata*, *termelt*, *termesztett*. (Imre). A' *termész*, jobb e' helytt mint a' *termesztő*, mert amaz inkább philosophiai szó, a' *termesztő* pedig jobban oeconomiai; de a' latin *naturans* melléknév, a' *termész* fő név lévén, 's ha mondjuk: *termész természet*, nem meghatározottan, 's tisztán különítő, jobbnak tartom a' *természi* melléknévet; a' *termelt*, nem annyi, mint *naturata*, mert ez szenvedőleg, az pedig magából kifejlőleg mondatik: *terem*, *termelt* a' gyümölcs; szenvedőleg *termesztetik*, *termesztetett*; tehát a' *termesztett természet* jobb. Ha pedig a' latin barbarus *naturans*, *naturata* szavak helyett, a' tiszta *natura producens*, és *producta* szavakat vesszük, magyarul imigy lenne jól mondva: *termő*, és *termesztett*, (keresztényileg: *teremtett*) *természet*. *Natura univēsa*, *természetönöség*; (Barczafalvi); ez előttem értetlen; egyetemes természet, vagy a' természet' egyeteme, a' mindenség (*το παν*) helyett. Vegyük e' helyhez azokat, miket az *universum* alatt olvasunk: *mindenség*, *egyetem*, *mind*, *mindős*, *általány*, *lényős*. Az első, és második jó, 's már köz folyamú; az általány által, melly helyett jobb is, rövidebb is volna *átlány*, már az *absolutum* eszmét kezdik magyarósítani írónk, 's hagyjuk ennek, míg helyette jobbat nem találunk. A' többi erőltetett, és idéltlen. Ujabb termény a' *naturalismus*, és *naturalista*: az elsőt így olvassuk: *természetesdiség*, *természet-vizsgálat*, *nyilatkoztatás-tagadat* (milly hosszú!), vagy *tagadvány*, *természeti vallás*, a' másodikat imigy: *tisztuészt*, vagy *nyilatkoztatást tagadó*, *természetesdi*, *természetvizsgáló*, *nyilatkoztatástagadó*, *természeti vallást tartó*. Itt két eszme tűnik elé, egyik tágasabb értelmű, mind arról, mi a' természetben észrevehető: természetvizsgálás, és vizsgáló; a' másik szorosabb értelmű, 's csak a' vallásra vizsontatik: *természeti vallás*. Itt csak az utolsóról jegyzem meg, hogy a' *természeti vallás* magában nem rossz-

szul adja a' *naturalis religiót*, de ezt ma már *naturalismusnak* nem névezhetjük, miután létezett, és létezik egy külön tan, mellyben a' természeti religio, a' kijelentetnek (*revelatae religioni*) egyenest ellentétetik, 's *naturalismusnak* szoros értelemben neveztetik; midőn átlán, és magában véve a' religio naturalis a' revelátát ki nem zárja, sőt megkívánja mint egészítőjét a' religionak, és ez azt magában foglalja, 's neki erőt nyújt, és világosságot. Mivel pedig a' természeti vallás ez átlán vett naturalis religiót fejezi ki, hogy ama' külön tani rendszert különfejezzük ki, az újabb *természetszerű* szóval legalkalmasabban élhetünk, valamint a' *rationalismust*, melly amattól nem távol esik, *ésszerű* vallástannak nevezzük. A' többi: *természetesdiség*, mint meghatározatlan értelmű, és gyanus származatu, *nyilatkoztatás — tagadás*, mint alkalmatlan szerkezetű, 's hasonlólag határozatlan értelmű, nem remélhet életet.

Ha már a' természettan jól adja a' *physicát*, a' *metaphysica természetföntannak*, vagy *természet-túltannak* talán jól neveztetethetnék, vagy ha *methaphysica* tárgyai szorosan elkülönözve egyedül az *ontológiára* szorítatnak, azt a' szót egészen kihagyva, ezt fordítanók *lénytannra*, mellyet rövidsége is elegendőkép ajánlhatna. Mik a' philosophiai műsótárban, *metaphysica*, és *metaphysicus* szók alatt állanak, részint körülírások, pedig a' körülírásokat, mint philosophiátlanakat a' philosophiai rendszerből egészen száműzni kellene, részint mást, és többet, vagy kevesebbet mondók, például: *bölcselkedés*, *böcselkedés-tudomány* (*philosophia*) *talptudomány* (ez inkább logica volna a' philosophiában) *mélyeszmélkedés*, lélekről való tudomány (*lélektan*, *psychologia*) *ésmérettudomány*, (ha jó volna, a' philosophiát jegyezné átalán) stb.

Πνευμα ; szellem.

Ez a' keleti nyelvből kölcsönözött jelentésű hellen szó, egy természeti erőt, jelenetet, jelentő igéből *πνευν*,

fű, lehel, leng, azzal a' különiséggel, hogy a' keletiek a' szelet, és a' szél' fuvalmait is így nevezték, a' hellenek inkább az állati leheletre szoríták, és a' tüdőre; innen a' tüdő: *πνευμων*. Az ige különösebb értelemben is jö elé már Homéernél 1) *szag*, és *illatot* jelentőleg (Odyss. IV. 446.) *Ἀμβροσιεν ἡδὺν μαλα πνειουσαν*, igén édest lehelő, édes illatu ambroszia; 2) az ez igéből származott *πεννυμενος* (Ill. III. 148. 203. Odyss. I. 361.) hensőleg *belehelést*, *ihletést*, hasonlót a' mi szentírásunk' *θεοπνευστος* (isteni ihletés, sugallás) értelméhez; melly homéri szó utóbb minden okos, és bölcs embereknek lön melléknevük, kiket mi lelkes embereknek nevezünk. És ez már szellemi értelme a' szónak.

A' *πνευμα* főnév eredeti értelmén kívül, jelent: 1) *életerőt*, az élet' elvét: *πνευμα βιον*, az élet' szelleme (Aeschyl. Pers. 505.) élettehelt, Sophoclesnél (Aj.) összekapcsolva a' *ψυχη*-vel, mellyről ezután fogunk szólni. 2) jelent *érzelmet*, *lelki tulajdont*: *αιδοιον πνευμα χωρας*, a' népnek szelid, nyájas szelleme, (Aeschyl. Suppl. 30.) 3) az emberi testben lakozó, azt éltető szellem, mint lehelő kép, melly az aetherhez fölemelkedik: *πνευμα περι αιθερα, το σωμα δεις γην*, a' szellem föl az aetherhez, a' test a' földbe; egészen ó testamentomi kép: a' szellem fölmegeyen istenhez, a' ki adá azt, a' test visszatérend a' földbe, mellyből vétetett. Itt tehát *lélek* helyett áll a' *szellem*, miként ott.

Ennél főlebb a' philosophusok sem magasíták Helaszban a' szó' értelmét; ellenben kelet az istenséghez vitte azt föl, és már a' teremtés' hymnuszában a' *ruah Elohim*, mint *teremtő szellem* (erő), bátor a' fölindult nagy szél is értelmes benne, jelenik meg, ingván a' vizek fölött; 's a' hason tárgyú zsoltárban az *isten' szájának szelleme* (lehellete), valóban mint *teremtő szellem* említetik. Leggyakrabban élt azonban kelet a' prophétákban munkáló isteni erő helyett: *ruah Elohim, isten' szelleme*; 's minden, mi emberben jó, és isteni van, *szellemmel* párosítatik, bölcsesség', igazság', erőség' (erény) stb. *szel-*

leme; míg végre az evangéliumban nyilván kimondatik: *szellem az isten*, és nem csak különös isteni tulajdont, de különös isteni személyt is jelentőleg.

A' mai kor különz az anyag, és szellem, 's ismét az anyagi, és szellemi világ között; amaz az ösztönök, szükség, és kénytetés; emez az erkölcsi érzelmek, erők, eszmék, igazságok, és törvények', a' szabadság' országa; valamint a' szentírásban is, a' *σωμα*, és *πνευμα* folyvást ellentétben állanak, egyszersmind jó, és rossz *szellemek* különböztetnek. Vétetik végten a' szellem *genius* helyett is: mint *korszellem*, *népszellem* stb.

Nálunk, magyaroknál a' szellem szó, az új literatura' terménye; ezelőtt mindent, mit a' hellen *πνευμα*, a' latin *spiritus* szóval jelentett ki, mi *lélek* szóval vetünk, és fejeztünk ki, azzal a' különzettel, hogy az oktanoknak *párát* tulajdonítánk *lélek* (szellem) helyett. Révai idejében jutalom tétetett ki e' szónak czélszerű föltalálására, 's Révai *szelletet* monda; mellyben a' t. be-tűt, mert hihetőleg igen *physicumot* látszék jelenteni, m-mel cserélék föl, 's ma már elég közönséges a' szó, de inkább könyvekben, mint a' köz életben, melly tapasztalásként olly nehezen akar, és tud simulni az új, habár legezészerűbb szavakhoz is.

A' philosophiai műszótárban többek jegyeztetnek ki, mellyekkel a' szó' értelme megkisértetett: *észleány* (tulajdonlag: ens rationale) *észlet*, *szellet*, hogy a' *geniust*, *leket* ne említsem. Nem kételkedhetünk ázonban arról, hogy a' *szellem* nyerend állandóságot.

(Guzmics' kézírataiból.)

BRIEDL FIDEL.

XII.

METEOROLOGIAI TÖREDÉK.

I. A' melegség' és világosság' elterjedése a' vízben.

A' viz igen tökéletlen melegvezető, a' szó közönséges értelmében. Közülhetni ugyanis hosszú ideig nagy foknyi melegséget valamely víztömeg' felületével a' nélkül, hogy az alsó rész' hőmérséke szemhetünően felemeltetnék; oly, lassan 's tökéletlenül vezetetik a' melegség ezen folyadék által. Ha a' vízzel tölt edény' feńke melegítettik, ki-nyúlik elebb a' megmelegedett része a' víznek, 's kisebb-
bedvén úgy különsúlya, felemelkedik és magával viszi a' nyert hőmérséket, mi alatt más, hidegebb rész a' fenék-re száll, ott szintén megmelegedendő, 's ezen kerengés addig tart, míg az egész víztömeg egyenlően meg nem melegszik.

A' világosságnak vízbeni elterjedésére nézve felszá-míttatott: hogy a' beeső világnak tized része sem mehet öt ölnyi mélységre a' legtisztább vízben is, hogy épen a' függőleges sugaraknak fele az első 17. lábban vesz el. Következőleg a' függőleges sugaraknak csak 100,000-red része érhet 47. ölnyi mélységet, ott csak igen gyengén csillámlandó; tehát a' tengerek' mélységeit szakadatlan homály borítja.

Ezek azon közönséges törvények, melyek szerint a' vízben világosság és melegség terjed. Van azonban a' víznek bizonyos tulajdona, mely a' természet' gazdasá-gában tetemes fontosságú, 's talán inkább, mint akármí, bizonyos czélt tanúsít, mert cz (valamint a' légkör' össze-

tétele is) világosan különös hatásra czélzó kivételt szenved a' közönséges törvény alól. Nevezetesen közönséges törvény az, hogy a' melegség által minden test kinyújtatik, a' hideg által pedig összehúztatik; ámde a' víz nyilvános kivétele ezen törvénynek. A' melegség' eltávozta után összehúzódik ugyan, mint a' többi testek, de csak addig, míg hőmérséke mintegy 7 — 8. fokkal távol van még a' fagypontról. Ezen hőmérsékben ismét kezd nyulni mindaddig, míg jéggé nem válik, 's a' megfagyás' ezen pillanatában rögtön nagy kinyúlás történik. Ezen okból van a' jégnek sokkal kisebb különsúlya, mint a' víznek; következöleg a' kemény testnek úsznia kell a' folyadék felett. Ezen rendhagyó tulajdona a' víznek olly fontos, hogy kételkedni kell, ha vajjon nélküle a' dolgok' jelen állapotja fenntartathatnék-e? Ha a' jégnek például nem volna azon arányos könnyüisége, nem a' víz' színén, hanem alján fogna képzödni, mert a' hideg víz, leendő nagyobb különsúlya miatt, természetesen leszállandna, 's hasonló okoknál fogva a' legalsóbb jégréteg utóljára fogna felolvadni. 'S mik lennének ennek következései? A' sarki, sőt a' mérséklett, égöv alatt is minden álló, mély vizek' fenekét öröklő jégtömeg borítaná, melly következésképen az életműves lényeknek lakhatatlan leendne. Nyáron által felolvadna ugyan néhány lábnyira a' jég felső része, hanem ezen kevés is télben ismét megfagyna, és mivel ezen jéghalmozás örökké tartó volna, minden, még talán a' meleg éghajlati tengereket is, legalább feneküket, merő jégtömeg borítaná. Tettleg azonban nem úgy van ez! A' víz' fennemlített rendhagyó sajátságának következtében 'el van e' visszasság hárítva; legkisebb jég sem alakulhat a' tengeren, vagy akármelly vizen, míg az egész tömeg' hőmérséke 40°-ig (Fahrenheit) le nem hidegszik, midőn a' víz' különsúlya legnagyobb. Ezen sajátsága a' víznek ékképen munkálódik:

Midőn a' színéhez hideg csatlakozik: lesülyed a' meghidegült rész és fölveri a' víz' alsó, melegebb részét, melly, a' felületen elvesztvén melegségét, ismét leszáll,

mást vervén fel helyébe, 's ezen kerengés, a' víz' mélysége szerint, hosszabb vagy rövidebb ideig tart. Ha a' víz nem igen mély, az egész tömeg 40° -ig meghidegszik, 's ezen hőmérséken túl a' különbség nem nagyobbván, megszűnik a' kerengés, 's a' víz' színe eléri végre a' hidegségnek azon fokát, melly azt jéggé változtatja. Hanem ha a' víz igen mély, akkor a' hidegülés, minden fagyás nélkül, sokáig tarthat; miért a' mély tavak nálunk 's más nem igen hideg tartományokban a' legkeményebb télen is fagyatlanul maradnak.

E' rendhagyó sajátsága a' víz' kinyúlásának igen meglepően, bizonyos czélt tanúsít a' természetben. 'S ha ezen szabálytalansághoz a' légkör' még rendhagyóbb összetételét csatoljuk, 's egyszersmind tekintetbe vesszük a' lég- és víznek életműves élet közötti viszonyait: ellenállhatlanul azon következtetésre ragadtatunk, hogy a' teremő ezen szabálytalanságot a' víz- és légnak azon nehézségek elháríttatása végett adá, mellyek az életműves életet physikai lehetetlenséggé fogták volna tenni. Állításunkat korántsem gyengítik a' scepticus' okoskodásai, hogy tudnillik ezen szabálytalanság a' víz' és lég' összetételéből szükségesképen következik. Állításunk először azon alapszik, hogy a' víz és lég olly rendhagyó tulajdonságokkal ruháztattak fel, másodszor azonban és főleg azon, hogy ez utóbbiaknak épen ott van hatásuk, a' hol az szükséges. Továbbá sokat nyer bizonyításunk az által, hogy két szabálytalanság két szabályos eszköz helyett, olly meghatározottan rendeltetett.

Miután azon köz törvényeket, mellyek szerint a' melegség a' vízben oszlik el, 's ennek érdekes következményeit előadtuk, szükséges most ezen eloszlás' egyes eredményeit említeni. Ezek közül legérdekesebb az, hogy a' víz' hőmérséke mély, álló vizek' vagy tavak' fenekén egész éven által szinte egyenlő. Tapasztaltatott, hogy Schweicz' némelly tavainak fenekén a' víz' hőmérséke nem több, mint $3 - 4^{\circ}$ -kal változik, míg a' fölszínen

gyakran $20 - 30^{\circ}$ a' különbség. Közvetkezéleg a' mérséklett égövek alatti mély vizekben a' hőmérsékváltozások, főleg a' felső vízrétegeken történnek, és kivéven ha rögtön erős fagy áll be, olyan tó' felületén semmi jég nem alakulhat, míg mint mondánk, az egész víztömeg 40° -ig le nem hidegszik, mely hőmérsékben minden keringés megszűnik. Ha már egyszer jégfedél képződött, ez nagy befolyással van az alsó rétegek' további meghűlésének akadályoztatására.

Folyó édes vizek, mint patakok, vagy nem igen mély 's széles folyók megfagynak mind a' mellett, hogy a' körülmények itten nem igen kedvezők. A' fagyás rendszerint a' partnál kezdődik, hol a' víz legkisebb 's mozgása leggyengébb. Innen a' jég halkan terjed az ár' közepe felé. Ha az egész felület már megkeményedett, akkor a' fagyás igen szaporán halad, kivált éjjel. Mégis azon arányban, melyben a' jég' vastagsága növekedik, kisebbedik a' naponként hozzájáruló mennyiség, ha a' hideg ugyanaz marad, a' jégnek rossz vezető tehetsége miatt, miért láthatni gyakran egy, folyóból vagy tóból kivett, jégdarabon, mikében a' naponként, vagyis inkább éjjelenként hozzájáruló rétegek több újni vastagságtól kevés vonalnyiig kisebbednek.

A' tengervíz' mélységeinek hőmérséke. A' térítő körök között a' szerint kisebbedik a' tenger' hőmérséke, mi szerint mélysége nagyobbodik; a' sarktengerekben a' mélységgel nagyobbodik a' hőmérsék is. A' mérséklett övek alatti tengerekben $30.$ és 40° szélesség között azon arányban kisebbedik a' hőmérsék, melyben nagyobbodik a' szélesség, mintegy 70° szélességig, hol a' hőmérsék emelkedni kezd. Következéleg mintegy 70° szélesség alatt kell földővnek lenni, melyben a' tenger' közép hőmérséke minden mélységekben szinte egyenlő marad. A' tenger' egyes részeinek hőmérsékére nagy befolyással van a' víz' mélysége és kiterjedése, kivált a' felsőbb sarki szélességekben.

II. A' melegség' és világosság' eloszlása a' légkörben, 's ennek következményei.

Közönségesen tudva van, hogy légkörünk' magas tájain mindig kisebb a' hőmérsék, hogy a' legforróbb tartományokban is, magas hegyen, különféle magasságokon a' hőmérsék minden fokaira, egész az örök hóéig és a' sarkvidékekéig akadhatni. Tehát az érezhető melegség' vagy a' hőmérsék' légkörbeni eloszlásának törvénye egyik az első tárgyak közül, mellyek a' meteorolog' figyelmét igénylik.

Ezen eloszlás' törvénye meglehetősen egyszerű, ámbár ez, a' hely' minemősége és talán más, nem igen ismert körülmények szerint, változásoknak és félbeszakadásoknak alkalmilag van alája vetve. A' világ' különféle részein történt sok vizsgálatból az következtetik, hogy a' Fahrenheit' hőmérője minden 300. lábnyi magasságon egy foknyira süllyed le. Ezen arány kétség kívül közelít az igazihoz, ámbár néhány újabb tapasztalatok hihetővé tették, hogy, midőn különböző magasságokon a' hőmérsék' süllyedésének viszonya egyenlő marad, a' magasságé mindig nagyobbodik, még pedig az egész világon ugyanazon törvények szerint; azaz ha az első 252. lábat egy fokkal tesszük egyenlőnek, a' második fok 255, a' harmadik 258. a' negyedik 261. lábbal lesz egyenlő stb.

A' magas tájékok' nagy hidegségének okai főleg következő kettő: *először* a' napsugarak egészen szabadon törnek át a' légkörön, és ezen átrohanás által soha jó hőmérsékváltozást nem okoznak, míg a' földet érik, a' hol legnagyobb hatásukat ontják ki¹⁾; és másodszor a' levegő'

1) Itten bővebb fejtegetés szükséges. Miért rohannak át a' napsugarak szabadon a' légkörön, 's miért nem fogatnak fel a' legmagasabb, a' naphoz legközelebb hegyorontól szintűgy, mint a' legmélyebb völgytől? Ezt soha nem fogjuk sem megmagyarázni, sem megérteni tökéletesen, ha a' napfény' valódi eredetét nem tudjuk. Az valóban

hévfogékonysága azon arányban nagyobbodik, mellyben fogy a' melegség ²⁾. Az első okból következtethetni, hogy

nem fogja soha, ki a' napot égő testnek hiszi; vagy hogy az mozgása 's ez által a' légkörén okozott dörzsölése által villanyi világosságot szül; vagy hogy a' nap világmágnes, melly a' világosságot az egész égürből magába szíja 's ismét mindenfelé kilöveli, stb. Hogy a' világ 's vele a' melegség, mint már kész anyag, lövetnek ki az azt nemző naptól nem csak földünkre, hanem minden körülötte nem forgó, testekre is, az physicali lehetetlenség. A' megvilágítás ugyanis fordított viszonyban van a' világosság' kútfejétől számított távolság' önszerzetével: tehát (ha a' nap 20. millio mérföldnyire van távol, 's a' világítás' kisebbedésének fokát egy mérfölddel tesszük egyenlőnek) akkor 400. billio olly fokkal gyengébbnek kellene lenni nálunk a' napfénynek, mint magában a' kútfeben a' mi minden esetre megfoghatlan homály fogna lenni, ha a' nap' égését bár mi iszonyúnak is képzelnök. A' naphoz közelebb fekvő helyeken pedig nagyobb leendne a' világosság 's a' melegség: tehát a' magas ormok jobban fognak fel a' napsugarakat, mint a' mély völgyek; földünk pedig a' nap' közelében százsorta nagyobb forróságnak volna kitéve, mint a' nap' távolában, kivált, mivel akkor bakban van a' nap, a' délszaki félgolyója, mellynek tetteleg mieinknél hűvösebb nyarai vannak, habár földünknek a' napi közelébbeni sebesebb futása, 's a' délszaki félgolyót borító terjedelmesebb víztömeg, mérsékelik is azon hőséget. Sőt épen ez is kérdezhető: miért van a' délszaki félgolyón kevesebb szárazföld, mint az éjszakin? Oka valószínűen csak a' föld' mozgásában keresendő. Továbbá tudva van az, hogy az égő tárgyak azon távolságban, mellyben, optikai törvény szerint, már igen parányioknak látszanak, mit sem világítanak, annál kevésbbé melegítenek: pedig a' nap' roppant távolsága temérdek nagyságát egészen megsemmisíti szemeink előtt, hogy világítson tehát, hogy melegítsen minket? Végül a' fennemlített áltételek a' világosságot munkátlan, csupa anyagi testnek képzeltetik, holott a' világón tünemény, munkásság nélkül olly lehetetlen, mint anyag nélkül. Egyedül nemleges módon semmi dolog nem létezhetik a' világón, például csupa térbeni nyugvás által, mert minden dolog csak az által létezhetik, hogy bizonyos hézagot meghatározott módon tölt be; valamint másfelől merő munkásság sem található

a' légkör' alsó tájainak hőmérséke nem származik közvetlenül a' naptól, hanem a' földből. Ez utóbbi magába szívja a' napmelegséget 's aztán a' rajta közvetlen fekvő légkörnek visszaadja, mi alatt a' magasabb légköri tájak

minden anyag nélkül; mert egy dolog' munkássága szükségesképen fölteszi a' más dolgokét, melly ellen iramlik, 's ha vele nem egyenlő, azzal viszonyhatásba lép, magát ellene oltalmazandó. Ezt a' világosságra alkalmazva, önként foly: hogy, midőn a' naprendszer teremtett, a' nap 's a' bolygó közötti ellentét 's viszonyhatásuk okoztatott, minek első eredménye a' világosság. Tehát nem maga a' nap ad világosságot, hanem ez a' nap és föld közötti tusának szüleménye. Itten a' világosság nem henye, de munkás testnek tekintetik. Ezen felvilágosítást a' világosság' eredetéről *Oken* fejté ki természetphilosophiájában. 'S igen bölesen; mivel ebből minden fénytűnemény magyarázható. Efféle ellentétet ugyanis 's viszonyhatást tapasztalunk a' természetben előforduló sokféle világosság' minden eredetmódjaiban; minek legszebb példája *Döbereiner*' találmánya, hol a' legnehezebb testnek (platina) a' legkönnyebbekkel (gyúlólé) összeérintése gyulaszt. Továbbá az istenség' határtalan jóságának fogalmából szükségképen foly, hogy minden égitest, tehát a' nagy nap is életműves lények' lakásául teremtett. A' napsugarak' fentebbi fogalmából könnyen magyarázható, hogy azok az ellentétbeni testek közötti tért szabadon rohanják át, 's csak az illy viszonyható test' egyetemes tömegétől fogatnak fel leginkább. Ne gondolja pedig senki, hogy a' nap mindenfelé egyaránt világít, mert annak fénye egyenes vonalban sűt magára a' bolygóra. „Ha a' légkörnek mond *Herschel J.* olly visszaverő 's osztató tehetsége nem volna, akkor nekünk a' sajátlagos napfényen kívül, minden tárgyak láthatlanok lennének, minden átvonuló felleg' árnya éji homályt hozná magával; a' csillagok egész nappal láthatók volnának, és minden szobát, mellybe a' nap egyenesen nem sűtne, éjjeli sötétség borítana.“

- (2) Minél több szabad melegségre van szüksége valamelly testnek, hogy bizonyos hőmérséket érjen el: annál nagyobb a' hévfogékonysága, és viszont. Egy font kéneső, hogy 0°-tól 10°-ig melegítették meg, csak $\frac{1}{2}$ részét kívánja meg azon melegségnek, mellyre a' víznek van szüksége, hogy ugyanazon hőmérsékét érje el.

semmi változást nem szenvednek. Mert, habár a' megmelegedt lég, kisebbedett különsúlya miatt, természetesen felemelkedik, mégis sokat vesz az által, hogy a' hëvfogékony-sága azonnal növekedik.

Az örök hó' határai. A' hőmérsék' magas légtájakoni süllyedésével összeköttetésben vannak az örök hó' határai különbféle sarki szélességekben. Ezen határok a' sark tengerek' színétől egész a' legmagasabb, egyenlítő alatt lévő pontokig, a' 32 foknyi közép hőmérsékét követik. Ezen tétel világos 's általában igaz, noha kissé módosíthatnia kell és néhány kivétele van, mik közül következők a' legérdekesebbek:

Az egyenlítő alatt az örök hó' határai legszilárdab-bak, 's mintegy 15000 — 16000. lábnyi magasságon fekszenek. Ha az egyenlítőtől távozunk, mindinkább ingadozóbbaknak találjuk azokat, 's minden tüneményeik rendetlen jellemet öltének. Így van ez például a' mexikoi Kordillerákon 's még szembetűnőbben a' Himalaya hegylán-czon, hol az örök hó' határai között az éjszaki és déli hegyoldalon 4000. lábnyi különbség van. Mérséklett égő-vek alatt továbbá a' hegyes vidékeken temérdek jégtöme-gekre vagyis jéghegyekre akadunk az örök hó' határai alatt. Ezek a' terjedelmes hórétégeknek egymást felváltó olvadásai és fagyásai által képződnek. Azon jéghegyek, mellyek völgyekben halmozódnak, gyakran a' temérdek 's mindig növekedő hó- és jégtömegektől igen leszoríttatnak a' sajátlagos hó' határai alá. Így van ez Schweiz', Nor-vegia 's más, mérséklett éghajlat alatti tartományok' jéghegyein. Mind ezen körülmények 's mások, mellyeket elő lehetne hozni, és hihetőleg számos ismeretlen, az örök hó' határait szabálytalanítják, 's ezen szabálytalan-ságok olly tetemesek, hogy *Humboldt*, számos tapasztalat után, egyenlítő alatt az örök hó' határait szinte 3 fokkal emelé fel a' fagyypont felett, míg azok a' mérséklett, 5° 's a' hideg éghajlatban mintegy 10 — 11°-kal állanak a' fagyypont alatt: ez valószínűen bizonyítja, hogy az általános léghőmérsék máskép változik az egyenlítő alatti

vidékeken, mint a' hidegebbeken. A' szárazföld' sajátlagos eloszlása miatt a' délszaki félgolyón, csak keveset tudhatni az örök hó' határvonaláról ezen a' világrészen, hanem hihetőleg különbözik ez az éjszaki vonaltól s általában alacsonyabb nála.

A' hegyormokon öröklő hó igen fontos készület a' természet' gazdaságában, kivált a' melegebb éghajlatokban, mivel a' felhalmozott hó számtalan patakok' forrása, melyek' hiával azon vidékek lakhatatlanok lennének.

Még nagyobb különbség, mellynek nagy, ámbár még nem eléggé megvizsgált, befolyással kell lenni az életműves világra, van a' felső és alsó légrétegek között, tudniillik a' légnyomás' különbsége. Ezen nyomás a' föld' színén minden sarkmagasságokban szinte egyenlő: de ha felemelkedünk a' földszin felett, rögtön kisebbedőnek találjuk azt. Ezen különböző légnyomás hihetőleg bizonyos előkészületeknek oka, mellyek, habár eddig ismeretlenek, de az alpesi növények' s állatok' szorgos vizsgálata által, összehasonlítva a' völgyekbeniekkel, kétségen kívül világosságra hozhatók.

III. A' légköri gőz' megsűrűdéseire ható történetes körülmények.

A' légköri gőz' megsűrűdése a' lesüllyedt hőmérsék' oka szerint, melly által a' megsűrűdés történik, némileg különböző. Mi tehát a' légkörbeni nedvesség' leszállását azon tünetényeken kezdendjük, mellyek a' melegség' földszinről sugárzásán alapszanak. Ezen tünetények közül legérdekesebbek: a' *harmat*, *dér* s némelly nemei a' *ködnek*.

A' *harmatról*. A' harmat' tünetényeit kielégítőleg először Dr. *Wells* magyarázá meg, eldöntőleg megmutatván, hogy mind ezen tünetények a' földszinről hévsugárzás' hatásainak, a' nap' távollétekor, tulajdonítandók. Jelen czélunkhoz képest elég lesz azt megjegyeznünk, hogy midőn este a' nap közvetlen befolyásának vége van,

's következőleg a' földszin több meleget nem nyer már, ezen pillanathan, a' melegségnek egyensúly utáni szakadatlan törekvésénél fogva, a' melegebb föld bőséges hőmérséke' egy részét az azt környelő hézaggal közli, mi által a' föld színt közvetlen érintő levegő egész a' megtelezés' pontjáig meghidegszik, 's vizének egy részét harmatalakban szállítja le.

A' testek' sugárzástehetsége, összetételök, színök, felületök' sajátja stb. szerint, igen különböző. Ezen különbséleség különféle befolyással van a' harmat' elválasztására 's megmagyarázza, mint azt Dr. *Wells* igen szépen megmutatá, annak nagyobb vagy kisebb mennyiségét bizonyos körülmények között, mások között pedig tökéletes nemlétét.

Ezen módon az, a' mi az előtt olly rendkívülinek látszott, tudniillik, hogy, a' légkör' ugyanazon minősége mellett, a' földszin' vagy a' növények' egyik része harmattal fedethetik, midőn a' másik tözsomszédságában szárazon marad, nem titok többé, hanem a' különféle sugárzástehetség által tökéletesen megmagyarázható.

Legbővebben lepi meg a' harmat csendes, fellegetlen éjszakákon azon helyeket, mellyek a' légkörnek szabadon vannak kitéve. A' mi a' sugárzással összefügg, az nagy befolyással van a' harmat' leszállítására. Azért ez utóbbi, mint a' sugárzás is, nemcsak legkönnyebb befedés, péld. vékony lepel, épületek' közelléte 's más számtalan akadályok által lehetetlenné lesz, hanem ugyanezt okozzák a' földtől nagy távolságban lévő tárgyak is. A' fellegek például igen akadályozzák a' melegség' sugárlását a' földszinről, elannyira, hogy a' borus éjjelek mindig melegebbek a' derülteknél, 's következőleg azokon csak igen kevés, vagy épen semmi harmat nem rakodik le.

A' harmatról észrevehetlen átmenetel vezet a' dérre, mivel ez nem egyéb, mint megfagyott harmat 's egyedül nagyobb hideget nyilvánít. Tehát a' fagyos éjszakák, mint magok a' harmatéjek, rendszerint csendesek és tiszták.

A' sugárzás' nagy befolyása a' földszin' hidegségé-

re figyelmetlen vizsgálótól észre sem vétetnék. Pedig egy csendes éjszakán a' füves hely' hőmérséke gyakran 10 — 15 fokkal alacsonyabb, mint a' néhány lábbal felebb fekvő levegőé. Ezért éghajlatunkban a' növények' országa 10. hónapig éjjelenként fagyhőmérséknek, sőt július és augusztusban is csak 2 — 3 fokkal melegebbnek, van kitéve, „Semmi kétséget nem szenved úgymond Daniell, hogy a' növényekre, melyek azon éghajlatokban nőnek, hova a' természettől eredetileg rendeltettek, a' sugárzás igen jótékonyan hat a' levelek' számára rendelt nedvesség lerakódása által, és csak gyenge, a' természetlen hely' zordon hőmérsékének mesterségesen kitett növényeket sért ezen rendkívüli hidegség.“ Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy a' magas fák mit sem szenvednek a' fagytól, míg a' föld' közelébbeni növények egészen tünkre tétetnek.

A' ködről. A' köd nem áll szükséges összeköttetésben a' harmat' lerakódásával, mivel ennél gyakran a' légkör, magán a' földszínen is, átlátszó. Sokszor azonban és sok okoknál fogva, melyek a' jelen meteorológiai tudásunkból eléggé ki nem fejthetők, a' harmat' lerakódása többé kevésbé sűrű s a' földszin felett nagyobb kisebb magasságra felemelkedő, látható gőztől vagyis ködtől kísértetik. Ez utóbbinak optikai sajátságai és a' légkörbeni lebegő ereje azt tanúsítják, hogy a' köd nem kemény részecskékből, hanem parányi, üres hólyagcsákból áll, melyek viszonyos lökés táladonnal birnak, mi által, legalább a' szokott körülmények között, a' hólyagcsák' cseppekké összerogyása akadályoztatik. Ezen hólyagcsák, mint az alkalmilag tapasztaltatott, gyakran szembetünő nagyságukak. Így látott *Saussure* alpesi utazásában hólyagcsákat ellebegni, melyeknek nagyobb átmérőjük volt, mint a' borsónak és buborékhejök megfoghatlan vékony vala. Mindazáltal meg kell vallanunk, hogy a' látható gőz' összetételéről igen különbözök a' vélemények.

Hogy a' köd' képződésének oka bizonyos fokig hasonló' a' harmat' alakulásaéhoz, kivüláglik az előbbinek

folyók 's más nagyobb víz tömegek feletti uralkodásából, kivált a' téli hónapokban. Ezen évszakban a' föld- és vízbőli hévsugárzás igen különböző; legnagyobb azonban a' különbség, midőn a' víz' hőmérséke 40° , keménységének legfőbb fokához, közelít. Akkor aztán a' víznek nappal és éjjel szinte egyenlő hőmérséke van, de a' földé nappal a' 40° -ot sokkal meghaladja, éjjel pedig igen is alája száll. Mivel a' víz többnyire alant fekszik, azért, ha a' föld' egyenetlensége miatt, vagy más okoknál fogva, a' szárazföld' sugárzásokozta hidegebb levegője összeeszelegyedik a' víz felettivel, a' nedvesség ez utóbbiban sűrűdik meg, úgy hogy köddé válik. Erre nézve különbözik kissé a' köd' képződése a' harmatétól, a' mennyiben annál, habár nem mindig, különbféle hőmérsékü légrések vegyülnek össze. Innen kiviláglik, mint látható, olly gyakran folyók és völgyek 's más vizes helyek felett a' köd. Ez utóbbi többnyire tiszta és hideg éjszakákon támad, borús időben pedig ritkán vagy soha sem, mivel a' légkör' ezen minősége éppen úgy hat a' ködre, mint a' harmat' képződésére. Kétkedni nem lehet, hogy a' köd fellegeként igen akadályozza a' sugárzást, 's a' hideget mérsékli. Ezen tekintetből a' köd igen fontos a' természet' gazdaságában. Növények, melyek alantabb nőnek, megoltalmaztatnak általa a' rögtön hideg' dúlása ellen, mely nemcsak az illy helyeken szabad hévsugárzás, sőt a' hideg' lég' leszállása miatt is a' szomszéd magasb rétegekből, mindenestre történnék.

Hasonlóan magyarázható a' nagy városok felett függő köd is. A' városi levegő, mely melegebb a' körülfekvő vidékénél, 's egyszersmind szinte a' megteléspontig nedvességgel van terhelve, hűvös időben, vagy a' saját melegségének elsugárzása, vagy a' szomszéd hideg légnek rögtön hozzáelegyede által meghidegszik, mi alatt a' felesleges nedvesség köddé sűrűdik meg.

A' magas sarki szélességek' ködei, kivált a' sark-tengerekéi, hasonlóan a' hévsugárzástól származnak. A' roppant, uszó jégtömegek feletti melegebb lég' meghűlése

egyenetlen eloszlását okozza a' hőmérséknek, 's ez által bizonyos évszakokban szakadatlan ködöt. Mindenkor igen jótékonyan enyhíti ez utóbbi a' hideg' szigorúságát, mivel a' nagy és rögtön hőmérsék változásokat mérsékli, mellyek különben az életműves életre igen ártékonyan hatnának.

Szagos köd is vétetett már észre, mi idegen testek' hozzáelegyedését tanúsítja. Ezen köd további szorgosabb vizsgálatokra vár.

(A' Book of science utáni németből.)

BENCZÚR JÁNOS.

XIII.

LEBEDIAS.

Constantinus Porphyrogenitus' Lebediása, ez a' *crux interpretum*, hol egykor magyarok laktak, újabb vitatások' tárgya lett, mióta *Hammer*, *Dankovszky*' nyomozásának alaptalanságát kimutatván, a' Volgán túl fekvő viatkai orosz tartományra utalt, hol körül belől kellett Lebediásnak is feküdni, honnan Const. Porphyr. szerint nyugatra és keletre indultak ki a' két részre szakadt magyarok.

Magyar literaturánk' egyik Nestora, *Fejér György*, *Hammer* újabb nézeteivel meg nem elégedve, a' régibb hypothesis, mely Lebediaszt európai déli Oroszországban kereste, legújabb illy czímű munkában: *Reflexiones in scriptores novos rerum veterum hungaricarum historico criticae. Budae*, 1839. pártolja; okait és kétségeit az újabb historico geographiai vélemény ellen rendre felhordván.

Új pálya nyílt fel tehát tudományos vitatkozásokra, a' min csak örvendenünk kell, mert azoknak következtetésében könnyebben fejlik ki az igazság, ha t. i. nemes fegyverekkel küzdünk az ellenvélemények ellen, mindig a' *dolgot* és csak magát a' *tárgy* *dolgát* tartván szemünk előtt.

Nem fogja tehát a' sok érdemű tudós író rossz neven venni tőlem, ha állításaitól eltérve, *Hammer*' véleményét pártolom mindaddig, míg azt jobb tudomány fel nem forgatja, mikor is ahhoz csatolni magát mindenkinek szent kötelessége.

1. §.

Constant. Porphyrogenitus úgy látszik, négy lakhelyet ad a' magyaroknak, mert egyszer így ír. „*Tudni*

kell, hogy kezdetben a' paczinákok *Atel és Jaik folyóvizek között laktak*, 's veleek szomszédok voltak a' magyarok és uzok¹⁾, ötven évvel ez előtt az uzok megegyezvén a' kozárokkal egyesült erővel megtámadták a' paczinákokat, kikergették lakjaikból, mellyeket máig is az uzok birnak. Az elszaladt paczinákok ide 's tova kóborolván magoknak uj lakföldet kerestek, 's elérvén azon helyre, hol most laknak, az ott talált turkokat megverték és onnan kiűzték, 's mint már mondva van 55 év óta birják e' földet. Egyébiránt a' hely nevét, hol a' turkok laktak, kiktől azt elvették a' paczinákok, az ott folyó vizektől veszi, mellyeknek nevei *Baruch, Kubu, Trullus, Brut, Seret.*“ (cap. 37.)

Másutt azt írja. „A' turk nemzet hajdan Khazaria mellett lakott Lebedias nevű földön, melly Lebedias nevű boebodtól vagy vezérektől neveztetett így el, boebod nevét a' tisztségtől kapta, mellyet viselt, mikép neveztettek a' tisztségben utána következők is. Lebediasban foly a' *Chydmas* viz, mellyet *Chyngilusnak* is neveznek. Mikor itt laktak nem neveztettek még turkoknak, hanem valami oknál fogva *Sabartoasphaloj* nevek volt. Hét nemzetségből állottak, sem nemzeti, sem idegen fejedelmök nem volt, hanem boebodjaik voltak, kik között első volt a' már említett *Lebedias*. Három évig laktak a' kozárokkal, ezeknek minden hadakozásaiban részt vévén. A' kozár khagán, vagy fejedelem nemes kozár leányt adott nőül Lebediasnak, a' turkok' első boebodjának, mivel azok vitézül katonáskodtak a' kozárokkal, 's maga Lebedias is híres vitéz volt, és jó nemből származott; azért házassítá pedeg öt kozár leánynyal össze, hogy magtalanul ne maradna, de nője még is gyermektelen lett. A' paczinákok pedig, kik *kankároknak* hivattak hajdan, fegyvert fogván a' kozárok ellen meggyőzettek, lakhelyüket elhagyni, 's *turkföldön* lakni voltak kénytelenek. Had támadván pedig a' turk és kankár nevű paczinákok között, a'

1) De adm. lmp. c. 37.

turk sereg megveretett, két részre oszlott, egyik keletre perzsiai részbe ment lakni, melly máig is a' turkok' régi Sabartoasphaloj néven nevezetik, a' másik fél nyugotra ment *Lebedias*' vezérsége alatt *Atelkuzu* nevű földre, mellyen most a' paczinákok laknak. Nehány év múlva megtámadták viszont a' paczinákok a' turkokat, őket Árpád fejedelmekkel üzőbe vették; a' megvert turkok új lakhelyt keresvén, nagy Moráviába mentek, elkergették annak lakosát, 's ott letelepedtek."

Harmadszor így ír. „Az a' hely, mellyet kezdetben elfoglaltak a' turkok az ott elfolyó víztől *Atel* és *kuzu-nak* nevezetik; hol most paczinákok laknak, kiktől elűzetvén onnan a' turkok, ezek telepedtek le ott, hol most laknak. E' helyen pedig némi régi emlékek találatnak, mellyek közül való Traján hídja Turkia' határszélein, és Belgrád három napi út messziségre a' hídtól, hol nagy Constantin császár' tornya van: ott van Sirmium is a' víz mentében Belgrádtól két napra, azután jő nagy Moravia, mellyet a' turkok elpusztítottak, 's mellynek fejedelme volt Splendoplok. Az Ister mellett ezek hát az emlékek és nevezetek. Túl azon mindenütt turkok laknak, a' keresztül folyó vizektől vagynak a' nevek, mellyek közt első *Times*, másik *Tutes*, harmadik *Morus*, negyedik *Krisus*, ötödik *Titsza*. Keletre a' turkoknak laknak a' bulgárok, kiket elválaszt az Ister, éjszakra szomszédok a' paczinákok, nyugotra a' frankok, délre a' krobátok“ (cap. 40.). Ugyan csak e' fejezetben írja azt is „hogy a' bulgarok összeszövetkezvén a' paczinákokkal rá rohantak a' magyarok' lakföldre, míg azok távol hadakozni voltak, 's a' hátra hagyott őrizetet részint leöldösték, részint elkergették. A' hadból visszatért turkok látván az elpusztult földet, azon helyre mentek lakni, hol most is laknak, azon helyre t. i. mellyről fölebb mondva volt, hogy vizeiről vette nevét."

2. §.

Hogy Const. Porphy. előadása a' paczinák és turk

dolgokról homályos, Katona már megjegyzette¹⁾, őt magát magával is nehéz megegyeztetni, még nehezebb Anonymussal. Neveli az előadás' homályosságát a' leirók' gondatlansága is; miért egyik tudós így, másik máskép javítá a' textust, mint önbelátásuk hozta magával. Így némelyek *Μαζαρ* helyett *χαζαρ*-t (Dankovszky), Atelkuzu helyett *Atelt* és *uzut* (Hammer), három év helyett kétszáz hármát (Thunmann, Engel) akarnak olvasni. Pray háromszor vereti meg paczinákok által a' magyarokat, Katona kétszer, egyiknek Lebedias a' kharkowvi kormány megyében, másiknak Podaliában, harmadiknak *Kuban* folyóvíz mellett feküdt, szóval annyi az ellenmondás Const. Porphyrogénitushoz nézve, hogy a' felett vitatkozni nem esik idejekorán túl. Maga a' nagy érdemű szerző is a' megszakasztott *Atel et Cuzu* írást roszalja, 's *Atelkuzut* kíván olvasatni, hogy az *vizközi* földet jelentsen²⁾.

3. §.

Lássuk még is mit lehet Const. Porphyrogenitushól erőltetés nélkül mint bizonyost kihozni. Annyi világos, hogy ő magyarokat négy, vagy a' keletre költöztötteket is ide értve, öt helyen laktat, ugymint túl a' Volgán, Lebediasban, Atelkuzuban, nagy Moráviában, vagy a' mostani hazájokban, és Perzsia felé keletre. Volgántuli lakföldekről semmi bizonyost nem ír, mert hogy uzokat és magyarokat tesz szomszédul a' Volga és Jaik közt lakott paczinákoknak, abból elhatározottan a' helyfekvés ki nem jő; hogy ha pedig a' *kozár* olvasás állana meg *mazar* helyett, úgy többé az idézett helynek semmi rávitele nem lenne a' magyarokra. De szerencsénkre azok, kik *kozár*

1) Historia critica Ducum, p. 115. „Si tanta difficultas est in Porphyrogenito secum ipso conciliando, mirandum non esse, si *quaedam* difficultates appareant in eodem cum Anonymo conciliando:“ p. 129. írhatta volna *quaedam*, helyett *maiores*.

2) Reflexiones in scriptores novos etc. p. 16.

olvasást sürgetnek valami tetemes okot állítások' mentségére fel nem hoznak, mert a' mit Dankovszky állit, hogy mikor a' paczinákokat Const. Porphy. Volga 's Jaik közt laktatja, a' magyarok már onnan kiköltöztek a' Duna és Tanais közé, nem ok, hanem csak vélemény, mellynek ugy létét előbb meg kellene bizonyítani, hogy az olvasás megváltoztathassék, sőt abban az esetben is, ha ugy volna a' dolog bizonyosan még nem lehetne törteni, mert a' magyarok' egy része hátra maradt, mellynek ivadékát frater Julian fel is találta a' Volga mellett, velek beszélt és társalkodott is a' XIII. században. Mit jelent a' *magyar, magyar, madschar, mazar* szó, nem ide tartozik azt most vitatni, elég az hozzá, hogy az régi keleti név, melly Polyænus és Arrian görög írókban is előjő, tehát Const. Porphy. előtt is e' nevezet nem lehetett ismeretlen; Abulghaziban pedig nem egyszer, hanem kétszer is elő fordul ¹⁾, tehát critikai szabályoknál fogva nem törölhetjük ki Const. Porphyrogenitusból e' nemzeti nevet, mellynek helyes voltát egyéb historiai körülmények különben is igazolják, hogy t. i. *mazar* nevü nép valóban is lakott a' Volgán tuli földeken, hol Const. Porphy. azt az uzok' és paczinákok' szomszédságában megemlíti.

Ha tehát meg kell az olvasásnak állani, a' minthogy a' tudósok' nagyobb része azt el is fogadta, úgy Const. Porphyrogenitussal tisztában vagyunk annyira, hogy ő is a' magyarokat Volgánál, vagy azon túl laktatja, mert mint már érintve van, a' hely fekvést elhatározottan le nem írta, 's a' critica dolga e' hiányt úgy a' mint lehet, más historiai adatokból kipótolni.

4. §.

Ugyan Const. Porphy. azt írja a' magyarokról, hogy

1) Histoire Genealogique des Tatars. traduite du Manuscript Tartare d'Abulgasi Bayadur Chan. à Leyde, 1726. p. 45. *Madschar* p. 484. *Madsar*, így híták egyik fiját Scheyban khánnak.

azok *hajdan* a' kozárok' szomszédságában laktak *Lebediásban*, mely nevét Lebediás vezértől vette, hol *Khidmas*, más néven *Chyngilos* viz foly el. Itt is elhatározottan nincs a' föld leírva, melyet kelljen Lebediás alatt érteni, itt is csak annyit mond, mint mikor másutt írja, hogy a' magyarok a' paczinákok' szomszédságában laktak, kik kezdetben Volga és Jaik közt tanyásztak; itt kozárokat, ott paczinákokat ad szomszédoknak, itt *hajdan* amott *kezdetben*; tehát semmi időpontot meg nem határozó kifejezésekkel él: csak az egy *Khidmas* viz megemlítésével látszik valamivel tisztábban irni Lebediás' fekvéséről; de csak *látszik*, mert a' criticának elég dolgot adott annak kitisztázására, hol volt hát Lebedias? 's hol folyt a' *Khidmas* viz? a' mint az egymástól eltérő vélemények is igazolják e' lakföld' határozatlan leírását.

Azt gondolhatnók ugyan, hogy Const. Porphy. más idő számi rendszeréből a' *hajdan* és *kezdetben* kifejezésnek bizonyos értelmet adhatni, igen ha az író' időszámi rendszere minden kétség ellen ki volna már viva, de épen az a' bökkenő, hogy egyik homályt a' másikból kell magyarázni, mert a' textus maga magának ellenmond, 's a' leírók' gondatlansága zavarba hozott mindent, p. o. a' 37. fejezetben ez áll, hogy ötven évvel azelőtt, hogy Const. Porphy. megírta a' dolgot, kergettettek el a' paczinákok uzok és kozárok által a' Jaik mellől, 's még is mindjárt alább 55. év időt mond, mióta azok Atelkuzuban laknak.

Katona eleget próbálta Const. Porphyrogenitust meg egyeztetni önmagával, Anonymussal, a' fuldai és metzi annalisokkal, 's végre is csak oda tért, hogy az 50. évet hibás leírásnak vallja, (vitium esse numerum, p. 114.) 's prolegomenaiban megállított elveihez ragaszkodva, hogy t. i. Const. Porph. említett munkáját 949. 950. 951 években írta, a' 37. fejezet' írását 950. teszi, miből leszám-

lálván 55. évet, 895. esnék a' magyaroknak Atelkuzuból elüzése a' paczinákok által ¹⁾).

Hason időszám hiba lehet a' 38. fejezetben is, hol három évig laktatja a' magyarokat kozárok mellett. Thunmann azért akar 203. évet olvasni, mert a' leirók az σ betiükkel kitett időszámot (=203) három évre kurtíták meg, a' sigma betiüt kihagyván a' leiráskor ²⁾). Pártolja ez olvasást Engel is, 's ha a' kozár néppel való huzamos viszonyaikra tekintünk, nem is alaptalan e' javítás; mert három évre szorítani barátkozásukat a' rokon kozárokkal, ok nélküli dolog, midőn a' történt dolgok és egyéb körülmények ellenkezőt javasolnak.

Maga Const. Porphy. írja, hogy a' kozárok jól éltek a' magyarokkal, ezek amazoknak mindennemű hadakozásaikban részt vettek, Lebedias vezérek kozárok közé házasodott, jó tanácsadással segéte őket a' kozár fejedelem, követségeket váltottak egymással, mellyeknek közvetkezésében Árpádot fejeknek választották, 's őt kozár szokás szerint paizson felemelték, mert addig tulajdon fejedelmek nem is volt. Azt is írja Const. Porphy. hogy kozár faju kabar csoportok szövetkeztek össze a' magyarokkal, tehát három év nyilván rövid idő e' legszorosabb ismeretséget mutató jelenetekre, mert szokásokat felvenni, előbbi igazgatás módjokat megváltoztatni, olly könnyen és hamar nem lehet, kivált ha a' magyarok' függetlenségre hajlásokat gondolóra vesszük. Sok ideig kellett nekik kozárok' társaságában élni, nyelveket szokásaikat el kelle tanulniok, mert illy kölcsönös belső harmonia különbön lábra nem állott volna. Const. Porphy. sphynx módjára, tarkabarka nevekbe burkolta mind a' lakföldröket, mind a' személyeket, maga már a' *Lebedias* név aenigma, mint Árpád fiaí nevei *Liutinka*, *Tarkatz*, *Jelech*, *Intotzas*, *Zaltas*, mlnt a' *Phalitzim* ki Const.

1) Hist. crit. Ducum. p. 168.

2) Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipzig, 1774. p. 134.

Porphyr. idejében igazgatta a' magyarokat, illy neveket hiában keresünk magyar krónikáinkban, pedig honnan magyarazzuk, ha nyomára sem akadunk a' neveknek, kivéve *Zoltánt*, melly hihetőleg a' Const. Porphyr. *Zaltása*. Anonymus' *Eleudét* akarják ugyan némellyek előbb *Elővédnek* átformálni, hogy így abból a' *Lebediás* név kikereketjék, de ez is legfőlebb gyenge gyanítás, nem bizonyosság, mit maga Katona is átlátott ¹⁾, 's aztán ha Eleudből Lebediast csinálunk, úgy minden görög városokat, mellyeknek ez a' nevek, még az arab *Lebid* nevet is magyarrá tehetjük ²⁾, de így aztán nem historiát, hanem mesét fogunk írni, mint Pázmándy, ki a' *Lebedos* város nevét *lepedősre* keresztelte.

5. §.

A' tudós szerzőnek is már egyik gyámoka Lebediás tartománynak Európába áttételére az, hogy *Lebedin* vagy *Lebedjan* orosz helység és *Jugul* folyóvíz a' jekaterinoslavi kormány megyében feltaláltatnak, mellynek határai éjszakra Kiow, nyugotra lengyel, keletre donkozák föld, délre Tauria. De inkább hihető, hogy az orosz helység az orosz *Ljubedtől* vette nevét, Kiow város' építője hugától, vagy pedig a' *Ljubed* víztől, melly épen a' kérdéses

1) „Sunt quidem haec conjecturae duntaxat, ex quibus tamquam ex plane compertis ad liquidum perducere nonnum quidquam possit.“ Hist. crit. Ducum. p. 114.

2) Kis Ázsiában *Lebedos* görög város, mellynek neve Van Dale-ben *ΑΕΒΕΛΙΟΙΣ* jó elő az emlék felírásokban, 's a' Lebediás vagy Lebedivs nevet egészen visszaadja, e' város perlekedett Mykaléval, 's a' pert ellátta a' Panjonium, vagy is a' 12 joniai görög város' gyülekezete. Van-Dale (Antonii) Dissertationes IX. Antiquitatibus quin et Marmoribus cum Romanis tum Graecis inservientes. Amstelodami, 1702. p. 394. E' város görög szép ezüst-pénzeiről írtak Eckhel, és Brönstedt. Boeotiában is volt hason nevű *Lebadea* helység, hol Trophonius' barlangja volt (Philostratus in vita Apollonii. VIII. 19.).

Dnieperbe (=Uzu, Hammer javítása szerint) szakad a' kérdéses helyen, mintsem hogy a' magyar Lebedias adta volna a' helynek nevét, ha ugyan csak volt illy nevű vezérünk ¹⁾. De továbbá a' turk kumánoknak is volt *Lebadha* városok Krimában, melyet a' nubiai geographus említ ²⁾. Tisztába kellene hát még elébb azt is hozni, hogy Const. Porphyrogenitusban a' *Lebedias* név görög, orosz, turk, vagy magyar szó, vajjon nem egy osztályba tartozik-e a' *Boebod* és *Aspron* szókkal, miként nevezi *Ssar-kel* kozár várost a' Tanais mellett, (*Σαρκελ Ασπρον οσπιτιον* c. 42.) melly új görög nyelvben fehért jelent, mikép nevezik ma is a' görögök kis Armeniát, a' fehér berbécsei turkok' egykori birtokát ³⁾, és így az új görög nyelvben nem lehetne-e a' *Lebedias* névnek is valami biztosabb magyarázatát nyerni az eddigieknél, mellyek csak erőltettek?

Az *Ingul* víz neven sincs mit építeni, mert egy az, hogy Const. Porphy. a' mai Ingul vizet, melly a' Bogha szakad nyilván megkülönbözteti a' Khidmas víztől, (c. 42. *Συγγούλ Βογού*) mellyet Lebediásban folytat el, tehát a' kettőt egynek nem lehet venni; más az, hogy az Ingul nevezet turk nyelvre mutat, mint azt Hammer és Köppen eléggé kimutatták ⁴⁾.

1) Nestor előadja Ljubed' történeteit, 's Ljubed vizről a' Kiow város' építéséről Tappe, Geschichte Russlands. Leipzig, 1828. I. Th. p. 83.

2) Jahrbücher der Literatur. LXV. Band. p. 11. 's a' slobodi Ukrániában van *Lebedin* kozák telep a' XVII. századból Lehrberg, Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands. Petersburg, 1816. p. 435.

3) Herbelot idejében legalább így volt a' dolog, mert ő írja, hogy a' török *Ak koinlu* neve kis Armeniának új görög nyelvben *Aspro probatadae*, mint nevezik a' görögök a' tartományt. Bibl. orient. T. I. p. 121. sőt maga Const. Porphy. is így magyarázza az *Aspron* szót „Prima urbs quae Paczinacitis *Aspron* sive Alba dicitur, quod e saxo albicante constructa sit.“ Reflexiones in scriptor. novos. p. 13.

4) Évkönyvek. III. kötet. 135. I. Pontus éjszaknyugoti ol-

Valamint a' Dniepernek *Uzu* neve, ugy az *Ingul* nevezet is egy forrásra mutatnak, t. i. a' paczinákok adták mind a' két víznek a' nevet, kik Const. Porphyr. tanúsága szerint 55. évvel már az előtt hogy ő irt, elfoglalták a' Bog, Ingul, Dnieper, Dniester vizek melletti földeket, és így a' nevezet ismeretlen sem lehetett előtte; mert fél százados lakosai lévén a' földnek, ez idő alatt a' nevezetek is megöröklöttek. De különben is Const. Porphyr. ismét maga írja, hogy délre a' paczinákoknak Bulgaria esett, 's egész Ssarkelig minden föld Paczinakia volt, 's Chersonnál is, vagy Krimia nyugoti részében határosok voltak velek a' kománok, kikkel ugymint a' Chersonitákkal kereskedtek is. Éjszokról sláv és orosz kereskedők Novgorod, Mohilew, Tschernigow várakból Kiowon keresztül a' paczinákok' földén mentek át a' Dunáig, hol átkelven a' bulgarok mellett Dnieper és a' fekete tenger vizein Konstantinápolyba kereskedtek (cap. 42.); tehát kereskedői uton is az új geographiai nevezetek elhathattak a' görög fővárosba, 's miután az Ingul vizet maga Const. Porphyr. megkülönbözteti a' Khidmastól, Lebediasnak is másutt kellett feküdni és nem ott, hol az *Ingul* vagy *Syngul*, *Bog*, *Hybul*, *Kuphis*, *Dniester* 's *Dnieper* vizek folynak, mellyeket nevek szerint említ meg a' Tanais és Duna közt eső földön.

6, §.

Hogy már Hammer' tapogatódzása a' Volgán túli viatkai földön, hol a' Khidmas ma *Kilmas* viz foly el, nem minden alap nélküli a' főlebb mondottakból is némileg kö-

- dalán a' *Teligul* viz, vagy *Deligul*, mint Buditschew' földképén áll a' fekete tenger felett, a' turk *deli* és *Göl* (= viz) szókból. Az Araltón tul is van *Deligul* folyóvíz = sebes, v. rohanó viz, Pliniusban amannak neve *Rhode*, hihetőleg egy értelmű a' *ῥόδανος* névvel mit a' görög szótárok valde rapidus-sal magyaráznak. Jahrb. der Liter. XX. B. p. 283. 284. Klaproth, Asia Polyglatta. p. 273.

vetkezik, mert más az Ingul, más a' Khidmás viz. Azt veti ugyan a' tudós szerző Hammer' állításának ellenébe, hogy a' *Kilmas* viz' neve hitelesebb földleiróknál *Kliasmának* iratik; de ez olly csekély különbség, hogy az által az új nézet még koránt sincs felforgatva; mert némelly földképen valósággal *Kilmas* viz áll, 's nem *Kliasma*, más az, hogy itt mindent a' kimondás határoz el, a' mit helyben kellene megtudnunk, mert egy szónak különböző kiejtései vagynak, nálunk épen úgy, mint másutt. A' *Kilmas* és *Kliasma* bizonyosan csak tájkimondási különbség, 's magánhangban gyakran felolvadnak a' két consonans végű szók.

Rhytschkow a' tájon, hol az *Ik* nevű kis patak Kámába szakad (ma is *Ika* patak, és *Ikafulva* három széken) Ufától nem meszi említ *Tirma* és *Kalmas* tatár falukat: ez utolsó nevezet ¹⁾ ismét a' *Kilmas* és *Kliasma* formák' harmadik módosítása; miért is a' *Kilmas* formán nincs mit fennakadni.

Több erő mutatkozik azon ellenvetésben, hogy Const. Porphy. nem nagy betűkkel irt, hanem aprókkal, tehát az *λ* nehezen irathatott *ϑ*-nek, azonban ez sem eldöntő ok; mert hogy a' leirók hibákat követtek el a' textusban kétséget sem szenved, maga a' tudós szerző is elismeri azt, midőn a' megszakasztott *Atelkuzu* irást gyanusnak adja ki; itt is hát a' hiba könnyen megeshetett, mert a' görög kis *d* betű lefelé fordítva majd azon formájú mint az *l* betű, de a' mellett ezer meg ezer példa van a' régi variánsokban minden íróknál, hol egészen ellenkező testalkatu betűk a' sebes leírásban összezavartattak; többek között az *m* és *t* betűk' felcserélését Dionban említem meg, hol egy igen fontos helyet épen a' tudós Hammer

1) Der ugrische Volksstamm von Ferd. Müller. Berlin, 1837. I. B. p. 37. két Rhytschkow volt, egyik Iwanovits Péter status tanácsnok, másik Miklós ennek fia, kapitány, amannak Büsching' geographiai Magazinjában (Halle, 1767. VII. Theil) jelent meg utazása, ez utolsónak külön Leipzig, 1774. utazott ez 1769—1771.

czáfolhatatlanul meg igazított ¹⁾. Aztán kérdés még az is, hogy a' *Khidmast* mint tulajdon nevet nem nagy betűkkel jelelte-e ki az író, mikor a' nehézség magától eloszlanék? Hogy uncialis betűkkel írt görög kéziratok, vannak, a' nélkül is tudva van.

Khidmast Chingylosnak (*χινγγυλος*) ts nevezi Const. Porphy. ez ismét turk nevezet görög *os* végezettel. Az Ural vagy Jaik folyó viz' turk tatár neve ma is *Saigol*, melly a' görök *Συγγούλ* = Syngoul leírást vissza játsza, a' mi ismét újabb erősséget ad az Ingul vagy Syngul viz' paczinákok által lett elneveztetésére ²⁾; kérdés még az is, vajjon Const. Porphy. nem a' Jaik vizet akarta-e értetni a' *Chingylos* néven? félreértés, rosz kimondás nem okozták-e nála a' megtévedést? kivált olly időben mikor csekély geographiai ismeretek volt a' görögöknek Ural földéről, mellynek fele részét, u. m. az éjszakit az oroszok magok is alig ismerik még maiglan is, mint Müller Ferd. írja. Az is meglehet, hogy rosz értesítés' következtében vette Const. Porphy. a' Kilmas és Saigol (Jaik) vizeket egynek, 's a' textusban itt is javítani, és Chingoul helyett Syngoult kell olvasni. Hogy Const. Porphy. idejében már turk fajú népek törtek át az urali kapun, Klaproth, Remusat és Müller kimutatták, sőt a' regibb görög írók szerint már (Menander és Theophylactus) a' VI. száz-

1) Jahrbücher der Liter. IX. Band. 'p. 43. et seq.

2) Müller, der Ugrische Volksstam. p. 38. Figyelem' gerjesztésül érintem meg, hogy a' *Khidmas* vizen lehetne még a' kirgis földön folyt, de már kiszáradt *Dimas* vize is érteni, mellyről Lewschine legújabb orosz utazó írja. Le *Dimas et Bascatis* (Bascatir?) *fleuves indiqués par Ptolémée ont cessé de couler*. A' kobori kirgisek' tanyáit éjszakra Irtisch' balpartjáig-Uraltol-Orem Lurgig délre a' 42 fokig, teszi hol már Kaspium' partjánál a' turkománok szomszédok (France Literaire. 1835. p. 315. Avril) Ammianus Marcellin is említi a' *Dimas* vizet *Araxatessel* együtt, (Oxus) de Tanaisnak is volt ez a' neve, ugymint Orxantes v. Jaxartes, mint Arrian írja. Hallingnál Geschichte der Skythen I. Th. p. 93. 94.

zadban hatalmok alá keríték az ogor népet Volgánál a' turk khagánok, 's alkalmasint ez idő óta kezdődött a' turk nyelvkeverék azon földeken, miért a' kozárok és bulgárok is turk név alatt jönnek elő a' byzantiumi írókban, és nem csak egyes szók, hanem szokások is átszúsztak a' finnogor fāju népek közé ¹⁾). Maga Const. Porphy. az uzo-
kat és paczinákokat Volga és Jaik közt laktatja már a' IX. században, hogy az utolsók nem rokonok a' magyarokkal, mint a' tudós szerző hiszi, az egy *kankar* szóból gyanítva, értekező úgy véli eléggé kimutatá a' keleti nyelvekről irt értekezésében, mert ha szinte a' *kankar* név magyar szó volna is, és vitézséget jelentene; mit azonban illy értelemben fel nem lelünk szótárainkban, magában ez az egy szó úgy sem döntené el a' dolgot; midőn másfelől tudjuk, hogy a' paczinákok kezdettől fogva végig halálos ellenségeik voltak a' magyaroknak, kiket lakhelyeikből két vagy három izben is kiűztek, elhallgatván az orientalisták' egyező értelmét a' paczinákok' turk eredetéről, és hogy ma is a' *kankar* vagy *kankli* nevű néposztály nem a' *finnus*, hanem a' valóságos turk nemzet' egyik osztályában feltalálható ²⁾), midőn más felől a' magyar *kankar* szónak egész más jelentését szótárok után már kimutattam.

1) A' mit Ma-touan-lin chinai történet író a' toukiouei (= turk) népről ír, hogy mikor új fejedelmet választanak, nyakát megszorítják, 's mikor már fuladni kezd, megoldják a' görcsöt, 's megkérdik meddig uralkodik, a' mit akkor zavarodva mond, uralkodása ideje menyiségének jeléül veszik. E' szokás Ibn Haukal szerint meg volt a' kozároknál is. The oriental Geograph. of Ebn Haukal, translated by William Ouseley. p. 189. és Abel Remusat Recherches sur les langues Tartares. T. I. p. 316.

2) Asia Poliglotta p. 217—219.

XIV.

A' RÉGI GÖRÖG ÉS RÓMAI

CLASSICUSOK' ÉRDEKESSÉGE.

A' mostani magyar írók legnagyobb részint az újabb művelt nemzetek' literaturáinak nevendékei; azokat szeretik meg legelőbb, az azokkal szorosabb ismerkedésre fordítanak legnagyobb szorgalmat, azokból választanak magoknak példányokat a' követésre. Különösen ifjabb írótar-saink a' német, franczia, angol és olasz nyelvek' tanulására nagy buzgósággal adják magokat, 's az azokon írt, kivált új munkákat serényen olvassák, fordítják, utánó-zák, 's olly kutfőknek nézik, melyekből mind a' tudomá-ny, mind a' józtlés legbiztosabban meríthetetik.

Minden értelmesebb' ítélete megegyezik már ma abban, hogy a' természet' bővebb vizsgálata által szerzett tapasztalások, a' társasági állapotok' ezer meg ezer változási-ból vett tanuságok, a' nemzetek közötti közlekedés' meg-sokasult utjai, megkönnyebbült módjai, az ipar' és keres-ke-dés' bámulást érdemlő előmenetelei sok homályt, mely hajdan az igazságokat fűdte, az újabb időben eloszlatá-nak 's az ismeretek' tárát sok becses kincsekkel gazda-gíták. Azt is mindenenek megvallják, hogy az utóbbi 3. vagy 4. században mind a' lángész, mind a' tudósság szültek olly remekeket, melyek a' régi görögökével 's rómaiakéival a' dicsőségben már osztoznak, 's a' halha-tatlanságban is bizonyosan fognak osztozni. A' tudomá-nyos munkák' és művészetek' becsét, mint a' borét, ósá-gok szerint szabni, 's a' tudós régiséget az újkor' alázá-sával magasztalni 's dicsőíteni, már régen megszűnt ural-kodó divat lenni.

Nekem sincs eszemben íróinknak az újabb literatúrákkal barátkozását általán fogva gáncsolni. Hogyhogy gáncsolhatnám általán fogva? Én magam is az új idő' fia vagyok; bennem is korán meggyökerezett annak szeretete, mert az adott fiatal koromtól fogva legtöbb szellemi táplálékot; engem is bájolnak a' korunkbeli 's az ezt megelőzőtt korokbeli elmék' olyan virági, melyek a' hajdani Hellász- és Látiuméival a' szépségben vetélkednek; 's ha nemzeti literatúrának még eddig, fájdalom! sovány mezején teremnek, akkor, akármelly részen, akármelly nemben 's akármelly díszes alakban keljenek ki, a' legszivesebb hálával fogadom őket, 's lelkemnek egész erejével gyönyörködöm benne.

Azonban sokan nem csak szeretik az új literatúrákat, hanem a' régiek elmellőzésével, megvetésével, sőt alázásával szeretik. Az idők régen elmúltak, melyekben a' régi görög és római classicusok, miután halhatatlan munkáikkal a' középkor' homályát elosztatván, 's a' szellemi világban példátlan mozgalmakat támasztván minden műveltebbek' hajlandóságának, tiszteletének 's csudálkozásának tárgyaivá lettek, a' tudósok' szobáiban, a' hadvezérek' sátoraiiban, az országok' kormányzóinak cabinetjeikben szenvedélyesen olvastattak, 's még a' szépek által is kellemes társalkodók gyanánt nézettek. Legelőbb a' vallásbeli villongások 's a' harmincz esztendei háború okozának irántok némelyeknél lágymelegséget, másoknál hidegséget. Még többet ártta nekik az a' szerencsétlen perlekedés, melyre a' 17. század vége felé Perraultnak egy munkája adott alkalmat, 's melyben a' tudósok egyfelől mellett, másfelől ellenek nagy tüzzel harcoltak. A' 18. század közepe táján pedig a' francia literatúrának elterjedése 's a' francia nyelvnek mindenfelé uralkodásra jutása tekinteteket sokaknál egészen elnyomta. Az ekkor tonuszt adó szép elmék, jól látván mely hasznát vehetik az olvasó közönség' tudatlanságának, a' régieknek 's az azokkal foglalatoskodóknak megvetését sokaknál, kik a' faradságos tanulást restelték, divathá hozák. Ettől fogva,

ha szintén a' régi literatura minden mivel nemzetek legjelesebb tagjai között a' gúnynak és csufolásnak daczára folyvást sok buzgó tisztelőket számlált is, csak ugyan a' tudósok' különféle osztályaiban talált sok ellenséget, 's a' legujabb mindent kérdésbe és kétségbe tevő időben talán többet, mint azelőtt akár mikor. Ezek ellen kiknek tanitmányai 's példái nálunk is könnyen ártalmasak lehetnének, nem tartom sem szükségtelennek, sem ezen tisztas társaságban, melynek egyik főczélja a' tudományosságunk nyelvünkön előmozdítása, illetlennek, néhány észrevételeket tenni.

Előre megjegyzem, hogy a' classicusokon nem csak a' római, hanem a' görög legjobb régi írókat, 's a' régi literatúrán hasonlóképen nem csak a' romait, hanem a' görögöt is értem. Tudva vagyom ugyan, hogy a' római nyelv és literatura plántálta által a' régi műveltséget az új nemzetek közé, az segített az europai világnak új alapot adni, az gyakorlott az europai újabb nyelvek kimivelésére legnagyobb befolyást, 's az szolgált sokáig 's szolgál részről még ma is a' tudósok egymással közlekedésének igen hasznos eszközéül. Tudva vagyom, hogy valamint a' görög nyelvnek 's literatúrájának a' nyugati Európában feléledése előtt már voltak' Dánték és Petrárkák, úgy az óta annak ismerése nélkül is sok nagy műveltségű férfiak ékesítették 's ékesítik a' tudós világot; következőképen' bizonyosan ma is nagy mértékű műveltségre 's tudományosságra lehet a' görög nyelv nélkül csupán a' római classicusok szorgalmas használata által is szert tenni. Mindazáltal tagadhatlan, hogy a' tudós régiségnek 's régi literatúrának szebb felét a' görög teszi, mert ez a' romainál eredetibb, sokkal gazdagabb, 's mindenben tökéletesebb, következőképen emezzel összekapcsolva több mind kétszeres nyereséget és hasznót ad.

A' régi classicusok legrosszabb indulatu ellenségei közé tartoznak azok, kik egyfelől miattok a' keresztény hitet vagy legalább az az iránt megkívántató buzgóságot veszedelemben forogni állítják, másfelől a' fejedelmeket

azzal ejesztik, hogy azoknak kedvelői a' régi szabad köz-társaságok' csudálására szokván, a' fenálló törvényes pol-gári rendszerek ellen idegenkedést színek be. Az illye-neket hallgatással elmellőzhetőnek tartom, részint, mí-vel a' böles kormányok a' régieknek most is híven pár-tokat fogják 's következőleg ezen vádok hitelt 's észreve-hető befolyást náluk nem találtak, részint mivel jeles tu-dósok 's ezek között különösen a' bajor királyi belső titkos tanácsos Roth, és ugyan bajor királyi udvari tanácsos Thiersch több mint három századok bizonyágtételéből vi-lágosan megmutatták, hogy a' régi görög és romai clas-sicusok leghuzgóbb kedvelői között a' keresztény vallás-nak buzgó tisztelője sok, ellensége egy sem találtatik, és hogy az ujitási viszketegségek koránt sem az Athene' 's Roma' polgári alkotmányaihoz ragaszkodásból, hanem egészen más okokból származtak.

Figyelemre méltóbbak azok, kik abban ugyan meg-egyeznek, hogy a' mai tudósoknak, az újabb nemzetek műveltségének mennél tökélyesebb ismérte mellett, nem árt azon eruditióban is jártasoknak lenni, melyet a' régi classicusok szeretete szükségese tesz, 's mely nem csak minden tudományos vizsgálatokra 's minden művészségekre, hanem a' mai társasági élet' képzésére is az utóbbi századokban nagy befolyásu volt 's még most is nagy be-folyásu; mindazáltal ezen jártosságot nem igen szüksé-gesnek sőt el is maradhatónak tartják. Ezek közül né-melleyek a' mult század' második felében támadott magá-ban nagyon dicséretes philanthropinizmus' szerencsétlen tévedését követvén azt vitatják, hogy a' régi nyelveknek az iskolában tanítása a' nevendékeket szerfelett kinozza, megerőtetli, elcsüggeszti, 's a' polgári életre tartozó is-méretek' tanulásában nagyon gátolja. Mások abban a' vé-leményben vagynak, hogy az újabb művelt nemzetek' li-teraturái olly tökélyre emelkedtek, melyben nem csak, mint csecsemőségből kilépett gyermekek, a' régiek anyai és dajkai teje nélkül nem szükölködnek, hanem mint tu-torság alul kinőtt fiatalok, azoknak felvigyázására sem

szorulnak, vagy más szókkal, a' kimiveltetni kívánó osztályok azok nélkül is elegendőképen kimiveltethetnek.

Az elsőbb rendbelieket már az előbbi idők tapasztalási is eléggé meggyőzhetnék, hogy a' régiekkel foglaltoskodtató tanítási mód, sem az elmét el nem tompítja, sem a' polgári életre tartozó ismeretek iránt érzéketlenséget vagy azokban tudatlanságot nem szül. Azon nagy férfiak közül, kiknek a' világ az újabb időkben felvilágosodását köszöni, a' régi literaturát sokan forrón szerették, némelyek virágoztatni is segítették, 's egy sem, vagy csak nem egy sem mutatta magát ellenségének; 's a' görög és romai regiség' legnagyobb buvári közül is némelyek méltán a' nagy emberek közé számíltathatnak. Hugo Grotiusnak, Newtonnak, Leibnitznak, e' tagadhatatlanul nagy embereknek (hogy többeket ne említsek) e' részbeli érdemeik is eléggé tudva vagynak, valamint az is, hogy Erasmus, Casaubonus, Voss, Gerhard és Izsak, Lipsius Justus, Faber Tanaquil, Bentley 's több hozzájuk hasonló régiségi literátorok magokat sok oldalú műveltséggel sok compilátorok 's compilátorság által híresekké lettek felett, nagyon dícséretesen megkülönböztették.

Azt is meg kell gondolni, hogy a' polgári életre tartozó úgy nevezett reális ismeretek, ha bár nagyon szükségeseek is, a' tudományos nevelésben nem a' legfontosabbak. A' polgári élet is csak úgy gyarapodhatik 's úgy boldogulhat igazán, ha szellemi kimivelés által mind az eszközöltetik, valami az igaz emberiséghez a' humanitáshoz tartozik; a' mit lehetetlen eszközölni, ha minden tudásnál csak a' közvetlenül hasznost akarjuk tárgyaztatni. A' szellemi minden oldalú kimiveltetésnek pedig nem lehet iskolája, mint a' régi literaturának okos tanulása, melly mind az emlékező mind a' képzelő mind az ítélő tehetséget, mind az elmét mind az izlést a' grammatica, hermeneutica 's critica által legezéltírányosabban tökéletesíti.

Igaz hogy a' régi literatura' tanulása sokkal több nehézségekkel van összekötvetve, mint az újabbaké; de éppen azért annak még nagyobb becsét kell tulajdonítani.

Valamint a' testnek úgy a' léleknek ereje is gyakorlás és nehézségekkel küzködés által serkentetik fel, tartatik ébren 's neveltetik legfoganatosabban. Az iskolai tanítás a' nevendékek minden lelkitehetségeinek gyakorlása 's a' lélek gymnaszticája tartozik lenni. A' palaesztrában nem a' fák alatti sétálás, 's a' küzdők 's versenyzők' nézése, vagy a' küzds és versenyzés szabályainak csupa tanulása, hanem a' küzdsnek és versenyzésnek próbálása és gyakorlása nevelt győzedelmeseket. Hasonlóképen van a' dolog a' szellemi palaesztrában is; ott is az akadályokkal harczolás 's viaskodás által kell tökélyre törekedni. Erre semmi sem ad annyi alkalmat, mint a' régi nyelvek és classica munkák okos tanítása; hol minden nyomon új meg új nehezség gyakorolja a' lelkitehetségeket. Ki fiatal korában a' tudományok mezején csak játszik, 's csak azoknak virágiban gyönyörködik, vagy a' mi csak nem annyit tesz, csupán az újabb szép literatúrákkal mulatoz; az idejét ugyan kellemesen tölti, képzelődését élénk teszi 's talán a' könnyű munkák olvasása által, könnyű munkák utánzására is hevitetik; de tudományos kimiveltezésre nézve nem egyebet nyer, hanem azt, hogy lelke elpuhul az erőkedést 's erőhatást kívánó dolgozástól irtózik, 's talán hitvány munkák' irkálójává vagy romlott ízű bírálójává lesz. Ellenben a' régi classicusokkal korán megismerkedés és barátkozás a' lelket egészségessé, erőssé, 's széppé teszi. Hol ellenkezőt visz véghez, hol a' tanulóknak unalmat 's gyötrelmet okoz, 's a' lelkitehetségek' kifejlését akadályoztatja; ott bizonyosan a' tanítási módszert kell kárhozatni, melly ha hibás, minden tárgynál kárt tesz 's annál nagyobb, ha maga a' tárgy kárpótlást nem ad. Ha a' tanító jól ért dolgához 's szükséges ügyességgel bír; ha a' gyakoroltatásban az illő határokon túl nem megyen 's a' nehézségeket meggyőzni kellekor célirányosan segíti, 's ha tanítványi' figyelmét ébresztetni 's fenntartani tudja; úgy ezek bizonyosan jó kedvvel tanulnak, serényen iparkodnak, ismereteikben naponként gyarapodnak, gyarapodások' kellemes érzésében magok iránt

mind több és több bizodalmat, 's a' szorgalomra hatalmasabb ösztönt nyernek, 's olyan férjfiakká nevedednek, kik minden nyomos foglalatosságokra 's akármely szigorú kötelességek teljesítésére, 's, ha írói pályát választanak, huzamos gondolkodás és szorgalmas dolgozás által, a' tudós világban, tisztességes rangnak nyerésére is alkalmasok lesznek.

A' mi azt a' vélekedést illeti, hogy a' mai nemzetek, a' tudományokban nagyobb tökélyre jutottak, mint a' régiek juthattak; ha minden elsőbbséget felteszünk is, mi e' szerint az újabb íróknak tulajdonítatik, még is a' régi classicusokat kell tanítóinkká 's példányinká tennünk; mert nem csak több olly jeles tulajdonságokkal bírnak, melyeket amazokban vagy éppen nem, vagy kisebb mértékben találunk, hanem sok hasznos dolgokat is tőlök legjobban tanulhatunk. Ők a' tudományokban sokkal kevesebb eszközökkel bírván és sokkal nehezebb utakon járván mint mi, kénytelenek voltak lelkitehetségeiket feszített szorgalommal 's minden kitelhető erőhatással használni; 's ugyan azért sok dolgozataikban olly tökélyre jutottak, millyenre az újabb környülmények között, a' figyelmet eloszlató 's erőködést nem kíváno sok eszközök könnyű válogotásában szert tenni felette nehéz, 's e' részben nem csak csudálásunkra hanem követésünkre is igen méltók. Nem kevés figyelmet érdemel az is, hogy ők a' szoros értelemben vett tudományokban, nem vizsgálódásaik' eredményeit adják elő, mint az újabbak, hanem előttünk vizsgálódnak, az utat, mellyen járnak láttatják, velek együtt gondolkodtatnak, 's gondolkodásra tanítanak. Továbbá náluk a' könyv-írás nem kenyérkeresés' módja, nem kézimesterség gyanánt gyakorlott munka, nem iparág, nem alacsony sorshoz szobába zárkózott magányosok' foglalatossága volt, mint legtöbbnyire az ujaknál. Ők legnagyobb részint nem csekély 's néha igen nagy befolyású közhivatalokat viselvén, a' nagy világot látásból ismerték, az országos foglalatosságok között divatozó reményeket, aggodalmakat 's szenvedélyeket kitanulták; gondolataikat nem mások köny-

veiből hanem a' valóságos élet' vizsgálásából vették, 's a' végre irtak könyveket, hogy saját képzeiteket, tapasztalásaikat 's nézeteiket hagyják fenn, 's úgy szólván saját lelkeket másolják le a' maradék számára.

'S mennyi szép hasznos és jó van, mire ők tökélyesebben tanítanak bennünket, mint az újabbak! Ha minden ismereteinknek a' világon legfőbb tárgyai az emberek, minthogy csak azoknak ismerése által juthatunk saját természetünk 's rendeltetésünk ismerésére is, (mi egy régi bölcs' mondása szerint minden tanulásnak legfelsőbb célja): úgy a' nemzetek', kivált a' míveltebb nemzetek' ismeretét igen fontosnak kell tartanunk; mert az emberi természetet az legtöbb oldalról mutatja ki, 's egyszersmind saját tökélyesedésünkre is nagyon hathatós eszközül szolgál. A' régi görögök és romaiak minden kétségen kívül azon nemzetek közé tartoznak, melyek e' részben leginkább megérdemlik figyelmünket. A' görögök legelőbb tüntették ki nemzetekben az emberi természet' méltóságát; ők a' minden szépre nemesre és nagyra törekedésnek egyesítése által az emberi életet olly tökélyben rajzolták le, millyenben azt a' világ sem előbb sem utóbb nem látta, 's úgy mívelték ki literatúrájokat, hogy az még mái napon is a' legértelmesebbek által minden emberi bölcsesség' főiskolájának tartatik. Utánok a' romaiak nyertek világszeretel nevezetességet, nem csak azért, hogy óriási nagyságu birodalmokban csudálkozásra méltó polgári rendszert 's bölcs törvényeket alkottak 's a' görögöktől hozzájuk jutott tudományokat 's művészségeket virágoztatták, hanem azért is, hogy az egész napnyugaton a' nagyobb míveltség' magvát ők hintették el. Emlitenem is szükségtelen, hogy e' két olly igen nevezetes népet 's az elővilág minden népeit a' régi classicusok munkáiból ismerhetjük meg legjobban, 's következőleg azoknak köszönjük, hogy különben arasznyi életünket a' történetírás első századaiba kinyújthatjuk, 's kimíveltetésünket nem csak a' fölöttünk elzuhanó korból, hanem a' legrégibb időkből is merithetjük.

Erkölcsei tekintetben még nagyobb becset kell a' régi

íróknak tulajdonítanunk. Mert noha, mint minden literaturakbeliek között, úgy közöttük is vagynak olly botránkoztató írók, kiknek munkáitól a' tiszta erkölcsöt féltetni lehet; mindazáltal a' legjobbak 's a' nagyobb számot tevők nem csak magok emberi méltósághoz illő, polgári társaságot boldogító, erényes és erényt terjesztő gondolkozással megkülönböztetik magokat, 's az illy nemes gondolkozásra bölcs szabályokat adnak, hanem számtalan szép és jeles példákat is terjesztenek előnkbe a' követésre. Igaz, hogy az újabb írók között is sokan vagynak, kik erkölcsiségekért 's erkölcsi tanításaikért minden tiszteletre méltók; de amazok annyival tiszteletre méltóbbak, hogy a' keresztény vallás által meg nem világosítva a' csupa józan okosságra olly igen tudtak figyelmezní 's annak vezérlése által képesek voltak az erénynek olly tiszta szeretetére szert tenni. Az is igaz, hogy minden nemzetben 's különösen a' mienkben is eleitől fogva sok jeles és nagy emberek találtattak; de azok részint könyezetlenül rejteznek a' feledékenység éjszakájában, részint nem ollyanok által hagyattak emlékezetben, millyeneket nagy tetteik érdemlettek volna; 's ugyan azért nem hathatnak a' maradékra olly jótékonyan mint kívánni kellene. Ellenben a' régi görög és romai classicusok sok nagy és jeles emberek vitézségét, nemes lelkiségét 's bölcseségét a' költészségnek, történetírásnak, ékesszólásnak és bölcselkedésnek sok halhatatlan munkáiban, úgy irták le, hogy leírások csak nem ellene állhatlanul bájolja az olvasót, 's hathatósan buzdítja a' szép 's nagy példák' csudálására 's követésére.

Valamint pedig ők az erkölcsi képek festésében igaz művészek, úgy az előadás minden egyéb nemeiben is még mindeddig nem csak felül nem haladott, hanem elsem ért példányok. Az előszó- 's írásbeli helyes, czélszerű, csinos és ékes előadás' nagy becsét mindenek megvallják, kik tudják, melly veszedelmes befolyást gyakorol a' hibás beszélés és írás az életbe, melly sok félreértéseket 's tévelygéseket okoz a' könyvekben, 's melly

gyakran ád káros késedelmezésre, kétségeskedésre 's ellenkezésekre alkalmat a' hivatalos foglalatosságok folytatásában. Nem vizsgálom itt, millyen jó vagy rossz ízlés divatozik mai napon az előadásban, 's másokra hagyom annak elhatározását, mennyiben alapos vagy alaptalan, az az egy igen nagy közönségű hírlapban kimondott vád, hogy a' legújabb literaturákat számtalan újdivatu szók, csillogó de semmit sem mondó szólásmódok, silány virágoskák, kopott és untató közhelyek, ferde nézetek, elcsufított fogalmak, gondolatlanul ismételt paradoxumok bilyegzik: és hogy a' tudományosság általában a' mai nagyon megromlott társas élet' majmozása. De azt természetű dolognak tartom, hogy mennél inkább összekeverednek egymással a' különféle népek 's az egyes népek különféle osztályai; mennél inkább sokasodik az írók' és olvasok' száma; 's mennél többfelé ágazik a' társalkodási 's foglalatostkodási közlekedés: annál inkább kell szaporodni az írásheli hibáknak és tévedéseknek, a' csömörletes pipere' és czifraság' csudálóinak; 's annál több kárnak kell ezek által okoztatni. Nem lehet tehát minden okos és kimivelt embernek az olly régi classicusok iránt tisztelettel nem viseltetni, kik annyi századok megegyezésével az előadásban remekeknek tartatnak, kiket az irigység tekintetektől meg nem foszthat, 's kiknek munkái jó ízlésre legbizonyosabban tanítanak 's a' rosztól minden szabályoknál jobban megoltalmazhatnak.

Ha az ilyen jelességek a' régi classicusokat minden miveltebbeknek 's mind azoknak, kik ezek közé számláltnak akarnak, becsesekké teszik: azoknak, kik különös tudományos osztályokhoz tartoznak, vagy szoros értelemben vett tudósok kívánnak lenni, még egyéb okokra nézve is szükséges velek megismerkedni.

A' theológiát, jogtudományt, 's orvoslásmesterségét tanulók gyakorlati tekintetben lehetnek ugyan a' régiekkel szorosabb ismerkedés nélkül is becses, és hasznos vallástanítók alkalmas ügyészek és szerencsés orvosok; de tudományos osztályaik első rangu tagjainak 's méltó kép-

viselőinek nem tartathatnak; minthogy tudományaik tárgyát eredetét, fejledezését és segédeszközeit olly alaposan mint kellene nem ismerhetik. Mert a' keresztény valóság legszentebb könyve, az egyházi történetek' forrásai, a' legrégibb egyházi atyák' munkái görög nyelven vagy-
nak irva; a' legjobb rendszerbe vett 's kidolgozott jogtudomány, melly ma is minden europai országokban gyakorlott jogtudományoknak közös alapja, deák nyelven készült munka, 's görög források nélkül jól meg nem értethetik; 's az orvoslás' tudományában is azok, kik azt legelőször rendszerbe vették 's most is nagy tiszteletben tartanak, görög írók voltak.

Ezen különös osztályokhoz tartozó tudományokon kívül a' bölcselkedés, a' mathesis, 's a' természet' ismérete hasonlóképen a' régi classicusokban találják alapjaikat sőt lényegeknék nagy részét is, mert ki nem említi az ezen osztályokhoz tartozó igaz tudósok közül Plátó, Aristoteles', Euklides', Archimedes' neveit mély tisztelettel? Az egész szép literatura pedig a' történetírás, 's ékesszólást is hozzá számlálva, a' régi literaturával még szembe tűnőbben szorosan összefüggenek, 's ettől még kevesebbé szakaszthatnak el kár nélkül. Általában az uj nemzetek nem magoktól lettek azzá, a' mivé lettek, hanem vallásokat, törvényeiket tudományaikat 's kimíveltetéseket a' görög és romai régiségtől nyervén birtokokba, azzal szorosan össze vagynak kapcsolva, 's a' régi classicusok tanulása az az eszköz, melly által nem csak ez a' kapcsolatot fenntartatik, hanem minden tudomány is és az egész műveltség, melly tőlök származott, szebb életet 's nagyobb fogamatosságot nyer.

Hátra van még egy szempont, mellyből a' régi classicusok nézethetnek, melly nemzetünket különösen érdeklí 's mellyre tudósainkat 's íróinkat ezen értekezésemmel különösen figyelmeztetni kívánom. Mert nem azért ajánlom 's magasztalom a' görög és romai nyelveket, mintha azok által édes anyai nyelvünket vagy az iskolákból 's törvényhatóságokból kiszoríttatni, vagy akármelly szent jogaiiban

legkevesebbé is megsértetni akarnám. Én is szívemnek egész teljességéből szeretem ezt; én is forró indulattal hálálom ennek törvényeink által illő méltóságra lett emeltetését; én is buzgó lélekkel kívánom minden szelid eszközök által mennél szerencsésebb terjesztetését, 's ohajtom kivált mennél tökéletesebb kimiveltetését. 'S épen azért ajánlom a' régi classicusokkal szoros barátkozást leginkább, mivel megvagyok győződve, hogy tudósaink 's íróink az által legfoganatosabban mivelhetik ki nemzeti nyelvünket.

Minden újabb nemzetek tagadhatlanul főképen ennek segítségével szépítették 's tökéletesítették nemzeti nyelveiket; mert a' tudományok 's művészségek ujja születéstől fogva mindent a' régiektől tanultak. Eleintén csak szókat 's történet dolgokat kerestek ezekben, nem sokára igaz szépségeiket is észre vevék és csudálák. Ekkor is egy ideig azt hívék, hogy csak a' régi nyelveken lehet jól írni. Kicsinyenként általláták, hogy a' szép igaz és jó anyai nyelven is kitétethetik, sőt azon legtöbbszörrel közzölthetnek is; 's azt, a' mit görög és romai nyelveken írva találtak, a' magokéra próbálák fordítani. Utóbb a' fordításoknál 's utánozásoknál sem állapodtak meg, hanem saját gondolataik 's vizsgálódásaik gyümölcseit adák saját nyelveiken, gondosan ügyelvén a' régi példányokra, kik elméjeket élesztették, 's benne a' szent tüzet gerjesztették és táplálták. Így miveltették ki legelsőbbben az olasz nyelv. Egyéb mivelt nemzetek' írói is több vagy kevesebb tévelygések után meggyőződtek arról, hogy nekik is ezen uton kell járni. Különösen azok, kik hozzánk legközelebb vagynak, 's kiket legjobban ismerünk, a' németek, miután egy ideig az újabb literaturák' utánozásával vesződének, 's nyelvöket majd a' gallomania majd az anglogomania által csufíták, utóbb a' régi literatura buzgó tanulása 's okos használása által emelték azt a' miveltség azon polczára, mellyen most olly tisztességes helyet foglal. Ezen példák mellyeket az újabb történetírás déli fényben mutat már magok is annál inkább serkentethetnének bennünket a' követésre, mennél szerencsésebb foganatuak voltak.

De különben is a' legnagyobb nyelvtudósok összehangzó ítélete szerint a' görög nyelv minden eddig ismert nyelvek között legtökéletesebb, 's a' romai is minden mostaniakat több tekintetben felül halad. Azt is tudjuk a' régi literatura történeteiből, hogy ezen két nemzetbeli írók olly szorgalmat is gondot fordítottak munkáik kidolgozására, millyent mi képzelni is alig tudunk. Nem lehet tehát nyelvünk művelésére nézve jobb tanácsot adni, mint azt, hogy a' legszebb nyelveket tartsuk szemeink előtt, 's azoknak gondos és szerencsés művelőit válasszuk mestereinknek. Erre még inkább serkenthet bennünket az, hogy az által legbizonyosabban megszerezhetjük literatúránknak az önnállóságot és népszerűséget, mellyek minden literatúrának főérdemei. Ha újabb jeles írókkal társalkodunk és szorosabban megbarátkozunk, azokat sokszor szándékunk ellen is utánozzuk, minthogy minden viszonyaikban nagyon hasonlítanak hozzánk. A' régieknél ellenben, bár melly igen szeretjük 's csudáljuk is őket, nem könnyen veszthetjük el sajátágunkat 's nem lehetünk görögökké és romaiakká; mert ők nagyon távol vagynak tőlünk 's az ő sajátágait fölötte különböznek a' mieinktől; következésképen ezeket nem fojtják el, hanem inkább élesztik és termékenyebbé teszik. A' mi pedig a' nemes népszerű előadást illeti, melly magán a' nemzetség' bilyegét viseli 's magát a' nemzet' minden mivelt osztályaihoz gondosan alkalmazza, de az aljastól és parasztostól annyira van, mint az ég a' földtől; kiktől tanulhatnók azt szerencsésebben, mint azoktól, kik minden írásaikat nem könyvekből, hanem a' világból 's különösen saját nemzetekből merítették, 's nem csak a' szók kiszemelésében 's a' gondolatok megválasztásában, elrendelésében 's összekötésében, hanem azon bölcs merséklésben is remekpéldákat adnak, melly a' haszontalan szószaporításnak 's az igazat elburkoló pompázásnak 's cifrázásnak utálása mellett, minden kifejezésbeli tulzást 's illetlen és czéltalan erőltetést is gondosan távoztat; 's ennél fogva *aeque pauperibus prodest locupletibus aequè.*

Mind ezek után, azt még meg kell jegyeznem, hogy a' régi classicusok az itt előadott jelességekkel csak azokra hathatnak legfoganatosabban 's legszerencsésebben, kik őket az eredeti nyelveken olvassák 's használják. Munkáiknak jó fordításai is igen becsesek ugyan, 's olvasóikat nem csak egyéb tekintetekben mivelhetik, hanem a' tudós régiség általános ismeretére is segíthetik; mindazáltal akármelly jelesek legyenek is az eredeti munkák' tartalmát akármelly jól által tegyék is, egy felől az általános ismeretet, melyet adnak a' közvetetlen ismeréttel felérővé nem tehetik, másfelől az eredeti előadást egészen hiven soha le nem másolhatják. Hogy pedig a' régiek egyik főjelessége az előadásnak még eddig utol nem ért tökéletességében áll, azt már felebb mondtam.

A' régi classicusok' olyan ismerésére, millyen a' mondottak' következtetésében kívántatik, természet szerint nem sokan, hanem csak azok tehetnek szert, kiknek a' régi görög és romai nyelveket mennél tökélyesebben megtanulni idejek, kedvek és talentomok van. De ebből nagyon hibásan következtetnők azt, hogy csupán a' tudósok' kimíveltetéseért 's csupán a' tudósokra nézve fontos a' régi literatura. Ez ugyan tulajdonképen a' tudósság forrása; de a' tudósság viszont az a' forrás, mellyből minden világosodás és műveltség ered, 's a' nemzetek között számtalan patakokban és folyamokban elterjed; a' patakok és folyamok pedig nem lehetnek el forrásaik nélkül. A' tudósság' dajkájok és nevelőjük a' tudományoknak és művészségeknek, 's a' tudományok művészségek gyarapítják a' kézi mesterségeket és gyárokat, 's annál inkább gyarapithatják, mennél szebben virágoznak magok. Hasonlóképen az alsóbb rendűek' kiműveltetését a' felsőbb rendűeké eszközli, 's annál szerencsésebben eszközölheti, mennél nagyobb tökélyre emeltetik maga a' tudományok 's művészségek által. E' szerint a' tudományosság' és műveltség' sokkép elágazó előfája a' régi literatura termékeny földében gyökerezik, 's mennél gondosabban műveltetik ez, annál több éltető és tápláló nedvet szíhat belőle amaz.

Ha kik mind ezek után is a' régi literatura' fontossága felől kételkednek, 's azt hiszik, hogy az általam itt mondottak, csak egy elavult elvhez rakaszkodónak 's az új idővel ismeretlennek ferde nézetei: azok gondolják meg, hogy az országokat kormányzó 's kormányozni segítő nagy férfiak legnagyobb részint a' régi classicusoknak hálás tanítványi 's buzgó baráti; hogy a' legújabb időben olly nagy hatalommal 's tekintettel bíró angolok a' régi classicusok iránt csak nem határtalan tisztelettel viseltetnek, 's tudományos neveléseknek legfőbb részévé azoknak tanulását 's tanultatását teszik; hogy a' legújabb idő' legelső történetírójának meggyőződése szerint is ezen nemzeti characterének legjobb vonásait a' gyakorlati bölcseséget, a' köz jó iránti buzgóságot 's az erőt, nagy részint classici neveltetésének köszöni; és hogy a' legmiveltebb nemzetek ma is azon íróikat tartják legnagyobbaknak, kik a' régi classicusok tanulása által 's azoknak nyomán jutottak neveik' halhatatlanságára.

Ne kételkedjünk tehát abban a' meggyőződésben lenni 's maradni, mellyben a' tudományok ujja' születése óta a' legértelmesebbek 's legbölcsebbek voltak és vagynak, hogy a' régi literatura az igaz emberiségnek vagy humanitásnek legjobb dajkája 's a' tudományos nevelésnek legjobb legerősebb alapja. Fogadjuk szíves hálával a' bölcs felső hatalmasságnak azon atyai gondoskodását, melly szerint annak az iskolai tudományos tanítás rendszerében olly tisztességes helyet ad. Kívánjunk iskoláinknak sok olly ügyes tanítókat, kik a' régi classicusokat czélszerű oktatás által mennél többekkel 's mennél jobban megszeretessék, és sok olly tanítványokat, kik azokat úgy megszeressék, hogy utóbb hivatalaik foglalatosságai között is velek barátkozni meg ne szünjenek, 's legalább közülök néhányat egész életekre későröiké, tanítóikká 's barátaikká válasszanak. Ohajtsunk különösen nyelvünknek 's literataránknak olly tudós mivelőket, kik a' legjobb régi classicusok használása 's követése által magoknak is maradandó dicsőséget szerez-

zenek, nemzetünket is mennél szebb 's tökéletesebb műveltségre emelni segítsék.

Befejezésül megvallom, mert az igazság kívánja, hogy az, a' mi ezen értekezésemben foglaltatik, koránt sem egészen 's egyedül a' régi classicusok eredeti nyelveken olvasásából szerzett saját tapasztalásomnak eredménye. Mert ha szintén közülök néhánynak értéséből igen édes örömet kóstolni képes voltam 's képes vagyok is, mind az által csak ugyan azok e' részben nem szerencsések közé tartozom, kik azokkal a' hibás nevelés miatt későbbben 's hiánosabban ismerkedtek meg, mint kellett volna. A' mit előadtam, azt csekély tapasztalásom mellett olyan írók munkáiból vett meggyőződéseim dictálta tollamba, kik részint mint alapos tudósok, részint mint ügyes tanítók és nevelők az értelmesebbek előtt nagy tiszteletben vagnak. Nem is tudósság színlése vagy tudósság' dicsőségére vágyás mondatta velem, a' mit mondtam. Ha a' bölcsőbbek' jóváhagyását megnyerendem, 's ha különösen nemesre 's nagyra termettebb 's tudománykedvelő ifjaink közül csak egy kettő is általam a' halhatatlan régiek' buzgó szeretetére 's azoknak nyomain igaz tudományos érdemnek 's a' hir' templomában halhatatlanul élő névnek szerzésére, vagy legalább ohajtására gyuladand, eléggé meglesz jutalmazva ezen csekély munkám, melyre (ha e' részben olly jeles példára hivatkoznom illik), azt alkalmazom, a' mit Vida egy igen szép munkájáról mond:

*Ipsè viam tantum potuì docuisse repertam
Aonas ad montes, longèquè ostendere musas,
Plaudentes celsae choreas in vertice rupis;
Quo me haud ire sinunt fata invida — —
— — — — — Sat mihi si quem,
Si quem olim patria adspiciet mea fida sequutum
Indicia, exsuperasse viam, summoque receptum
Vertice et haerentes socios juga ad alta vocantem.*

KIS JÁNOS.

XV.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XXXIII.

Gróf Kemény József, az 1839-ki Nemzeti társalkodó II. félév' 21. számában, Henrik portugáli (1095 — 1112.) grófot, a' portugáli királyok' törzsökét magyar származatúnak állítja, azon 1361-ki oklevélnél fogva, mellynek másolatát Kéler Gotfréd 1795-ben a' klosterneuburgi apáttól nyerte, 's melly így szól:

„Nos Capitulum eccle. Psoniensis. Memorie commendamus per presentes universis, quod *Valentinus* filius *Dionisy* de *Weyke*, et *Georgius* de *Koronch* sepositis omnibus litigiorum, et jurgiorum molestiis, in talem devenierint sponte inter se amicitie, fraterneque charitatis, ac dilectionis unionem, quod licet *abavus* dicti *Dionisy* de *Weyke* terras suas tempore dudum adhuc sancti *Ladislai* Regis *Hungarie* felicis reminiscentie deserendo, ac *bone memorie Hemericum filium Magar Comitis de genere Hungl* tunc exulem, inque partibus *bisontinis* protunc hospitantem, et exinde contra *paganos* bellaturum, ac in auxilium *Castalie* (*Castiliae*) tunc Regis proficiscentem, ex vocatione ipsius *Hemerici*, comitando, in tabulis ultime sue voluntatis coram *Capitulo Geuriensi* tunc factis, et coram nobis *in specie etiam presentatis*, universas suas terras, et predia in Comitatu *Pusuniensi* et de *Walcu* sitas, et existentia, de voluntate universorum cognatorum suorum tunc adstantium pro *XL* marcis argenti justı ponderis in perpetuum cesserit *Both* Comiti ejusque filiis, et licet dictus *Georgius* de *Koronch* terras illas de presenti justo

acquisitionis avite titulo possidere dignoscatur, tamen ipse Georgius alioquin liberorum solatio, divina ita volente providentia, destitutus, prefata predia, et terras, quas vita sua durante pacifice possidere poterit, nemini alteri, nisi ipsi Valentino filio Dionisy, in linea generationis alioquin proximo, relinquere possit, et debeat, presentium vi et testimonio literarum mediante. Datum sabbatho proximo ante octavas festi omnium Sanctorum. Anno Domini MCCC LXI-mo.“

Méltó volna e' nagy érdekű oklevél' eredetiét a' klosterneuburgi levéltárból bővebben megismertetni, és azon sz. László' korában, 1077—1095. évek közt a' győri káptalanban költ, és 1361-ben a' pozsoni káptalan előtt megmutatott végintézeti vallományt, melyre hivatkozik, e' káptalanok' levéltáraiban nyomozni; mert így az a' kifogás tétethetik ellene, hogy azon példány, melyből közöltetik, nem is hiteles, hanem hiteletlen másolat, mely kivált azon oktatmány (documentum) hiánya miatt, melyre hivatkozik, már azért sem birhat azokra nézve, mik sz. László korában történtek, teljes bizonyító erővel, mivel 1361-ben költ.

Azon ellenvetés, hogy *Hemericus filius Magar Comit'is de genere Hung' h* ekkorig ismeretlen, nem érdemel figyelmet; részint mivel a' kétségbe nem vonható hiteles oklevelek eddig ismeretlenekre is taníthatnak bennünket, részint mivel Mátyás királyunk' 1475-ki oklevele *Blasius Magyar de Mera* nevet foglal magában, és az 1391-ki Liptó vármegyei regestrumban *Honghfelde* birtokról is tétetik említés. A' *bone memorie* oklevél' kifejezésére nézve az az ellenvetés tétetik, hogy e' tisztelkedés fejedelmeknek adaték egyedül. Ám legyen. Nem volt-e Henrik országalkotó fejedelem?

Nagyobb nehézségnek látszik az, mi az oklevélben mondatik, hogy Dénesnek, Bálint atyjának *abavusa* követé Henriket, sz. László időszakában Spanyolországba, a' mi lehetetlen; mert tegyük, mint tennünk kell, három személyt egyegy századra: Bálint *fiú*, Dénes *apa*,

és *ős* (avus) 1261-ben; *ősapa* (proavus), *őse* (abavus), és *dédős* (atavus) 1161-ben éltenek, nem pedig sz. László idejében. Az *abavus* szó tehát vagy hibás olvasás, vagy az oklevélben *előd* (antenatus) értelemben használtatik.

Nem szándékom Henrik' eredetéről értekezni; az e' tárgyban portugál, spanyol, francia, magyar stb. írók által napfényre hozott ellenkező adatok' tömege összehasonlító vizsgálatot kíván, melly rövid cikkelybe többé nem szorítható. Azt azonban el nem hallgathatom, hogy előttem fekszenek a' lisaboni kir. academia' történetei, 's ezek közt kétféleképpen értekezés találtatik Henrik' eredetéről és viselt dolgairól ¹⁾. *Antonio Pereira de Figueiredo* röviden nyilatkozik. Portugálban (ugymond), Duardus Nonius' időszeke előtt Henrik' származatáról két vélemény állott nagy tekintetben: némelyek őt magyar királyfának tartották, a' király azonban, a' kitől származott határozatlan marada; mások pedig lotharingiai eredetűnek állíták. De e' két vélemény, alapos bizonyítványok' hiánya miatt elavult, és a' francia nemzékrendírók (genealogusok), némely névtelen szerzetesnek először Frankfurtban 1596. kijött kézírata után, azt vitatják, hogy Henrik gróf, Hugo Capet francia király nemzetségének sarjadéka; ámbar ama' legszorgalmasb spanyol genealogus, *Luiz Salazar de Castro*, sokat harczolt a' névtelen szerzetes' mint tisztátalan kütfő' hitelessége ellen. Sokkal tanúságosb a' második értekező *Antonio d'Almeida*, ki összehasonlítólag vizsgálja a' Henrik gróf' kormányát illető krónikákat és okleveleket, Henrik' eredetére nézve, tévedésnek tartja *Petro de Mariz'* állítását, ki krónikájában írja, hogy Henrik' származatát a' sok egymással ellenkező adat miatt, bizonyossággal meg nem határozhatni. Egyébiránt vizsgálatának eredményeiből figyelemre méltó, hogy Henrik minden czimer nélküli fehér vérttel, és így

1) *Historia e memorias da Academia Real das sciencias de Lisboa*, Lisboa, 1825. 4. T. IX. Dissert. XIII. p. 270—293. — 1831. T. XI. P. I. 45—124.

parma inglorius alba jelent meg Spanyolországban; de Okleveles toldalékba főképp az tartozik, hogy Henriknek azon egykor tőlem említett 1096ki okleveléről, melyben Constantina lakosit, mint pannoniai gyarmatot Spanyolországban polgárosítá, *Provas a' Historia Genealogica da Casa Real. T. I.* című könyvben jelent meg nyomtatásban. Gróf Kemény József' oklevele' eredetiét már azért is méltó volna kinyomozni; mivel soraiból nyilván kitetszik, hogy Henriket, az általa meghívott magyar vitéztársa még később is követé Spanyolországba, a' mi megegyezik Henriknek imént említett 1096-ki oklevelével.

Nálunk magyaroknál Cornides Dániel hozá először szóba Henrik' magyar eredetét ¹⁾; utóbb heves viták keletkeztek annak származatáról, mely tárgyban ezek nyilatkoznak:

I. *Holéczy Mihály*, Portugalliai Henrik. Tudományos gyűjt. 1828. I. k. 66—77. l.

II. *Horvát István*, Henrik Portugáliai grófról, mint magyar király firól. Tud. gyűjt. 1828. III. k. 3—70. l.

III. *Fejér György*, Vélemény Henrik' Portugalliai Gróf' eredetéről. Tud. gyűjt. 1828. IV. k. 46—57. l.

IV. *Horvát István*, Y. (Fejér) úr Véleménye Henrik Portugáliai Gróf eredetéről, az ellenfél' észrevételeivel. Tud. gyűjt. 1828. VIII. k. 3—96. l.

V. *Fejér György*, T. T. Horváth István' észrevételére észrevételek Henrik Portugalliai Gróf eredete eránt. Tudom. gyűjt. 1828. IX. k. 46—59. l.

VI. *Luczenbacher János*, Henrik Portugáliai gróf' eredetéről. Tud. gyűjt. 1829. XI. k. 19—61. l.

VII. *Fejér György*, Henrik Portugalliai Gróf, Velencei Péter magyar király' fia volt-e? Budán, 1830. 8. 24. l.

VIII. *Luczenbacher János*, Henrik portugáliai gróf magyar eredetének védelmeztetése. Pesten, 1830. 8. 98. l.

IX. *Georgii Fejér*, Henricus Portugalliae Comes origine Burgundus non Hungarus. Budae, 1830. 8. 72. l.

X. Gróf *Kemény József*, Henrik portugáliai grófnak († 1112), portugáliai királyok' törzsökének magyar származása. Nemzeti társal. Kolozsvár, 1839. II. félév, 21. szám, 167—169. l.

XI. *Fejér György*, Igaz-e, hogy Henrik Portugáliai Gróf magyar eredetű volt? Tud. gyűjt. 1840. I. k. 68—77. l.

1) Danielis Cornides, Regum Hungariae, qui seculo XI. regnare. Geneal. Posonii, et Cassoviae, 1778. 4. p. 230.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap.
XI. Philosophiai (észteni) nyelv. Guzmics' kézírataiból. BRIEDL FIDÉL	143
XII. Meteorológiai töredék. BENCZÚR JÁNOS	157
XIII. Lebedias. KÁLLAI FERENCZ	170
XIV. A' régi görög és római classicusok' érdekessége. KIS JÁNOS	183
XV. Okleveles toldalek. LUCZENBACHER JÁNOS	140

L I T E R A T U R A.

A' CRITICA' ÁLLAROTJA ÉS AKADÁLYAI FRANCZJAORSZÁGBAN	77
CRITICAI SZEMLE	82

Történettrás.

Dr. Felix PAPENCORDT, Geschichte d. vandalischen Herrschaft in Afrika	—
M. T. KENNEY and J. HALL, History of the Indian tribes of North America etc.	85
F. C. SCHLOSSER, Geschichte des achtzehnten Jahrhunderts und des neunzehnten bis zum Sturze des französischen Kaiserreichs	91

Philosophia.

H. HARTENSTEIN, über die neuesten Darstellungen und Beurtheilungen der Herbart'schen Philosophie	95
D. Jul. SCHALLER, die Philosophie unserer Zeit, u. s. w.	102

BIBLIOGRAPHIA	108
FRANCZIA ACADEMIA' ÜLÉSEI	112
MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÜLÉSEI	114

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy ily 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, csak 5 fr. lesz en velin pap. legfinomabb velinen pedig 6 ft 30 kr. cp. Postán 1 ft 36 krral drágább A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR 1834, 1835, 1836, 1837, 1838. Minden folymat 4 kötet. Ára nyomt. pap. 4 ft, velin. 5 ft cp. — 1839. 12 füzet vel. 5 ft.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság Első kötet. 8rét. kötve, postapap. 54 kr. középpap. 40 kr.

GRAMMATICA UNGHERESE dell' avvocato Francesco Császár. n8r. két rész egy kötetben. Postapap. kötve 1 ft 30 kr.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátá a' m. t. társaság. Német Magyar rész. Kis 8rét, három-három oszlopra. író papiroson füzve 3 ft, postapap. füzve 3 ft 30 kr.

PHILOSOPHIAI MŰSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. társaság. 8rét. kötve. 40 kr.

HORÁTIUS LEVELEI. Fordítá Kis János. Az eredeti textussal Döring szerina, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel, Kazinczy Ferencz által. n. 8. Postapap. kötv 2 for. 15. kr.

ROMAI CLASSICUSOK, magyar fordításokban. Kiadja a' m. t. társaság. Első kötet. C.C.Sallustius' épen maradt minden munkái. Magyarra Kazinczy Ferencz. n8r. kötve 2 ft; köz. pap. 1 ft. 30 kr.

— — Második kötet. M. T. Ciceróból beszédek, levelek, és Scipió' álma. Ford. Kazinczy Ferencz. n. 8. kötve 1 ft. 36 kr, köz. pap. 1 f 12 kr.

MAGYAR JÁTÉKSZINI JUTALMAZOTT FELELETEK, a' m. tud. társaságnak ezen kérdésére: Miképen lehetne a' magyar játékszint Budapesten állandóan megállapítani? (Fáy', Kállay' és Jakab' feleleteik.) Ára közép pap. 36. kr. Postapap. 48 kr.

EREDETI JÁTÉKSZIN. Hét kötet n12r. kötve 4 ft 33 kr. cp. KÜLFÖLDI JÁTÉKSZIN. — 17 kötet n12r. kötve 8 ft 38 kr. cp. (Egyenként is megvehetők).

KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. Első kötet. Poetai munkái, n. 12rét. kötve postapap. 1 ft 36 kr, nyomt. pap. 1 ft 12 kr.

PHILOSOPHIAI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság. *Első kötet*. N8r. kötve postapap. 1 ft, közép pap. 45 kr cp.

VEZÉRKÖNYV AZ ELEMI NEVELÉS ÉS TANÍTÁSRA, vallási különbség nélkül minden tanítók' 's tanulók' számára. Másodrendű koszorúzott pályamunka. Irta *Warga János*. n8r. *Első kötet*. Az elemi nevelés' alaponatjai. Ára a' fali olvasó táblákkal 50 kr cp.

Fali ABC és Olvasó táblák prof. *Warga Jánostól*. 5 ív egész rétbén, 20 kr cp.

A' FELSŐBB ANALYSIS' ELEMEI. Irta *Győry Sándor*. Első füzet. n4r. Szép nyomt. pap. és kötve 1 ft 30 kr cp.

A' TERMÉSZETES SZÁMOK' LOGARITHMAI, 1től 108000-ig' Szerkeszteté *Babbage Károly*, Stereotyp-harmadik kiadás, *Nagy Károly* m. t. t. l. tag' ügyelése alatt. XIV és 202 lap. London, a' m. tud. társ. költségével. 1834. n. 8r. Ára: magyar, angol és német bevezetéssel, zöld papirosan 5 ft, sárgán 4 ft 45 kr., fejéren 4 ft; két nyelven (t. i. magyar és angol v. német) zöld pap. 4 ft 30 kr., sárgán 4 ft 15 kr., fejéren 3 ft 40 kr. cp.

FENYÍTŐ TÖRVÉNYSZÉKI MAGYAR TÖRVÉNY. Irta *Szlemenics Pál*. n8r. kötve 1 ft 12 kr cp.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. tud. társaság. I. kötet: Topperczer és Csorba: A' Pokolvarról. n8r. 48 kr cp.

SERBSZÉG, melyet előadási kézikönyvül kiadott doctor Chelius, heidelbergi professor. Fordítá *Bugát Pál* és *Smalkovics M.* Három kötet. n8r. Mindenik kötet' ára külön 1 ft 40 kr cp.

FARINI JÁNOS' TANÍTMÁNYA A' SZEMBEGETSGÉGEKRŐL. Fordítá dr. *Vajnoch János*. n8r. csinos borítékba kötve 1 ft 36 kr cp.

A' m. tudós társaság' *alaprajza* és rendszabásai. 12 kr cp.

XVI.

LEBEDIAS.

7. §.

A' tudós szerzőnek legerősebb védoka Hammer ellen abban áll, hogy „Const. Porphyr. Lebediaszt a' kozár birtok' szomszédságába teszi, már pedig a' kozár birtok fővárosa *Ssarkel*, Tanais mellett volt, és kilencz kozár tartományt Alania mellé helyeztet Const. Porphyr. tehát úgymond, valamint Chazaria, *Ssarkel*, Tanais nem estek túl a' Volgán, úgy Lebediaszt sem kell ott keresni.“

Itt már azt hiszem, hogy tisztába jöhessen a' dolog, különbséget kell tenni a' kozárok' *ázsiai*, és *europai* birtokai között.

Tudva van, hogy a' kozárok kezdetben Kaspium felett éjszakra a' keleti turkok' szomszédságában tűntek fel, hol az arab geographiai táblák szerint *Atel* vagy *Balan-giur* fővárosok volt Volga' öblénél, hol az a' Kaspiumba szakad. Ibn-El-Vardi le is írja az ázsiai kozár földet, melyet úgymond Gilány, Dilem, Taprestan, 's Georgia tartományok vettek körül 's keletre khovareznai földig nyult, hol az Oxus a' Kaspiumba szakad.¹⁾ A' kozárok' europai birtoka Tanaisnál később időből való, mint a' chersoni birtokok is. Maga Const. Porphyr. írja, hogy *Ssarkel* Teophilus görög császár 829 — 842 között építé a' kozárok' kérésére, hol a' várörök Const. Porphyr. idejében is rendesen felcseréltettek (cap. 38). Nicephor azt is írja, hogy a' kozárok (turkok) a' VII. század' máso-

1) Herbelot Biblioth. orient. Tom. II. p. 535. Tom. III. p. 56. 's 493. és Tappe Geschichte Ruszlands II. Band. p. 20. és 268.

dik felében kezdtek Európában terjeszkedni ¹⁾ 680 körül, más segédnépek' társaságában a' fekete tengeren is tul szaguldozni és ragadozni eljártak Ásiából, és 690. khangánjok Phanagoriában, Krimia' keleti oldalán mulatott is.

Itt van mindjárt egy biztos tudósítás arról, hogy a' magyarok kozárok' társaságában hadakoztak jóval elébb a' IX. századnál, mikor kiindultak ősi lakokból. Tudta a' dolgot Const. Porphy. olvasta a' régi írókat és történeteket, mint Katona prolegomenaiból kinyilvánlik, és csak azok szerint írhatta meg a' magyarok' szoros viszonyait a' kozárokkal, kiknek hadakozásaikban részt vettek.

Nem a' Tanais, nem is a' félsziget (Cherson) volt a' kozárok' régi lakok, hanem a' Volga vize, honnan lassanként leszakadoztak a' kaspiumi földekre, miről ellenmondhatlan tanubizonyságok szólnak, 's europai birtokok az ázsziának csak függeléke volt.

Malcolm írja perzsa historiájában, hogy a' kozárok *Zubil* vezérok alatt jöttek először le a' Volga mellől Georgiába, mikor Heraclius császárt segíték a' VII. században a' perzsa háborúban, addig ugymond a' perzsaföld turkokat (kozárokat) nem látott. ²⁾

Nestorban *Ugri beli* vagy is fehér ugorok azok, kik Heracliust segítik, Karamschin szerint kozárok, mert ugymond az *Ugri czernii* vagy fekete ugorok alatt Nestor a' magyarokat érti, kik Kiow mellett mentek el. Itt már tudni kell, a' mit Jakut arab geographus ír lbn Foszlán után, ki épen a' X. században, tehát kevésel a' magyarok' kijövele után járt a' volgai földön.

„Chazari Turcis similes non sunt, nigrum capillum habent. Dupplex eorum genus exstat. Alteri nomen est *Kara Chazar* (ugri czernii, magyarok) id est chazari nigri, hi fusco colore sunt, sed propter fuscii intensionem

1) Otrókotsi Origenes Hungar. Pars I. p. 225—227. Remusat l. c. p. 315. Lehrberg, l. c. Szarkel feletti értekezése.

2) Geschichte Persiens, von John Malcolm übersetzt v. Becker. Leipzig, 1830. l. B. p. 134.

ad nigredinem vergente ita, ut species Judaeorum esse videantur. Genus alterum albo colore est, pulchritudine et forma insigne. Quidquid mancipiorum apud chazaros deprehenditur ex Idololatriis est. Vestitus chazarorum iisque vicinorum populorum constat ex *kurtak* et *koba*. Fuerunt, qui Jadschuch et Madschuch (Gog et Magog ex Siberia septentrionali) esse ipsos Chazaros existimarunt.“¹⁾ Tehát a' X. században már Sibiériára utálnak az arab írók, épen azon időszakban, mikor a' magyaroknak is régi *Sabir* neveket megemlíti Const. Porphyrogenitus.

Bakoui is, (a' tudós szerző szerint Bakion) két fajú kozár népet említ, fehér, és kék vagy veres színűt²⁾ Egyezik e' helyekkel a' döbrüntei kézirat is, (codex Debrentinus, Derbend vagy Derbent várostól, mely perzsa szó, szoros kaput, vár-kaput jelent) a' mit a' tudós szerző Reinegg után fel idéz, hogy a' VIII. században a' *Gyssr* (kozár) és *mogor* (magyar) népek arab seregek ellen harczoltak, 's megveretvén a' Kuma melletti *Madschar* városbeliek Terek és Volga vizen túl kerestek szabadulást, egy nagy részek Kiptsákban maradt vissza³⁾. Tehát Ni-

1) Frähn, Veteres Memoriae Chazarorum in Memoire de l'Academie imperial des sciences de st. Petersburg. Tom. VIII. 1822. *Ungria alba*, és *Ungria nigra* van Ademárban is a' X. században.

2) Remusat, l. c. p. 316. Deguignes' kéziratok' kivonására hivatkozva a' párizsi királyi könyvtárból. Europa' egyik legnagyobb orientalistája a' nem rég elhalálozott De Saçi különösen is irt megvizsgálva az arab írók' helyeit a' kozárok' ázsiai lakokról, Notice dela Gographie orientale című értekezésében, mely a' Magasin encyclopedique című folyó irat VII. évi folyamában áll, melyre Remusat hivatkozik, de azt nem használhattam, csak annyit tudok róla magának De Saçynak leveléből, melyet Göttingába Gyarmatyhoz bocsátott, hogy az 1799. folyamathban volt, mikor más tudományos folyóírás ezen kívül nem is létezett Franciaországban.

Meg kell itt még a' kozárok' két fajára nézve említenem, hogy Jakut' helye „Ita ut species Judaeorum esse videantur.“ Zsidókra is mutathat, nem csak épen

cephornak a' VII. e' kéziratnak a' VIII. századból való tanúbizonyságai oda útnak, hogy a' magyarok ez időben, és így előbb a' IX. századnál társalkodtak 's hadakoztak a' kozárokkal, következésképen Const. Porphyrogenitus' textusa is három év helyett 203. évre huzható vissza; mert lám Aly Dedehben is fennmaradt a' keleti hagyomány; hogy a' pannoniai magyarok' kozárok' ivadékai, a' mi e' két nemzet' régi szoros viszonyaira mutat, mint első értekezésemben elő van mutatva a' hely.

Ugyan csak a' VII. században kozárok háborogtak az Oxus mellett Gelaledint, khowarezmi Schat, kinek atyjával is már sok bajok volt, haddal támadák meg. Hogy a' magyaroknak is részt kellett venni az illy háborukban, mikor az Oxusra vezető utakat megtanulták, onnan gondolhatni, mert a' Perzsia keleti részébe menteket csak így magyarázhatni meg jó móddal, odáig minden barátságos kozár birtokokon mehetek. A' tudós szerző is Khivát állítja azon földnek, hová a' Perzsia keleti részére költözött magyarok mentek, már pedig a' Khare-

magyarokra; mert Jakut azt is írja „Rex eorum Judaeus est, Chazari autem ipsi Mahomedani et Christiani sunt. Etiam purpurati regis Judaei sunt“ 's a' damaskusi Schenschedin e' helyre jegyzi meg „Chazari duobus ordinibus (partibus, nationibus) constant, militibus scilicet, qui Mahomedani, et civibus qui Judaei sunt. Refert Ibn El-Azir, Imperatorem Constantinopolis, regnante Harm-Raschido expulisse quidquid Judaeorum in ipsius regno erat. Hi cum in Chazarorum terram sese recepissent, populumque experti essent socordem, et simplicem, suam ei obtulere religionem“. (Frähn' kivonatai l. c.) Rabbi Chasdaï levele Cordovából a' kozár királyhoz 's ennek válasza, melyet zsidó költeménynek néz Otrókotsi (l. c. Pars II. p. 27. 28.) mely levelekben Magyar- és Erdélyország is előjönnek a' VIII. században, még felvilágosításra várakozik. Hogy zsidó királyok lett volna a' kozároknak nehezen hihető, általán fogva ez a' zsidó vegyület még nincs tisztába hozva. Lehrberg azt mondja hogy zsidó vallást hitt a' kozár király.

3) Reflexiones, p. 32. l. c.

zum föld egy a' Khivaival, meddig terjedt a' kozár birtok Oxus mellett, melynek neve még Abulghasi idejében is *Adalik Khozar* nevezetben fennmaradt ¹⁾). Astrakhan, hol a' Volga keresztül folyván több ágazatban ömlik a' Kaspiumba egészen kozár birtok volt, azért *Chasitorokan* volt régiebb neve a' kozárokról grusinai vagy is georgiai nyelvben, mikép a' Volga *Khazarreth* név alatt jö elő a' georgiai kronikákban ²⁾).

Az ázsiai kozár uradalom később is enyészett el, mint az európai, Karamschin azt írja, hogy Kozárország Volga torkolatától a' fekete tengerig Dnieper és Oka viz partjáig terjedt ki, uzok, paczinákok, kumánok, jászok gyengíték ez uradalmat meg, melynek 1016. lett vége, midőn a' Kaspium melletti kozár birtok 1140 fenntartá magát ³⁾

Mínekelőtte hát uzok, és paczinákok mentek a' Volga és Ural közötti földre (vagy is a' későbbi bedzsnyak = paczinák kipesak földre, Évkönyv. III. k. p. 138, 139. Hammer) *kozárok*, *bilerek* vagy *bulgarok*, *magyarok* 's más rokon finn népek lakták felső, közép és alsó Volga tartományait jobb és bal oldalról. *Astrakán*, kozar-*kasan-bulgar*, *Viatka* vagy magyaroson *Vitka* magyar birtok volt. Valami szoros geographiai kimutatást és határvonalat a' három nemzet birtoka kiterjedése felett nem kell várni, elég az, ha mindenikről megmutatjuk, hogy az említett földeken e' három nemzet lakott, melyek különben is egy tökéből valók, legalább historiai hagyományok szerint

-
- 1) *Adalik kozar* Jaubert magyarázata szerint Oxus viz' szigeteiben lakó kozárok (Nouveau Journal Asiat. 1833. nro. 72. p. 491.
 - 2) Georgia hist. Klaproth, Nouveau Journal Asiat. nro 72. p. 518. és Tappe I. c. II. B. Leiptzig, 1831. p. 20. és 268. Astrakhan neve = Chasar ma is Georgiában.
 - 3) Karamschin' kivonata Jahrb. der Literat. B. XIX. p. 214. et seq.

mást nem lehet következtetni, minthogy a' három nemzet valamely közös tőkének elágazása csak.¹⁾

- 1) A' bulgarok' és kozárok' rokonságára mutat a' szomszéd lakföldön kívül, először nyelvök, mert Ibn Haukal után írja Klaproth „la langue des Bulgars est aussi celle des Khazars et des Berohas“ mire ezt a' jegyzést teszi „*Les Voguls sont de la race des Finnois orientaux, et les parens des Hongrois de nos jours. Le khazars (et avec eux les Boulgares) appartenaient donc à cette même race, puisque leur langue était identique avec celle des voguls.* Fröhn latinul így adja Ibn Haukal' két helyét: „Lingua Chazarorum et Persarum differt, nec unius populi lingua aliquid commune cum ea habet.“ „Lingua Bulgarorum similis est linguae Chazarorum, similiter Russorum lingua a lingua Chazarorum et Burthasorum differt.“ Klaproth Ibn Haukal' más helyét így adja: „La langue des Chazars' est comme celle des Turcs, et elle n' est comprise par aucune autre peuple.“ Jakut' állítását pedig ekkép hozza fel „la langue de veritables Chazars differre de celle des Turcs et des Persans“ mire ezt a' jegyzést teszi Klaproth „*ce me semble indiquer, que de son tems ce peuple était mêlé avec d' autres tribus qui avient un idiôme different, mais qu' il passent pour khazars*“ (l. főlebb a' 16. szám alatti könyvét Ouseljenek, mellynek Ibn Haukalbol tett kivonatait magyarázza Klaproth az 1822-ben kijött régebbi folyamu Journal Asiatique-ban).

Tehát kozár és bulgar nyelv kezdetben egy volt, mint első értekezésemben is érintém, csak hogy később már, mikor Ibn Haukal irt, vegyülve volt turk nyelvvel.

Másodszor historiai hagyományok is egy földre, és egy tőke származatra mutatnak. Karamschin írja a' bulgárokról: „Ursprünglich waren sie kein slawisches volk, sondern *ugrisches*, oder *türkisches*, erst nach der Eroberung Moesiens an der Donau im 7. Jahrhundert vermischten sie sich mit den Slaven, und nahmen auch ihre Sprachen an, denn ihre ältesten Eigennamen sind nicht slavisch, sondern türkisch. Geschichte (des Russ. Reichs I. Th. p. 82. Riga, 1820. Haumschild fordítása.

Herbelot írja „Bulgar, vagy Bular nagy éjszaki föld neve a' Rha (Volga) víztől kezdve keletre nyulik. Mirkhond perzsa historicus szerint *Gaz* (kozár?) Jafet,

8. §.

Hogy kozárok lakták Astrakhánt az a' főlebbi adatokból világos, 's maga khoronei Móses is, ki a' második századból már kozár berohanásokat jegyez fel, Armeniába,

fija meggyőzöttetvén Turk testvére által a' Bulgár vizig szaladt. Bergendi és Ben Alvardi szerint Bulgár várost a' muszkák a' X. században vettek meg, 's elpusztították. Bulgár föld lakosai Krisztus urunk után 500 évvel mentek Daciába és Moesiába, 's Bulgar név alatt igen ismeretesek voltak Anastasius császár idejében“ Bibl. orient. Tom. II. p. 80.

A' bulgarok Procop szerint (bell. goth. lib. 4. c. 5.) hunnosoknak is neveztettek, quia insignem aliquando ducem nempe *kutiurgorum* ex natione hunnica habuerunt. A' hunn kutrigurokat méltán tartja Otrokotsi bulgaroknak, (orig. Hungar. P. 1, p. 178) mert hunnosokkal jöttek az első bulgarok Európába. Ismeretes Agathias' helye, (de regno Justinian. l. 5.) melyet Otrokotsi és Dankovszky eredetileg is közöltek, a' hunnus közönséges névről, és az az alatt befoglalt, de saját nevekkel is birt nép ágazatokrol, millyenek voltak p. o. a' kutrigurok, utigurok, burugunduk stb. Ez utolsók csak egy ágazata volt a' bulgároknak, mint Otrokotsi írja: „cum legam apud Nicephorum (Hist. p. 16. ad annum 634.) et Theophanem in originibus bulgaricis ex M SS edit Paris. p. 75.) Bulgaros olim, dictos fuisse etiam *Unnogunduros*, quod facile ex Burugundis ut habet Agathias, mutari potuit.“

Menander 550-ből írja, hogy Justinian császár az utigurok' királyához küldött Maeotison tul, 's kérte hogy Zabergant kotragurok' vagy bulgárok' vezérét a' Duna mellett lakót támadná meg, de az azt felelte, hogy ő azt nem teheti, mivel a' kotragurok nekik rokonaik, 's egy nyelvűek, ámbár idegen fejedelmek alatt állanak is, (l. Otrokosit p. 140 ki az egész helyet közli). Azt is tudjuk Nicephorbol, hogy a' bulgarok, ámbár eleinte veszekedtek is az avarokkal, de utoljára összebékültek, és sógorodtak (p. 2172—30. bőven leírva Otrokotsiban.) Aventin írja: „*Iringus* et *Jugorro* Cacani, hoc est Hunnorum reguli interempti sunt, (Nagy Károlyyal folytatott háborúban) tehát *Ogor*, *Jugor*, *Jugria* föld nevét viselte egyik vezérök! Sándor István ugyan a' bulgáro-

Astrakhán' vadonaiban laktatja őket, 's Feszler, Leo Grammaticus után körülményesen adja elő a' mesét *Kozár* és *Rros* testvérekről, kik szerepeiket Ázsia' éjszaki részében játszották.

A' *bulgár* név Volga víztől vette nevét, melly görögön *βούλγα*, fekete Bulgária a' mai *Kasan* föld volt, ámbár Const. Porphy. megfordítva a' törökországi Bulgariát nevezte is annak. *Kasán* írja Tappe a' bulgarok' igazi régi hazájok, régi kereskedő városoknak romjai a' Volgától 9, Kásántól 90 verstnyire ma is láthatók, hol ma *Bolgary* falu van. A' bagaria bőr készítéshez különösen értettek, melly nevét rólok vette, 's hihető, hogy Ázsia az illy bőröket legelőbb a' bulgaroktól kapta, mert ma is Kasánban legjobb *saffiant* készítenek, 's a' törökföldön ma is *bolgar* a' keleti saffiánnak, *bulhari* pedig a' bagaria bőrnek neve. Meghódítá Kásánt vagy régi Bulgariát Báty mongol vezér, 's ennek fia *Sain* alkotá a' rege szerint *Kasán* várost, melly üstöt 's arany padlázatot jelent. Első lakosai voltak a' városnak bulgárok, scherezmiszek, wotjákok vagy witkáiak, és mordwinek, kik Rostow' környékeit elhagyták, hogy a' keresztény vallás behozott az orosz földre ¹⁾.

Frähn a' régi *Bulgar* vagy *Bular* város' tatár nyelven irt eredetét 's történeteit tatár és latin nyelven ki is

kat sláv népnek hiszi, mert úgy mond nyelveket el nem felejték vala különben, de hiszen a' turkojgur nép is elfelejté nyelvét Mongol földön, a' mandschuaiak is Chinában, ugy a' poroszok Németföldön, 's a' finnuk Oroszországban.

- 1) Tappe l. c. T. I. p. 113, 252, 254: T. II. p. 6. Meninszki szótárában is *bulkár* persául = muszka veres bőr, vagy bolgar bőr, *bulkhári* = kikészített muszka tehénbőr, millyet Bulgáriában sokat készítenek. Lexic. T. I, p. 585. in voce *bülghár*: A' földi évkönyvekben *Pulgari* név alatt említettnek 895-ből a' bulgárok. *bagari* nép csapat ma is van Siberiában, 's a' jakutsukról már Ysbrantides megírta, hogy azok magokat bulgár ivadéknak tartják.

adta, melyek szerint az kis Tscheremschan víztől nem messze *Biljarka* patak mellett Simbirkstől 21. német mér-földre feküdt, melynek romjaiból ásatott ki azon kuficus felirású tányér vagy discus, melyet a' lipsiai tudós ujság 1815. közölt a' 134. szám alatt, melyet Tichsen és Hammer tükörnek tartanak. Rhytschkovv és Georgi hibásan Bulumer nevet adnak a' városnak.¹⁾ Abulfeda tudta inkább igaz nevét, *Bular* és *Bulgár* neveit egyenlően használja, mint in tabula XLVIII. „*Bolar Arabibus Bolgar dicta: et in prolegom. p. 173. Bolar, quem Arabes appellarunt Bulgarum interiorem*“ a' bolgari khanátusnak egyik fővárosa volt, 's Bular nevét Bular pataktól vette²⁾ E' történetírás szerint kezdetben a' bular nép, mely *baradsch* nevet is viselt (proedium *Baradzs Pesth*, és *Baradtska* helység kettő is) lakott a' *Say* folyó viz' torkolatánál, mely a' Kama vizbe foly, a' Jaik víznek is *Saigol* turktatár neve, kirgisül *schojek-gol*, vagy *schojek Idel* (= *Atel*) tehát a' görögös *Syngoul* = Schojek-gol vagy *Sai-gol* bulgár földön is meg van.

Nestor kutrigurokat a' Kama, bulgárokat a' Volga (kamische kutriguren, wolochische bulgaren³⁾) mellett laktat. A' kutrigurok csak egy ága volt a' bulgároknak, nevek ismeretes a' byzantinusok előtt azóta, hogy a' hunnuszok' társaságában oda hagyták éjszakot, 's délre költöztek a' Duna mellé.

Valamint bulgarok laktak Volga és Kama vizek mellett, úgy a' kozárok' fészke is Volga volt, de kiterjeszkedtek mint Karamschin írja az Oka vizig, mely a' Ká-

1) Kérdés? mert a' hunnus *Balembur* Balamernek és *Bulumérnek* is iratik a' krónikákban.

2) Fundgruben des Orients V. Band II. Heft p. 205. *Bular* földről szólnak krónikásaink is, vajjon a' *Pelori* magyar régi familia nevezet (p. o. *Pelori Gábor* kinek *Tomori Margit'* leánya volt nője) nem bular földre mutat-e? további vizsgálatot érdemel.

3) Geschichte des ungar. Reichs. von Engel, Halle, 1797. I. Th.

mába szakad¹⁾. A' magyarok' egy osztálya pedig a' Vjátka vagy Vitka viz mellett tartózkodott, melly jobbról szakad a' Kámába: tehát e' három néposztály egykor rokon vérű és rokon földű volt, mindenik munkás részt vett a' kaspiumi kereskedésben, melly ásiái termékeket és műveket (Chinát és Indiát ide értve) kozár, bulgár és magyar földön a' felső divinai útra éjszakra és nyugotra *Kol Mogoria*, délre *Novgorod* városokba szállított. Maga az érdemes szerző is hajlandó azt hinni, hogy a' magyarok egykor Dwina' mellékeit lakták, és így még felül a' viatkai földön, midőn írja: „Juhrii aut Jugrii a pluribus jam saeculis fuerant ad asperas ac gelidas has Asiae borealis oras retrusi, ast usque saeculum XIII. certe clementiores intra Dwinam et Jaik fluvios coluerunt²⁾.”

Müller Ferdinand' topographiai ismertetése a' földnek, hol egykor őseink forogtak, nem érdek nélküli felvett tárgyunkra. A' waldai hegyek keletre egybekötetésben állanak Urallal, a' hegyhát' neve, melly az összekötést eszközli oroszul *Owal* vagy *Uwal*, melly is két ágazatra oszlik fel, u. m. *éjszakira* és *nyugotira*. Ez utolsó, u. m. a' nyugoti ág elválasztja Dwinát a' volgai vidéktől, 's száz mértföldre nyulik nyugotra, *Wologda* város közt éjszakra és *Kostroma* 's *Jaroslawa* városok közt délre húzódva. Az éjszaki uralli választja el Oroszország' éjszaki részét a' délitől, melly egyszersmind ethnographiai határ jel is a' slav 's finn népek közt, mellyen felül finnek, alól délre és így sarmatiai síkságon slávok laktak. Ma ugyan az orosz sláv elem súlyosabb éjszakon is, de régen finn ugor elem uralkodott ott egész a' felső Volgaig. Még ma is ez Uval keleti tájékán, felső *Kama*

1) Két *Oka* nevű víz van, egyik nischni Novgorodnál szakad a' Volgába, 's az oreli kormány földön ered: a' másik *Oka* Sibériában van, China határán ered, 's minekutána az Angara vízzel egyesült Tunguska nevet visel. Tappe II. 136.

2) De peregrinis nominibus Magyarorum p. 79.

és *Wjätka* mellett egyfelől, *Witschegda* mellett más felől a' 65. és 70 fokok közt syrjänek és permek laknak. A' dvinai föld' déli résziben esnek a' *wologdai*, az éjszaki-ban az arkhangeli kormány megyék, melyek a' régi biarmok, vagy permek birtokai voltak. Vologda város, hová a' novgorodi kereskedők feljártak, első kereskedői nyug-pont volt a' tschud v. finnus földön. Az éjszaki orosz Uvali hát, vagy is Dwina víznek folyási rendszere volt a' határ a' novgorodi sláv és tschud faju népek közt. Nestor írja, hogy keleti Európában slavoroszokon kívül tschudok laktak¹⁾, a' *Wolakon* tul (tschud nyelven *savolotsche* = Szabolcs) *perm*, *petscher*, *jam*, és uger népek.

A' *savolotsche* név még elébb is mint Nestor irt, előfordul, u. m. 1079. körül, a' szó közös név, 's két értelme van mint a' *volok* szónak, melyből összetéve eredt. Jelent először szoros hely vonalt két ellenkező menetelű viz közt, „hol egyikből másikba vonattatnak át a' hajók²⁾, a' sláv *voloku* szó szerint, mellyel rokonok a' görög ἐλχω, ἐλχυνω³⁾ szók, más is a' finneknél az illy helyek

1) Schlözer's Russische Annalen. II. Th. p. 30. *mer*, *wess tschud* nevű népek. Hogy a' basckirok régen *vas magyarok* lettek volna mint a' tudós szerző gyanítja de peregr. nomin. Magyarorom p. 44. nem bizonyos, mert Nestor *Vess* népe sláv volt, 's oroszul *Vesch* sátozt jelent. Tappe, I. 112. a' mi azonban eredetileg palócz és paczinák szó volt.

2) Schözer's Russ. Annalen II. Th. p. 52.

3) Hozzá tehetne volna a' magyar *valag* szót is, melly Kreszneritsben *valog* (a' *volok* egyik jelentése szoros hely vonal) melly legközelebb jár a' *Volga* víz nevéhez is, melly *volok* azaz hegy háton, hegyek közt ered, a' mi a' *volok* szó második jelentése. Az arab *iflāk* vagy latin *Valachia* = hegyen tuli, hegy melletti föld csak az eredeti *volok* vagy *valog* elrontása. Terra *Blaccorum*, *Blacci* jönek elő II. András' oklevelében 1223-ban. A' Byzantinerek *Blak* nevet 1081. körül kezdték használni, mint Engel' Bulgária historiájában kimutatta (Geschichte des ungarischen Reichs T. I. p. 385.) Valachiát az erdélyi szászok *Blochnak* hívják, *Blachi*, *Ba'achi*, *Polachia*

valka, *valkama* néven neveztetnek¹⁾. Másodszor jelent széles erdős lakatlan helyet, melyt nevet az oroszok Sibiériába is át vittek. Savolotsche vagy Szabolts neve volt az Onega és Dwina közt eső földnek is, de a' novgorodiak' Szabolts földje az egész tengerpart hely volt Petschora vizig, melyet nagy hegyek (*Volok* névvel) választottak el a' novgorodi birtoktól: tehát savolotsche v. szabolts = hegyentuli föld, vagy Volok' háta megett eső. Legelőbb is hát Suchona forrásánál lévő földnek (a' Dwina ebből és Vitschegda vízből ered, honnan neve is, mint már Ysbrantides megjegyzette) vagy pedig *Vologda* környékének kellett *Szabolts* nevet viselni, mert itt hatottak fel a' novgorodiak, alsó Dwina tájékaira, melyeknek régebb lakosai viselték a' Szabolts (Savolotsches kaja) tschud vagy finnus nevet²⁾. Kezdetben hát hely név

v. *Blachia* más más formák, még a' paczinákoknak meg volt a' *Blach* nevek mint Lucius de regno Dalmatiae L. VI. c. 5. kimutatta, mert Blakok' földén laktak, 's uralkodtak. A' régi *blakok* vagy *volokok* hát Volok földről jöttek ki, vagy a' volgai bulgárokkal, vagy meg utánnok.

- 1) Valkai familia Kolozs megyében, Valkó helység, ugyan ott, magyar *Valko* Krasznában, *Valk* Borsodban, *Valkany* Torontálban, *Valko* faluk Pesth és Zemplén vármegyékben.
- 2) Müller der ugrische Volksstamm p. 321—345. Savolts vagy Szabolcs föld' lakóiról lásd Karamschint is Geschichte des russ. Reichs II. B. p. 33. Anonymusban *Zobolsu*, az 1222. készült oklevélben *Zabolcz* áll, castrum *Zabolcz* említettik más 1219. költ oklevélben, és *Zobocha* ismaelita in ritu explor. verit. Ben Gorionban *Zaboch* vagy *Zuwoch* híres tatár familia a' Volgánál (Bochart Geogr. Sacra p. 199.) *Zabalcsi* hegyek Lippa Radna's Arad körül (Társalkodó 1836. 15. szám). Barbaro József' utjában 1436-bol *Mare della Zabache* áll, (=maeotis tó) a' közép évi abroszokon *Mare die Sabache*, törökül ma is *Suwasch* a' neve, mint a' viznek is, mely belefoly. (Jahrb. der Literatur LXV. Band p. 12.) Nem kell azt is gondolni, mintha a' történeteinkben előforduló *Szabáts* vár neve török nevezet volna, mint Bon-

volt a' finn *savoltsche* név, majd historiai nép névvé vált, mert Virgil' magyarázója Pomponius Sabinus 1480 körül populi *Zaulocenses-t* tesz a' permeknek szomszédul¹⁾. Az itt folyt kereskedésről, mellynek vonala délről kozár 's bulgár földön, éjszakkeletről pedig Jugriából indult ki alább fog szó lenni.

9. §.

Bizvást mondhatjuk' hát, hogy az egész Volga mentét, mellynek eredete a' tveri kormány megyében van, 's nevét a' *volog* vagy *valogbol* vette, (= hegy, hegy-szorulat, szoroshely) annak Kaspiumba ömléséig magyarok, bulgarok és kozárok lakták. A' viatkai vagy *vitkai* földről, melly nem is éri a' Volgát, hanem azontul be-lebb esik keletre Kásánon felül, kétség sem lehet, hogy ott magyarok ne laktak volna.

Már maga a' név is csupa magyar elnevezése a' földnek, melly Hammer' utasítását erre a' földre fontossá teszi, oroszul *Vjátka* magyaroson *Vitka*, mi nevet viselnek ma is sok székely családok, és helyek. Az eredeti szónak elorosztására több példára akadunk keleti Europa és ásiái Siberia' történeteiben, millyeket részben Müller Ferdinand is felhord, Kakoni István de *Vitka* Bethlen Gábor tanácsnoka volt 1615. költ oklevél szerint²⁾.

Hogy az elorosztott votjakok neve is nem egyéb mint a' magyar *vitkaiak* az az Vjátka vagy *Vitka* viz föl-

fin 's utána Sismondi hamisan tanítják, mert illy szó nincs is a' turk nyelvben, 's a' várnak turk neve *Bögürd leu* (l. Hammett Geschichte des osm. Reichs 2. B. p. 562.) A' Ducas' *Σαβερζιος*-sa sem a' magyar Szabolts, mert az a' török *Saudschi* 5-dik Murad' fijá nevének görög elrontása csak.

- 1) Schlözer's Russische Annal. II. B. p. 43. és Fejér de peregr. nomin. magyaror. p. 20.
- 2) *Benkő József* okleveles gyűjteménye. Az eredeti meg van a' Károly fejérvári Káptalanban.

dén lakók (Tappe ki orosz grammaticát is irt *vátkának* írja mindenütt) Klaprothból megtanulhatni. A' votjások ugymond slávuł *Voti*, magokat *uhdmordnak* nevezik, (*uhd* nyelveken = vendég, idegen, *murd* finnul = ember; tehát idegen emberek, következésképp olyanok, kik másunnan jöttek oda lakni). *Vjátka* várost (orosz neve *Chlynov*) *Viátkának*, *Vjátka* vizet *Viátkának* nevezik, leginkább a' *Kama* és a' *Vjátka* viz közti földet lakják, melyet *Kamkosipnak* vagy viz közepi földnek neveznek¹⁾. Tappe is írja „nougorodi telepek mentek 1174. Vátka viz mellé, hol gazdag a' föld, 's vad népek laktak akkor, a' votjások' szegény kunyhóikat elfoglalták, a' Vjátku viz jobb partján azonban szép és magas hegyen feküdt *Bolvan* (bálvány) város, mely hihetőleg az ott lévő isten szobrától vette nevét²⁾.

E' vitkai föld fekvése egyenesen is talál frater Julian' leírásával, ki magyar születés lévén, a' XIII-dik században magyarul beszélt ott lakott rokoninál, faluit, házaikat meglátogatta, 's általok nagy örömmel fogadtatott. „Nagy Bulgaria ugymond, hatalmas ország, „ gazdag városai vagynak; a' tartomány' egyik városában magyar aszonyra is akadt, ki a' magyarok' földjéről adatott oda. Ez az aszony megtanítá mi úton érhetne el a' magyarokhoz, azt mondván, hogy két napi földre feltalálhatja őket, a' mi meg is történt. A' Volga mellett rájok akadt tatárok' szomszédságában, 's midőn vissza akart tőlök térni a' magyarok más utra taníták, mellyen hazájába visszamehet. Az említett magyar földről keresztül ment a' vizen morduanok föld-

1) Villa *Cuzep* említettetik a' XIII. század' elején in ritu expl. veritatis: A' Vjátka névben a' ja magánhangzó az oroszban, melly az ia és á közt középső hang l. Erdmann *Reisen in Innen Russlands Leiptzig* 1826. II. Theil 2-te Hälfte az előszóban.

2) Tappe *Geschichte des Russ. Reichs* I. Th. p. 182.

„jire ¹⁾“. Laktak hát a' magyarok Bulgaria az az Kasan mellett, két nap földre azon bulgár várostól, hol a' magyar aszony lakott, Volga mellett lelte fel őket, és visszajövet tőlök át kellett neki a' Volgán menni a' morduanok' földére. Itt a' volgántuli fekvése a' magyarok' földének bulgarok és morduánok' szomszédsága között nyilván elhatároztatik, tehát frater Julian a' viatkai földön járt, nem pedig Baschkiriában, vagy déli Uralban, hová két nap Bulgariából el sem mehetett, mi utat az utánna nem soká utazó Ruisbroecknek is 12. nap alatt kellett megtenni, a' mellett nem is említi Julián sem Baschkiriát, sem az Ural vizet, hanem csak Volgát, és a' morduán földet, melly épen Kásánnak 's a' viatkai földnek esik nyugoti szomszédságukban. Ma is a' mordwinek, tscheremiszek, votjákok vagy vitkaiak szomszédosok, sőt maga Const. Porphy. is *Μορδια* földet éjszakra fekteti a' Kozár földhöz, melly Paczinakiától vagy Kiptsáktól tiz napi járó föld. A' morduánok *Μοκscha* nevű egyik fő ágazatjok' neve is nem egyéb mint a' magyar *Maksai*, és *Maksa* személy 's hely nevek, miről első értekezésemben szóllottam; 's ma is a' morduánok' egy része kásáni földön lakik ²⁾.

Katona tisztán felfogta frater Julián' tudósítását, midőn írja: „Videntur illi plagas illas quas hodie casanense regnum et Permae magnae ducatus occupant circa Kamam fluvium insedis, (kam kosip — votjákok épen Kamma 's Vjátka viz közt laknak) ac ad orientem partim Baschiriam partim Siberiam habuisse. Huc enim frater ille Julianus ex magna Bulgariae civitate, quae Bulgar ipsa provinciae metropolis fuerit, bidui spatio pervenire facile potuit. Ipse reditus ejusdem per Morduinis Casanensibus

1) Desericius de Initiis ac Majoribus Hungarorum T. I. p. 170. és Fejér de nom. propr. Magyar. p. 17.

2) Schlözers Russ. Annalen 2-ter Theil Göttingen 1802. p. 41.

et Bulgaris eis Volgam protensos svadet, illic Hungaros coluisse ¹⁾.”

Sőt anonymusunk' szavai is némileg kezeskednek a' vïtkai földről „Venientes autem dies plurimos per desertata loca et fluvium Etyl super Tulbou sedentes transnataverunt“ mert a' viatkai kormány megye távolabb esik a' Volgától, nem úgy mint Kasán, melyet az ketté metsz ²⁾; tehát utjokban több napot eltölthettek, míg a' Volgához értek, 's készületeiket megtehették a' vizen át költözésre; és így ismét helyesen írja Katona: non igitur vetus Magyaria Volgae fluvio statim adiacebat, licet frater Julianus Hungaros invenerit juxta fluvium magnum Ethyl. Hi nempe serius ea deserta, quae prius ultra Volgam erant, vel a Tartaris a tergo pressi, vel numero rursum aucti sensim excoluerint, et ad Volgam usque suas sedes promoverint ³⁾.”

Nem lehet ezek szerint állítani, hogy Hammer merőben alaptalanul keres magyarokat a' vïtká földön, hol hely, viz, és személy nevek összetalálnak a' magyar történeti és geographiai nevekkel, mellynek igazságát hiteles még pedig magyarul értő utazó bizonyítja, hová maga Fejér György is a' *matschar* népet helyezteti Nestor után, melyet magyarnak vall, u. m. az Oka viznek Volgába ömlése körül, hol Nestor szerint tscheremiszek mordwinek metscherek laktak ⁴⁾, hol *Szakmara* föld és viz, *Tschelna* patak nevei Szathmár megyénk és vizünk, mint Czelna helység és patak (alsó Fejér vármegyében)

1) Historia Critica Ducum p. 51.

2) l. Stielers Hand atlas. Neue Ausgabe 1834. lap. XL. hol igen tisztán rajzoltatva vagynak a' Volga urali földek Volgába, melly a' Tver' kormány földön ered, bele szakad balról a' *Kama* vize, és ebbe jobbról a' Vjátka, l. Balbin Handbuch des geograph. Wissens. Güns. 1834. l. Th. p. 519.

3) Histor. Critica Ducum p. 59—Oo.

4) Reflexiones in Script. novos p. 8.

neveit szembetünőleg visszaadják¹⁾, és ha Hammer Const. Porphy. mesés nevü Lebedias tartományát e' tájon keresi, azt kopár és meddő véleménynek tartani jogosítva nem vagyunk, mert a' Volga bulgárokkal és kozárokkal való társas mint szomszédos viszonyainkat, a' Volga fekvése inkább igazolja, mint a' turk nevü Ingul kis vízecke, vagy az orosz hangu Lebedin vagy Ljubed város' nevei; hogy pedig Const. Porphyrog. három évet ad a' szomszédi lakozásra, azt Thunmann és Engel után méltán textus' hibának vehetjük, melly különben is a' már kimutatott példák után ítélve, nincs felmentve a' leírók által elkövetett vigyázatlanság alól.

De még tovább megyek, ha a' tudós szerző *közép* és *déli* uralt veszi a' magyarok' ősi fészke, mint valóban állítja is, úgy itt is csak kozár és bulgár szomszédságra akad nyugotra az Uraltól Volgáig, 's midőn őket egyszersmind a' Dwina mellett is laktatja, önként foly nézeteiből, hogy onnan költöztek oda ki, 's ha Const. Porphy. jelentését oraculum gyanánt vesszük, hogy ő meg sem tévedhetett a' magyarok' dolgaiban, úgy szavainak más értelmet nem is adhatunk mint azt, hogy vagy Lebedias volt a' magyarok' ősi fészke, vagy pedig az csak második hazájok volt az első kiköltözködés után. Ha ősl fészkek volt, úgy az Ugoria lenne Ural' közép és déli része, ha nem volt ősi fészkek (t. i. Lebedias): úgy a' Dwina, Kama, Wjátka, Oka, és Volga vizek mellett kellene a' Lebedias keresni, mert a' tudós szerző is ismeri némileg, hogy ott is laktak magyarok a' XIII. századig, mikor Ural' éjszaki részeibe tolattak fel, tehát így

1) Szathmar, hajdan *Zachmar* írja Sándor István, *Zotmar* azaz *Szakmár*, az eredeti vagy is ásiái *Szakmár* régi bolgár város, oroszul *Szakmarszk* fennvan még most is Szakmara víz mellett az uffai tartományban. Sokféle IX. D. p. 174. *Sakmarsk* völgyön foly e' víz keresztül 's Orenburgnál az Ural vízbe szakad (Müller der ugrische Volksstamm. p. 42.) *Krasznavár* is a' Volgánál l. vindiciae anonymi Cornides. p. 258.

Lebediaszt sem lehetne déli Oroszországba át tenni, ha t. i. szorosan akarunk és csak egyedül Const. Porphyrogenitus mellett megmaradni, ki a' magyarokrol egyebet nem ír, mint egy helyen azt, hogy a' Volga és Jaik közt lakó paczinákoknak szomszédjaik voltak az uzokkal, más helyen pedig azt írja, hogy hajdan kozárok mellett Lebediasban: ez utolsó helyt ugy is lehet érteni, hogy hajdan azaz míg paczinákok és uzok az urali kapun meg nem kezdték az áttörést, a' kozároknak közel szomszédjaik voltak a' magyarok. Egyébiránt is igen nehéz Const. Porphyr. két helyén eligazodni, vajjon t. i. az író egy lakföldet akar-e mind a' két helyen értetni, vagy két különbözött. A' régibb hypothesis követők az utolsó magyarázat mellett állanak, melly szerint aztán Const. Porphyrogenitushozragaszkodva, a' paczináki szomszédság Baschkiriához is tartozhatnék ugyan, de nem több joggal, mint a' Volga és Ural közti föld valamelyik más részéhez, hol tudjuk, hogy magyarok laktak. Ha pedig a' szomszédságot egyenesen csak Baschkiriára szorítjuk, ugy Lebediaszt jobb helyre nem is lehet helyheztetni, mint a' Kama's Vjátka vizek melle, Chydmaz=Kilmas; mert természetesen történt meg, ha áll Const. Porphyr. előadása, hogy a' paczinákok elűzetetvén az Uraltól a' Volga felé tartottak, hol turk azaz magyar földön laktak, mind addig, míg egy részek, u. m. a' kankárok összeveszván a' magyarokkal, kiknek akkor még *Sabir* nevek volt, ezeket onnan Atelkuzuba kikergették.

Hozzá járul mind ezekhez az is, hogy Hammernek keleti földleírásokból vett tanubizonysága még nincs meggyengítve, mellyek szerint uzok, vagy kumánok Bulgaria, bedsnyákok (= bosnyák vagy is sogorosok, egy turk fajból valók) vagy paczinákok Baschkiria mellé tétettek, tehát a' viatkai magyarok egyiknek, mint a' másiknak szomszédjaik voltak.

Az europai kozár föld hát nem hozza szükségképen magával, hogy Lebediaszt épen Európában, még pedig déli orosz földön kelljen keresnünk, mert abból, hogy *Ssar-*

kel Tanais mellett, kilencz kozár tartomány pedig *Alánia* és *Uzia* mellett voltak, nem következik a' kérdéses dolog' ugy léte. Const. Porphy. (c. 42.) Alaniát Kaukasuson felül teszi, alánok felett kozárokat laktat, kiknek a' kiptsáki uzok szomszédjaik voltak, mióta a' paczinákok onnan kiszorítottak „Uzi possunt bello infestare Chazaros, „ utpote iis contermini, simili quoque modo Alaniae Prin- „ ceps, nam novem Chazariae Regiones Alaniae adja- „ cent, et potest Alanus si nempe vult, eas depraedari, „ magnumque damnum et penuriam Chazaris inferre, ex „ his enim novem regionibus omnis victus et abundantia „ Chazaris suppeditatur.“ Nincs e' helynek semmi egy- beköttetése Lebediassal, itt több nem mondatik, mint az, hogy a' kozárok' földé Volga felé, hol uzok voltak szomszédjaik, terméketlen volt, ellenben a' Tánais melléke, mellyet az alánok pusztíthattak jó termő föld volt¹⁾.

Szembetűnő dolog az is, hogy ha csak ugyan orosz földön laktak a' magyarok Krimia mellett, 's ott volt Lebedias vezérektől elneveztetett tartományok, arról még is az orosz, lengyel, magyar krónikák halgatnak, sőt anonymus ellenkezőt jegyez fel, hogy Volgán átjövén minden akadály nélkül jöttek Kióvig, hol nekik az oroszokkal és kumánokkal csatázniok kellett²⁾, kiket meggyőzván egyenesen Gallicziába mentek.

1) Dankowszky ezt már helyesen észrevette, Hassel' orosz Asiájára hivatkozva, mellyben a' sós és nádat termő helyek' terméketlensége leiratik: l. Hungaricae Gentis avitum cognomen §. 26. Lehrberg még bővebben kimutató hogy Ssarkelt nem kell Európában keresni, hanem Aso-won felül Tanais torkolatától nem messzi keletre.

2) Venerunt in Russiam, quae Susadal vocatur sine contradictione aliqua usque civitatem *Kiev* transierunt: (cap. 5.)

KÁLLAY FERENCZ.

XVII.

PHILOSOPHAI (ÉSZTANI) NYELV.

Ψυχη; lélek.

A' szelelő, szellőző lehel, rokon az előbbivel, a' *πνευμα*-val, azért származása is egy: *ψυγειν*, utóbb *ψυχειν*, a. m. *πνεειν*. Fuvó tehetségnek nevezé Platon (Kratül.) *ἡ τοῦ ἀναπνεῖν δύναμις*. Mert a' lehel valami látható, füst-höz hasonlítja az Achillesnek megjelent Patroclus' lelkét, (III. XXIII. 100.) *ψυχή δε κατὰ χθονὸς ἥντε καπνὸς πῖχeto τετραγυῖα*, a' lélek föld alá szállott, miként a' suhogó füst. Itt látjuk, miként a' régiek a' lelket csupa lehelnek tarták először, melly füst, árnyék gyanánt ment alá a' földbe. A' magyar eredetileg lehl lehete, vagy leh, természetes hangja a' tüneménynek, mellyből alakulhata később a' hason értelmű ihl, ihlet (sugallat), és a' lélek, mellyből van a' lélekzeni, gyengébben lélegzeni, lehelteni, lehelni.

Jelenti a' szó azt, a' minek jele, a' lehel pedig jele az életnek, azért a' *ψυχή*, lélek, életet jelente már Homérnél, igen gyakran, különösen élet-elvet, nem az elvont értelmű élet-erőt, hanem inkább az életet fön-tartó vidámságot (vigort), mellyet jelesen a' fekete ember-vér tart fön; innen a' gyakran eléforduló mondat: kilehelni a' lelket, az életet, erővel, és vidámsággal együtt, melly a' megholtakat elhagyja (Odyss. XI. 392); azért a' *ψυχή* sokszor élet helyett tétetik (Odyss. I. 5. III. 74. stb.) így a' mondat: édes lélek, annyi mint édes élet.

És ez értelem valami bensőt jelent, mely a' testet átfolyja, 's a' test mozgékonyságában jeleng, míg a' test el; a' megholtat pedig elhagyja a' lélek, és az élet (Iliad. XVI. 453, Odyss. IX. 523.) E' fogalomban röjtözék a' halhatatlanság' hiedelmének csirája Socrates óta. Így elválasztva a' testtől jön elé a' *ψυχη* személyítve, és álmhoz (*ονειρος*) sötétséghez (*σκια*) és mozgékony árnylénnyhez (*ειδωλον*) hasonlítva. Így jelenik meg Achillesnek Patroclus' lelke álomlátványban. Iliad. XXIII. 103). Így jelengnek Hadeszben Ulysses előtt az elhalt hadtársaknak lelkeik. (Odyss. XI.) E' finom testképnek ellenébe tétetik a' *θυμος* (animus, kedv, kedü, kedély?) mely még az itt élőkben együtt vala (Iliad. XI. 334. Odyss. XXI. 154.) imígyen: Ez a' halandóknak sorsa, miután meghalnak; nincs többé az izmoknak (*ινες*, nervi) sem husaik, sem csontjaik, — — miután elhagyta a' fehér csontokat a' kedély (*θυμος*) a' lélek pedig álm gyanánt röpülve röpül el. (Odyss. XI. 218 — 222.)

Emelkedik, és nemesül a' szó' értelme, midőn benső érzelemnek, erkölcsi állapotnak fordítatik jelentésére; ez élénk érzelme, indulata embernek, és pedig majd borús, és fergeteges, majd tiszta, és szelid, mely öröme nyílik, és nemes bátorságra hevit. Így lön a' szó a' mozgalom' belső elvének jelentésére fordítva Aeschylus-, Pindar- és Sophoclestől. Herodot a' szomorodás' helyéül tevő a' lelket; Sophocles (Antig. 930.) a' zajló indulat' forrásává: *ψυχης βιπαι*, a' lélek' hullámai, zajai. A' philosophok: Parmenides, és Empedocles a' világ mozgalmanak elvéül vevék a' szót *ψυχη του κοσμου*, a' világ' lelke. És ez értelmét a' szónak mi magyarok is fölveltük, léleknek tulajdonítva azon érzelmeket, és indulatokat, mellyek különben a' szív', vagy a' kedély' (*θυμος*, animus) sajátai, de nagy hatásuk van a' lélekre is; és ennek állapotát határozzák el.

Használatotott a' szó ösztöni értelemben is, vágy és kívánság helyett, például: italvágy, Xenophontól, és

Plátótól. Mi is szoktuk a' sok vágyu, és kívánságu emberről mondani: telhetetlen lelkü.

Ellentéte lett a' testnek, különösen Plató' iskolájában, és a' későbbi (romai) platonikusoknál. 'S ez a' magasztott lélek, test nélkül, láthatatlan, 's legistenibb alvás között; az ő alakja (ειδος) kívánsat (επιθυμητικον) és az ő része, osztálya, kedélyesség (θυμοειδης) megkülönböztetve. Önmozgékonyasága, 's önhatása elismerve. Ő önmagát szemléli, miként képző lényt, gondolkozási erőt, és testnélkülit. Így Plátónál: *Ολη τη ψυχη*, teljes, egész lélekkel. És mi gyakran mondjuk: ez az ember csupa lélek.

Főlebb nem emelkedék ez eszme, 's új jelentéseket nem vön föl a' szó a' helleneknél. A' keletieknél, és az új szövetség' szent könyveiben, az alapértelem tovább tágult. 'S az eddig fölhozottakon túl. És egyszer ugyan ellenzete a' szellemnek (πνευμα) a' *ψυχικος* (állat-életü) a' *πνευματικος*-nak, az csupa érzéki, ez tiszta szellemi, az állati, ez isteni. Így különösen Pál apostol (I. Korinth. II. 14.) *ψυχικος δε ανθρωπος ου δεχεται τα του πνευματος του θεου*, a' lelki (állati, érzéki) ember nem érti az isteni szellemü dolgokat. Utóbb (XV. 44 — 46.) különböztet a' lelki (*ψυχικος*, állati) és a' szellemi (*πνευματικον*) test (*σωμα*) között. Másszor a' jobb lelket, erős szilárd akaratot fejezi ki. Így Jánosnál (evang. XXI. 19.) *Εν τη υπομονη υμων κτηθασθε τας ψυχας υμων*, állhatatosságokban birjátok lelkeiteket.“ És a' léleknek tulajdonit az irás, és a' keresztény hit halhatlanságot, 's ez az isten' képe, mása emberben.

Ezekkel egyezőleg találom a' mi philosophiai szótárunkban: anima, lélek, anima brutorum, barmok' vagy oktalan állatok' lelke, pára, (ez a' keleti nyelvben első értelme a' szónak, miként láttuk, a. m. lehel, nephesch); anima vivens, élő-állat, élő-lélek, anima vivificans, éltető lélek (élet-elv, erő).

Νους, vagy Νοος; ész.

Gyök-igéje a' szónak νοεω, Homernél még tisztán eredeti jelentésében, a. m. ιδειν, látni, látás.

A' következő jelentésekre magasztatott:

1. A' legsebesebb mozdulatot jelenté, honnan a' *χραιπνος* (sebes) mellékszó; innen a' sebesen röpülő hajó a' gondolatok' sebeségéhez hasonlítva, (Odyss. VII. 36.); azért mondá még Thales is. (Diog. I. 55.) *ταχιστον νους*, a' legsebesebb ész.

2. A' szemnek sebes mozdulatát (Odyss. XX. 366.) a' szemléletet, és nézetet, (Odyss. I. 58.) és Epicharmusnál (Olymp. ad Platon. Phaedr. c. 10.) *νους ὄρα*.

3. A' figyelő szemet, (Odyss. XIX. 479), vizsgálódást, észrevételt (Illiad. X. 226. XV. 80).

4. A' mély, és éles nézetet, és látást, még nem mint erőt (értelmet) kevesbé mint ész, hanem mint értelmességet, (Illiad. IV. 309.) azért hozzá adák a' szökat: *πεπνυσαι* (értelmesnek lenni) és *εσθλος* (értelmes, okos). De már Plátónál (Phileb.) 's utána az alexandriaknál együtt találjuk: *νους*, és *σοφια* (bűlesesség) *νους*, és *φρονησις* (ugyan annyi).

5. Eszméletet, és szerénységet (józanságot) (Illiad. XIV. 217. összevetve X. 122.) gyakorlati okosságot, tanácsi, javallati készséget, (Illiad. XIII. 732.) előrelátást, ébrenséget, (Odyss. II. 346.)

6. Szándékot, és tervet (Odyss. IV. 256. — XXII. 215.)

7. Elmét, mens (Odyss. VI. 121.) *νοος θιουδης*, istenfélő elme, több helyeken; könny — és békelműségét, (Odyss. XVIII. 134 — 135); bűselműséget, makacsot, (Illiad. XV. 52.) nagy lelkűséget, (Odyss. II. 92). Ed-dig vivé Homér a' szó' jelentéseit, miként látszik nem átlános erőnek, vagy tehetségnek, hanem inkább egyes tulajdonait, vagy úgy szerzett gyakorlati készségét fejezé ki azzal embernek; állatnak soha nem tulajdonítja; el-

lenben külön sajátjául, fő, és sokszor kitünő beljegyéül tekinti azt embernek; de tulajdonítja Zeüsnek, és a' fő isteneknek, (Illiad. XVI. 688., XVII. 176. XXII. 185. Odys. V. 23.) Helyet az észnek Homér leggyakrabban a' mellben (*εν στηθεσιν*) majd a' lélekben (kedélyben *εν θυμω*) majd a' szív körül, vagy az elmében (*μετα φρεσι*) különösen (Illiad. XXIV. 40.) *Ω ουτ' αρ φρενες εισιν εναισιμοι, ουτε νοημα γναμpton ενι σθητεσσι* — kinek sem elméje nem egyenlő illemü, sem lelke (kedélye) hajlékony mellében. E' másfél verset így adja Lederlin betüszterü latin fordításában: Cui neque mens est aequa, neque animus flexibilis in pectoribus. Vályi Nagy pedig imigy magyarítja: A' kibe nincs egyenes jó szív, értelme se hajlik. Vályi Nagy tehát nem igen ügyelt Homér' szólásmódjára, vagy bizonytalan lévén a' miénk, gond nélkül bánt a' szavakkal.

8. Eddig különözve voltak *νους* és *ψυχη*; most, már egyesülve fogjuk a' kettőt látni a' philosophusoknál. És a' *νους* ugyan nagy eszmévé magasítva, mint magában, és magától álló, mindent átható, hatalmas, tisztán szellemi lény jelenik meg Anaxagorásnál, 's ez a' világ' értelme, Elötte Pythagorás előbb tulajdonítá azt az állatoknak, mint az isteneknek; Parmenides, Empedocles, és Anaxágorás ideje óta a' *ψυχη* és *νους* megkülöztetik egymást, a' mozgelvben, mint a' világnak mindent átható lelke, és értelme, azaz: Zeüs' mindent rendező bölcseségének leképzete. Azért már Plátónál a' kettő egyértelmüleg jelenti a' világ' lelkét.

9. Könnyü volt innen az átmenet a' tiszta ismeret' jelentésére, azért Platon a' *νους*-nak *αριστος* (legjobb, legjelesebb) melléknevet adott.

10. Végten a' *νους* mint értelem, és ész jelent meg, mint a' léleknek *ψυχη*, az uralkodónak, és törvényszerzőnek legfönségesebb tehetsége: *νους κερτημενη*, a' parancsnok, uralkodó ész; ez *νουν εχειν* (van esze) a' józan észszel bíróról mondaték; ellenben a' csalódott érte-

Iem nem ért: *ουκ επαιει ο νους αποπλανημενος*. A hellenistáknál, különösen Pálnál *νους* tulajdonítatik a' testnek is, és szív helyett látszik állani, melly az érzékiség által elvan vakítva, (Kolosz. II. 18.) de másutt (Rom. VII. 23.) egyenesen ellentétben áll a' testtel, és annak vágyaival, 's mint törvényszerző tisztán jelenik meg: *Βλεπω δε ετερον νομον εν τοις μελεσι μου αντιστρατευομενον τω νομω του νους μου*: más törvényt látok tagaimban (testemben) küszdöt eszem' törvénye ellen. Különben a' *πνευμα*, és *νους* közötti viszonyt Pál apostol alapítá meg (I. Korinth. XIV. 15. 19.) a' *πνευμα* elbájalás (ragadtatás) szellemítés; (ihletés) a' *νους* öntudat. Pálnak e' helye fölötté fontos: nem elég buzgalomtól szellemben elragadtatva imádkozni, mond ő, és kérdezi: mit tegyünk tehát? (*τι ουν εστι*); imádkozzunk szellemben, imádkozunk értelemmel (öntudattal) is, (*τω πνευματι, δε και τω νοι*).

Igy lön Platon' iskolájában a' *νους* inkább szemléleti, a' keresztény iskolában, különösen Pálnál, inkább tétet (gyakorlati, practica ratio) ész. Meg kell még megjegyeznünk, hogy *νους* soha oktanoknak, elvadult embernek pedig csak egyszer tulajdonítatik, (Odyss. X. 240.) ekkor is ép állapotban.

A' magyarra megyünk át. E' hárommal: ész, elme, okosság, úgy látszik maiglan sem vagyunk tisztában. Kresznerics Ferencz' szótárában így olvasom ezeket diákítva:

Ész, animus, mens, prudentia, sapientia M. A. „Első boldogság a' jó ész“ km. Alább meg ezt: Éretlen ész, immaturum ingenium. S. K. Esze, ejus mens, ejus ratio.

Látjuk, hogy animus; mens, ingenium, ratio, és ezeknek tulajdonaik: prudentia, sapientia, és (Ész éle alatt) acumen, sagacitas, mind ezt jelentheti tehát az ész. Hogy eddig a' még meg nem alapított, nem elvrendezett nyelv' állapotjában, jelentheti, és jelenté is, könnyü hinni, és elnézni, annál inkább, hogy, miként látók,

illy sokféle, és bizonytalan értelmű volt a' szó a' később legrendezettebb hellen nyelvben is; de haladtában, 's a' philosophiaihoz közelítésében nyelvünknek, szükséges a' szavak értelmét minél szorosabban lehet egyre határozni.

Elme, mens, memoria, ingenium M. A. (Elméből mondja: könyv nélkül mondja. E memoria recitat. Sz. D.)

Okosság, ratio, item solertia (?) perspicacitas, item vafrities, vaframentum, calliditas M. A. „Idővel gyarapodig az okosság. km. Utóbb: okosságos, valde prudens, (tehát prudentia is); okosul, rationem consequitur, prudens fit.

A' philosophiai műszótár az említett, 's még más mellékevekkel ékesített szavakat így jegyzi meg:

Ingenium, elme, elmesség, észtüz.

Mens, elme, ész, észlet, okosság.

Ratio, ész, okosság, ok, gondolkodó tehetség, értelem, észok, tekintet, számadás.

Ratio practica, cselekvő ész, mivelődő okosság, gyakorlati okosság, tétető, törvényeket diktáló, parancsoló, állító, cselekvő, cselekedtető okosság.

Ratio sana, józan okosság.

Ratio theoretica, eszmélő ész, szemlélődő okosság, elmélkedő, ismertető, elmélkedési okosság.

Ratiocinatio, okoskodás, eszeskedés, következtetés, eszmélkedés.

Látni, hogy itt már az animus egészen kihagyva, szinte a' tulajdonok is. Sokáig az írói nagy rész, különösen a' veszprémi „Egyházi Folyóirat“ folyvást okossággal élt ratio (Vernunft) helyett. És ha csalódtunk ebben; a' latin ratio csalt meg bennünket. Lássuk a' latin szótárban a' ratio, és mens értelmeit. (Scheller szerint).

Mens, Seele, in so fern sie denkt urtheilt, schliesst, z. E. „Deorum mente omnem mundum administrari,“ (Cic. de nat. deor. I. 2.) da es denn von animus unterschieden wird, z. B. „mens, cui regnum

totius animi a natura tributum est“ (Cic. Tusc. Quaest. III. 5.) „animus ita est constitutus, ut — habeat praesentiam mentis,“ — — auch, mala mens, malus animus Terent. mente captus, (Cic. Acad. III. 17.), mente comprehendere, (Cic. d. nat. deor. III. 8.) siquid in mentem veniet, (Cic. Att. XII. 30.) quae tanta mente fiunt. (Cic. Harusp. IX. 6.) a' Mens végtén isten gyanánt tisztelteték, 's neki templom is építeték. (Liv. XXII. 10. XXIII. 31. Lact. I. 20.)

Ratio. Erről megjegyzi a' lexicograph igen igazán: „Vermuthlich von verbo reor, kommt in so mancher Bedeutung vor, das es schwer ist, alle Bedeutungen anzugeben, zu ordnen, und zu erklären.“ Ehhez képest én csak a' főjelentéseket hozom föl, és egyedül Cicero mellett maradok, kinek sem philologiai, sem philosophiai tudományáról nem kételkedhetünk. Jelent tehát 1) számítást (mert hihetőleg reor is eredetileg annyit tett, mint számítani) rationem inire, subducere; rationes accepit a colono. 2) T e k i n t e t b e v é t e l t, melly alkamasint az előbbi jelentésből veheté eredetét: veritatis rationem abjudicari; ex utilitatis ratione stb. 3) É r d e k e t. (Interesse) hasznót: „Rationes meas vestrae salutis anteposuissem.“ 4) V é l e m é n y t, melly némi okokon alapszik; tervet, tanácsot: „cujus ratio etsi non valuit; — ratio delicatior, atque mollior; — ratio mea mutata est“ etc. 5) É s z t (die Vernunft) okos maga viseletet, okosságot, megfontolást: „Ratione egisti, okosan cselekedtél; nullum scelus habet rationem corpus ita adficiendum, ut obedire consilio, rationique possit; mens, et ratio, et consilium in senibus est.“ 6) Okoskodási végzetet, befejezést, okokkal támogatást, 's magokat az okokat: „Concludere rationem (i. e. ratiocinium) ratio progressa est, controversia in ratione, causam, rationem adferre.“

Kiki látja, ha nem mondom is, hogy mennyire fontosabb a' mens, mint a' ratio: az első tiszta fogalom, 's az a' mit jelent, elkülönözve a' mellék jelenté-

sektől, fő istenekben, és emberekben, mellynek minden hódol az emberi természetben, (cui regnum totius animi a natura tributum est), melly által kormányozzák az istenek e' világ' egyetemét. Milly kicsi mellette a' ratio! számítás, okadás, okoskodás, vélemény, ész (de csak a' német lexicographus szerint) a' mennyire ember okosan, megfontolva cselekszik, (számítva, számbavéve az okokat) tehát itt is csak számadói tekintetben; nem öngondolkodó, nem teremtő, nem átlanos akár kormányozó, akár parancsoló. Illyen csak a' mens; 's a' mens csak a' latinban, mi a' hellenben a' νοῦς, 's a' mens, és a' νοῦς isten, még az emberekben is isteni (divina); a' ratio az, mi hellenben a' λογος, nem különben bizonytalan sokféle értelmű; kivéve az új platóni iskolát, és a' szent írók között János evangelistát; de ezeknél egészen körünkön küli a' személyített eszme.

Igy hát a' német philosophusok, és theologusok tévedtek, és tévedésbe hoztak minket is; szerencsésebbek vagyunk annyiban, hogy a' ratiót, nem észnek, miként a' németek Vernuft-nak, hanem okosságnak, 's így nem tudva is igen jól neveztük, 's nevezzük jelenleg is; és csak abban hibáztunk, hogy aztán az okosságnak adjuk lelkünkben a' főhatalmat, a' kormányt, és uralkodást. E' hibát mi, kik csak küszöbén állunk még a' philosophiának könnyen visszahuzhatjuk, 's gondosabb íróink valóban vissza is huzták azt már; ellenben a' németek, kiknél a' philosophia főfokán is fölül culminál, vissza már nem léphetnek, náluk a' Vernuft már örökön ratio marad, mellytől vevé a' legújabb ágazat a' rationalismus nevét, mellyet mi észszerűségnek, vagy észszerintiségnek nevezzünk, és nevezzünk, az „okosság“ szó különben is alkalmatlan levén valamint a' nagy eszmének kifejezésére, úgy az új, és új szavak' czélszerű képzetére. És nemde magok az egyszerü szavak is νοῦς, mens (bátor betűszerűleg ez a' hellen μενος-ból származik — animus —) ész, milly közel rokonok egész természetükre, és alkata-sukra nézve! mind a' három tisztán elvont, az egész lát-

természetben, a' tapasztalati világban minden jelentés nélküli; egyedül egy, és tiszta eszmének, 's az eszme' fogalmának képzetére legalkalmasabb.

Hogy eddig, a' köznyelv' hatalmában az ész is, kivált származékaiban sok alacsony, bizonytalan értelemnek kifejezésére volt aljasítva; ez nem téveszthet bennünk: tisztítania kötelessége azt a' philosophusnak, miként a' költész tisztítá saját szavait efféle fekélyektől. Maradjon meg tehát az „okosság“ prudentia, sagacitas, vafrities, stb. értelmében; de ama főséges eszmének, annak, ki emberben fő, teremtő, uralkodó, és parancsoló, az eszméknek, fogalmaknak, erkölcsi törvényeknek alkotója, rendezője, és a' szellemi élet' intézője, annak, mit a' *νοῦς*, és mens foglal magában, jelentésére, hagyassék egyedül az ész.

Θυμός; lélek, kedv, kedély, kedér.

E' szó Homernél igen gyakran jelenik meg, 's fokonként kifejlett jelentései a' következők. Eredeti, és etymologiai értelme:

1) zajgó, hullámzó fürgeteg, a' *θυω* igéből. Ez értelemben a' főnév még Homerben sem jelenik meg már; *θυω* pedig: dühösen iramlók, rohanok; dühöngök, hevülök; és ez az értelem alapja a' későbbi: áldozok, áldozatot ölök, tömjényezek-nek stb.

2) Jelenti a' gyengén éledő, vagy hirtelen erőteljes lehelt. Homernél (Illiad. V. 698.) a' haldokló Sarpedonról: szemeit elfogta a' homály, de ismét visszavevé szellemét, és Boreas' fuvalma reálehelve fölenyhíté gyengén (*χαλῶς*, rosszul) szelelő lelkét (*θυμόν*); Ellenben Euripidesnél (Phoen. 457.) szelidítsd vad szemedet, és lelked' fuvalatát (*θυμόν πνοάς*).

3) Kifejezi a' vér' indulatát, hullámzatát, 's a' haragot, Homernél (Illiad. III. 294.) *απο στομαχούς* — *θυμόν δεινομένους*, lehelben (vérben) ázó torkaikat. Ismét

(Illiad. VI. 326.): *ου καλα χολου ενθεο θυμω* — nem jól gyújtál lelkedben haragot.

4) Indulatot, szenvedélyt, heves, fürgeteges mozdulatát a' léleknek, hullámozó rázkodást Homer Illi. 's Odyss. több helyen.

5) Sokszor az indulatoknak, jelesen a' haragnak tanyája, sőt maga a' harag is, jelentése a' szónak. Így jön elé először *χολος* társaságában Homernél (Illiad. I. 192. IX. 436.) *χολου πανσειεν, ερητυσειε τε θυμον*, epéjét csilapítsa, és lelkét csendesítse le. Utóbb Xenophon a' *θυμος*, és *οργη* (harag) szavakat kapcsolá össze; Euripides pedig leggyakrabban élt az elsővel az utolsó helyett: *θυμον πνεουσαι*, haragot lehelvék (Rhes. 786.)

6) Tészen annyit is, mint bátorság' ereje (lelkesség) (Illiad. I. 218.) *τελειν θυμω*, lélekkel bírni, lelkesnek lenni. Továbbá:

7) Ösztönt, vágyat: *ουδ τι θυμος εδευετο δαιτος*, nem kívánt a' lélek semmi ételt.

Nem kételkedhetni ezek szerint, hogy a' *θυμος* az a' helleneknek, mi a' latinoknak *animus*; mi ezt kettőre osztottuk, majd lelket mondunk, majd kedvet, miként az értelem kívánta, mert egyiknek sem juta mindent jelenthetni, mint a' *θυμος*, és *animus* jelent: így a' *magnanimus*, nem lehet nagy kedvű, vagy kedélyű, akar kedérű, 's például: *magno animo adgressus est*, nem fordítható: „nagy kedvvel, kedélylyel, vagy kedérrel fogott hozzá;“ sem a *bono animo sum*, nem mondatnék imígy igazán „jó lelkű vagyok“ hanem inkább megfordítva. Úgy látszik a' *kedv* érzéki, és érzelmi, a' lélek szellemi hajlamainknak, vagy állapotunknak minőségét fejezi inkább ki: jó, rossz, szelíd, haragos, bús kedvű; ellenben; nagy kicsiny, bátor, félénk lelkű. Ez utolsó tehát jobban tartós, és maradandó characteret, sajátságot fejez ki; a' *kedv* pedig változékony indulatainknak tolmácsa, 's annyi, mint a' német *Laune*. Azért egészen más a' jó lelkű, millyen mindig; és a' rossz kedvű, melly csak ideigleni, tehát változó, 's így majd lehet rossz kedvű is. A' kísértés ha ta-

lan kedély, vagy kedér (kedvér) sükerülne minden értelemnek kifejezésére (mert hiszem ez vala a' czél) nem látszik sükerültnek; mert csak vegyük a' magnanimus szót, ki fogja ezt nagy kedélyü vagy kedérünek fordítani merni, 's ha merné is, ki követné? Azt hiszem, hogy a' kedély, vagy kedér semmivel sem nyújt többet mint a' kedv gyökszó. És mit árt, ha a' lélek kettős állapotjára, az állandós characterre, és a' változékony ideigleni indulatokra két külön szóval élünk, miként eddig élünk, és jelenleg is élünk; részemről ezt inkább nyereségnek tartom. Különben is, mikor a' lélek állhatos, saját characterét veszem, magát a' lelket veszem, melly egyszerű lévén önmagában; benne mind az lényeges, kivált az, mi benne állhatos; a' jó lélek átváltozhatik, lehet roszlélekké, de az illy átváltoztatás közönségesen, csak nagy befolyásu oknak eredménye, mint:

Φραν, φρην, φρενες.

1) Ősértelme a' szónak ez igében: *φραω*, vagy *φρεω* és *φρω* fekszik. *Φρεω* a' szótárban: emitto (kilököm) adigo (kénytetem), innen a' *φραζω*, szólok, mondok, parancsolok. *Φρην* nem nyelv, hanem az, mi a' szívet, és tüdőt a' belektől elválasztja, és a' májjal határos középbőr, vagy hártya (praecordia, szüvédhártya). A' lexicographus imigy szól e' szónál: *φρην*—*φρενες* „*primitus antiquis duo capita diaphragmatis adpellabantur ad lumbos descendunt; quae quod esse viderentur in homine medio sita, ponebant ibi sedem mentis, (ha csak ugyan olly korán e' tehetséget jelentették a' szóval) quae non videretur ipsis hominem regere posse (tehát a' νους a' mens már akkor fő uralkodónak tartatott emberben) nisi velut aranea quaedam, in meditullio suae telae, sederet.*“ Homernél (Illiad. XVI 481. és 504.) jön elé a' szó többesben: Ott üté, hol a' szüvéd hártya (*φρενες*) foglalja körül a' sokfélelleg védett szívet (*κηρ*).

2) Maga a' szív, mint az érzelemnek, kellemes vagy kellemetlennek tára. Homernél (Illiad. VI. 481. összev. VIII. 555. I. 474. IX. 186. XX. 23. XIX. 19. XVIII. 88. 5. 430. XXIV. 105. V. 493. XV. 61. VIII. 124. I. 103. XVII. 83) Ide tartoznak az idézett helyeken talált mondatok: *φρενα τερπειν*, gyönyörködtetni a' szívet, kéjengeni például énekben, tánczban, stb. *χαρειη φρενα*, örvendjen lelkében, vagy szívében; *φρενας δακνειν*, szívet harapni (sérteni, vérezni) *αχος πυκασε φρενας*, fájdalom fogta el szívét; *αμφιμελαιναι φρενες*, bevont, szorult; elsötétült (feketült) szív. A' példákból láthatni, hogy itt a' *φρην* lélek, és szív értelemben jelenik meg; legalább mi magyarok a' hellen példákat, mind a' kettővel, jól 's alkalmasan fordítjuk, miként a' latin fordító is, majd *animus*; majd *cor*, majd *praecordia* szavakkal veszi át.

3) Különféle indulatok, és szenvedélyek, jók és rosszszak, 's így a' nyugtalan, és háborgó szív: *φρενες πευκαλιμοι* (Illiad. XIV. 165.) gondokkal elfoglalt, aggalmas szív az isteni nőt Zeüsz megcsalni aggódó Héráról; *ακεσται φρενες εσθλων* (Illiad. XIII. 115.) az erősöknek szíveik (indulatjaik) gyógyíthatók, mondá Poseidon a' hellen hajókhöz közelgő Hector előtt megrettent hellen hősökhöz, kiról, miként a' romaiak Hannibálról (Hannibal ad portam) mondja: *Εκπρω δη παρα νηυσι*, Hector a' hajóknál; *μερμηριζε κατα φρενα*, aggódott lelkében Zeüsz, miképen dicsüjtse Achilt. Szemérem, szégyen (Illiad. X. 237.) *αιδομενος φρεσι* — *αιδοι ειχον*, szerény lélekben, és szemérmes; Agamemnon az erős Diomedhez, ösztönözve őt, hogy társat, kit akarna, minden tartózkodás (szemérem) nélkül választana, kivel az ellenség' táborába hason kémle végett. Remény· *η δη που μαλ' εολπας ενι φρεσι*, már igen is reméléd szívedben, Achilről, hogy Tróját lerontja. — Bátorság, bátor nagy lelkűség, (Illiad. X. 232.) *αιε γαρ οι ενι φρεσι θυμος ετολμα*, mindig merészlett (nagyokat vállalni, munkálni) szívében a' lélek;

Odyszeüséről, ki éget az ellenség' táborába nyomulhatna kém gyanánt az erős Diomeddel.

4) Ollykor ollykor a' szó vastagabb (durvább) ösztönöket, és vágyakat is jelent, millyen az étvág; de a' tisztább hajlomok kifejezésére is használtaték Homertől: *σίου τε γλυκεροιο περι φρενας ἴμερος αἰρει*, az édes étvág foglalja el szíve' környékét.

5) Végtlen föntebb értelemre emelkedik a' szó, midőn ismeret tehetséget leszen jelentő, észrevételt, emlékezetet. (Illiad. XXI. 61. 's több más helyeken az Odysseában is).

Ezek így lévén, úgy gondolom, hogy mi magyarok valamint eddig éltünk folyton, a' szív, 's lélek szavakkal, úgy ezentúl is bátran megmaradhatunk azoknál, annál inkább, minthogy a' körülmények, 's az eléadandó tárgyak 's dolgok' minősége, és értelme majd mindenkor elegendőkép határoz, valljon a' szív, vagy a' lélek szavat használjuk-e czélszerűebben, és alkalmasabban.

'S ez átalános észrevételeim után legyen jelenleg elég, hogy az imént philosophiai tekintetben fejtegetett szavakról röviden értekeztem. Megkísértém 's megkezdém t. i. azt, mit honom tudósabb, 's e' tárgyban — nyelvünkre nézve szerfölött fontos tárgyban — jártasabb írói, bövebben, 's kimerítőleg mint hiszem fognak a' t. olvasó közönség elébe nyujthatni.

(Guzmics' kézírataiból.)

BRIEDL FIDÉL.

XVIII.

METEOROLOGIAI TÖREDEK.

A' felhők.

A' ködről igen könnyű az átmenetel és természetes a' felhőkre, mivel ezek szinte, mint az előbbi, nem egyéb a' látható gőz' tömegeinél, csak hogy a' föld' színétől távol vannak. Leginkább különböznek a' fellegek a' ködtől képződésük által. A' köd, mint a' harmat, az alsó légrétegek' sugárzás általi meghülésének, vagy a' sugárzás által meghült lég' melegebb levegőrei hatásának, szüleménye. A' fellegek egészen a' meleg vezetésen alapsznak, 's különböző hőmérsékű légrétegek' elegyedéséből származnak a' légkör' magas tájain.

Ez a' közönséges nézet a' felhők' képződése felett, mindazáltal meg kell vallani, hogy ezen tárgy' fejteménye nem kis dolog, és csupán a' különféle hőmérsékű és gőzzeli tömötségi rétegekből, 's ezek mozgásaiból, melyek hasonlólag azon különböző hőmérség — és tömötségtől függnék, eléggé meg nem fejthető, hogy ebből minden, a' fellegek' képződésével és alakjaival összefüggő, tüneményeket lehetne magyarázni.

A' fellegek rend szerint a' légkör' azon magasságán képződnek, hol a' levegő' közép hőmérséke egyenlő annak megteléspontjával, vagy ez azt meghaladja. Ezen magasság, melyet *fellegek tájának* lehetne nevezni, szükségképen legmagasabb az egyenlítő alatt, melly következmény a' tapasztalástól igazoltatik; mert tapasztaltatott: hogy a' térítő körökön belől többnyire magasabban fekszenek a' felhők, mint a' mérsékelt övek alatt, 's itten is-

mét nyáron által magasabban, mint télen. *Gay Lussac* felszámolója, hogy a' mérséklett övek alatt a' fellegek rendszerint mintegy 4500 — 6000 lábnyi távolságban vannak a' föld' színe felett. Néha azonban a' fellegek sokkal magasabb fekvésűek, és a' cirrus — egy neme a' felhőknek, melyet alább írunk le — az emberektől eddigelé ért legnagyobb magasság felett nagy távolságban láttatott.

Némelly részeiben a' világnak ritkán látni felhőket, néhol pedig az ég szinte soha nem fellegtelen. Ilyen túlságok rendszerint túlságos éghajlatokban vannak, vagy azok helybeli okokon alapszanak. A' mérséklett égövek alatt, a' légköri folyások' szabálytalansága 's más számtalan a' légkör' egyensúlyát háborító körülmények miatt, igen különböző a' felhők' jelleme, szinte ugyanazon sarki szélességekben is. Ennek eredménye a' változékony napfény' borulás és futóeső határtalan sokfélesége, mely a' mérséklett égájakat általában, 's a' mi (angol) változékony egünket különösen, bélyegzi, hol az olly állandó jótékony befolyással van egészségünkre, hogy az lételünk-től szinte elválhatlan.

Habár a' fellegek igen sokféle idomuak és alakuak, mégis őket *Howard* három főrendre és négy mellékfajra osztá fel. A' három főrend e' következő:

Cirrus, mely szálnemű, párhuzamos, kigyózó vagy terpedő, 's mindenfelé kinyúlható, hosszas 's keskeny darabokból áll;

Cumulus, mely domboru vagy gömbörű (kegelför-mig) tömegekből halmoztatik össze, és vízirányos talpon felféle szaporodik;

Stratus, mely összefüggő rétegben vízirányosan terül el és alólrul felfelé növekedik.

Ezen nemek' elsője a' cirrus, főleg a' légkör' magas tájaira van szorúlva. A' második, cumulus, alacsonyabb ugyan, de mégis magas fekvésű, míg a' harmadik, stratus, rend szerint a' föld' színén vesztegel 's a' már leírt ködöt képzí.

A' négy mellékfaj közül kettő közép, és kettő összetett neme a' felhőknek. A' közép nemek közül az első: *Cirro-cumulus*, a' melly kis, kerekded 's határok közé szorult tömegekből vízirányos elrendelésben áll.

Azon tömegek, mellyek a' másik közép nemet, a' *Cirro-stratus*, képezik, hasonlóan kicsiny, kerekdedek, hanem a' kör felé mindig ritkébbak. Néha elválva tűnnek elő; de ha csoportokban állanak, akkor vagy vízirányosan elrendezvők, vagy kissé lekanyarodnak, 's a' tömegek vagy lefelé nyulnak vagy habformák.

Az összetett felhőnemek közül első a' *cumulo-stratus*, melly a' cumulussal összeelegyedett cirro-stratusból keletkezik, minthogy ez vagy az előbbinek nagyobb tömegeihez csatlakozik, vagy annak talpát elszéleszti.

Másik összetett nem, a' *Cumulo-cirro-stratus* vagy *nimbus* vagyis az *esőfelleg*, azon neme a' felhőknek, mellyből az eső esik. Ez vízgőzből álló vízirányos réteg, melly felett cirrus idomú fellegek terülnek el, és más, cumulus idomnak, oldalaslag 's alólról csatlakoznak hozzá.

Egy kis figyelmesség segédelmével mindenki megkülönböztetheti ezen külön fellegeket, kiváltképen ha az alakjuk' sajátása erősen kitünő. Mindazonáltal meg kell vallani, hogy a' fellegek sokszor olyan idomokat vesznek fel, mellyeket megnevezni szinte lehetetlen.

Mi a' fellegek' mozgását illeti: talán nincsen tárgy, melly több optikai csalatásnak szolgálna alkalmúl, mint ez. Tegyük fel: távol láthatárból közeledik egy felleg oda, a' hol mi állunk, mozgása alatt változatlan marad mind nagysága, mind idoma, 's egyenes, vízirányos vonalban halad. Ezen így mozgó felleg először látszólag a' messze láthatárt fogja érinteni 's ezen távolság miatt sokkal kisebbnek fog tetszeni, mint millyen valóban. Hozzánk közeledése alatt látszólag az ég felé fog emelkedni 's mind inkább nagyobbodni, még végre épen fejük felett álland. Ha futását folytatja, a' zenithtől ismét alá fog szállani, 's nagysága látszólag azon arányban kisebbnedni, mellyben az előtt nagyobbodott, még végre eredés-

helyének ellentett távolságban elenyészendik. Így fogja bizonyos felleg, a' nélkül hogy futásában az egyenes vonaltól eltérne, vagy nagyságát és idomát másitaná, optikai csalatás által terjedelmét látszatólag szüntelen változtatni. Útjának vonala pedig korántsem egyenesnek, de görbének fog látszani, mellynek tetőpontja egyenesen felettünk, határtalan végei pedig a' láthatár' ellentett pontjain leendnek. Ezen itt felhozott eset a' legegyszerűbb, 's csupán csak képzelhető. Mert tétleg a' fellegek szüntelen változtatják idomukat, nagyságukat, sebességüket és irányukat elannyira, hogy ezeket kellőleg felfogni, vagy mozgásait meghatározni általában lehetetlen.

A' már előhozottak után, felesleges a' fellegek' hasznáról a' természet' gazdaságában, bővebben szólni; az olvasót tehát csak a' legszembeesőbb jótéteményekre akarjuk emlékeztetni, mellyeket a' felhőknek köszönünk. Az első az, hogy a' fellegek közép állomány a' gőz és víz között, mi által a' víznek rögtön leszállása 's ennek következései egészen elhárítvák. Ha a' légkörben elváló víz mind egyszerre vizalakban esnék le a' földre, szüntelen árvizeknek 's más veszélyeknek volnánk kitéve, mellyek a' dicső elrendelés által mind elvannak mellözve. Továbbá a' fellegek előkelő eszközei a' víz' tavak — és tengerekből messze benntartományokba szállításának, hova különben semmi víz nem jőne. Igen is mérséklék a' felhők a' hőmérsék' tulzásait. Nappal védik a' növények' országát a' nap' perzselő hősege ellen, 's kellemes árnyékkal változtatják fel a' nap' fényét; éjjel a' föld, fellegöltönyébe lévén takarva, képes a' melegséget megtartani, melly különben az üres hézagba sugároznék el, 's ez által a' dér' zordon befolyása ellen meg van oltalmazva. Ezen, felhőkből folyó jótétemények kiváltképen a' térítő körökön kívüli tartományokban érezhetők, mellyek a' tulzó hőmérséknék leginkább kitévék. Tudott dolog az, hogy a' fellegek a' mérséklett égáljakban nem csekély eszközei a' hideg' és melegség' enyhítésének.

Miután a' látható gőz' sokféle állományainak szemlét bevégeztük: vizsgálnunk kell most a' légköri víz'

leesésének tünetényeit: a' hó, hócső, eső, és jégcső alakokban.

A' h ó r ó l. Mindenek előtt erről, mert ez leg-egyszerűbb példája a' viz' leesésének a' légkörből, mint-hogy a' hó nem egyéb, mint megfagyott látható gőz, melly a' fellegeket képi. Ennél fogva egy, erős nagyító üvegen szemlélt hópehely, piczi jegőczék' (crystalli) gyűledékének látszik, mellyek gyakran igen sokféle idomokban tűnnek elő.

Ha a' légkör' hőmérséke lefelé a' föld' színéig mindenütt a' fagyponat alatt van, önként foly: hogy minden, a' légkörben elváló, nedvességnek meg kell keményednie. Ha az elvált tömeg kécsiny: jegőczek szálkáként lebegnek a' megfagyott vízrészecskék a' légkörben, képezők azt, mit *porhónak* nevezünk, a' sarkokhoz közel szélességekben nem ritka tünetényt. Sőt mutatkozik ez néha a' mérséklett éghajlatokban is a' légkör' magas tájain, 's bizonyos optikai tünetényeket okoz u. m. melléknápok, mellékhordakat. Mindazáltal ez aránylag ritka tünetény, rendszerint olly nagy az elvált víz tömeg, hogy a' jegőczek részecskék pelyhekké egyesülnek 's mind valódi hó hullnak le a' földre.

Ez röviden a' hó' eredésmódja, miből kiviláglik: miért alakul hóvá, a' mérséklett éghajlatokban télen 's a' sarki vidékeken egész éven által, legnagyobb része a' földre hulló víznek.

Mindenki tudja, mennyit köszönünk a' hó' fejérségének, 's itt csak az említendő, hogy az ő gyenge vezető tehetsége és könnyűsége még jótékonyabb. Az előbbi által a' magasabb sarki szélességekben védetik a' növények' országa az ártékony hideg ellen, hol nélküle minden növénynemű lény tönkre tétetnék. Ha továbbá a' hó alakban hulló víz kemény jégtömegekben esnek a' földre: a' növények' országa elpusztíttatnék és a' föld' hidegebb részei lakhatlanok volnának.

Főleg a' mérséklett éghajlatokban tapasztaltatott: hogy a' levegő havazás közben rendszerint melegebb, mint

előtte vagy utána. A' hőmérsék ezen emelkedése valószínűleg a' melegség' szabadulásának, mi a' gőznek folyó alakból keménybe átmenetelekor történik, tulajdonítható. Azt is állítják, hogy a' hóvíz sok savított foglal magában, mi által a' növényekre igen jótékony befolyással van.

A' hóeső, félig olvadt, hó, közép állomány a' hó és az eső között. Most tehát

Az esőről. Ha a' levegő hőmérséke a' 32° , a' víz' fagyponjtát meghaladja: akkor a' levegőből elváló víz esőképen hull le. Így magyarázzák a' dolgot közönségesen; azonban minden figyelem' ellenére is, melly már ezen tüneményre fordított, itten nagy, eddigelé ki nem fejtett nehézségek vannak.

Kétkedni nem lehet, hogy az eső némileg összefügg a' hőmérsékváltozással; azonban homályt von a' dologra egyfelül az, hogy némelly esetekben általában lehetetlen a' hőmérsékváltozást megmagyarázni, másfelül még inkább az, hogy ez utóbbinak hatását belátni igen nehéz.

Köz vélemény szerint a' légkörből vízhullás, eredménye a' hideg és meleg folyamok' összeelegyedésének, mellyek, mint állittatik, következően hatnak egymásra:

A' gőz' rugalmának törvényéből következik: ha két légfolyam, mellyek különböző hőmérsékűek, hanem gőzzel egyenlően telvék, egymással összeelegyedik — ámbár a' vegyület' hőmérséke közép leend a' kettő között — az elegyedett gőz' rugalma közép nem lesz. Ez utóbbi mindig meg fogja haladni azt, melly az okozott közép hőmérséket illetné, következőleg egy része a' gőznek felmaradand, mellynek víz képen kell lehúlnia. Vegyünk fel például két összegyülemző, gőzzel tömött légfolyamot, 's egyiknek hőmérséke 40° , a' másiké pedig 60° legyen: a' 40° hőmérsékű gőz' terje vagy rugalma

$$\begin{array}{rcll} & & = 0,236 & \text{újnyi kénesővel;} \\ \text{a' } 60^{\circ} & \text{,,} & \text{,,} & \text{,,} \\ & & = 0,524 & \text{,,} & \text{,,} \\ & & \hline & & 0,787 & \hline \end{array}$$

Közép rugalom . . 0,393.

Innen látszik, hogy a' vegyület' közép hőmérséke 50° , és gőzének közép rugalma 0,393 újnyi. Ámde az 50 fokú gőznek tetteleges terje, vagy rugalmas ereje nem 0,393, hanem csak 0,375 új; tehát a' két folyam' összeegyeztetése után 0,018 újnyi rugalmat illető gőzmenyiség fennmarad, és mivel ez 50° közép hőmérsékű levegőtől nem tartathatik többé, tehát, a' körülményekhez képest, felleg- vagy esőalakban elválík.

Ezek röviden az eső feletti nézetek, melyeket eredetileg Dr. Hutton terjesztett elő, és ámbár némi nehézségeik vannak, általában még sem kétkedhetni igazságukról. Ezen tanítmány a' megsűrűdésről amaz alaptételekből, melyek a' gőz- és levegőből álló légkört szabályozzák, még tovább így magyarázható. Ha két, különböző hőmérsékű és egész a' megteléspontig gőzzel terhelt légfolyam egymást érinti: a' lég- és gőznek terjedés utáni törekvésének következtetésében azonnal összeegyeztednek, minek közvetlen eredménye a' látható gőz, azaz felleg' képződése. Ha a' folyások összefüggők és egyformák: elszélednek a' fellegek minden irányban, és az egész láthatárt behorítják, mi alatt a' nedvesség, mely a' melegebb folyamból szakadatlan foly, állandóan szaporítja a' megsűrűdést, és a' nedvességnek esőalakban tartós leszállását okozza. Ha a' folyamok egyremásra állandóan elegyednek, még végre egyforma hőmérséketet nyernek: ekkor a' megsűrűdésnek vége van; a' fellegek eloszlának és a' természet' ábrázata, miután szükséges eső által minden meghűvesült és megfrisült, az ellenkezőt miatt most még kellemesebb napfény által ismét felderül.

Ekképen használhatni a' fenn fejtegetett alaptételeket az eső tünemény magyarázására, 's a' mennyire terjed ezen magyarázat, talán egészen kielégítő. Még is hozzá kell tenni, hogy mind az, mit a' légköri nedvesség' megsűrűdéséről általában, 's az esőről különösen tudunk, a' dolgot még nagy homályban hagyja.

Következő különösségek, különféle helyektől és ugyanazon helyek' különböző körülményeitől függők, az olvasónak további figyelmét igényelhetik.

Tapasztaltatott: hogy a' tenger' közelében többnyi-re több eső esik, mint magán a' tengeren; mi a' tőlünk állított alaptételekből könnyen magyarázható. A' hegyek között is több eső esik, mint a' rónaságokon, a' különbség pedig tetteleg szembeszökő. Így Angolországban, Kendal és Keswickben, melly mind a' kettő hegyektől vétetik körül, egy évi esőmennyiség $67\frac{1}{2}$ és 54 újnaira megy, még némelly, az ország' belsejében fekvő, helyeken az esztendei esőmennyiség 25 újat nem könnyen halad meg. Hasonlóan Párizsban évenként 20, Genfben pedig $42\frac{1}{2}$ újnira eső esik, 's a' nagy sz. Bernhardon, Európában legmagasabb meteorologiai állásponton, 12 hónap alatt 63 újat meghalad az eső.

Ámbár a' hegyes vidéken több eső esik, mint a' síkon, még is tapasztaltatott, hogy a' hegy' alján erősebb az eső mint tetején. Általában a' földszin' közelében több eső keletkezik, mint a' felemelkedett helyeken; ez olly különbség, mellyet tudásunk' jelen köréből nem magyarázhatunk meg.

Legtöbb forró tartományokban csak bizonyos évszakokban esik, a' többi idő pedig majd egészen esőtelen. Így Bombayban az esőhónapok: junius, julius, augustus, september, october, a' többi hónapokban pedig szinte soha nem esik; Indiának tulsó részén ellenben, a' Koromandelpart' hosszában, esős idő épen az ellentett; ez igen szembetűnően mutatja, milly befolyással van azon magas tájék, melly a' két partot elválasztja, a' légköri folyásokra.

A' mérséklett éghajlatokban, habár itten az egyetemes esőmennyiség sokkal kisebb, mint a' térítőkörökön belől, nincsen száraz évszak, 's az esztendő esős napjai a' szerint szaporodnak, a' mint a' sarkokhoz közeledünk. Még is általában ugy látszik, a' mérséklett égájakban az év' utolsó hat havában több eső esik, mint a' hat elsőben.

Azon körülmények közül, mellyek ugyanazon hely, esőmennyiségére befolyással vannak, megjegyzésre méltó:

a' hőmérség' süllyedése és bizonyos szelek' szokatlan uralkodása. A' hőmérség' süllyedésére nézve tapasztaltatott: hogy szinte minden nedves évszakok, vagy legalább esős nyarak a' mérséklett éghajlatokban szokatlan hidegek. A' fentebbi alaptételekből könnyen belátható, miképen okozhat a' hőmérsék' süllyedése meghatározott helyütt bővebb nedvesség hullást. Azon hely tudniillik, a' mely hidegebb lett, mint az öt környelők, hűsítőleg hat 's nem csak megsűríti mind a' párákat, melyek vele érintésbe jönnek — mi által azokat rugalmas erejüktől megfosztja, — sőt a' szomszéd gőzök is berohannak a' hidegebb hézagba, mint az ürességbe, vagy láthatlan, vagy látható gőz azaz fellegalakban.

Bizonyos szelek' szerfölötti uralkodásának hatása az eső' szaporítására vagy fogyasztására, ismeretes és alaptételeinkből tökéletesen magyarázható. Így a' forró éghajlatokban a' passatszelek' folytonos uralkodása alatt csak gyéren elegyednek a' levegői folyások, a' légkör egészen fellegtelen és semmi megsűrűdés nem történik. Hanem ha ezen nagy folyások, követvén a' nap' pályáját, bizonyos évszakokban irányukat változtatják: rendszerinti menetek haboríttatják, összeelegyednek és a' magas hőmérsékhez illő nedvességsűrűdések, a' mérséklett éghajlatokban általában ismeretlen sokaságban, okoztatnak. Ezen megsűrűdések alkotják a' forró éghajlatok' szakonkénti esőzéseit. Így a' mérséklett, például a' mi (angol) hazánkban is, délről és nyugatról, melegebb éghajlathól, fúnak a' szelek, magokkal sok gőzt hozók, az ellentett égi tájakról jövők pedig hidegebbek 's ezért aránylag szárazabbak. Tehát a' dél- és nyugatról fúvó szelek gyakrabban járnak esővel, mint az éjszak- és keletiek, ámbár legbizonyosabb az eső ezen ellentett folyások' összeütközésekor. Ezen tartós uralkodása némelly szeleknek azért okoz esős időt, mert a' világ' egyik részén nedves az évszak, midőn a' másikon száraz, mi alatt a' víz abból ebbe hozatik, hogy ez is részesüljön benne. Még is az egész esőtömeg mind a' két vidéken alkalmasint csak kevésbé

fog különbözni a' szokott általános esőmennyiségtől, mi azon tájakra általában jótékony befolyással van; ezen kölcsönözés bizonyos évszakokban felette üdvös és a' lakosok' jólétére nézve szinte szükséges.

Mielőtt ezen, esőtüneményről való vizsgálatot befejeznök, említést teszünk a' *holdnak* közönségesen elismert befolyásáról az időjárásra 's különösen az esőzésre. Mindazáltal ezen befolyás, tudásunk' jelen állapota mellett, az esőtünemény' világosítására nem alkalmazható; oly nagyok a' közbejövő helybeli és más sajátságok' hatásai.

A' jégesőről. Utolsó alak, mellyben a' légköri víz' lehullása vizsgálandó, a' jégeső. Ez nem egyéb, mint azon esőcseppek' gyüledeke, mellyek az által hogy 32° alatti hőmérséknek tétettek ki, többé vagy kevésbbé rögtön megfagytak. Ha a' hideg' foka igen erős és rögtön beálló, a' mi gyakran történik, akkor a' jég szem, mivel a' hőmérsék fagypont alatt áll, minél lejjebb száll, annál inkább nagyobbodik, minthogy a' légkör' alsóbb tájain felületén a' gőz megkeményedik. Innen a' szokott körülmények mellett is a' jég szemek gyakran jókorák, többnyire mindig többé kevésbbé gömbölyűk, 's ha széttöretnek, látni: hogy központu rétegekből állanak.

A' mondottakból könnyen következtethetni: hogy a' jégeső nem a' tulságos éghajlatok' szüleménye; sőt mondhatni, hogy ő a' mérséklettek' sajátja, minthogy a' 60° szélességen túl ritkán tűnik elő. Leggyakoribb tavasszal és nyáron, 's ekkor gyakran zivattarral jár. Télben igen ritka, 's az éjjeli jégeső igen szokatlan tünemény. A' forró tartományokban oly helyen, melly a' tenger' tükre felett nem több mint 2000. lábnyira emelkedik fel, kevés jégeső esik, a' mérséklett éghajlatokban ellenben a' hegytetők szinte menten vannak tőle. Bizonyos tartományok, kivált Franciaország' némelly részei, a' jégfürgetegeknek igen ki vannak téve, 's ezen zivatarok' dühe sokszor oly rettenetes, hogy egész kerületeket elpusztít. Sok példait hordhatni elő ezen borzasztó eseményeknek, mellyek rend szerint forgó szelek- és rettentő villanyi tüneményektől

kisértetnek. Illy fürgetegekből néha roppant nagyságu és rendetlen idomú jégkövek hullottak, melyek vastag, rögtön széttört jégtömeg' darabjainak látszottak, kerületek több újni, nehézségök több fontnyi volt. E' zivatar által, nyár' derekán, okozott kemény hideg' keletkezése olly rejtvény még, melyet a' tudósok eddigelé meg nem fejtettek.

Azon víztömegnek, mely a' földszinén megsűrűdik, bizonyos része a' földbe szivárog le. A' mélység, melyet ezen víz érhet, különbözik a' felszín' meredeksége, az alsó rétegek minősége és más körülmények szerint; azonban rendszerint hosszabb vagy rövidebb idő múlva források képen ismét világra jő ezen víz. Ezen források, hozzájárulván alkalmilag azon része az esőnek, mely sem a' földtől közvetlen be nem szivatik, sem el nem párolog, patakokat és folyókat képeznek, ezek ismét egyesülve, folyamokat, melyek miután a' lapályok' lakosinak számtalan jótétemény' kútfejéül szolgálának, bőséges vizeit végre a' tengerbe öntik. Minthogy ez utóbbiak ekképen kétség kívül azon gőzből származnak, mely a' tartományok' belsejében, hol a' folyók fakadoznak, sűrűdik meg: önként foly, hogy azon tartományban, melyben folyók erednek, a' megsűrűedésnek meg kell haladnia a' kipárolgást, azaz a' vidéken megsűrűdött víznek nem kellett okvetetlen a' vidékről, hanem a' közel tengerből kigőzölgönie.

IV. A' villany 's a' légköri gőz közötti viszonyok.

A' légköri levegő, ha teljesen száraz és tiszta, eddigelé ismert legtökéletesebb nemvezetője a' villanynak. Hogy a' víz gőz alakban, hasonló tulajdonnal bír, nem látszik kielégítőleg, hebizonyítva. Hanem a' vizes gőz' nemvezető tehetségének igen tetemesnek kell lennie, mert különben, minthogy a' légkör gőztől soha egészen nem tiszta, semmi villanyi elszigetelés nem történhetnék. Másfelül, ha a' gőz vízzé válik, ez azonnal villany vezetővé lesz. Azért a' látható gőztömeg vagy felleg, ha

levegő- és gőzből vegyült légkörtől környeltetik, tökéletesen el van szigetelve 's következőleg villanyos összehalmozásokra alkalmas. Ilyen háborítatásából a' villanyi elosztásnak származó tűnemények: a' *villám* és a' *mennydörgés*. Mind a' kettő nem egyéb a' villany' nagy tűneményneinél, azaz: a' felleg és föld, vagy két felleg mind a' két ellenkező minőségű villanynyal megterheltetik, és így a' hasonlóan megterhelt villanyi edénynek külső és belső mázát ábrázolják; a' közbejövő nemvezető lég a' közbenlévő nemvezető üveg' szerepét játsza, a' villám pedig és a' mennydörgés nem egyéb, mint a' szikra és a' durranás. Ha az olvasó ezen hasonlítást figyelmében megtartja, könnyen fogja megérteni a' légkör' villanyi tűneményeit.

A' villany' eloszlása, valamint a' melegsége és világossága, egyenlítőtol a' sarkok felé mindig kisebbedik. Csak a' forró tartományokban mutatkoznak teljes nagyságukban ezen hatalmas erő' hatásai; szörnyűk itt az égi háborúk, és sokkal felülmúlják azok' képzeleteit, a' kik őket tapasztalásból nem ismerik. A' mérséklett éghajlatokban legerősebbek ezen tűnemények nyárban, 's heveseségük ismét nagyobb hegyes vidékeken, mint lapályokon. Még is a' térítőkörökön belölíekhez képest igen mérsékletesek, a' sarki vidékeken pedig még kevésbbé szembe-tűnök a' villanyi tűnemények.

Ámbár az általános eloszlása a' légköri villanynak hasonló az érezhető melegség' általános eloszlásához, még is megjegyzésre méltó: hogy a' villanyi tűnemények, ha szokottnál hevesbbek, szerfölötti hideggel járnak. Így a' fennemlített iszonyú jégesők, mellyek többnyire a' mérséklett éghajlatokban keletkeznek, szinte mindig heves égi háborúktól kísértettek. A' hó is szinte mindig nagyon villanyos. Ezen és sok más körülményeket, mellyek a' villanyi hatás' kifejlődése alatt előtűnő rögtön nagy hideggel összeköttetésben állanak, tudásunk' jelen állapotjából megmagyarázni nem lehet. Hogy a' tőlünk alapított tételek szerint fejhető-e meg a' fejtemény, azt a' jövőndő idő fogja elhatározni

A' légköri villany eredetéről sokféle vélemények nyilvánítottak. Most eldöntötnek látszik, hogy a' villanyi eredmény-nem magán a' víz' gőzölgésén és megsűrűdésén alapszik, hanem hogy annak előhozására chemiai egyesülés vagy elválás szükséges. Tehát az chemiai változások eredménye, mellyek gyakran a' víz' gőzölgését kísérik. Égés alatt is sok villany fejlődik ki, az égő test a' nemleges, a' savító pedig az igenleges villanyt okozván. Épen így van a' szénsav nemleges, 's egyszersmind a' savító, valószínűen, igenleges villannyal terhelve. Ezen források elegendőknek látszottak a' nagy tömegű villany' megmagyarázására is, melly a' fellegekben olly gyakran halmozódik össze. Hanem valószínűen itten még több más, vagy legalább egy más ok forog fenn, a' mellyen azon összehalmozások közvetlenebbül alapszanak. Mi itten a' légköri gőznek savítóval egyesülését akarjuk érteni. Alapokból, mellyeket itt bővebben nem fejtegethetünk, azon nézetnek hódolunk, hogy ezen feltett, savítóvali egyesülése a' vizes gőznek inkább van, mint akármí egyéb, összeköttetésben a' légköri villanytüneményekkel.

Az *éjszaki fény* olly tünemény, mellyről gyaníttatik, hogy az a' villannyal némi összeköttetésben áll, ámbár saját természete még igen nagy homályban van. Még is világosan némi folyásokra mutat, mellyek ha villanyosak, azt lehet állítani, hogy ollyan folyások tökéletlenül vezető anyagban történnek; azaz: ha a' tünemény, mint némellyek allítják, a' légkör' alsó tájain létezik, akkor a' világító villanyi folyások csak a' folyó alakbani víz által hozathatnak elő; hanem ha az a' légkör' magas tájain keletkezik, mint most hiszik: az illy folyások, csak a' magas légkör' rendkívüli ritkaságán alapulhatnak. A' mi saját nézetünk azonban az, hogy az éjszaki fény különféle időkben különféle magasságokon találtatik a' légkörben 's következőleg mind a' kettő azon okfőtől függhet.

(A' Book of science utáni némethől.)

BENCZÚR JÁNOS.

XIX.

NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL

A' NYELVJAVÍTÁSRÓL.

Ha valamely tudós társaság a' nyelv'javítását teszi munkálódása' tárgyává, bizonyosan, mind általában a' tudományokra, mind hazája' literaturájára nézve igen hasznos dolgot cselekszik. Mennyiben ezen javítás jól gondolt elvek szerint, a' nyelv' természete' 's a' kifejezendő tárgyak' helyes ismereténél fogva történhetik meg, annyiban sok tudós' egyesített szorgalmától legelébb remélhetni jó sikert. 'S mennyiben a' dologhoz önkényű határozatok is szükségese-
sek, minthogy a' nyelvekben nem lehet észokok által mindent eldönteni, annyiban az illy társaság' tekintete is az illy határozatoknak a' nemzettel elfogadtatása végett nagyon hasznos.

De valamint minden nyilvános intézeteket tárgyazó ujtásnál felette fontos dolog a' tökély' azon mértékét, melyet azok 'már elértek, 's melyet általában elérniök lehetséges, előre jól megvizsgálni, hogy vagy a' már elért tökélyt szükségtelen változtatásokkal ne kevesítsük, vagy azon tökélyre nézve, melyet elérni igérünk, túlságos reményeket ne támasszunk, úgy különösen akkor, midőn valamely nyelvet, melly egész nemzet' tulajdona, javítani akarunk, mulhatlanul szükséges egyfelől tudni, mennyire ment a' nemzet már eddig nyelve' kimivelésében, másfelől meghatározni, mennyit tehetnek tulajdonképen a' nyelvtudósok és bölcselkedők annak további kimivelésére nézve. Megvallom hogy én a' nyelvvel mint ismeret' tárgyával tudományosan 's olly szándékkal foglalkozásból, hogy az, mint eszmék' közlésének általános eszköze, jobban kimiveltessék, nem várok annyi hasznot, mennyit rendszerint várni szokás,

Hibázhatok, de azt hiszem, hogy csak a' nemzet az, melly a' nyelvet ismeretei' apródonkénti gyarapodása által, kimivelheti, hogy mennyiben e' czélt egyes emberek' törekvései, elérni segíthetik; ezt olly nagy írók tehetik, kik eszméikkel együtt kifejezéseiket is a' nemzettel megkedveltetik vagy a' nyelvvel czélszerűleg élésre példányokat adván, a' nemzetet az eszmék' helyesen kitevésére figyelmeztetik; és hogy a' grammaticák 's szótárok minden ezen két fő munkához előkészületül vagy pótolékul szolgáló nyelvészeti dolgozatokkal együtt, csak a' nyelv kimivelvételének eddig elért állapotát ismértethetik meg, 's rendszerbe vett magyarázatokban 's szabályokban adhatják elő, de ezen állapot' tökélesítése végett csak keveset tehetnek.

Ha a' német nyelv' mivelttségét vizsgálom, nekem úgy tetszik, hogy az már teljes érettségre lépett, 's ha az azon irt munkák még olly fényben nem tűnnek más mivelt nemzetek' szeméibe, mint a' magokéi, annak nem nyelv az oka, hanem az olly írók, kik saját gondolataik' 's mások gondolatai' tökélyetlen kifejezésével könnyen megszoktak elégedni.

Tökélyes nyelvtől gondolatom szerint a' következő három kívántatik: *elsőször*, hogy minden fontos fogalmaknak, 's ezek' mind azon árnyéklatainak, mellyeket a' beszélő' vagy író' különféle lelki 's elmeheli állapota vagy czélja kíván, kifejezésére elegendő szókkal birjon; *másodszor*, hogy ezen szók szorosan meghatározott értelműek, vagy olly fogalmakhoz kapcsoltak legyenek, millyenek általok azokban, kik a' nyelvet értik támasztatnak; *harmadszor* hogy a' nyelv ezen szók' összerakására elegendő, az eszmék egybefüggéséhez illő 's a' jó ízléssel egyező formákból ne lássson szükségét. Ezen három közül a' két elsőt *lexicographiai*, 's a' harmadikat *grammaticai* tökélynek lehetne nevezni; mivel a' szók' száma és jelentése szótárok, a' szók' összerakásának szabályai pedig grammaticák által tartatnak fenn. A' nyelv' *gazdagsága*, *határozottsága*, 's *ügyessége* is olly három kifejezések, mellyek

az itt említett tökélyetre mutatnak, ha bár valamennyire hiányosan is.

Mi a' német nyelv' gazdagságát illeti, annak kincseit én olly számosoknak tartom, mint akármelly más nyelvét¹⁾: csak hogy azok még nem eléggé ismeretesek. Mert egyfelől azok, kik ezen nyelven jól beszélni 's írni törekednek, kevesen vagynak, másfelől az abban találtató kifejezések és szók, még nincsenek illő forgásban, 's az írásheli tökélyre törekedők által még most nem másképp, hanem csak olly fáradsággal találtathatnak meg, mellytől sokan félnek, 's mellyhez csak keveseknél van meg a' szükséges talentom.

Semmi tárgyra nézve sem hibáz az emberi ítélet midőn a' *lehetségest* a' *meglevő* szerint szabja ki, gyakrabban 's könnyebben, mint a' nyelvre nézve. Már sokszor tartatott valamelly nyelv a' kötött vagy kötetlen beszéd' bizonyos nemeire alkalmatlannak, míg az azon nyelvet beszélő nemzetben az a' férfi meg nem jelent, ki az azon nemekhez megkívántató talentommal ékeskedett. Mihelyt ez történt úgy találtatott, hogy a' kifejezés' színe és sajátsága apró árnyéklatokban áll, mellyek egyes szókban nem vetethetnek észre, 's csak több egymáshoz hasonló szók' választása 's összetevése által lesznek nagy mértékben hatókká; úgy találtatott, hogy ugyanazon talentom, melly bizonyos külön nemhez tartozó, akár vitor, akár fenséges eszméket hoz elé, egyszersmind a' nyelv' azon szavainak és fordulatainak feltalálására is alkalmas, mellyek ezen eszmék' természetének megfelelnek. Midőn *Lessing*' sajátos bölcselkedési elméssége, mély esze, éles ítélő tehetsége, 's gondolatokkal teljes lelke munkákat készített, elmeje' különösségeihez a' német nyelvet úgy tudta alkalmazni, és saját eszméi' nagyon különös alakai

1) Ezt a' magyar nyelvről nem mondhatjuk, azt igen, hogy kincsei még eléggé nem ismeretesek.

iránt hajlékonynya tenni, hogy egyedül ő látszott igazán eredeti német írónak. Mindazáltal ugyan azon időben a' német nyelv a' finom és csendes gondolkodásu *Mendelssohnnak*, ki a' legnagyobb értelmességet csendes folyamú beszéddel kíváná egyesíteni, a' tiszta bölcselkedési írásmódnak minden szükséges szót ad; *Göthében* elébb még nem látott szeszélyt, fennséget 's érzékenyítő erőt mutat, a' nélkül, hogy természetéből legkevesebbet is vesztett volna. *Wielandnál* a' kifejezések minden színeiben, mellyeket a' gazdag képzelődés 's minden finomságokban jelent meg, mellyeket az udvari ember' finnyás izlése kívánhat; 's *Engeltől* sem tagadta meg a' virágzó ékes-szóláshoz szükséges bőséget. Minden új nagy elmék mindenkor kimutathatták benne lelkük sajátosságát.

Azon véleményre, hogy a' német nyelv szegény, úgy látszik az ad alkalmat, hogy sok idegen szó véteték fel. Erre nézve némelleyek ítélete az, hogy a' gyakorlatba jött francia 's deák szók 's szólások helyett eredeti német szókat kell keresni. Ha a' szokott külföldi szók helyett az ujonnan próbáltattak a' jó írók' legnagyobb része által elfogadtatnak, akkor az igyekezet' sikerének lehet örülni. De az a' baj, mellyet ez által el akarunk kerülni, nem felette nagy, 's a' fogamat bizonytalan.

Igaz, hogy illetlen a' nyelvbe külföldi szókat keverni. Azonban ezen helytelenség csak nem minden nyelvekkel közös, 's egyiknél sem akadályoztatta meg az ékes-szólás teljes virágzását 's a' nyelv' tökéletes kimivelését. A' deák nyelv a' görögéből nagyon sok szót vett fel, és soha sem többet, mint mikor legjobban ki volt mívelve. A' francziák a' deákoktól és olaszoktól, 's az angolok a' francziáktól hasonlóképen kölcsönöztek 's most is mind untalan kölcsönöznek, mind szókat, mind szólásokat. 'S valóban csak nem elkerülhetetlen, hogy azon nemzet, melly a' másiktól tanul, 's az azon írt könyvekből eszméit szaporítja, nyelvéből is az új eszmék' kifejezésére szókat fel ne vegyen.

De egy környülmény¹⁾ az efféle kölcsönözést a' németeknél sokkal nehezebbé 's bajosabbá teszi, mint a' szomszédságokbeli déli és nyugati nemzeteknél. Ezeknek nyelvei a' deákból származtak, épen azon nemzet' nyelvéből, melytől a' tudományokat 's műveltséget először nyerték. A' romaiak a' görögre nézve hasonló viszonyban voltak. Ez a' körülmény okozza, hogy a' francziák és angolok a' deákok' tudományos szavait, ezek viszont a' görögökéit könnyen átalvehették nyelvökbe, 's csekély változtatással nyelvök' analogiajához alkalmazhatták. A' németek' nyelvében, *mint eredetiben ez lehetetlen*²⁾; mindazáltal ők e' részben különféleképen tudtak 's tudnak magokon segíteni, 's én azt hiszem, hogy a' hosszas szokás által megpolgárosított külföldi szókat nem tanácsos ujonnan csináltakkal felcserélni.

Bizonyos, hogy minden öngondolkodásu embernek vannak olly eszméi, melyeknek világos előadására nyelvében eléggé meghatározott szókat nem talál, 's hogy azok, kik idegen nyelvekkel vagy saját nyelvek' különös beszéd módjaival korán megismerkedtek, gondolataikat nem fejezhetik ki olly czélszerűleg másképp, mint valamely idegen nyelv' vagy különös beszéd mód' szavaival. Az ilyenek igen természetileg kívánják, hogy hazájok' írói nyelve a' fogalmak' azon különféle árnyéklátainak kifejezéseit egyesítve bírja, melyek más nyelvekben 's beszéd módokban elszórva találatnak. De abból még nem következik, hogy a' nyelv szegény.

1) Ugyan ez a' körülmény nálunk magyaroknál még nehezebbé és bajosabbá teszi az efféle kölcsönözést, mint a' németeknél.

2) Még is: clarus, *Klar*; corbis, Korb; corpus, Körper; coquere, kochen; cuspis, Spiesz; cucurbita, Kürbis; cuprum, Kupfer; edere, v. esse, essen; flamma, flamme; legere, lesen; lira, Leyer; longus, lang; nasus, Nase; nomen, Nahme; nux, Nusz; palus, Pfahl; pubes, Bube; pulvis, Pulver; satur, Satt; scribere, schreiben; semen, Samen; verus, *Wahr* stb.

A szerk.

A' tájszók és különbeszédmódbeli kifejezések' felkeresése', összegyűjtése 's feljegyzése bizonyosan nagyon hasznos a' nyelv' tudományos ismerése végett: de a' nyelv' ezekkel gazdagítása nem lehet az illy munkának közvetlen következménye. Az új szóknak 's még a' legjobbaknak is gyakorlatbeli nyelvbe felvétele nem szótárok, hanem olly jeles írók által történhetik, melyekben azok szerencsésen használatnak, mert az új kifejezések csak úgy lehetnek a' nemzet előtt ismeretesekké, 's úgy kedveltethetnek meg, ha olly könyvekben fordulnak elé, melyeket az egész nemzet olvas 's megszeret. Illy módon időről időre egyik vagy másik elavult tájszó általmegegyen a' közös nyelvbe, ha az azokkal élő írónak hire vagy a' munkának, melyben először használatnak, szépsége által ezen újítás a' nemzetnél emlékezetbe marad, 's utánzókat talál. De efféle szók' egész gyűjteménye, ha még olly nagy gonddal készül is 's ha benne a' szók még olly jó okoknál fogva ajánlatnak is, soha sem lehet a' nyelv' gazdagításának közvetlenül eszköze.

Miután a' szók elégséges bőséggel vagynak, azok jelentésének szoros meghatározása leginkább megkívántatik a' tökélyességre értelt nyelvtől. Illy meghatározás nélkül a' beszélő vagy író nem csak tökélyesen meg nem értheteti magát, azaz nem támaszthat hallgatói' vagy olvasói' lelkében a' magaeinak egészen megfelelő eszméket, hanem ékesszóló is alig lehet, mivel az ékesszólás' legfőbb segédeszközei, a' főjelentések' benyomását hatóbbá tévő finom mellék jelentésű szók csekély számmal vagynak, vagy hiányzanak azon nyelvben, melyben az illy mellék jelentések, még nincsenek eléggé megkülönböztetve.

Általában az írásmód' szépsége sokkal nagyobb mértékben függ, mint hinni szokás, a' gondolatok' helyességétől; de ollyan helyességtől, mely még a' csekélyiségekre is szorosan vigyáz, 's a' nyelv' kifejezésében úgy tűnik szembe, mint valamelly szép test' tagjainak iránya a' hozzájuk jól szabott öltözetben. Az eszmék' viszonyait t. i. a' lehetőségig pontosan ki kell a' szók' viszonyai által fe-

jezni. De a' szók ezen egymás iránti viszonyait nem lehet elegendőkép érezni, ha jelentéseik bizonyos határozottsággal vagy szabatossággal nem bírnak.

Azonban e' részben is úgy látszik az a' tökély, melly kerestetik a' nemzet' lelkében találtatik fel, 's a' nyelvvel csak akkor közöltetik, de akkor szükségképen 's önként közöltetik is, mikor egyszer a' nemzet' lelke azon tökélyre eljutott.

Melly tárgyakra nézve a' nemzet' ismeretei még homályosak, azokra nézve kifejezései is kétértelműek 's habozók lesznek. Melly mértékben a' dolog' tulajdonságát bizonyosabban megismeri, azon mértékben határozotabban kitűnnek azon jelek is, mellyek szerint a' dolgok' nevei a' nyelvben kiosztogatattak. Melly mértékben megvizsgálja 's kinyomozza a' maga által alkotott eszmék' eredetét 's egybefüggését, azon mértékben szorosabban 's élesebben meghatározathatnak 's megmagyarázathatnak azon szók, mellyekkel olyan eszmék előadtnak. A' nyelvnek, mint nyelvnek közvetlen művelése itt keveset tehet. A' tudományok' művelésének meg kell a' nyelv' művelését előzni. Mikor ezek a' tökély' azon pontjára emelkedtek, hol az ember' fogalmaiban a' világosság és a' setétség egymástól elválnak, 's hol az ember arról a' mit tud 's nem tud öntudatot nyer, akkor azon nyelvből, mellyen ezen tudományok szólnak, mind inkább és inkább kimaradnak 's kivesznek a' megmagyarázhatatlan értelmű szók, minthogy azon fogalmak is elenyésznek, mellyeknek valóságos tárgya nincsen.

A' jelentések' szoros meghatározását legelőbb a' nyelv' azon része éri el, melly testi és látható tárgyakat fejez ki. Sőt ezen rész a' műveltség akármelly szakában sem lehet egészen határozatlan, minthogy az egészséges szemű emberek a' színeket és formákat mindenkor egyiránt jól meg tudják különböztetni. A' mi több a' műveltség' korábbi szakában, midőn az ember' figyelmét az érzéki tárgyak' kizárólag foglalataskodtatják 's érzékei még legélesebbek, azon testeknek, mellyek a' nemzet által észrevétnak

tulajdonságai 's változásai, szorosabban kijeleltetnek, és a' nyelvben több festő nevekkel 's kifejezésekkel bírnak, mint a' nagyobb lelki műveltség' szakaiban.

Az igaz különbség a' művelt és műveletlen nyelvek között a' nyelv' azon részében áll, mely láthatlan tárgyakat, lelki tulajdonságokat, elvont fogalmakat, logikai (gondolkodástani) és politikai viszonyokat fejez ki.

Míg valamely nemzetben a' lélek' különféle tehetségeinek 's munkálkodásinak bélyegzetei, jellemei, észre nem vétettek, 's a' hajlandóságok 's szenvedélyek, erények és vétkek úgy meg nem vizsgáltattak, hogy őket bizonyos osztályok szerint elrendelni lehetne, addig nyelvében nem csak a' szók hiányoznak ezen tárgyra nézve, hanem a' meglevő szók sem fejezik ki azok' külön ágazatait; hanem csak legfőbb nemeit néhány mellék fogalmakkal együtt. Az illy nemzet' beszédéből csak annyit lehet kilátni, hogy az ezen időbeli emberek kezdettek lelkekben bizonyos szenvedőleges és tetteges változatokat észrevenni: de nem benne olly meghatározott értelmet találhatni; hogy észrevételeit 's érzéseit a' mi nyelvünkben kifejezettekkel összehasonlíthatnók. 'S valóban a' legrégibb könnyvekben az erkölcsi tárgyra nézve sok olly szókat lelünk, melyeket szorosan nem tudunk lefordítani, 's melyek minden magyarázatok után is homályosak épen azért, mivel valami határozatlan és magokban sokat foglaltot jelentenek. Illyenek, Homér' ezen szavai: *ἀνυμων, δαιμονιος, ἀτασθαλος*.

Ugyan azért pedig mivel valamely nyelvben a' szók' jelentései határozottak nem lehetnek, ha azoknak, kik azt beszélnek a' dolgokról határozott fogalmaik nincsenek, annak is kell következni, hogy míg valamely nemzetben az értelmi 's erkölcsi tárgyak felett a' fogalmak nem egyenlők, a' vélemények különbözők 's az ismeretek nem általánosan elterjedtek, a' szók' meghatározásai sem lehetnek mindenütt egyenlők. Míszert valamely nemzetnél a' bölcselkedés' vizsgálódásai nagyobb vagy kisebb mértékben szülnek közös megvilágosodást, a' szerint fog a'

közönségesen bevett beszédben is több vagy kevesebb határozottság uralkodni. Ha csak egy bölcselkedési rendszer uralkodik nála, úgy a' meghatározások egyformák lesznek. Ellenben ott, hol több rendszerek vitálgodnak egymással, úgy, hogy a' vitában a' közönség is részt vesz 's gondolkodás' módjában vagy véleményeiben felekezetekre oszlik, a' közönséges beszéd is ingadozó lesz, kivéve, az olly fogalmak' kifejezését, mellyek felett minden felekezetek megegyeznek. A' nemzet' alsóbb 's számosabb része pedig, mellyhez az elvont fogalmak' megválasztásának 's összekapcsolásának tudományos isméréteben tett előmenetek el nem hatottak, mindenkor megtart beszélése' módjában valamit, a' régibb idők' bizonytalan ingadozó vagy önkényes beszédéből. Sőt minthogy ezen számosabb rész a' tanultabbakkal szüntelen érintkezésben van, 's az által ezek' beszédére is hat; azért a' közéletbeli társalkodás' nyelvében sok kifejezések még mind addig határozatlanok maradnak, míg minden rendbeliek nagyobb mértékben meg nem világosodnak.

Az eddigi elvekből az is következik, hogy a' bölcselkedési tudomány' minden újabb nevedése 's a' bölcselkedési gondolkodásmód minden újabb fordulata által, ha mindenik a' nemzetben elterjed, a' szók' jelentése is változik, és hogy következőleg lehetetlen azok' jelentését a' legnagyobb nyelvtudósok' egyesített szorgalma által is valamelly időben mindenkorra elhatározni 's megerősíteni.

A' jó szótár igen sokat tehet; legfőbb segédeszköz, mellyet a' nyelvtudomány a' nemzet' költészeinek 's prosaistáinak adhat. Az elsőben azon fogalmakat, mellyeket a' nemzet' legértelmesebb legnagyobb belátásu, 's a' tárgyhoz legjobban értő férfiai a' szókkal öszvekapcsolnak, kijelölheti; másodsor elszámálhatja 's előadhatja a' különbözőéseket, mellyek ugyan azon szók' jelentéseire nézve a' nemzetnél a' dolog iránt meg nem egyezés miatt a' nyelvben találtatnak; azoknak összehasonlítását megkönnyebbítheti, 's vagy a' választás' szabadságát fenntarthatja, vagy egyezésre utat készíthet; végre ha szerzője sa-

ját véleményét megmagyarázza 's kimondja; a' meghasonlások' összeegyeztetésére tanácsot adhat, melly tanácsa a' közönség előtt annál többet fog nyomni, minél inkább kitünteti gondolkodása helyességét, 's nemzete bölcselkedési állapotávali alapos ismeretségét.

Azonban a' szótár, ha legtökélyesebb is a' szók' azon határozatlanságát meg nem szüntetheti, melly vagy abból származik, mivel bizonyos fogalmak még nincsenek egészen tisztában; vagy abból, mivel a' bölcselkedők által tisztába hozott fogalmak a' nemzet' legnagyobb része előtt még nem isméretesek, 's nem fogadtattak el. Ennél többet nem tehet a' nyelv' tulajdonképi megállapítása, vagy új szók', új jelentések 's az eddig gyakorlottak' elavulásának meggátolása végett, ha új felfedezések, új vizsgálódások, sőt ha közösen bevett vakító tévelygések is a' nemzetet az eszmék' eddig járt útjáról más utra viszik. Sőt szerencsétlenség is volna a' nemzetre nézve, ha gondolkodása' kifejezésének eszköze a' nyelv, valamelly ok által úgy megmerevednék 's olly hajthatlanná lenne, hogy azon újabb fordulatokra 's változatokra nem hagyná magát alkalmazni, mellyek a' természet' rende szerint időről időre a' nemzet' eszméiben 's meggyőződéseiben mulhatlanul történnek.

Az emberi dolgok' egy része sem áll olly bizonyosan democraticai kormányzás alatt mint a' nyelv. Egyéb dolgokban a' nemzet alája vetheti magát némelly bölcsék' ítéletének; de a' nyelvre nézve magának kell magával parancsolni, különben nem lehetne az reá nézve érthető 's használható. Legalább szükséges, hogy a' tudósok' tanácsai a' nép' szavazata által megerősítsenek mielőtt nyelvtörvényekké lesznek. Ki a' nagy közönség számára ír, az mindenkor óvakodni fog a' szokat más értelemben használni, mint mellyben a' legnagyobb rész által megértetnek; 's csekély dolgokban még azt is, mit maga jóvá hágy felfogja áldozni, hogy beszéde' fontosabb céljának elérése ne gátoltassék.

Ha tehát mindazon okok által, melyek valamely nemzet' lelkére hatnak, ennek véleményi 's fogalmai azon állapottól, melyen azokat a' szótár szerzője találta, eltávoznak, akkor munkája' erre czélozó része, azon nyelvvel együtt, mellyet magyaráz, el fog avulni. Ezt minden nálunknál elébb kimivelt nemzetek' nyelveinek tapasztalásai bizonyítják. Bár melly igen becsülték is eleinten a' francziák, a' francia academiának ezen különösen a' nyelv tökélyesítése végett alkotott tudós társaság' szótárát, még sem gátolhatta meg ezen könyv' nagy tekintete a' nyelv' változásait, 's az abban tett újításokat, melyek közül néhány csak szemfényvesztő légi tűnemény' módjára kevés ideig tartott, 's hamar elfelejtetett, de néhány a' nyelvbe 's a' nemzet' beszédébe valósággal felvétellett.

A' tökélyetes nyelvhez *harmadszor* még azon formáknak, melyek az eszmék' egybefoglalására szükségesek, különfelesége 's helyessége is megkívántatik.

Ezen formák kétfélék, az egyik félét grammaticainak a' másikat phraseologiainak nevezem, mind a' kétféle kisebb vagy nagyobb mértékben meg van határozva minden nyelvben.

Először, minden nyelvnek vannak bizonyos szabályai, részint az egyes szók' végződéseinek 's alakulásának változataira, részint azoknak helyeire, részint bizonyos kötszók' használására nézve; melyek mind arra valók, hogy az egyes szók' egy mondatá 's több mondatok egész beszéddé egyesítenek. Ezen szabályokat együl egyik a' grammatica foglalja magában; sőt azok' gyűjteménye teszi a' grammaticát. Valami az ejtegetések' hajtogatások' neve alatt ismeretes, mind az nem egyébből áll, mint a' név és idő szók' változtatásiban, melyek által az általok jelentett fogalmak' bizonyos viszonyai, ezen fogalmaknak más fogalmakkal az emberi gondolkodás' természete szerint leendő öszvekapcsolása végett, előre 's általánosan jeleltetnek ki. A' grammatica' második része a' syntaxis, melly azon szabályoktól, melyek szerint az eszméket a' szók' helyezése 's az ejtegetések' és hajtogatások'

formáinak választása és saját összekötő részecskék által ki kell fejezni, kölcsönözi nevét, valamint egész tartalma is ezen szabályokból áll. A' grammatica ezen kívül még csak a' nyelv' általános theoriáját foglalja magában azon egyes nyelvnek, mellyet tanít, különösségeire alkalmazva.

Ezen grammaticai formákban, mind azokban, mellyek a' szók' változtatásai által az eszmék' összekapcsolása véggett mintegy előkészületül szolgálnak, mind azokban, mellyek rendeztetések által az eszmék' összekapcsolását bevégez, egyik nyelv a' másiknál bizonyosan sokkal tökélyetesebb lehet, ha az eszméket többféleképen összekapcsolja, ezen összekapcsolás világosabban 's kevesebb kértelmtüséggel 's több kellemmel, 's szép hangzással kifejezni képes. De épen e' részben legkevesebbet tehet a' nyelvtudós' mestersége és munkája, midön a' hibát jobbitani 's a' hiányt kipótolni akarja. Minél egyszerűbbek a' grammaticai tökély' ezen elemei, 's minél csekélyebbeknek látszanak, annál mélyebben be vagynak a' nyelv' gyermekkorbeli tanulása által a' lélekbe nyomva, 's hajlandóbb lesz valamelly nemzet száz uj szót 's ismeretlen szólásmódot elfogadni, mint nyelve' ejtegetéseiben 's hajtogatásiban és syntaxisában legkevesebb változást is megszenvedni. Itt tehát a' grammatica tanítója nem tehet egyebet, hanem csak azt, hogy a' már meglevőt 's a' nyelvszokás által bevettét minél világosabban 's minél jobban rendben adhatja elő, azt a' szabadságot kimutathatja, melly szerint a' beszélő vagy író a' grammatica' minden megszorításai mellett is rosszabb helyett a' jobbat választhatja. De a' nyelv' minden valóságos javításait, mennyiben azok még lehetségesek, azokra kell bízni, kik a' nyelvet gondolataik' előadására használják, kik között a' nagy talentomu 's nagy tekintetü írók azon befolyásoknál fogva, mellyet az egész nemzetre gyakorolnak, kétség kívül első helyet érdemelnek. Ezek talán az eszmék' összekapcsolásának többféle, a' grammatica szerint egyiránt helyes, de logikai és aesthetikai tekintetben különböző formáinak szerencsés választása által, a' nemzetet apró-

donként nyelvének lehető legjobb módon használására szoktathatják. A' kifejezés' világosságát kellemetességét eleinte mindenkor kevés jó elmék' szorgalmának és czélszerű fáradságának lehet köszönni. De ha ezeknek munkái sokak által olvastatnak és utánoztatnak, utóbb minden miveltebb karbeliek szokásává válhatik, 's ezen esetben a' nyelv sajátosságának látszik, noha mindenkor az azt beszélők' vagy írók' ügyességének következménye.

Az eszmék' összekapcsolása formáinak egy másik neme a' phraseologiában áll. Mint a' grammatica a' különféle viszonyok' elvontan vagy általánosan gondolt természetét 's azok' kifejezését; úgy a' phraseologia az eszmék' közötti sarkalatos kapcsoltatásokat tárgyaikkal együtt gondolva (in concreto) határozza meg.

De vajjon a' phraseologia úgy nézethetik-e, mint része a' nyelvnek, vagy csupán az ékesszólás' dolga? A' phraseologia' rövid megmagyarázása talán ezen kérdés' eldöntéséhez fog vezetni.

A' phrasis vagy szólásmód nem egyéb, mint gondolat töredék, több együvé tartozó eszmékből összetett valami, melly teljes értelmet ugyan még nem ad, de mint alkotó rész sok mondatokban előfordul, 's ha a' szók az emberi beszéd' ki nem mivelte anyagát jelentik, ez a' művészet' alkotására fordított szorgalom' elődolgozatát teszi.

Némelly éfféle phrasisok' összetevését az összekapcsolt fogalmak' természete tökélyesen meghatározza, némellyek összetevésénél pedig több választási szabadság 's következőleg nagyobb különféleség talál helyet. Vagynak nélkülözhetetlen phrasisok, mellyek minden nyelvekkel közösök; minden nyelvben vagynak bizonyos alap phrasisok, mellyeknek minden azon nyelvet beszélők előtt ismereteseeknek kell lenni, 's mellyeket senki azok közül, kik azon nyelven beszélnek vagy írnak, kénye kedve szerint nem változtathat. De még több phrasisok vagynak olyanok, mellyek csak minden uj gondolat renddel együtt származnak. A' dolgot általában véve, a' költészek és szónokok ezen összetevéseknél bizonyosan nagyobb hata-

lommal bírnak, mint az egyes szóknál. Ők jól választott szólásmódok által, ítéletem szerint a' nyelvek' javítására 's kimivelésére nem kevés mértékben hatnak.

Kinek t. i. olly eszméi vagynak, mellyek elemeikig ujak, annak a' beszéd' ezen töredékeit az ugy nevezett phrásisokat is ujak kell teremteni. Ha már az azokban összefoglalt eszmék szembetűnőleg egybefüggők, ha a' választott szók az eszmékhez illenek, 's magok között helyesen köttetnek össze: ugy az író' ilyen szólásmódja hasonló alkalmakkal sokak által ismételtetvén, kicsinyenként valóságos phrásissá, a' nyelv' alkotó részévé válik. Sok most gyakoroltatni szokott szólásmódok minden nyelvekben ekképen támadtak.

Minél több jó írók vagynak valamelly nemzetben, 's minél többek által olvastatnak, annál több jól alakított szólásmódok vetetnek fel a' nyelvszokásba, 's a' jó izlés, mellyel a' legjelesebb elmék gondolataikat kifejezik, annál inkább fogja a' közönséges nyelvszokást szabályozni. Talán ez oka annak, hogy a' francia nyelvben még a' középszerű írók is ékesszólóknak látszanak lenni. Mint-hogy ott a' literatura régóta virágzik; a' nagyszámu és sokaktól olvasott jeles írók által, jó izlésű phraseologia alkottatott, mellyből, minthogy minden jobb nevelésűek előtt ismeretes, sok olyanok is, kiknek eszméi' általában sem helyesség, sem szépség által nem kitűnők, kölcsönözhetnek illedelmes és kellemes öltözetet az egyes részeknek.

A' régi phrásisok' megjobbítására vagy ujak' feltalálására a' nyelvtudósok csak az által lehetnek hasznos befolyással, ha az egyes szók' jelentését annyiban szorosan meghatározzák, mennyiben a' nyelvszokás' 's a' tudományok' állapota magát az eszmét meghatározták; de ezen szóknak az összetételeknél megválasztását minden különös esetben, az író' ítélő tehetségére 's izlésére kell hagyni. Azonban ezen ítélő tehetség' és izlés' kimivelése végett a' társalkodásban gyakorlott vagy legolvasottabb írónkban előforduló szólásmódok' criticája hasznos segéd eszköz lenne. Ezen criticánál azt nem kellene elfelejteni,

hogy a' phrásisoknál is az igazság a' szépség' alapja. Azok, ha eredetöket tekintjük, legnagyobb részint metaphorák. Ha a' kép helyes, 's ha annak kifejezésére saját szók választatnak, úgy a' phrásis tökéletes.

Az eddig előhozottakból a' következő eredmények látszanak folyni. A' nyelvvel foglalatосkodó munkáknak két czéljok lehet, hogy a' nyelvet vagy úgy vizsgálják, mint tudomány tárgyát; vagy úgy tökélyesítsék mint értelem' eszközét. Az első célra nézve az illy munkák' fogadata határtalan, a' másodikra nézve kijelölt határok közé van szorítva.

Valami nyelvünk' régi formáit, különféle módosulásait, sőt külön beszédмódokra elágazását velünk megismerteti, mind az hasznos a' különféle idők' és helyek' állapotának vagy nyelvünk' történeteinek, vagy általában az emberi fogalmak' különféleségének, 's változásinak meg tudása végett. Az efféle gyűjtemények tárházak gyanánt is nézethetnek, melyekben időről időre valamelly szerencsés ujitásra eszméket lehet találni.

Valamit a' beszédбeli közvetlen használasra, a' lánгész' dolgozásának elősegítése végett kívánni és tenni lehet, mind azt a' jó szótár 's grammatica magában foglalja.

Ezen két rendбeli munkák' haszna nem abban áll, mintha a' nyelvet új szókkal valósággal gazdagítanák, azt mi a' nyelvben szabad kényű, változhatlanul meghatározának, 's azt, mi a' nyelv szokás által megerősödött tetszések szerint javíthatnák. Hanem mind a' mellett a' szótár és grammatica az írónak még nagy mértékben használhatnak:

1. Mivel, mikor az írók közötti meghasonlás az egész literaturára nézve galibát okoz, 's a' kétségeskedés minden íróт magára nézve is zavarba hoz, akkor a' kétséges esetek' eldöntését segítik s' az által egyformaságot és bizonyosságot eszközölnek. De hogy ezen megegyezést egyformaságot, 's bizonyosságot eszközölhessék, nem csak benső jóssággal kell birniok, hanem meghatározásaiknak tekintet által is elő kell segitetniök.

2. Mivel mind a' két munka a' nyelvben mind a' szókra, mind a' grammaticai formákra nézve találató különféleségek előszámlálása által, a' minden előforduló esetben legillendőbbnek kiválasztását megkönnyebbíti.

3. Mivel különösen a' szótár a' nyelv' azon részére nézve, melly nem az emberi gondolkodás tárgyait, hanem bizonyos művészségek' különös tárgyait illetik, olyan oktatásokat ad, mellyekre időről időre minden írónak lehet szüksége.

Minél tökélyesebbek ezen kétrendbeli segéd munkák, annál tökélyesebb lesz az ifjúság' anyanyelvbeli oktatása is. 'S legnagyobb részint az illy oktatáson alapul minden embernél nem ugyan az anyai nyelven jelesen beszélés' 's írás' tehetsége, melly mindenkor lángész' munkája és saját gondolkodás' következménye, hanem a' kifejezéseire vigyázás 's a' csupa gondatlanságból származó hibák' elkerülése.

Ha ezen nyelvészeti munkákhoz még az írónak a' nyelvvel élésre nézve éles ésszel készült kritikája is járulna; ha a' tanulóknak néhány legjobb írók' munkái fellett az írásmód' szépségeinek s' hiányainak 's ezek' okainak felkeresése, 's a' gondolatok' és gondolat kifejezések' helyes vagy helytelenségének kimutatása végett az illy critica szerint leczkék adatnának: ugy ítéletem szerint minden megtörténnék, mi a' nyelv' mivelése' 's a' lángész' munkáinak, mellyektől a' literatura dicsőségét várhatni, előgyakorlása végett szükséges.

(Sammlung einiger Abhandlungen, v. Christ. Garve. Breslau, 1802. II. Th. után).

KIS JÁNOS.

XX.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XXXIV.

*Kún László király, a' Heren nembeli vasvári jobbágyok'
V. Istvántól 1271-ben nyert nemesítő 's birtokörökétő le-
levelét 1273-ban átírván, megerősíti.*

„**L**adizlaus, dei gracia Hungarie Dalmacie Croacie Rame Seruie Gallicie Lodomerie Cumanie Bulgarieque rex. Omnibus. ta(m p)resentibus quam futuris presentes litteras inspecturis salutem in omnium. saluatore. Ut justis petitionibus uirtute prefulgencium! mundi principes assensum prebeant, inuitat benignita(s) suadet ratio. ius requirit. presertim quando petencium vota! pietas adiunat, et ueritas non relinquit. Proinde ad vniuersorum tam presencium quam futurorum noticiam harum serie volumus peruenire. quod *Paris* filius *Bana Jacobus* et *Micael* filij *Bolosoj* ac *Laurencius* filius *Leuca de genere Heren* ad nostram accedentes presenciam! exhibuerunt nobis priuilegium domini Stephani incliti Regis Hungarie clare memorie karissimi patris nostri. super eorum translacione de iobagionatu castri ad nobiles. Cuius tenor talis est. Stephanus dei gracia Hungarie Dalmacie Croacie Rame Seruie Gallicie Lodomerie Cumanie Bulgarieque rex. Omnibus tam presentibus quam futuris presentes litteras inspecturis! salutem in salutis largitore Ad vniuersorum noticiam harum serie volumus peruenire. quod cum comes *Bana* et *Paris* filius eius iobagiones *Castriferreij de genere Heren* in exercitu nostro, quem contra Boemorum Regem habebamus, fideliter seruiuissent! et idem co(mes)

Bana postmodum in obsequio nostro sub Castro *Limbuk* per balistam vulneratus decessisset! nec non et *Sixtus* frater eiusdem comitis *Bana* in expugnatione Castri *Frušten* diem clausisset extremum laudab(ilater di)micando! Nos pro huiusmodi sanguinis ipsorum effusione et pro fidelitatis obsequio eiusdem *Paridis*, tam ipsum *Paridem* et *Banam* fratrem — — cum filio suo *Laurencio. Jacobum* — — — (*Bo*)*losij* fratres eorum. cum omnibus pos(sessionibu)s eorum hereditarijs videlicet empticijs acquisitis et quocumque iusto titulo optentis! de iobagionatu predic(ti castri) et eius potestate omnino exhimentes, ad n(umerum seruiencium) Regalium transtulimus. Ita quod decetero tam ipsi quam ipsorum heredes! sine reprehensione et absque nota libertatis ipsorum pristinae! inter Regni nobiles computentur. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetu(am pr)esentes tradidimus litteras duplicis sigilli nostri munimine roboratas, Datum per manus magistri Benedicti prepositi Orodiensis aule nostre vicecancellarij dilecti et fidelis nostri Anno Domini: M.º CC.º LXX.º primo. Vº Idus augusti Regni autem nostri Anno primo. Nos igitur eundem *Paridem* et *Jacobum* filium *Bolosij* attendentes aptos esse ad obsequium maiestatis Regie! in memoriamque reuocantes, qualiter ijdem sub vexillo Omodei tunc comitis Castri ferreij. in deuastacione Morauie et Stirie, gratum nobis exhibuerunt famulatum, prenotatam translationem per karissimum patrem nostrum commendabiliter factam! ratam gratam habentes pariter et acceptam, ipsum priuilegium de uerbo ad uerbum insertum presentibus! confirmamus. duplicis sigilli nostri munimine roborando. Ita ut presens confirmacio seu innouate libertatis concessio! prioris translacionis perpetuum sit munimen. Datum per manus eiusdem magistri Benedicti Orodiensis ecclesie prepositi aule nostre vicecancellarij dilecti et fidelis nostri. Anno dominice Incarnacionis. M.º CC.º LXX.º (te)rcio. quinto kalend. Junij. Regni autem nostri anno primo. Venerabili viro magistro Nicolao sancte Strigoniensis ecclesie Electo perpetuoque comite loci eiusdem au-

le nostre Cancellario comite de Pilis — — patribus Stephano Colocensi. et Johane Spalatensi! archiepiscopis. Lamperto Agriensi. Biccio Chanadiensi. Job Quinqueecclesiensi. Philippo Waciensi aule domine Regine Cancellario comite Neugradiensi. (Lodo) merio Waradiensi. Paulo Wesprimiensi. Timotheo Zagradiensi. Dionisio Jauriensi. et Petro Transsilvano. episcopis. ecclesias dei feliciter gubernantibus. Laurencio palatino comite Supruniensi et de Barana ac Judice Comanorum. Henrico bano tocius Sclavonie. Egidio bano de Macho et de Bozna. Stephano magistro Tawarnicorum. Ladizlao Judice curie comite de Bana. Renoldo magistro dapiferorum comite Zulgageuriensi. Laurencio magistro pincernarum. comite de Kewe et de Karasu. Vgrino magistro agasonum comite Sirmiensi. Paulo bano de Zeurino. Emerico comite Simigiensi. Gregorio comite Castriferrei. Dedalo comite Zaladiensi. Micaele comite Nitriensi. et alijs quam plurib(us co) mitatus Regni tenentibus et Honores.“

Eredeti, jeles alakban költ képmásban az ide mellékelt réznyomaton szemlélhető, bőrhártyára írott oklevél, mellyről a' függő kettős pecsét már elveszett. Tartozik a' Heren nemzetségből származott, 's Herény nevű vasvármegyei községi járásban keblezett falut maiglan birtokának ismerő Káldi Káldy nemzetséghez. E' családból származott a' sz. írás magyarázataért literatúránkban halhatatlan nevet méltán érdemlő Káldy György. Közlé Sztrokay Antal táblai ügyvéd és academiai rend. tag.

Vagy csak azon tekintetből is nevezetes ezen oklevél, mivel Horvát István' abbéli rendszerének (Magyarország' gyökeres régi nemzetségeiről. Pesten, 1820. 8.) miként a' „*de genere*“ czímet viselő magyar családok' mind tősgyökeres, 's örök vagyoni joggal biró, vagy jövevényekből illy kitünő sorsba emelt fő nemesek voltak, ellenmond. Heren nemzethől (de genere Heren) származtak a' megnevezett várjobbágyok, még is királyi kiváltság ál-

tal tétettek csak várjobbágyi sorsból a' nemesek 's örök birtokuk sorába, mire nem vala szükségök, ha nemzeti joguknál fogva olyanok voltak volna. De ezenkül több oklevelek is hirdetik Horvát István rendszerének óvakodva 's kivételek tételével befogadhatását. Cornides Dániel okleveles gyűjteményében lévő V-dik István kir. 1265-iki nemesítő levelében áll: „Attendentes fidelitates et seruicia Clementini, et Martini filiorum Marcelli, seruientium Aegidii, Magistri Dapiferorum nostrorum, dilecti et fidelis nostri, nec non cognatorum eorundem, Alexandri scilicet, et Oliuerii, filiorum Andreae, Mathiae Bencentii, Thomae, Gregorii, Petri, Jacobi, Sauol, et Torzol, *de genere Dobra, Jobagyonum Castri Bachiensis*, — — ipsos et ipsorum haeredes, haeredumque successores a iobbagionatu castri praedicti eximendos duximus de nostra gratia pleniori; adeo plene, quod de cetero de domo regia, *in numerum seruientium regalium computabiles habeantur*.” (Codex Diplom. Tom. IV. vol. III. pag. 294.) Ugyan annak 1268-iki levelében olvassuk: „Marcellum, et per ipsum suos fratres, Juan videlicet et Beche, nec non cognatos eiusdem, Farcasium, Mathei et Vencezlaum, filios Andreae; Martinum Pauli, et filios eiusdem Martini; Gregorium filium Henrici, et filios eiusdem Gregorii, Heydwr et Rorandum, filios Leuk de villa Septhe, *iobbagiones Castri ferrei, de generatione Churnug*; eosdem, et per ipsos suos liberos, ac vniuersos posteros, per directam lineam ab eisdem descendentes, *a iobbagionatu Castri praedicti pure et simpliciter eximendos, in numerum seruientium nostrorum nobilium transtulimus*; cum omnibus possessionibus eorum haereditariis, emittiis, et quocunque iusto titulo acquisitis” (Katona, Hist. Crit. R. Hung. Tom. VI. p. 492). Ennyi tanutételek után már nem állhat egész kiterjedésben a' szóban forgó gyökeres nemzetségi illetőség, ha csak azon hypothesis mellék rendszerképen el nem fogadjuk, hogy a' magyar vérségű *kún és besenyő*, honnunkba később és több ízben beköltözött népcsapatok, szinte *nemzetségekre* (genus) levén fölosztva, azokat 's

ollyanokat illetik egyenesen az efféle „*de genere*“ mellék névvel czimzett nemzetségi tagokat nemesítő 's birtokait örökítő oklevelek; miután ők okleveli bizonyágtételek szerint is vár- 's föltételes szolgálattal egybekötött más hűbéri jószágokat bírván, Ázsiából hozott nemzetségi osztályozatukat e' szabados állapotban hiven megőrzék, 's magukat törzsök nemzetségeikről neveztetni szerették. Illy véleménynek kedvez tudtommal két oklevélnek Vasvár' jobbágyságait illetése, mellynek megyéjében történeti utmutatásoknál fogva, nagy sokaságu *besenyők* (bisseni) laktak; sőt a' nevezett Herény falunak Gyöngyöspatak mellett közelében esik Besenye; (a' győri káptalan némi 1265-iki levelében: „*Villae Besenev, collateralis ejusdem a' parte septemtrionali, villae Heren ab oriente.*“) hol kétségkiviül besenyők tartózkodtak hajdan.

Oklevelünkben előforduló: *Castrum Frusten*, egy másik 1273-iki levélben „*Furustun*“ most *Bernstein*, *Boros-tyúnkő*; egykor erős sziklavár, Vasvármegyében, a' kőszegi járásban. *Castrum Limbuh*, hihetőkép *Limbach*, most falu, ugyan azon megyében a' németujvári járásban.

JERNEY JÁNOS.

XXXV.

1452. költ záloglevél.

„**E**n belkevű petter addom myndeneknek tuttora kyknek illyk, en az en józagomat az kyen byrtokom alatt wagyon záz somboron, mynden hozza tartozzowal wettem zalagon zekel gergelnek három foryntba ezer negy záz etwen ket eztendvben Wyzkerezt nóp wttan walo was-sarnapon Kwlt ez lewel, ezt en addom az en pecsetemnek eressege ala ez dorlognak megtartassára. annak fellelte attam odda en magamat hogy ha my dolgon lyzzen gondomat wysselye“. (p. h.)

Eredetiből közöltetik illy czimű könyvben: Nachlese auf dem Felde der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte, nach authentischen bis jetzt unbekannten oder unbenützten Quellen und Urkunden bearbeitet von A. K. Kronstadt, 1840. 8. 55. és 56. lap.

Ladislao dei gracia Hungarie Croacie Rame Seruie Gallicie Lodomerie Cumanie Bulgarie q. rex. Omnibus. ta
salutem in omnium. (saluatore. ¶ It iustis petitionibus uirtute presurgendum. mundi principes assensum prebant inuicem benigna
cora pietas adiuvat et ueritas non relinquit. Proinde ad vniuersorum tam presentium q. futurorum noticiam harum serie voluminis puenire. q. parrs filius Bara Jacobus et quicel
filij Bolesoy ac Laurencius filius Leuca de genere Beren ad uiam accedentes presenciam. exhibuerunt nobis privilegium domini Stephani incliti regis Hungarie clare memorie pmi parrs
m. super eorum translatione de iohagionam cast. ad nobiles. Cuius tenor talis est. Stephanus dei gracia Hungarie Croacie Rame Seruie Gallicie Lodomerie Cumanie Bul
garie rex. Omnibus tam presentibus q. futuris presentes litras inspecturis. salutem in (salutis largitore. ¶ Ad vniuersorum noticiam harum serie voluminis puenire. q. cum comes Bara et parrs
filius eius iohagiones cast. ferrey de genere Beren in exercitu mo. quem contra Boemorum regem habebamus fideliter seruissent. et idem a
balistam vulneratus decessisset. nec no. et Gierus frater eiusdem comitis Bara in expugnacione castri frustem diem clausisset exercitum. hanc
one et pro fidelitatis obsequio eiusdem parris tam ipm parridem et hunc frim
heredibus videlicet emptis acissis et quocumq. iusto titulo optentis. de iohagionam parridem
eorum heredes. sine reprehensione et absq. nota libertatis eorum parride. int. regni nobiles computentur. In cuius rei memoriam similitatemq. parridem
roboratas. Datum p. manus magri Benedi ppari Oudien aule nre vicecancellarij dilecti et fidelis nri Anno domini. q. d. h. pmo. ¶ Idus augusti Regni autem nri Anno pmo. ¶ Los igitur
eundem parridem et Jacobum filium Bolesoy attendentes aptos esse ad obsequium maiestatis regie. in memoriamq. reuocantes qualiter idem sub auxilio Omden tunc comitis Castri ferrey. in deuastacione
ororane et Gierie gratum nobis exhibuerunt famulatum parridiam translationem per hunc parrum nostrum commendabilem factam. ratam gratam habentes pariter et acceptam ipm privilegium de uerbo
ad uerbum insertum presentibus. confirmamus. duplicis sigilli nri munimine roborando. Ita ut presens confirmacio seu inuouate libertatis concessio. parris translationis pparium sic munime. datu
per manus eiusdem magri Benedi Oudien ecclie ppari aule nre vicecancellarij dilecti et fidelis nri. Anno domine Incarnacionis. q. d. h. pmo. ¶ Idus augusti Regni autem nri Anno pmo. ¶ Los igitur
pmo. ¶ Venerabili viro magro Nicolao sancte Eurgonices ecclie electo ppari comite lxx eiusdem aule nre cancellario comite de parris
epis. Lampro Agrien. Vicario Chanadien. Job Oungis ecclien. philippo Macien aule domine Regine cancellario comite Neugndien
bien. Dionysio Jaurien. et petro Transilvano. epis. ecclias dei feliciter gubernantib. Laurencio palatino comite Guymen et de Barana ac iudice comanorum. henrico sano tocius
et clauone Egidio sano de gracho et de Royna. Stephano magro Camarucorum. Ladislao iudice curie comite de Bara. Rendo magro dapiforum comite Bulgagenrien. Laurencio magro
parrinarum. comite de Reme et de Larasu. vno magro agasonum comite Guymen. paulo sano de Reurno. Emerico comite Guymen. Gregorio comite Castri ferrey. Oedalo comite
Baladien. quicale comite Jaurien. et alijs ppari
mutatus regni tenentibus et honores.

XXI.

A' TUDÓS TÁRSASÁGOK HASZNA.

Azon hasznok közül, melyeket a' tudós társaságoktól az országra 's különpörsen a' tudományokra nézve remélhetni, némelyek lényegesek 's mind addig tartanak, míg magok a' Társaságok; némelyek pedig csak bizonyos időben, 's a' nemzetek' és országok' bizonyos állapotában mutatkoznak.

Időnkben gyakran mondatik, hogy a' jelen század kevés feltaláló elméket terem, 's hogy a' természet, miután *Newtonokat* és *Leibnizokat* hozott elő, most pihenni látszik, hogy különösen a' tudós társaságok, melyek ezen nagy emberek' idejében a' legfontosabb felfedezések bölcsői voltak, az újabb időkhöz hatóságok' nagy részét elvesztették, 's nem szülnek semmit, mi nevök' hírének megfelelne. Azok, kik a' tudományok' jelen állapotáról illy mostoha módon vélekednek, csak nem azok' esetében vagynak, kik a' régi idők' erkölceit a' miénkéinél felebb becsülik, 's azt hiszik, hogy az erény naponként ritkábbá lesz. De az illy szigorú bírók sem a' múlt századokat, sem a' miénket nem ismerik eléggé. Az elsőbbséget néhány nagy nevekért magasztalják, melyeket csodálni tanultak, 's melyek mindenek által tisztelettel emlegettetnek; 's minthogy a' saját idejökbeliek közül senkit sem látnak olly igen elhíresültnek, azt következtetik, hogy a' múlt századokbeli bölcselkedők sokkal felülhaladják a' mi századunkbelieket.

De az ilyenek nem gondolják meg, hogy valamelly feltalálás' érdeme csak az abból vont következtetések, csak azok' alkalmazása 's csak az azokból származott

haszonvételek' által mutatja ki magát. E' szerínt tulajdonképen egyedül a' következő nemzedék szabhatja ki e-lődei munkáinak becsét, 's az ezeket illető tisztelet' igaz mértékéi; 's ez nagy részint annak oka, miért becsültetnek a' tudományokban 's bölcselkedésben a' régiek csaknem mindenkor felebb azoknál, kik időnkben 's szemeink előtt élnek és dolgoznak. Ha az irigység' befolyását szám-ba nem vesszük 's, lehetetlen az új eszméknek, melyek az emberi ismeretek' általános rendszerébe még nem vé-tettek fel, 's melyeknek mélsége és termékenysége még nem vizsgáltatott meg, olly magasztalásokkal hódolni, mint azoknak, melyeknek a' megérésre elég idejük volt, mel-lyeket egyéb ismereteinkkel egyesítettünk, 's melyek kö-vetkezőleg általánosan el vagynak terjedve.

A' tudományos feltalálásokkal ugy van a' dolog, mint a' politicalai történetekkel. *De la Fayette*né asszony azt mondotta, hogy a' történetírás' nem tudása iránt könnyen vigasztalhatja magát, mivel a' szemeink előtt történő dol-gokból lesz utóbb a' történetírás. Ez elmés mondás, de nem alapul igazságon; azért, hogy a' jelenidő' történetei, melyek a' régiekhez gyakran hasonlítanak, kevesé érde-kesek, nincs okunk a' régiket részvét nélkül néznünk; a' mult dolgok' következéseit ismerjük, 's épen következé-seikért kell fontosoknak tartanunk. Szemeink előtt is tör-ténhetnek a' régiekhez hasonló dolgok, de ezek addig, mig nagy eredmények' előhozása, a' dolgok és emberek állapotjának szembe-tűnő változtatása végett egyéb okok-kal nem egyesülnek, kevesé látszanak figyelmünket érde-melni, 's gyakran valóban kevesé is érdemlik.

Hasonlóképen nem fejességből 's akaratosságból szár-mazik, ha az egy századdal elébb tett felfedezéseket a' mi időnkbelieknél nagyobb mértékben becsüljük. Azoknál az okokat 's eredményeket együtt, a' feltalálások' hasz-nát az idő által bebizonyítva látjuk, azok' befolyását is-mereteink' egész rendszerében észrevesszük. A' mostani fel-találásoknál az okok még eredmények nélkül vagynak, igazságuk még kétséges, 's hasznok még bizonytalan.

Vagynak itt is kivételek a' szabálytól. *Newton* már életében látta dicsőségét. Őt az idejebeliak szintugy felebb becsülték magoknál, mint mi felebb becsüljük az utána következetteknél. A' tudományok' ujjaszületésekor is több bölcselkedők hasonló előséggel bírtak. Ennek oka az, hogy valósággal van idő, mellyben igen szembetünő feltalálások mutatkoznak, 's van ismét olyan, mellyben a' tudományok lassan 's alig észrevehetőleg haladnak elő. De a' dolgok' állapota akkor sem szűnik változni, mikor a' természet csendesen 's rendszerinti módon jár, 's mikor nagy változások, mellyek a' világ' egy részét felforgatják, nem történnek is.

A' legnagyobb, vagy legalább a' leghíresebb emberek akkor tűntek fel, mikor a' nemzetek a' vadságból kiléptek. Ennek oka az, mivel olyankor azon egyszerű első igazságok mondatnak ki, mellyeket az emberi okosságnak, mihelytt a' dolgok' vizsgálására figyelmessé tétetik, lehetetlen által nem látnia, 's mellyek az emberek' legnagyobb része által is megértethetnek 's benne élénk és tartós csudálkozást gerjeszthetnek. A' mostani nemzetek közül egy sem fogadta még azon íróit is, kiknek munkái legnagyobb elmét' legtartósabb szorgalmat mutattak 's legtöbb világosságot terjesztettek, oly hizelkedő magasztalással, mellyet a' görögök tékoztak első bölcseikre, kiknek pedig mondásai csak a' józan okosság' szabályait 's a' legmindennapibb észrevételeket foglalták magokban. Ez onnét származott, mivel a' világ és emberek iránt ezen észrevételek legelőször akkor tétetvén, nagyon szembeötlöttek 's az élet' szabályozására nagyon hasznosak voltak.

A' mai Europa a' régi Görögorszáéhoz hasonló helyzetben vala, midőn több századokig tartott alvás vagy inkább lealacsonyodás után a' tudományok és mesterségek nyugaton ujjaszülettek. A' költők és bölcselkedők, kik legelőször jelenének meg, legszebb 's legdicsőbb koszorukat nyertek, 's a' tizenhatodik és tizenhetedik századokban

történt felfedezések nagyobb dicsérettel emlegettetnek, mint a' mi időnkbeliek.

Vagynak ismét más időszakok, melyekben az apródonként tett felfedezések egyszerre nagy eredményt szülnék, olly eredményt, melynek az elébbi adatokból napfényre hozása sem nagyobb elmét sem több munkát nem kíván, mint mennyit ezen elébbi adatok' felfedezése kívánt; de mind a' mellett még is nagyobb figyelmet és csodálkozást támaszt, minthogy igen fontos vagy a' természet' felvilágosítására, vagy a' társas élet' gyarapodására nézve. Mikor egy magas hegyre megyünk minden lépés közelebb visz annak tetejéhez, 's a' legutolsó sem kerül több fáradságba 's több erőködésbe, mind az elébbeni lépések; még is egyediül az utolsó szerzi azon szép kilátást, melynek kedvéért az utat tettük, 's melyet minden fáradságunk' jutalmának tartunk. Azon uton is, melyen a' tudományok századonként felebb és felebb mennek, vagynak illy néző helyek. Boldog az, ki olyankor születik, midőn elődei' fáradozása által közeljutott azon tetőhöz, melyről tágas láthatár nyílik előtte. Boldog, ki szükséges erővel bir azon utolsó lépés' tevésére, mely a' legszebb kilátás' gyönyörében részeltet

Newton egy volt az illy szerencsések közül, *Galilei* *Descartes* 's kivált *Keppler* 's egyebek elkészítették az utat, melyen felfedezéseit tehette.

Természeti dolog, hogy az emberek azt ismerik 's azt csodálják leginkább, kitől közvetlenül nyernek fontos oktatásokat vagy kitűnő szolgálatokat. A' tudományok' tanulására sok ember alkalmas, de kevés képes azok' történetit éles szemekkel végig nézni. Azt tartjuk tanítónknak, kitől valamely tudomány' legtisztább 's legteljesebb eszméit nyerjük; azt csodáljuk, annak köszönünk mindent, 's nem tudjuk, vagy elfelejtjük, mennyivel tartozik az is elődeinek; arra ruházzuk azok' dicsőségét is kiknek munkáit 's felfedezéseit hasznára fordította.

Newton és *Leibnitz* idejük óta a' bölcselkedés 's a' természet' tudománya nagy lépésekkel haladtak tovább; de az a' pillanat, még nincs jelen; mellyben az előhaladás az egész természetre kiható 's még a' tudatlanoknak is szemekbe ötlő fényben fog mutatkozni. Az utazást elkezdettük, ne állapodjunk meg; ha az ösvény mellyen megyünk még most völgyekben vagy olly halmokon visz is, mellyek a' magasabb hegyeket szemünk elől elrejtik. Folytassuk utazásunkat bátran, ha bár az időnkbeliek' dicséretei nem adnak is. ösztönt. Eljö az idő, mellyben azon láncszemek mellyekkel az emberi ismeretek nagy és végtelen lánczát hosszabbítjuk, ollyan láncszemekhez fognak kapcsoltatni, mellyek a' természet valamelly még mest rejtett szent helyéhez érnek. Akkor utódaink azon ismereteknek is veendik hasznokat, mellyeket mi terjesztünk, 's lesznek közöttünk világosodottabb 's részrehajlatlanabb bírák, kik emlékezetünket védelmezni kötelességüknek tartandják

A' lángész általában véve csak valamelly kitünő előbbséget jelent. Nem mérhetik az röffel vagy öllel, 's nem is azon egy minden századokban és minden nemzeteknél. Lángésszel az az ember bír, ki egyebeket értelemi tehetségeivel 's ezeknek munkáival igen felülhalad. Világos dolog pedig, hogy ollyankor, mikor valamelly nemzetnél csekély értelembeli műveltség, kevés világosodás van, 's az emberi okosság kevesebbé gyakoroltatik, könnyebb azon elsőségre szert tenni, melly a' lángész' dicső nevét megszokta nyerni. Midőn mindenek okoskodnak 's türhetőképén tudnak okoskodni, akkor csak a' mélyen 's élesen gondolkodók neveztetnek bölcselkedőknek; midőn mindenek tudnak helyes verseket faragni, akkor a' költész' neve csak a' szerencsésebb és gazdagabb elméjének tulajdonítatik. E' szerint minél inkább gyarapodnak a' tudományok, mennél több új felfedezésekre adnak alkalmat 's minél több emberekre terjesztik világosságokat, annál kevesebbé tarthatnak az olly tudósok, kik azokat legna-

gyobb szerencsének mivelik, olly nagy tekintetre, 's olly dicséretre számot, mint a' tudatlanabb időkben; mert nem állanak a' köznéppel olly szembetünő ellentétben, Fényes délben a' napnak valamivel több sugára nem vétethetik észre; alkonyatkor pedig a' gyenge világosság is, ha kicsiny körbe szoríttatik, akárkinek is szemébe tűnik.

Midőn itt a' jelen század' 's a' tudományokat mivelő egyesek' ügyét védelmezém egyszersmind a' tudós társaságok' mentségét is elmondottam, 's megfeleltém azon vádakra is, mellyek szerint azok hanyagoknak 's munkáik csekély érdemeiknek tartatnak.

A' tudományos egyesületek' azon tekintetének, mellyet a' tőlök elkülönzött egyes tudósok felett birni szoktak szükségképen kellett már azon szolgálatok által is, mellyeket eddig tettek, kisebbedni. Ők a' közönség figyelmét a' tanulás' elébb elmulasztott 's elhanyagolt tárgyaira függesztvén, a' világosságot annyira elterjesztették a' nemzet' minden osztályai között, hogy felsőbbségök' egy részét magok elvesztették 's polgártársaik' tömegétől kevesebbé lettek különbözökké; az egész nemzetet, mellyhez tartoztak kimivelvén, magas állásokat alacsonyabbá tették; kincseiket másokkal közölvén, magok kevesebbé látszanak gazdagoknak lenni.

Azt sem kell elfelejteni, hogy mikor az emberek a' tudományok' terjesztését tárgyazó buzgósággal eltelve, 's nagy céljoknak saját erejeből elérésére elégtelenségeket érezve, magokat ezen buzgóság által hozzájuk hasonlókcal, 's velek egyenlő izlésüekkel és szükségüekkel egyesíteni mintegy kényszeríttetnek, akkor az illy kezdődő társaságokban, olly testületi békesség, olly tűz 's olly élelenség uralkodik, millyent tőlök utóbb az első buzgóság' meghülésekor akár magok válasszanak, akár a' kormány adjon közéjük uj társakat, várni nem lehet. Sokkal serényebben 's buzgóbban igyekezünk a' magunk által dictált vagy egészen önkényti egyezés által készített törvényeket megtartani, mint azokat, mellyeket valamelly már fen-

álló testület szab elénkbe, akár illendőség' akár haszon' tekintetéből kapcsoljuk ehhez magunkat. Ezen utóbbi esetben is talentomaink' lélekismeretes használatával dolgozhatunk, 's kötelességeinket a' kormány vagy azon egyesület iránt, melly minket fizet, hiven teljesíthetjük, de mint társaság' tagjai nem bírhatunk az első alkotók' azon szenvedélyes törekedésével, melly csak az igazság és saját munkájukhoz ragaszkodás' szüleménye volt.

Még egy más észrevételt tesztek ide. A' tudós társaságok csak a' mathesist és természetet tárgyzó bölcselkedésben adtak olly munkákat, mellyek az elkülönözve élt szerzők' munkáit felülhaladták. A' londoni és párisi tudós társaságok, midőn legszebben virágoztak is, csak a' mathematicusok- és természet vizsgálókra nézve voltak a' tudományok legbecsesebb tárházai. Ezen társaságok' egyiütt munkálkodása által a' természettudomány 's a' mathesis nyert legtöbbet; bölcselkedési jeles munkák nem származtak tőlök. A' francia academiának voltak ugyan tagjai olly lángeszű férfiak is, kik előbb, mint abba felvétettek közönségesen elismert becsű munkákat irtak; de az academia, mint testület, egy efféle munkának sem adott lételt.

Mi lehet annak oka, hogy a' tudományos egyesületek csak a' számok és figurák, nem pedig az erkölcs; tudomány és politica theoriáit segítették nagy mértékben elő, 's hogy az elvont tudományokban jeles munkákat adtak, a' képzelődés és izlés tárgyaiban pedig nem. Ezen utósókra nézve könnyű a' felelet. A' lángész semmi egyesület által sem közöltethetik mással. Az a' természet adománya 's egészen egyes ember' ereje, a' tanítás adhat neki anyagot és szabályokat, de magát nem pótolhatja ki. A' lángeszű ember tehet szert jó izlésre az által, ha jó izlésűekkel társalkodik; de a' legjobb izlésű ember sem nyerhet lángészt valamely jó munka' készítésére ha szintén csupa lángeszű emberekkel volna is körülveve; még azon oktatások is, mellyek nélkül a' költész és szónok a'

több tárgyak felett dolgozás és a' hibák' elkerülése végett szükölködik, a' tudós társaságokon kívül is megtalálthatnak. A' természet mindenütt azon egy, minden embernek, ki azt gondosan vizsgálni képes, tágas mezőt nyit ismeretek' gyűjtésére, és képek' festetésére.

A' polgári társaság minden mivelt országban megtaníthat az erkölcs tudomány' elveire; megismertetheti a' szenvedélyek' természetét, a' különböző lelkiületek' apró változásait 's az emberi cselekedetek' különböző rugóit és alakait. Ha bizonyos ismeretek, mellyeket a' tapasztalás nem közöl, hanem könyvekből kell keresni, szükségesek is azoknak, kik a' természetet akarják festeni, ezen könyvek mindenek' kezében forognak, 's mindenütt vagynak tanítók, kik az illy könyvek' használására utat mutatnak. Innét világos, hogy a' lángeszűek a' tudós társaságoktól megválva is írhattak jeles munkákat, 's hogy a' tudós társaságok által, ha azokba bevétettek is talentomaik nem nevedkedhettek. Ugyan ezen észrevételek akkor is igazaknak találtnak, ha a' bölcselkedésre 's az ember értelmi 's erkölcsi tekintetbeli ismeretére alkalmaztnak.

Igaz, hogy a' bölcseséget lehet tanítani és tanulni; a' bölcselkedési eszmék másokkal közöltethetnek 's az együtt élő bölcselkedők egymást oktathatják 's közös pályájok' serényebben futására kölcsönösen segíthetik.

De a' bölcselkedők tagadhatlanul magokból veszik gondolataikat 's azok' tárgyait 's eszméit a' belső érzés' észrevételeiből merítik. Nagyobb különbség van az emberek között a' saját értelmi 's erkölcsi tehetségeik észrevételeiből nyert eszmékre, mint a' külső tárgyaknak érzékeikre tett benyomásából származott eszmeikre nézve; hasonlóképen a' külső érzékek' tárgyait előadó írásmód is sokkal egyformább 's közönségesebben érthető, mint az, melly a' lélek' belső érzéseit fejezi ki; következőleg a' természettudomány' emberei könnyebb 's nagyobb haszonnal közölhetik egymással gondolataikat, mint ismereteiket 's eszmeiket a' bölcselkedők.

Ide járul az is, hogy valamint egyfelől az embernek magában kell a' bölcselkedési eszmék' eredetét keresni; úgy másfelől azok, kik az efféle eszmék' feszegetésére hajlandók is ügyesek is olly rendszert alapítanak, melly minden részeiben elméjük' bélyegét viseli, 's különös céljaikhoz van szabva. Minél mélyebb 's rendszeresebb valamelly bölcselkedőnek gondolkodó tehetsége, eszméi is annál sajátibb alakúak, 's annál inkább különbözőnek más' eszméinek alakaitól.

E' szerint a' jó könyvek' olvasása 's jeles elmékkel társalkodás, valamint minden más tudósnak, úgy a' bölcselkedőnek is használhat ugyan; mivel ez is táplálhatja benne a' bölcselkedési észet, kimutathatja neki a' főkérdéseket, mellyeken okosságát gyakorolnia kell, 's a' különféle vélekedések' tudása által szélesebb mezőt nyithat gondolkodásának; mint bölcselkedési író tökélyesítheti magát a' tudósok' társaságában azoknak éles ítéletű bírálata írásmódját javíthatja, 's módszerét világosabbá teheti: de maga a' dolog, melly gondolkodása' tárgyát teszi, egészen sajátja fog lenni. A' bölcselkedés természet szerint a' magány' leánya. Magáról, a' lélek' természetéről, az istenről, a' világról, a' jövőendő életéről elmélkedés és gondolkodás sem másokkal nem osztathatik meg, sem mások által elő nem segíthetik; magába szállást, feszített gondolkodást kíván, mellyre a' magányba vonulás 's a' csend legalkalmasabb; minden külső közösülés félben szakasztja és gátolja azt a' belső érzést, melly alapjok a' bölcselkedési munkáknak.

Ia a' tudós társaságok' haszna minden időben leginkább a' mathesisra 's a' természet' tudományára volt szorítva, az a' vád, hogy azok most hanyag munkálatuak, nagy részint elveszti erejét 's igazságát. Minthogy a' mathematicai tudományokról csak azt tehet alapos ítéletet, ki azokba egészen be van avatva, a' tudós társaságok' bírálóinak nagy része nem képes megítélni, millyen

felfedezések történnek mai napon e' részben. Mi a' literatura' egyéb' ágait illeti, ha azokban a' mostani tudós társaságok nem teremtenek nagy jelességű munkákat, az nem szolgál kisebbségükre; ugy volt az minden időben, de most sem szűnnek meg a' bölcsekedés' tárgyait 's az izlés tudományát jobban felvilágosítani. 's a' mi legfontosabb, azokat, kiket tagjaikká választanak hathatósan serkentik és buzditják a' tudományokkal foglalatосkodásra.

(Sammlung einiger Abhandlungen, v. Christ. Garve. Breslau, 1802. II. Th. után).

KIS JÁNOS.

XXII.

LEBEDIAS.

10. §.

A⁹ mit már a' tudós szerző mond (Reflex. p. IV.), hogy Const. Porphy. le is írja hol volt Lebedias, t. i. *Tana-is* és *Dnieper* közt, a' felidézett helyből ismét ki nem foly; mert Const. Porphy. sehol sem írja nyilván hol volt Lebedias, hanem csak annyit ír, hogy Chazaria mellett feküdt, 's Chydmas nevű folyó vize volt. A' tudós szerző által említett helyben *Paczinakia* nem pedig *Lebedias* iratik le, négy themái a' paczinákoknak túl a' Dnieperen, más négy azon innen laktak; ez utolsók Bulgaria és Turkia vagy is Magyarország szomszédosaik voltak.

Meg kellett volna a' tudós szerzőnek előbb érinteni azon nehézségeket, mellyek Const. Porphy. 37. és 38. fejezeteikben foglalt paczináki dolgok' előadását nyomják, 's azokat legyőzvéen használhatta volna aztán hypothesis támogatására a' 37. fejezetet külön; de míg az meg nem történik a' kétféle előadást külön használni nem lehet, még kevesebbé lehet a' kozárok' nevét kitörlni a' textusból, 's helyekbe magyarokat tenni, mert a' 38. fejezetben is kozárok állanak, nem magyarok, kik ellen fegyvert fogtak a' paczinákok. Katona critikai tapintatánál a' kétféle előadásra nézve tovább nem mehetünk: „Hoc enim loco duplex Paczinacitarum in Turcas irruptio confunditur, quae nisi distinguatur, idem esse debet locus *Lebedias*, cum locis *Atelcusu* nuncupatis, quod tamen Turci dum ex regione Lebedia pellerentur Lebediam, dum e locis *Atelcusu* nuncupatis exigerentur, principem Arpadum ex Constantino habuerunt¹⁾).

1) Hist. Crit. Ducum p. 117.

A' két fejezetben előadott paczináki és magyar történetek' egyszerű értelme ez, hogy az uzok és kozárok (nem pedig a' Volga és Jaik közt visszamaradt magyarok mint a' tudós szerző véli, mert a' visszamaradtokról szó sincs C. Porphyrogenitusban) elűzik a' paczinákokat Jaik mellől, mivel ezek haddal megtámadták a' kozárokat (armis contra chazaros sumptis). Az elűzöttek turk földre (Lebedias) mentek lakni, hol összeveszvéen a' lakosokkal, a' megveretett turkok két részre oszolnak, egyik keletre Perzsiának, másik nyugatra Atelkuzuba ment: néhány év múlva ismét ráütnék a' turkokra Atelkuzuba, 's onnan is kihajtják őket a' paczinákok.

Igy értették Const. Porphy. minden magyarázok, még maga Pray is, ki pedig háromszor vereti meg paczinákok által a' magyarokat, 's az előadott történeteknek más értelme helyes összefüggésben nem is lehet.

Az *Atelkuzu* földet hát nem is lehet Lebediássá tenni, mert amarról azt írja Const. Porphy. hogy abban *Atel* és *Uzu* vizek folynak, ebben pedig nem. Lebediasban *Chydmas* viz foly el. *Locus autem a fluvio interlabente nuncupatur Etel et Kuzu* (cap. 40). Ez categoricus állítás, a' tudós szerző nem is tud ez ellen más semmit mondani, minthogy a' 37. fejezetben öt folyó vizet nevez meg Const. Porphy. azon földön, melyet a' paczinákok elvettek a' magyaroktól, u. m. *Baruch*, *Cubu*, *Trullus*, *Brut*, *Szeret* nevüket. Gyanuba hozza a' megszakasztott *Atel* és *Kuzu* irást, pártolja az összeírt *Atelkuzut*, melyet viz közü földnek ad ki, a' mit Gebhardi is már állított, Thunmann után, *Atel* nevet paczinák szónak vévén¹⁾, csak hogy ő annyira nem ment, mint a' tudós író, hogy a' paczinákokat is magyaroknak vallaná, nem tekintve az orientalisták' egyező ítéletére; melly szerint az uzok és paczinákok a' *turk* nagy töke *khun* és *bedschnyák* ágazatait tették, 's nem elébb mint a' IX. század' kezdetében nyomakadtak fel az urali kapun Jaik és Volga vizközti

1) Gebhardi, Geschichte des Ungr. Reichs. I. Th. p. 348.

földekre, 's hihetőleg a' magyarok' kiköltözködésére is okot adván, más oldalról a' kozár és bulgár birtokokat megkeskenyíték, 's idővel úgy elgyengíték, hogy azokat könnyű volt a' turknépekkel vegyes mongol csapatoknak a' XII. és XIII. századokban tönkre tenni.

Hogy az *Atelkuzu* név vizközi földet jelentene a' magyar nyelv' grammaticájából és szótáraiból be nem bizonyítható, midőn más felől Hammer' javítása a' textuson olly természetes, és critikai szabályszerű, hogy attól elállani fontos okok nélkül nem lehet.

A' tudós szerző ugyan azt mondja, hogy Const. Porphy. nem írhatta Dniepert *Uzu* néven, mert a' turk nyelv akkor még ismeretlen volt Európában; igen a' mái osmán-turk nyelv nem volt itt még meg, de Plinius és Mela *turk* nemzeteket jegyezték fel Tanais mentében Pontus körül, Halling a' turk nép mozgásokat 635. Krisztus születése előtt felviszi, mellyek nyugatra költözködést hoztak elő, 's ha nem állana is meg Herodotban az *ατρκ-ζιοι* olvasás *αυργιοι* helyett, de Menander ki harmadfél-száz évvel előbb írt, mint Const. Porphy. említi már a' turkokat, kiket a' byzanti udvar követséggel tisztelt meg, tehát semmi esetre nem voltak ismeretlenek a' turkok Európában az időben, mikor Const. Porphy. írt, sőt maga az író is Herodot' *Jyrken* népet turknak veszi.

Hogy ha már azért kellene törölni a' textushan, mert a' Dnieper' turk *Uzu* neve nem volt meg Const. Porphy. idejében, úgy bizvást kitörölhetjük onnan az *Atel* nevet is, mert hiszen az sem magyar neve a' Volgának, hanem turktatár, mint az *Uzu* is; mert mint a' két nyelvben *Atel* és *Uzu* egy dolgot, úgy mint vizet, 's különösen folyó vizet jelentenek, 's mindenütt, hol csak uzok és paczinák megfordultak, fenn is maradt utánok *uzu*, *usson*, *uzon*, vagy *uson* nevezete a' folyó vizeknek, mellyekben a' magyar *őzönt* csak a' járatlan nem ismeri meg; 's Const. Porphy. előtt pedig már 50 vagy 55 évvel elfoglalták Atelkuzut a' paczinák, azért a' félszázados *Uzu* nevezet nem is lehetett ismeretlen a' görög fővárosban, hova az

kereskedői úton is, mint főlebb érintve volt, elhathatott; 's épen a' Dnieper mentében 's annak szigetein lakott az *uz* fajú *tork* nép, melly 1057. körül feltámadván Wisewolsel Jároslav után következett fejedelem ellen, meg is veretett, mint Karamschin' historiájának második kötetében olvashatni.

11. §.

De meg kell már azt is bizonyítanom, hogy mind az *Atel*, mind az *Uzu* nevek egyenesen turk tatár szók, és nem magyar, nem is finn származatúak, azért az Atelkuzu földet magyar *vizközi földre* át változtatni nem is lehet, és így az *Atelkuzu* vizközi földdé át nem simulhat; különben is a' paczinaki nyelvet, mellyről ismeretünk sincs egy két szó után rokonnak tenni a' magyarral nem lehet, miről értekezésem' első részében elég bőven szóltam a' turk nyelv alatti czikkelyben, hol a' nyelvek' szellemi és anyagi oldalai vagynak érintve.

Maga az érdemes szerző hozza fel Humbold' helyeit, mellyekben az *Atel* név tatár mongol szónak állittatik, 's ha az meg van a' tscheremisz, és tschuvasz finn dialectekben is viz *értelemben*, úgy azok azt, mint több más szót turktatároktól vették át; a' mi épen nem csoda; mert más egyes finn nyelv ágazatok', p. o. a' *syrjän* 's *permiäi* kezdenek végképen kiveszni, 's *Raske* szerint, ha soká még vizsgálatlan maradnak e' két dialect maradványai, utódainknak ismeretek sem fog azokról lenni. Így a' bachkirok ma már turktatár nyelven beszélnek, pedig a' tudós szerző is őket magyar eredetűeknek hiszi.

A' mi már az *Atel* szót illeti, a' byzantiumi írókban Const. Porphy. előtt *Til* formában jó elő a' Volga neve Nicephorban, Kallimachusban, Simocattában; Menanderben *αττιλα*, Const. Porphyrogenitusban *ατῆλ* és *ατέλ* formák vagynak, melly utolsó Dankovszky véleménye szerint a' kaukasusi *Atala* folyó viz. Frater Julián utjában *Etil*, Anonymusunkban *Etyl*, Ruisbroeckben *Ettilia*. Bel Má-

tyás' fja, Bel Károly András academiai értekezésében közölve az ismeretes vaticani oklevelet a' magyarok' ősi lakhelyéről Ethil mellett, ezt jegyzette már meg, hogy Volga' Ethil neve a' tatár *Edel* vagy *Ethel*-ből lett. Abulghásiban az Oxus viz melletti kozárok turk tatár neve *Adalik khozár*, mint már említve volt, ugyan ő a' tatárok' historiájában *Ettel* khánt és *Attil* tartományt emleget¹⁾. Jakut arab geographus írja Frähn' fordítása szerint „*Metropolis Chazariae Itel audit, Itil vocatur etiam fluvius a Russia et Bulgaria ad Chazariam fluens.*“ A' város kozár neve hát Balangiar volt, turktatár nevét az Atel vagy Volga víztől kapta, nem feledvén meg, hogy Jakut a' XIII. század' elején holt meg. A' Volga' turktatár *Edil* neve előző még Badjétsi örmény pap' utazóban is a' XVII. században²⁾. Közép Uralban is a' *Bjelala* viz neve ma turkul *Ak=Idel=*fejér viz, mit a' tudós szerző is megemlít e' néven. A' perzsa nyelvben *Aptelah* formában van meg az *Atel* viz név, melly az Oxusnak neve Maltebrun szerint, *Oxus appellé Aptelah en Persan*, honnan ugymond az Ephthaliták' neve, hihetőleg turk fajuak voltak³⁾. Így ír De-guignes is: „*Ab-te-le c' est a' dire les Telites d' eau.*“ honnan a' *Haiatelit*, *Atelites*, *Abtelites*, *Euthaltes* turk név formák egy nemzetről⁴⁾.

Annyi tehát ki jő e' helyekből, hogy *Til*, *Atil*, *Atel*, *Idel* stb. formák folyó viz értelemben vétettek belső Ásiában, 's turktatár nyelvből ment át a' név a' perzsa és arab nyelvbe is, mert a' Volga arab neve Meninszkiben is *Atil*⁵⁾.

Az *Uzu* névről is szinte kétségtelenek az adatok. Klaproth Asia Polyglottájában *Ölöt* tatár nép nyelvén

1) Histoire Genéal. des Tatars. p. 27. és 127.

2) Nouveau Journal Asiat. 1837. März. p. 229.

3) Précis de la Géographie. Paris, 1812. Tom. III. p. 306.

4) Histoire des Huns. Paris, 1756. 4. 1. 2. p. 282. 326. 383. 388. Oxuson laktak ugymond Mawar annaharban, melly arab szó magában már víztüli földet jelent=Trans-oxania. Bayer, Histor. Regni Bactriani p. 14.

5) Meninszki, Lexicon. T. I. p. 30.

Dschungariában (Songara) *Usun* = folyó vizet jelent, más mongol dialectekben *usu*, *ugon*, *usun* = viz, jukagiroknál *Usche*, *Ousche*. *Oseu* folyó viz van a' lessgusok' földén is a' qumokok közt¹⁾. Scherifeddin perzsa íróban *Ssarik* = *Usen* = sárga folyó viz Turkistán' nyugoti határában a' kirgisi pusztá felé foly, mire Hammer azt jegyzi meg, hogy *Usen* a' viz' közönséges neve, Perzsiában is *Kisil-n sen* = rother Fluss (kesely viz) *Usen* és *Usu* egy szó, 's belőle a' görögög *Oxust* formáltak. *Usen* folyó viz van a' katherinenburgi orosz megyében is, (hol a' tudós szerző épen Lebediaszt keresi) mellyet Rhytschkow naplója említ²⁾. Meninsky' szótárában Dnieper' türk neve *Ozy Sujü*, és *Ozy karaghü* = Cosaci ad Boristhenem in Ucraina degentes: *Usson* pedig = viz. *Ozi* = Oczakow' neve (Axtace³⁾) *Usuri* folyó viz van tungus földön is, ugyan ott *usui* és *usuri* nép csapatok⁴⁾. Ide tart az *usbekek'* neve is, Malcolm szerint *Usbek* khántól, Maurawiewv szerint az *us* és *bég* szóktól = maga ura, de Klaproth szerint az *us* v. *uz* nép nevétől, 's mindnyájan ez írók is turkoknak állítják az *usbékeket*⁵⁾.

On-son tatár királyt emlitenek a' chinai évkönyvek 120 évvel Krisztus előtt, ki császári leányt vett el⁶⁾ *Us-sin* tatárokat, *Usi* hegyet és folyó vizet emleget Ysbrantides is Siberiában, mint Porter *Usen* vizet, perzsiái Irákban Elburs hegy mellett⁷⁾. Az *uzok'* Volga lakhelyén fennmaradt ma is az *Usen* folyó viz, mint Dankovszky kijegyzé Hassel földleírásából, és Müller Ferdinand is írja: „Itt van a' két *Usen* folyó viz, keletibb neve *Ulkun usen*

1) Asia Polyglotta, p. 116. 278. 283. 316.

2) Jahrb. der Literatur, B. LXXII. p. 21.

3) Meninski, Lexicon T. I. p. 371.

4) Remusat, Recherches Sur les langues Tartares. T. I. p. 290.

5) Kézában *Uheg* rosszul van írva *Uzbeg* helyett: Sz. László törvény' könyvében (I. 3. c. 11.) *Vzbeg* áll, 's *Üzbég* helységek vagynak Nyitra és Pest vármegyékben mint Podhradczky feljegyzé Keza' kiadásában lap 92.

6) Herbelot Bibl. orient. T. VI. p. 18. 19.

7) Jahr der Liter. LXII. B. p. 48.

tatáru (der buschige), kalmukul *Modon Usen*; (= der holzreiche) a' nyugotinak neve *Kitschin usen* (= der kleine usen=keskeny folyó viz). Éjszaki Uralban is említ más *Usa* vizet, melly a' Petschorába foly¹⁾.“ Remusat arról is felvilágosít bennünket, hogy ezek a' Jaik mellé ment *uzok*, kikkel a' seldschukok és osmánok egy tökéből valók, az általa idézett chinai historia szerint keletre laktak a' Kurgis földnek *Us* patak mellett, melly Enisei-he foly Khusó tó magas vidékein²⁾. Az uzokat és okhuzokat egy tökének vallja Tappe is Stritter után³⁾. Klaprothban a' kipszaki kirgisek' egyik csapata ma is *Usun* nevet visel⁴⁾, és hogy ismét Meninskire visszatérjek, *uzun* és *uzen* Ferhengi leírása szerint, Perzsiában kóbori turk nép' nevei, melly az *Oghutname* könyvből verseket énekelget, fel 's alá kóborol.

Ennyi adatok után bajos volna el nem ismerni, hogy az europai hely, viz, és személy nevek a' turk fajú uzoktól származtak, kik már a' IX. században, tehát együtt a' magyarokkal tüntek fel a' Volga és Ural mellett, kik a' bedschnyakokat vagy is sógoraikat Európába tolták, 's valamint az orosz, ugy a' magyar és török birtokokban neveiket fennhagyták: p. o. az orosz, 's rác *Ozora* szóban, melly tavat jelent, miből Sándor István már a' Tolna vármegyei *Ozora* hely nevét magyarázta⁵⁾. *Uzon* falu van Sepsz székben is' Moldva mellett, hol *Tatrosch* és *Uso* vizek közt kereste Katona az Atelkuzu földet, *Uzoni* familia van Hunyad és más vármegyékben, villa *Usa* és *Usu* Comes *Us* in ritu expl.verit. *Usubu* vezér Anonymusban, Luchatus et Jacobus filii *Uz* az 1323-beli oklevélben, *Alpra* és *Uzur* kun fő emberek 1279. Bosniában *Uzura* föld, hol nagy Lajos pecsétét veszté el, arx *Ozora* Oláh-

1) Müller, der ugrische Volksstamm. p. 53. et seq.

2) Recherches sur les langues Tartares. p. 312.

3) Memoriae populorum. III. 933. Tappe, Gesch. des Russ. Reichs. II. p. 84.

4) Asia Polyglotta p. 235.

5) Sokféle, IX. D. lap. 174. oppidum ad certam paludem

ban. Nem akarom a' IX. századnál felebb nyomozni az *Usu* szót, a' mi széles etymologiai feltaglalások 's összehasonlítások nélkül meg nem eshetik, még is a' biztos fonalt könnyen kiejthetné kezéből a' szóvizsgáló, midőn ez *idő pontig* a' nyomozás' alapos voltát historiai összefüggés és *elő nyelvek'* tanuságai biztosítják: megjegyezvén végezetül azt is, hogy *Usun* turk nyelvben *usan*, *usjon*, *oson* formáival hosszut is jelent, honnan *Usun Hassan* neve = Hassan Longimanus, ki a' fejer bérbécsü turk dinastiát alapítá, miről Herbelot' keleti könyvtárában többet olvashatni ¹⁾).

12. §.

Nem szenved hát kétséget, hogy a' Dniepernek *Usu* neve turktatár nyelvbéli, hogy valamint az Ingul, Chyn-gul, Syngul, Atel nevekkal élhetett Const. Porphyr. melyek mind turk tatár szók, ugy a' Dnieper *Usu* nevét is írhatta, melly már ott fél százados volt. Az a' nehézség pedig, mi szerint Const. Porphyr. öt folyó vizet említ meg azon földön, melyet elvettek a' paczinákok, mikor a' magyarok' nyugoti hadakozással elfoglalva Arnulph császár mellett, azt nem vedhették, magában elenyészik, ha Prayyal azt harmadik megtámadásnak vesszük; különben is a' felmérgesedett bulgarok ösztönözésére, és velek kezét fogva ütöttek a' paczinákok a' pruthi és szerethi földekre, hol a' hátrahagyott öröket leöldösvén könnyen elpusztíthaták azt, 's így Const. Porphyr. homályos előadása némi következetességgel volna felfejtve, melly szerint Hammer' viatkai Lebediásában a' Volga mellett együtt laktak a' sabir vagy siberiai magyarok és az Uraltól elüzött paczinákok, itt összeeszevén, egyik része a' magyaroknak Atelkuzuba (Volga 's Dnieper közti földre) indult, de onnan is néhány év múlva az utánok tolakodott paczinákoktól tovább tolva délre az ötvizü földre, hol ideig

1) *Usun* szóról ez értelemben l. Asia Polyglotta p. 30. 31.

óraig szállasolván, 's majd keletre majd nyugotra hadákozván, ez újabb szállásokat is a' bulgarok' fondorkodásai miatt elhagyni kénytelenítetett, mikor is Pannoniába bejött, hol a' paczinákokkal való háborkodásnak vége is szakadt. Természetesebben és összeállóbban nehezen lehetne már Const. Porphy. helyeit magyarázni mint így, ámbár mindig fennmaradnak is egyes nehézségek, mellyek Const. Porphy. és Anonymus' előadások' egyeztetését gátolják, 's mindig is gátolni fogják, míg váratlan újabb felfedezések nem történnek.

Ha azonban nem akarunk Prayyal tartani, minél fogva három izben támadták meg magyarainkat a' paczinákok, úgy sincs az öt vizü föld' fekvésében semmi nehézség Lebedias volgántuli fekvése ellen: mert azért hogy egyes paczinák lakhelyek, p. o. Pruth és Szereth mellett, vagy Chersonnál és a' Dnieperen túl nem alkalmazhatók a' volgántuli földekre, abból nem az következik, hogy Lebedias hát ott nem feküdt, hanem csak az, hogy Paczinákiát keskenyebb értelemben a' Tanaistól, szélesebb értelemben pedig a' Volgától a' Dniesterig vette Const. Porphy., mert mindenütt laktatja őket, mint első értekezésemben elő van adva; de Lebediasra Paczinakia' leírásából még azért nincs mit következtetni, hogy annak szükségeskép Tanaison innen kellett feküdni; sőt Európába áttétele ellen fő nehézség az is, hogy bajos megfogni, ha egyszer jekatorinoslavi föld volt Lebedias, mi módon mehettek Kiovvval és lengyel földdel határos vidékről magyaraink a' mai Chiva földre, mind a' tudós szerző mondja ¹⁾ melly az általán érintett Khorasmiával egy, mi-

1) Reflexiones etc. p. 22. Kharesmia, Khaevaresmia, ma Chiva vagy Turkomania l. Murawiew's Reise nach Turkomanien und Chiva in den Jahren 1819. 1820. Jena 1823. és Jambert' értekezését az Oxus viz folyásáról Nouveau Journal Ásiat: nro 72. Az Oxus' földje úgy mond ma Khiva, régen Khovarezm csak száz év alatt is azóta hogy Abulghási irt sokat változott etc. A' régiek Khorasmiájáról lást Értekezésem' első részét Perzsia alatt.

dön a' viatkai Lebediasból, hol a' sabir nevű magyarok egymástól elváltak sokkal könnyebben és biztosabban mehettek mindenütt a' Volga' folyása mellett a' Kaspium tengerig, 's annak oldala mellett délre folytatván utjokat, mindenütt barátságos kozár birtokon eljuthattak minden különös akadály nélkül Perzsia' keleti szomszédságába; ellenben a' másik ut déli Oroszországból, ha Lebedias ott feküdt volna, Khiváig szinte lehetetlennek mutatkozik föld abroszi tekinteteknél fogva is.

13. §.

Valamint Lebediasra, ugy a' magyarok' ősi lakhelyére nézve is kénytelen értekező a' tudós Fejér György állításától eltérni, előre bocsátván ismét azon jegyzést, hogy annak kikeresésében nagy érdemet szerzett magának, midőn *De peregrinis nominibus magyarorum* című munkájában (Pesthini, 1837.) összegyűjtötte az adatokat, mellyeket hason tömörségben, és mindenütt a' kutfőkre hivatkozva, más könyvekben meg sem lehetett eddig kapni.

E' tanuságos könyvecskében már a' régi Jugria vagy Ugoria fekvése is Müller Ferdinand és Lehrberg után előadatik, (lap 46. 47.) melly leírás szerint az, nem az europai Oroszországban, hanem az Ural föld' keleti oldalán az éjszaki szélesség 56—67 fokai közt feküdt; keletre tul az Oby vizen *Naddym* és *Agan* folyó vizekig terjedt, 's magában foglalta alsó Irtisch, Tawda, Tura, Tschusouaja vizek melletti földeket, délre tatár éjszakra samojed föld voltak határai, tehát éjszaknyugoti Ásiának nem kis részét tette, 's a' mai Tobolsk 's permiai kormányföldek' nagyobb részét magában foglalta; területe mintegy 16,000 négy szög lehetett, mellyen az ugor vagy ogor nép lakott. Az orosz régi oklevelekben *Sakamskaya* nevet is viselt, melly *Kama* vizen tul eső földet jelent.

Ha áll ez a' leírás, a' minthogy annak állani kell, míg az orosz tudósok' vizsgálatai fel nem forgattatnak,

a' magyarok' ősi fészket máshova tenni nem is lehet, mint ásiái Sibiériában, melynek fő városa hajdan Tobolsk volt, ámbár az ma annak csak nyugoti részében fő város¹⁾.

Const. Porphyrogenitus maga ide utalni látszik, midőn írja, hogy a' turkok Lebediásban laktokban még *sabiroknak* neveztettek, melly nevezet egyenesen Siberia névvel áll kapcsolatban, mint azt Dankovszky' magyarázata ellen úgy hiszem elég világosan megmutattam, 's jobb értelmet az elnevezésnek máshonnan nem is nyerhetni.

Az itt leírt földről hozza ki maga Müller Ferdinand is a' magyarokat, midőn írja: „Három száz évvel azelőtt még híres volt az éjszaki Ural, mint a' Jugor hegyek' tömege, hol a' híres Jugria úgy vonta magához az embereket, mint Ásiában India. Mióta historia van egész máig fennmaradtak itt *Jugria* és *Jugor* nevek, az egész éjszaki Uralnak ma is ez a' neve, Jugor hegyek, Jugor tengerpart vagynak Petschorától az Oby' kifolyásáig, és a' viz csatornának neve *Jugor-kar* a' Weigaz szigetek is száraz föld közt. Nem csak kereskedéséről volt híres ez a' Jugria, hanem sok népnek hazája is volt, kik innen kiköltöztek nyugatra és délre, *a' magyarok is innen jöttek ki és a' rokon hunnusok*²⁾.”

Klaproth is csak nem ezeket mondja: „A' közép ásiái turk ujugurokkal nem fogja senki ezeket az urali ugurokat összezavarni; ez utóbbiak' neve honi nyelvekben létezik, *ogur* vagy *ugor* szótól jöhetett, melly annyit tesz mint *magas földön lakók*. A' mái magyaroknak ezek voltak törzsüke, kik az orosz kronikákban *ugri* név alatt fordulnak elő. Hihetőleg az onugurok' egy része régi lakföldökön bennmaradt, kiknek származékaik a' baschkirok. Ha figyelmetesen elosszuk az oroszok' háboruit a' jugurok ellen, látni fogjuk, hogy e'

1) Müller der ugrische Volksstamm. p. 270.

2) Müller Ferdinand l. c. p. 106.

név csak azon földet illeti, mely Oby folyó két oldalán fekszik, 's éjszakra az Oby tenger öbölíig vagy a' jeges tengerig elnyul; nyugotra Ural volt a' határ, dél nyugotra innen az Uraltól felső Petschora és Kolwa vizek' vidéke. Délre Irtisch és Vach vagy Vág vizek' beszakadásuk az Obyba, és Soswa folyó viz eredete, keletre meddig terjedt nem bizonyos. Ezekből világos, hogy Jugria az a' föld, melyen a' vogulok és oby ostyákok laktak, 's ma is laknak: ellenben az ugorok' hazája vagy is a' magyaroké annak déli folytatása volt a' Jaik vizig¹⁾.“ Abel Remusat is így ír: „Az onogurok vagy magyarok még inkább keletre laktak, hihetőleg éjszakra az Ural hegységben, mert a' byzantiumi írók innen hozzák ki őket²⁾.“

A' tudós szerző már hibásnak jelenti ki Engel' és más német írók' vélyeményeit, kik a' magyarokat éjszaki Uralból vagy is a' régi Jugriából költöztetik ki, mely ngymond geographiai tévedésből esett, mivel az utazók (ut itinerantium testimonio constat) nem az Oby mellé, hanem Volgának keletre déli Uralba helyeztetik a' tulajdonképi Ugoriát³⁾. A' tudós szerző szerint e' déli részből nyomattak majd később főlebb az Ural éjszaki részébe az ugor vagy jugor nép maradványok, a' kiköltözött magyarok' hátra maradt rokonaik⁴⁾. De Müller és Leherberg' helyei, melyeket a' tudós szerző épen e' végre közzöl, állítását nem igazolják, sőt Müller Ferdinand nyilván írja, hogy mióta csak historia van egész maig fenn ma-

1) Asia Polyglotta p. 188—190.

2) Recherches sur les langues Tartares p. 319.

3) De peregrinis nominibus Magyaror. §. 31. pag. 45. és kivált §. 47. p. 78. „Non advertunt *Ugoriam proprie* „dictam prope Volgam (non ad Obium) ad orientem in „*regione montium Ural meridiana*, non ad septemtrionem, „*mediaque* non in suprema fuisse, ast longo jam „tempore ab indigenis desertam.“

4) Ii enim a multis inde temporibus vi aut alia necessitate arctati, ad partes montis Ural boreales se retraxerunt p. 45.

radt Jugria és Jugor neve az éjszaki Uralnak, a' Jugor néptöke a' mái Tobolsk és Perm tartományok' mint egy 16,000 negyszegű föld' területén terjedt el, ez ősi lakhelyek' határait csak később keskenyíték meg a' hozzájuk feltolakodott turktatár faju népek. Másutt ismét azt írja Müller: „jóval az Ural nevezet előtt novgorodi sláv kereskedők ismerték már az Uralt, bőrvásárokra feljártak éjszakra a' Jugor hegyekre Jugriába, az *ugorok' honföldre*, 's ott a' név sok helyekben fenn is maradt¹⁾ majd lejjebb viszont írja: „A' sláv Ugoria szó alatt az egész Ural' rendszerét kellett volna érteni, ellenben a' *honi Ugoriat* (Jugria) ugrí és ugriosch nép nevűt nem kell az Ural' déli részéig vagy azon túl is kiterjeszteni²⁾.”

Nestor' tschud népek' táblája is éjszaki Uralra vezet, mellyben az ugerek, permek, petscherek és jamek mellett említettnek, kiktől származtatja aztán a' fejeér és fekete ugorokat (kozárok 's magyarok³⁾). A' permiai kormány megye már közép, a' tobolski éjszaki Uralban fekszik, a' régi Permia pedig az archangeli és wologdai kormány megyéket is magában foglalta⁴⁾). A' petscherek neve is Petschora tájékra mutat, tehát Nestor szerint is nem lehet ugereket Ural' déli részében keresni, és az orosz czárok' czémeiben még a' XVI. században is Bulgaria, Permia 's Jugoria egy más mellett (tehát délről felfelé menve) állottak. Idővel a' bőrkereskedés Jugriából lejjebb szállott Orenburgba és Astrakhanba, írja Müller, 's a' régi kereskedő utaknak ma már nyomaikra is alig akadni, mellyek Permiából Jugriába vezettek⁵⁾.

Nem mondhatjuk hát egész biztosággal, hogy Ugoria (*proprie dicta*) Volga mellett keletre Ural' déli részében

1) Müller l. c. p. 18.

2) Müller l. c. p. 101.

3) Russische Annalen II. p. 30. 31.

4) Karamschin Geschichte des Russ. Reichs I. B. p. 32. és Müller l. c. p. 345.

5) Müller l. c. p. 112. 122.

volt, mert azért hogy Plancarpin és Ruissbroek azon részt mondák nagy Magyarországnak, nem következik egyenesen még, hogy mindig ott is laktak, valamint a' sem következik, hogy Engel és más német tudósok geographiai tévedésből vitték fel éjszakra a' magyarok' ősi fészket; mert Siberia' fekvése nem volt ismeretlen előttök, valamint az utazók' tudósításaira is régi Magyarországról ön magok hivatkoznak.

Az éjszaki Uralba vezető három régi kereskedői vonal utat leírja Müller, melyeken a' permek 's velek rokon syrjának (ez utolsók a' jugori Ural' nyugoti alján laktak Dwina' keleti forrásainál, vagy is a' magas hegy' háton Dwina és Kama vizek összefolyásaik közt) feljártak Ugriába bőrvásár végett; ott volt a' *néma vásár*, melyet említ a' novgorodi kereskedő Torgovitsch György Nestornál 1,100 körül.

Ez a' perm és syrján népek által fenntartott közlekedés Jugriával kapcsolatban állott a' novgorodi kereskedelessel délre, a' skandinaviaival éjszak nyugotra, hol a' híres *Chol Mogoria* város hét verstnyire Archangeltől a' Dwina viz mellett egyik rakodó hely volt, másik pedig Nowgorod, 's a' normannok mind a' két helyt gyakran meglátogatták, kik már a' IX. században sőt elébb is megtalálták a' dwinai utat, hol nem csak só, vas, bőr, hanem indiai portékák is a' kozár és volgabulgár kereskedők által szállítottak az érintett rakodó helyekre.

A' normann *Other'* utja Aelfried királytól fenntartatva e' IX. századból való, melly utleírásban a' biurmok (permek) és finnek szomszédoknak 's rokon nyelvűeknek iratnak, 's kereskedésekről több bizonytságot nyújt¹⁾.

1) l. Forster Geschichte der Entdeckungen im Norden Frankfurt, 1784. p. 87. és Staerchot a' normann biarmi kereskedésről Historisch statistische Gemähde des Russ. Reichs. Riga, 1797. IV. Th. p. 75. 108. 113. 's Müllert l. c. p. 31.

Schlözer szerint 1217. jelent meg az utolsó normann hajó Biarmiában, mikor a' fehér tengeri utazás Dwina vizéhez a' XVI. század' közepéig félbeszakadt¹⁾.

-
- 1) Allgemeine nordische Geschichte. Halle, 1771. p. 462. Abó körül talált sok arab feliratu pénzek bulgár kézen juthattak csak Svédországba. Adlerbeth értekezik azokról a' stockholmi Akademia' évkönyveiben 1798. A' legrégebb illy pénz Damaskusból.

KÁLLAY FERENCZ.

XXIII.

A' BUDAPESTI BIRÁK.

Mielőtt a' régi 's újabb kori budai birákat rendre megnevezsem, a' pesti hegyen rakatott *Újvárnak* építése idejét kell előbb meghatároznom; mert a' birák sorát sem vihetem e' vár' építése koránál felebb; ez pedig a' tatárjárás után, 's illy oknál fogva építeték.

Meghallván a' tatárok elmenetelét *IV. Béla*, a' tenger mellékről kevés magával 1243. haza jött, hogy elpusztított országát megnépesítse, 's a' letöretett városokat (mert *különösen* ezekre fordítá gondját) helyre állítsa. Miután *Duna'* mindkét partján virágzott *Pest* városába szinte új lakosokat edesgetett volna, 1244. annak ősi szabadságát is vissza adta ¹⁾, levelében mindazáltal az *Újvárat* csak szóval sem érinté, kétség kívül azért, mivel akkor még nem állott.

Midőn hazánknak újjászületésében ekkép foglalatoskodnék az atyáskodó fejdelem, hire futamodék, hogy a' tatárok ismét Magyarországra készülnek; e' borzasztó hírekre sem csökkent meg az erős lelkű király, hanem, a' mind *IV. Incze* pápának Patakról 1246. évi decemb. küldött levelében írja ²⁾, ime' készületekhez fogott: a' templáriusoknak *Oláh- és Moldavországból* a' főbb részeket huszonöt évre adta haszonvételre, hogy az ótalmukra bízott tartományokat népesítsék, gyarapítsák, 's minden el-

1) *Katona*, Hist. Crit. Reg. Hung. Stirp. Arpad. Tom. VI. p. 44.

2) E' levelet, melly év nélkül költ, kivonatban közlé *Pray György*, Hist. Reg. Hung. P. I. 1801. 8. p. 256—258. kihagyván a' felhozott érdekes helyeket; egészen, de 1254. évre ezt hibásan találhatni Cod. Dipl. Tom. IV. Vol. II. p. 218—224.

lenség, de kivált a' dúló tatárok ellen védelmezzék. Ezen a' történetre nézve olly igen fontos levelének többi ide illő tartalma illy foglalati: „*Quos (a' tomláríusokat) collocavimus, ugymond, in confinio Cumanorum et Bulgarorum, per quem etiam locum, tempore invasionis regni nostri, ad nos habuit aditum exercitus tartarorum*¹⁾), partim vero eosdem in medio regni nostri collocavimus ad defensionem Castrorum, quae circa Danubium aedificari facimus; cum gens nostra ad hoc exstiterit insveta; quia in hoc resedit examinatum quam pluries nostrum consilium, quod esset salubrius nobis, et toti Europae, ut Danubius fortalitiis muniretur: *haec enim est aqua contradictionis — hic etiam nos, quomodocunque improvisi, et nunc enormiter laesi, per decem menses contradiximus tartaris, regno nostro tunc fere penitus fortalitiis et defensoribus immunito.*“

Béánk levelére a' pápa következett évi február 4. *Vancsai István* esztergami, és *Benedek*, kalocsai érsekeknek illy értelemben felelt:

„*Incze* püspök, isten szolgáinak szolgája, az esztergami, és kalocsai érsekeknek egészséget és apostoli áldást. Mivel, a' mint Krisztusban kedves fiunk Magyarország méltóságos királyának részéről üzentetett nekünk, a' tatárok érkezésétől félnek Magyarországhban; minthogy tanácsosb idő előtt elejét venni, mint az után orvosságot keresni a' sebnek: parancsoljuk, hogy együtt tanakodván az alattatok lévő püspökkel, a' királynak akaratja, 's tetszése szerint, keressetek alkalmas helyeket, melyekbe ti, és püspökeitek, és a' rátok bizatott nép, szükség idejében vonúlhassatok. Melly helyeknek megerősítésében tanácsadástokkal, jóváhagyástokkal, segedelmekkel, és jobbágyaitoknak adózásával úgy gyorsalkodjatok, hogy ha a' szükség magával hozná, az országaitok népe, tenmagatok-

1) Rogér, *de destructione Hungariae*, XX.

kal együtt, bennök találhasson menedéket. Datum Lugduni, pridie nonas Februarii pontificatus nostri anno IV. ¹⁾).

E' levélre, mellynek fő részét, végső sorait nem is említi, *Virág Benedek* Magyar századok, I. k. 491. l. ilyen észrevételt tett: „*Tapasztalván minap hasznokat az erős helyeknek, minden intézés és emlékeztetés nélkül, tudtak, így vélem e' dologra nézve magokon segíteni*“ Úgy van, a' szemes király maga részéről már előre megtette a' megteendőket, s így kötelességének egészen megfelelt; ennek okaért IV. *Incze* pápa ösztönözését rá nézve mi is feleslegesnek tartjuk: de nem az egyházi rendet tekintve; azért sajnáljuk, hogy a' különben általunk is igen tisztelt nagy érdemű férfiúval kezet nem foghatunk; mert hogy véleménye nem áll, polgári alkotmányunk bizonyítja, minél fogva a' várak építése és föntartása egyedül a' fejedelmet illeté, mint ezt más uttal is emlétünk; e' végre mindegyik vármegyének és azok jövedelmeinek két harmada övé volt. De IV. *Béla* országlásakor a' várak jószágai és jövedelmei már igen megfogytak volt, az előbbi gondatlan királyoknak pazarló adakozásai által. Különben is IV. *Béla* nem annyira megyés várak rakatásáról, mint a' Duna jobb partján építendő erősségekről gondoskodott, mellyekre a' királyi tárház, kivált azon szomorú időkben, kívánt költségeket nem adhatott; jól tette tehát a' pápa, hogy az egyházi fő rendeket alkalmas időben fejésként intette a' szükséges, de különben szokatlan, azaz: törvénytelen segedelmek' adására ²⁾, és ez oka annak, hogy a' pápa nem a' fejedelemnek, holott tőle vett a' tatárok érkezéséről tudósítást, hanem a' két érseknek válaszolt, rá értvén *Béla* szándékát. Nem kell tehát a' pápák leveleit elfogult elmével olvasni, és fonák értelemre

1) *Katona*, Hist. Crit. Reg. Hung. Stip. Arpad. Tom. VI. p. 92.

2) Ide nézett IV. *Béla* jelen szavaival: „*Eosdem (templarios) in medio regni nostri collocavimus ad defensionem castrorum, quae circa Danubium aedificari facimus; cum gens nostra ad hoc exstiterit insueta.*“

vonni, mert illy általton az igazsággal soha szembe nem találkozunk. A' történetírónak ismernie kell a' régi időket, különben olvasóit tévedésbe hozza.

Ezek így történvén, a' pesti hegy is, mellyen Buda' vára fekszik, alkalmas helynek látszott, a' megerősítésre, hozzá fogtak a' jövevény német polgárok, rövid idő alatt föl is építették, 's valamint védelmére, úgy föntartására is köteleztettek, mint *kín László* királynak 1276. évi leveléből megtetszik: „*Habito tractatu, úgymond, de consilio Baronum nostrorum, ex gratia concessimus specialiter: ut, si qui ex ipsis habentes haeredes, vel proximos, pro homicidio, vel alio aequali excessu casuali, vel maleficio, seu quocunque grandi nocumento commisso, pro defensione personae suae recesserint fugitive; de bonis, et possessionibus talium nec per nos, seu per Barones nostros, nec per Judicem eorum aliquid auferatur; sed integra et salva apud uxorem, seu haeredes, aut proximos eorum conserventur; ne possessionibus eorum receptis, seu distractis, ipsis fugitivis redeundi omnino spes tollatur: sed ut laesis satisfacere valeant de eisdem. Si vero haeredibus aut proximis ipsi fugitivi caruerunt, de possessionibus, et bonis eorum, Cives laesis satisfacere teneantur secundum commissi qualitatem; residuum vero, si quid fuerit, ad opus Castri Budensis expendatur. Si vero quispiam ex praedictis hospitibus nostris intestatus decesserit, possessiones et bona talium in tres partes dividantur, et una distribuantur per cives in elemosynas pro remedio animae decedentis; duae vero partes ad munimenta, et aedificia Castri Budensis reserventur.*“ A' vár tartásra többé nem kötelesek ugyan, de azt utolsó csep vérökig most is tartoznak védeni, a' mire esküdtek is.

E' vár 1255. már állott; mert IV. Béla azon évi adománylevelében nyilván említi: „*Cum igitur nos post vastitatem, quam culpis exigentibus, regno Hungariae invexit feritas tartarorum, reformationi, solidationi, ac corroborationi ipsius regni, ex debito sollicitudinis regiae, efficaciter curassemus apponere manus nostras; inter alia*

*Castra, defensionis regni congrua, in Monte Pestiensis, Castrum quoddam extrui fecimus, refertum multitudine hominum numerosa*¹⁾.“ Tévelyegnek tehát, kik még az újabb időkben is e' vár' építését 1267. teszik.

A' tatárjárásból fejthetni meg annak okát is, miért vették magukat az *ópestiek* ezen újdön épült várba? minek az lett következése, hogy idővel ez az Újvár lett fővárossá; az *Ópest* (*antiqua Pest, Alt-Ofen*) pedig Zsigmond király országlásáig csak kül-városi állapotban maradt; azért az újvárhegyi tanács ada neki évenként *egy bírót*, és *két tanácsnokot*, mint ezt e' két város' történeteiről 1833. írott könyvünkben eléggé megmutattuk.

Ennyit a' felső város eredetéről; a' birákról pedig, mint jelen értesítésünknek tárgyáról, csak ez a' megemléltendő, hogy a' budaiak IV. Béla királytól nyert kiváltságuk értelme szerint, sz. György napján évenként választottak maguknak bírót, azért gyakorta két bírót is találunk ugyanazon évre. A' bíró választásról szóló czikkely III. László 1276. évi leveléből véve ez: „*Ad hoc concessimus eisdem, ut non cogantur recipere aliquem Judicem per nos datum; sed ex electione sua libera assumant in villicum, quem volunt, prout in tenore Privilegii avi nostri superius est expressum, qui quidem Villicus in anni revolutione villicatum debeat in manus civium resignare.*“ Noha ez így volt, mi azonban még sem találhattunk minden évre bírót; de e' hiányt idővel mások kipótolhatják.

Három időszakiai pedig a' budai birák, a' vár' építésétől kezdve török rabságba estéig voltak; a' török alattli időbeliek, és a' város megvétele után élők. Minthogy Budapest eleitől fogva egy város volt, azért vettük fel a' pesti birákat is, kik olvasás közben szemünkbe ötlöttek. Közönségesen véve feljegyeztük ugyan, kit hol találtunk; mindegyiknél mindazáltal még sem hivatkozhatunk kútfőre, de azért jót állunk mindegyikért, a' kit megnevezünk.

1) Buda és Pest városok régi állapotjok a' 118.

Az első Időszak 292. évet foglal magában, azaz: 1249 — 1541. és ez időközben élt bírák itt következnek:

1249. *Károly. Margit* életében maradt fenn emlékezete: „Mykora Bela kiral rakatta volna ez bodog Azzonnak elastromat (a' nyulak szigetében Budának által ellenében) ¹⁾ zerze nemelly jambor vytezt, kinek vala neve *Karoly*, es lakozyk vala o *Budan*, es vala Bela kiral kepeben valo byro az *nagy*, avagy *ny Budaban* ²⁾.”
1268. Comes *Waltherus*. Rector Castri Budensis, et Duodecim Jurat. Cod. Dipl. Tom. IV. Vol. III. p. 479. 480. és Tom. V. Vol. III. p. 299 — 303.
1268. *Heymo*. Judex Pestiensis, ugyan ott.
1272. *Károly. Margit* életében „Ez *Karoly* vytez zent *Margyt* azzonrol illyen bizonsagot teun, hog' ez bodog Azzon elastromanak fundalasatul, kezdetyteul fogua, mindenkoron hallotta, hog' eu jó, es zent azzon volt. — — Ezek leunek Ur zuletety utan ezer ket zaz hetven keet eztendeuben ³⁾.”
1273. Comes *Waltherus*. Rector Castri Budensis. Cod. Dipl. Tom. V. Vol. I. p. 114 — 117.
1279. Comes *Hench* filius *Brendulini de Rodua*, Rector Castri Budensis.
1281. *Farkasius* Villicus de Pest. Cod. Dipl. Tom. V. Vol. III. p. 107 — 110.
1289. Comes *Wernerius*. Rector Castri Budensis. Cod. Dipl. Tom. V. Vol. III. p. 467 — 470.

1) *Pray György* szerint *Vita S. Elisabethae viduae, nec non B. Margaritae virginis*. Tyrn. 1770. fol. 220. l. *Margit* 1242. születék, ötödfél esztendő's korában jutta a' veszprémi kolostorba, ott mintegy három évet töltvén, 's így 1249. jött a' nyulak szigetén rakatott monostorba.

2) Ugyanott, 347—348. l.

3) Ott, 348—349. l.

1295. Comes *Wernerius* Judex de Castro Budensi. Cod. Dipl. Tom. VI. Vol. I. p. 357 — 358. és 358 — 361.
1299. Comes *Waltherus*, Comes de Castro Budensi.
1300. Ugyan ő.
1303. *Ladislaus filius Wernheri*, Rector, seu Judex Budensis. *Turóczi*, Chron. P. II. Cap. 85. *Bonfin*. Dec. II. Lib. IX.
1304. *Petermannus*, Judex Castri Budensis. *Thurócz*. P. II. Cap. 86. *Bonfin*. Dec. II. Lib. IX. *Dubravius* Hist. *Bohem*. Lib. XVIII. Venczelről szóltaiban: „Non Coronam solum, verum et filium, secum in Bohemiam absportavit. *Petermanno* Budae relicto, qui praefecturam, velut antea, tum Arcis, tum Urbis gereret.“ 1323. évi oklevélben. Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. II. p. 493 — 495. „Comes *Petirmannus dictus Karaz* olvastatik.
1306. Ugyan ő és *Martunherman* et Magister *Martinus* Jurati Cives. *Turócz*. P. II. Cap. 88.
1307. *Ladislaus filius Wernheri*. *Turócz*. P. II. Cap. 88.
1309. Ugyan ő Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. I. p. 334.
1322. Comes *Joannes*. Tom. VIII. Vol. V. p. 123.
1323. Magister *Nicolaus*, Judex Civitatis Pestiensis¹⁾, Comes *Joannes* filius Kunch; Comes *Gyhaan*, Jung-her dictus, Comes *Kunchal* dictus de Neagendorph, Comes *Petirmannus* dictus Karaz, et *Nicolaus* filius Enthfedy ciues de praedicto castro. Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. II. p. 493 — 495.
1324. Magister *Johannes* filius Hench Rector Castri seu civitatis, novi castri, montis Pestien. et Castellanus de Owar. Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. II. p. 519 — 522.
1326. Ugyan ő, és *Vlricus* dictus Stalcher Judex Carinariorum de Portu Pestiensis et Budensi. Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. III. p. 56 — 59. és p. 162.

1) Minthogy e' város tanácsa magát hol *de Casro Budensi*, hol *de Castro novo Montis Pestiensis* írja, azért tesszük ki mindeniknél az egész czimet.

1329. Comes *Tylmannus* Judex castri novi, montis Pestiensis, *Kunchlinus* de Magendorf, *Wolfgangus*, *Jacobus* de Agria, *Nicolaus* de Jaurino, *Budulinnus*, *Nicolaus* frater Tylmanni, *Kunchlin* filius Joannis, *Michael* filius Vlmanni, *Sedulinnus* Perenhawser, *Petrus* filius Miko, et *Joannes* filius Bocuk, tunc pro tempore Jurati ipsius Castri. Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. III. p. 386 — 387.

1329. Comes *Simeon* Judex de Pesth. ugyan ott.

1330. *Joannes* Rector castri novi, Montis Pesthiensis et Comes Musuniensis, ugyan ott, 419 — 427. l.

1333. Ugyan ő.

. 1335 és 1336. Comes *Simeon* Judex de Pesth, *Petermannus*, et *Petrus* de Adach Jurati. Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. IV. p. 191 — 194.

1337. Magister *Nicolaus* rector Castri novi, Montis Pestiensis, *Tilmannus*, *Guntlinus* de Magendorf, *Vleungin*, *Jacobus* de Agria, *Ruedlinus*, *Nicolaus* frater Tilmanni, *Michael* filius Ulmanni, *Sedulinnus* Perhancz, *Nicolaus* filius Budranni, *Lorandus*, *Petrus* filius Miko, et *Joannes* filius Matuch¹⁾. Ugyan ott 292 — 295.

1343. Magister *Nicolaus*, filius Johannis filii Hench, Rector novi montis Pestiensis. Cod. Dipl. Tom. IX. Vol. I. p. 83 — 85.

1347. *Lorandus* Judex Castri novi Pestiensis, *Kunchlinus* filius Joannis, *Nicolaus* Ulungii, *Joannes* de Agria, *Nicolaus* Rabenstayner, *Petrus* de Jaurino, *Nicolaus* de Labinth, *Michael* filius Kunchlini, *Nicolaus* Examinator, *Joannes* Crispus, *Nicolaus* filius Leopoldi, *Nicolaus* filius Petri, et *Petrus* frater Cruciferi, tunc tempore Jurati ipsius Castri. Cod. Dipl. Tom. IX. Vol. I. p. 556 — 559.

1) A' Codex' kiadója 1329. évre *Matuch* helyett *Bocuk*-ot írt; melyik már az igazi név?

1367. *Michael* filius Comitis Kunczlini, Judex Castri novi, montis Pestiensis. Buda és Pest sz. kir. városoknak volt állapotjokról. Pest, 1833. 8. 84 — 85. l.
1371. Ugyan ő, és Magister *Nicolaus* filius Tylmanni Juratus. Cod. Dipl. Tom. IX. Vol. IV. p. 384 — 385.
1384. *Wulingus*¹⁾ filius Nicolai Judex Castri novi, montis Pestiensis. Eredetiből,
1390. *Vlricus* dictus Rabenstainer, Judex Castri novi, montis Pesthiensis. Cod. Dipl. Tom. X. Vol. I. p. 659 — 660.
1392. *Joannes* Pernhawser, Judex Castri novi, montis Pestiensis, *Michael* Nadler vitricus.
1393. *Vlricus* Rabenstainer, Judex Castri novi, montis Pestiensis. Cod. Dipl. Tom. X. Vol. II. p. 163 — 164.
1393. *Marcus* Stoyan, Judex Castri novi, montis Pestien.
1394. *Vlricus* Rabenstajner Judex Castri novi, montis Pestiensis. Cod. Dipl. Tom. X. Vol. II. p. 252 — 253.
1395. *Marcus* Stoyan Judex Castri novi, montis Pestiensis, *Joannes* Pernhawser, *Joannes* Sletzel, *Michael* Nadler, *Laurentius* Ninderstheim, *Hertlinus*, *Nicolaus* de Agria, *Ladislans* Lorandi, *Jacobus* Haylman, *Joannes* filius Thomae, *Mathius* de Tobais, *Joannes* filius Viti, et *Michael* dictus Patroch, tunc pro tempore Jurati ejusdem Castri. Cod. Dipl. Tom. X. Vol. II. p. 407 — 408.
1396. Ugyan ő.
- — *Joannes* dictus Pernhawser, Judex Castri novi, montis Pestiensis. Cod. Dipl. Tom. X. Vol. II. p. 408 — 409.
1402. *Andreas* filius Friderici, Judex Castri novi, montis Pestiensis.
1403. Ugyan ő, eredeti példányból kiírva. *Zsigmond* király 1404. évi levelében: „*Andreas filius Friderici, Carnifex, quondam Laurentius Pellifex, et Rigolinus Parvus, pridem Judices in civitate nostra*

1) Így kell e' nevet az előbbi levelekben is olvasni.

Budensi.“ Buda és Pest. sz. kir. városok volt régi állapot. 128. l.

1403. *Hertlinus* antiquus *Judex Castri Budensis*.
1404. *Petrus* de Rawcan *Judex Castri novi*, de monte *Pestiensis*.
1407. *Joannes* Litteratus de Septemtiliis *Judex civitatis Budensis*.
1411. Comes *Johannes* dictus Siebenlinder (az előbbi) *Judex Castri novi*, montis *Pestiensis*.
1412. *Rigo* dictus Rechperger *Judex Castri novi*, montis *Pestiensis*. Eredeti levélből.
1413. *Benthek* *Judex civitatis Pestiensis*, *Valentinus* Sartor, *Michael* dictus Pakas, *Matthias* dictus Thenye, Magister Georgius Litteratus, et *Joannes* Carnifex. Buda és Pest. sz. kir. városok stb. 98. l.
1415. *Joannes* dictus Stadler *Judex in Castro novo* montis *Pestiensis*.
- — *Joannes* dictus Sibirinder (másképp a Septemtiliis) *Judex Castri novi*, montis *Pestiensis*. Hevenesi, MSS. Tom. 65. p. 247.
1421. *Caspar* Bernhard *Judex Budensis*.
1422. *Petrus* Poldoff *Judex Castri novi*, montis *Pestiensis*.
1425. *Michael* dictus Nadler *Judex Castri novi*, montis *Pestien*. Hevenesi. Tom. 13. p. 264 — 265.
1425. *Joannes* a Septemtiliis pridem *Judex Castri novi*, montis *Pestiensis*. Ugyan ott.
1427. *Michael* dictus Nadler, *Judex Castri novi*, montis *Pestiensis*.
1432. *Martinus* Holnawer *Judex Castri novi*, montis *Pestiensis*. Eredeti levélből.
1435. *Petrus* dictus Onven, *Judex Castri Budensis*. Hevenesi. Tom. 61. p. 226.
1438. Évre *Turóczi* krónikájából Part. III. Cap. XXV. ezek említendők: „Hujus Regis (Alberti) primo anno Budensi in civitate, ingens exortum fuit disturbium. Cum enim ipsa Civitas ex bino populo, Hungarico scilicet et Teutonico habeat incolatum: Teu-

toni sui idiomatis principe tumidi, Hungaros, omnino suae ditioni subdere, et illam consuetudinem, civitate in eadem ab olim observatam, quod videlicet altero annorum Hungarus, altero vero Teutonius in Judicem praeficeretur, abolere satagentes, interdum, cum illis tempus idoneum praestabatur, Hungaros tum opprobrio, tum vero vi afficiebant. — — Erat tunc civitate in eadem Hungarus quidam, *Joannes Euthweus* denominatus; qui solus totius Hungaricae plebis opprobrium, praeter omnes graviter ferebat, et quantum in illo erat, Hungarorum civium honorem, voce et vi tutabatur. Teutoni — illum furtim captivarunt; et captum — alligato illius collo ingentis lapidis mole, in Danubium illum demerserunt.“ stb. Hogy 1438. előtt Budán magyar lett volna biró, azt a' felhozott német nevek tagadják, sőt ezen állitással a' budaiak régi statutumaik is nyilván ellenkeznek, melyekben sokszor idézett könyvünknek 121. lapján ez olvasható: „*Zu erwellung des statrichters am sand Jorgen tag — sullen vor dem Rathaus auf dem placz zusammen komen der Stat ganz gemein, arm vnd reych — vnd sullen — erwelen vnd erhöhen einen Richter: der soll sein ein Deutscher man von allen seinen vier annen.*“ Csak *Eötvös János* esete után juthattak a' magyarok a' budai biróságra¹⁾; az eléadattakból az is bizonyos, hogy ezen történet akkor jegyeztetett fel, midőn már a' magyarok és németek váltva biróskodtak.

1440. *Ladislau* Farkas Judex Budensis. *Katona*, Hist. Crit. Reg. Hung. Tom. XIII. p. 103.

1444. *Gregorius* Ferenczi de Gubach Judex civitatis Pestiensis, *Petrus* Litteratus, *Gallus* Faber, *Joannes*

1) A' budai tanács' levele Buda-Pest városok régi állapotjuk leírásában 136. l.

Jeney, et *Valentinus* Harminczadus Jurati cives.
Kovachich, Form. Styl. p. 437.

1446 — 1447. *Gregorius* Ferenczi maskép Francisci Judex civitatis Pestiensis.

1447. *Antonius* Zekel Juratus Civis Civitatis Budensis.

1452. *Andreas* Waisenstainer Judex Castri novi, montis Pestiensis.

— — *Nicolaus* de Jarnach Judex Pestiensis.

1457. *Dionysius*, Litteratus de Alba Regali, Judex Castri novi, montis Pestiensis. Eredeti levélből.

1461. *Joannes* Münzer Judex Castri novi, montis Pestiensis, et Ecclesiae parochialis B. M. V. (a' mai főmegyés szentegyház, mely a' németeké volt) Vitricus, azaz: Syndicus, szinte eredeti levélből.

— — *Laurentius* Litteratus de Bayon Judex Castri novi, montis Pestiensis.

1466. *Stephanus* Litteratus de Buda dictus, Judex Castri novi, montis Pestiensis. Kaprinai MSS. B. Tom. 3. p. 50—51.

1465. *Andreas* Olchvay Judex, *Valentinus* Harminczados, *Andreas* Magnus, *Georgius* Lewkews, *Albertus* Teugyarto, *Joannes* Kelemföldi, et *Mathias* Carnifex Jurati Cives Civitatis Pestiensis. Buda és Pest volt régi állapot. 101. l.

1466. *Andreas* filius Blasii Judex Civitatis Pestiensis de Kelemfeld, *Gregorius* dictus de Lewkws, *Mathias* Carnifex, *Andreas* Magnus, *Gallus* Wacziensis, et *Joannes* Pellifex Jurati. Kovachich, Form. Styl. p. 438. és 450.

— — *Matthias* de Boros Jenew Judex Civitatis Pestiensis, *Joannes* et *Ladislauus* Litterati, *Gallus* Waczi, *Gregorius* Lewkews, *Paulus* Kelemföldi, ac *Mathias* Feketew Jurati Cives de eadem. Ugyan ott 441. l. az év kitétele nélkül. Pesten tehát a' tanács biróval együtt Zsigmond fejedelem engedelmeiből csak hét személből állott. I. Mátyás királynak országlásáig.

1478. *Mathaens* Vitripar dictus Judex Castri novi, montis Pestiensis.
1483. *Georgius* Forster Judex Castri novi, montis Pestiensis. Hevenesi, Tom. 17. p. 262 — 263.
1487. *Keresztes* Judex Castri novi, montis Pestiensis.
— — *Georgius* de Bath alias Camerarius Regius, et Judex Civitatis Pestiensis. Kaprinai, B. 4. Tom. 19. p. 245.
1488. *Gregorius* Adam dictus, Judex Castri novi, montis Pestiensis. Buda és Pest régi állapot. 136. l.
1489. *Thomas* Meyngos dictus Judex Castri novi, montis Pestiensis. Schwartzner Diplom. 375. l.
1491. *Joannes* Pempflinger Judex Castri novi, montis Pestiensis. Hevenesi, Tom. 65. p. 105.
1495. Ugyan ő. Hevenesi, Tom. 73. p. 41.
1498. *Joannes* Kunczlir Judex supremus, *Joannes* Arnolth Judex Pecuniarum, *Georgius* Svecz, *Paulus* Polyák, *Barnabas* Jó, *Nicolaus* Ebendorfer, *Demetrius* Kalmar, *Thomas* Schaut, *Joannes* Pechi, *Joannes* Garber, *Petrus* Thetheni, *Sigismundus* Kronffelder, et *Barnabas* Thar Jurati Cives Civitatis Castri novi, montis Pestiensis atque Budensis. Buda és Pest városok volt régi állapot. 125. l.
1504. *Matthias* Harbar Judex Castri novi, montis Pestiensis. Hevenesi, Tom. 61. p. 227.
1504. *Petrus* Theteny Judex Castri novi, montis Pestiensis. Kaprinai, B. Tom. 18. p. 73. 1505. évre *Petrus de Theten* Castri Budensis Vicecastellanus, és a' 152. lapon. Familia *Theten* nunc dicitur Kapi úgy mond.
1508. *Laurentius* Thewgyarto Pesti biró. Horvát, Pest régi Ofen nevérol 25. l.
1509. *Petrus* Theteny. Eredeti levélből.
1512. *Martinus* Naghzayw Judex, *Ambrosius* Tholvay, *Michael* Myser, *Andreas* Pellifex, *Thomas* Kisaler, *Joannes* Hassy, *Georgius* Buday, *Dionysius* Semelator, *Martinus* Themeswary, *Oswaldus* Megyery,

Joannes Polgár, *Albertus* Mensator, et *Ladislans* Zabo Jurati Cives Civitatis Pestiensis. Horvát, Pest régi Ofen nevérol 24. l. Pest főbirón kívül, tizenkét személyből álló városi tanácsot I. Mátyás királytól nyert.

1514. *Petrus* Nagy Judex Castri novi, montis Pestiensis.

1515. *Joannes* Harber summus Judex, *Thomas* Chaber, *Blasius* Badrogi, *Georgius* Pistor Jurati Cives Consulatatus Civitatis Budensis. Buda és Pest városok volt régi állapot. 13 — 14. l.

1518. *Wolfgangus* Hamburger Judex Civitatis novi montis Pestiensis. Pray, MSS. f. Tom. 3.

1524. *Petrus* Nagy Magister Civium Budensium. Miller, Epitome vicissitudinum Budae, 1760 — 4. p. 206.

1526. *Wolfgangus* Freuburger budai bíró, emliti Thurnschwamb.

— — *Petrus* Nagy Judex Budensis. Eredeti levélből.

1530. *Petrus* Palczan Judex Budensis. Szinte eredeti levélből. Némelly 1553. oklevélben: „*Petrus Palczan Filetinsi* (Filetinszki) nobilis Hungarus dioecesis Zagrabiensis, olim Judex Budensis.“

1531. *Petrus* Palczan Judex Supremus, *Michael* Aromatarius, *Joannes* Saarhajw, *Georgius* Nyirew, *Hieronimus* Adam, *Joannes* Pynther, *Franciscus* Aurifaber, *Joannes* Aurifaber, *Joannes* Thorday, *Georgius* Baboos, *Antonius* Kalmar, *Benedictus* Zekeeres, et *Joannes* Trombitas Jurati Cives Civitatis Budensis. Eredeti levélből.

1532. Ugyan ök.

1533. Ugyan Palczan Péter bíró, *Michael* Apothecarius, *Matheus* Pynther, *Hieronimus* Adam, *Joannes* Pynther, *Benedictus* Zekeres, *Petrus* Seren, *Ambrosius* Chontos, *Paulus* Zalay, et *Ladislans* Aurifaber Jurati Civitatis Budensis. Szinte eredeti levélből.

1535. *Albertus* Etthyeky Supremus Judex Budensis.

1537. Ugyan ő. Hevenesi, Tom. 70. p. 221.

1537. *Andreas* Zewch Kenez dictus Judex, *Andreas* Zabo, *Gregorius* Zabo, *Gaspar* Zabo, *Dionysius* Harminczados, *Franciscus* Litteratus, *Valentinus* Sarkewzy, *Elias* Thethey, *Ambrosius* Litteratus Bereghy, *Joannes* Chyzar, *Oswaldus* Mysy, *Joannes* Litteratus Nagy, et *Blasius* Zewch junior, Jurati Cives Civitatis Pestiensis. Buda és Pest városok volt régi állapot. 113 — 114. l.
1538. *Petrus* Palczan Judex, ac *Petrus* Seren Sub-Judex, nec non *Joannes* Sarhaju, *Matthaeus* Pynter, *Hieronymus* Adam, *Joannes* Trombitas, *Paulus* Zalay, *Benedictus* Zekeres, *Emricus* Sartor, *Joannes* Kalmar, *Albertus* Simon Thornay, *Brittius* Kalmar, et *Petrus* Barkas Jurati Consules Civitatis Budensis. *Zápolya János király* eredeti okleveléből, mellyben emlék okáért ezeket írá *Verböczy István*, „In — primo (privilegio) Illustrissimi — Principis, quondam Domini quarti *Belae* Regis sub aurea bulla sua in Anno 1244. Regni sui Anno nono, et octavo Kalendas Decembris confecto, et pro parte — Civium ac Inhabitantium hujus Civitatis nostrae Budensis, quos ipse Pestienses tunc nominavit, eoque idem Dominus Bela Rex in aliis Litteris suis, super constructione monasterii Religiosarum Dominarum Sancti Monialium de Insula Leporum editis, Civitatem hanc, Castrum Populorum multitudine refertum, atque decoratum appellando, in monte Pestiensi se construxisse testatur, et exinde, nostro quoque aevo, haec eadem Civitas in cunctis Privilegiis suis, se Castri novi montis Pestiensis, intitulare, scribe-reque solet; emanato, hos Articulos subscriptos vidimus contineri.“ stb. Így írta magát e' város tanácsa 1541. sz. Mihál haváig, míg *Solimán* török császár el nem foglalta.
1540. Palczán Péter bíró.
1541. Ugyan ő. Buda megvétéléről azon esztendőre némelly 1553. évi levélben ezeket mondja: „Cum

ab altera parte prope Budam esset exercitus Regiae Majestatis (Ferdinandi I.) ab altera adessent Turcarum copiae — et ego, tamquam Judex Civitatis auxilium implorassem a D. *Rocchandorf* stb.

1541. *Franciscus* Báchy Notarius Budensis, qui ob fidelitatem Caesareae, tunc Regiae Majestatis (Ferdinandi I.) in quatuor partes (per Munachum Georgium Martinuzzi) dissectus est. Az eredetéből.

— — *Nicolaus* Turkovich; Pálczán *Péter* után lett bírónak, midőn ez a' város vivása közben I. Ferdinánd táborába futott volna¹⁾; de csak rövid ideig bírószkodott, mert hogy *Soliman* a' várost megvette „*Stephanus Verbóczy* Budae juri dicendo christianae nationi fuerat per Solymannum Imperatorem designatus,” mond *Wrancsics Antal*, őt is csak hamar megétette *Soliman* budai első bassa, és a' zsidó temetőben takarította el, melly azon a' tájon állott, hol mostanában a' *Krisztina* városban nyáron által az *Arénában* játszanak! *Verbóczy* volt az utolsó keresztény főbíró! utána török kadik következtek 1686. Közlök 1606. *Habil Effendi*, jelen volt a' zsitvatoroki frigykötésen. Voltak-e Budán ezen időközben a' fő kadikon kívül szinte keresztény másod bírák is, bizonyosan nem tudom, mert felölök semmit sem olvastam, sem nem találtam megírva neveiket.

Az elfoglalt várost nem bíró, hanem polgármester igazgatá²⁾.

1) „Exeunt a Caesare (Solimano) et in aliam partem ejus tentorii secedentes (Passae *Nicolaum Turcovium* Budensium Judicem — celerrime ad se accersunt. Cui in ingressu, talari toga aurei panni injecta, Caesaris voluntatem exponunt, ac simul praecipiunt mature ut ad cives suos proficiscatur, et Budam sine mora Caesari tradendam curet.” Kovachich SS. RR. Hungaricar. Min. Tom. II. p. 125—126. in Fragmento Castigationis Antonii Verantii in Jovium.

2) Neveiket Buda város irományaiból szedtem ki.

1687. *Joannes Wolffgangus* Prenner; azon esztendői országgyűlésen megjelent Salgári *Péterrel*: Pest városa részéről pedig *Generosus Dominus Jacobus* Vattula, et *Alexander* Dalmata.
1688. *Petrus* Salgári, alias Postae Magister.
1689. *Joannes Wolff* Prenner.
- 1691.) *Georgius* Ungar.
- 1694.)
- 1695.) *Franciscus Ignatius* Bösingér.
- 1696.)
1696. *Georgius* Ungar substitutus.
1697. *Franciscus Ign.* Bösingér.
1698. *Georgius* Ungar.
- — *Franciscus Ign.* Bösingér substitutus.
- — 21-dik májusra *Fridericus* Sauttermeister a Sauttershaimb.
1699. *Georgius* Ungar angesetzer Consul.
- — *Franciscus Ign.* Bösingér.
- — *Fridericus* Sauttermeister.
1700. *Venerio* Cerosola.
1701. *Franciscus* Bösingér angesetzer Consul.
1702. *Fridericus* Sauttermaister.
1703. *Franciscus* Bösingér. Ezen évben october 23-án nyeré vissza a' város régi szabadságait.
- 1704.) *Franciscus* Bösingér. Anno 1705, et a Consula-
- 1705.) tu, et a Senatoratu amotus. Miller Lib. cit. p. 208.
- 1705.) *Fridericus* Sauttermaister a Sauttershaimb. Miller
- 1707.) idézet könyvében 208. lap. „Magistratus pro
Judice, propter exercitium Juris Gladii constituen-
do institit. Annuit — Imperator et 1707. *Joannem*
Zaunok ut Judicem primum clementer confirmavit.
- 1708.) *Fridericus* Sauttermaister Consul, *Joannes* Zau-
- 1709.) nok Judex.
- 1710.)
- 1711.) *Joannes Christophorus* Baiz Consul.

1712. *Fridericus* Sauttermaister, Consul.
 1713.) *Joannes* Zaunak, Consul.
 1715.)
 1716. *Joannes Christ.* Baiz, Consul.
 1717.)
 1718.) *Rudiger Gaspar* Kepeller, Judex.
 1719. *Joannes Christ. Jos. Frider.* Sauttermaister, Judex.
 1722. *Joannes Christophorus* Baiz Consul; *Christophorus* Vánosy Judex.
 1723. *Franciscus Christ.* Vánosy Judex.
 1727.) *Rudiger Gaspar* Kepeller Judex, una *Urbarii*
 1728.) Praefectus.
 1730.) *Joannes Sebastianus* Dillman Consul, *Franciscus*
 1733.) *Xaverius* Deppre Judex.
 1735. *Rudiger Gaspar* Keppeller Consul, *Franciscus*
Xav. Deppre Judex.
 1737. *Franciscus Josephus* Sailer Consul substitutus.
 1738. *Joannes Benedictus* Berger Consul Moravus Znoi-
 mensis. *Bartholomaeus* Pogner Judex, et *Antonius*
Christen Silesita.
 1739. *Laurentius* Schultz Consul. *Jacobus* Cetto Judex.
 1741.)
 1751.) *Josephus Emanuel* Sauttermaister Consul.
 1751.) *Jacobus Andreas* Cetto Consul, *Franciscus* Neu-
 1752.) hauszer Judex Austriacus Lincensis.
 1753.)
 1760.) *Josephus Emanuel* Sauttermaister Consul.
 1754. *Joannes Benedict.* Berger Judex substitutus.
 1755. *Josephus* Klingermayr Judex.
 1768. Ugyan ő törvénybíró.
 1765.) *Augustinus* Balásy Judex, Hungarus Schemmi-
 1769.) cziensis.
 1769. *Franciscus* Szaltiny Judex.
 1782.)
 1786.) *Joannes* Pavianovich Judex.
 1786. *Franciscus* Szlatiny Consul.
 1788. *Ignatius* Krammerlauff substitutus Consul.

1789. *Franciscus* Slatiny Consul.
1790. *Joannes* Margalics Consul.
1795. *Josephus* Laszlovszky Consul.
1800.) *Franciscus* Balásy Consul. *Ignatius* Kalmárffy
1827.) Judex, usque 1822. utána *Ignatius* Perger.
1828.) *Franciscus* Oeffner Consul, *Christophorus* Szeth
1837.) Judex.
1837.) *Franciscus* Oeffner Consul, *Franciscus* Schreiber
1840.) Judex ¹⁾).

1) A' tabányi bíróság' a' catholicusok részéről 1743-ban állott fel; az újbudai 1740-ben; a' vizi városi 1737-ben; az országúti 1786-ban, ezután a' Krisztina városbeli. A' ráczoknak már 1697-ben volt különös másod bírójok.

PODHRADCZKY JÓZSEF.

XXIV.

A° LEGREGÉTBŐ PÉNZ.

Kik, hol és mikor verettek legelőször pénzt, megmondani ki tudja? Demosthenes bizonyítja, hogy Görögország' városaiban vertpénz már *Solon* idejében (Kr. e. 600. év körül) nem csak forgásban, hanem annak, mint régen ismeretesnek szinte hamisítása is vala szokásban¹⁾ *Sybaris*' pénzeit ez időszakba kell helyoznunk; mert e' város Kr. e. 511-ben már elpusztítaték. *Caulonia* 's *Croton*, *Metapontum* és *Posidonia*' stb. pénzei szinte régi korra mutatnak. Ha *Lycurg*' azon spartai törvénye kétségtelen, melly szerint a' nemes ércz tiltva, 's egyedül vaspénz vala megengedve: úgy a' vertpénz időszaka még felebb viheto; mert *Lycurg*' törvényhozása K. e. 880-dik évre esik. *Phidon* említetik mint első, ki *Aegina* szigethen kezdett 631-ben, azaz: K. e. 895-ben ezüstpénzt veretni; ám-bár *Herodot* (I. 94.) a' pénzveretést *lydiai* találmánynak állítja.

Ezek szerint, hogy a' költeményes személyeket ne említsem²⁾, a' pénzveretés' kezdete *Phidon*, és a' *lydiaiak*' időszakába tétetik. Igen, de a' chananaeusokkal közös eredetű phoenikeiek már magát a' történetet felülhaladó előidőben nem csak élénk kereskedést üztenek, kelet és nyugat' népeivel, hanem gyarmatokat is állítottak Afriká-

1) Herodot (II. 56.) hír után beszéli, hogy Polycrates sok álpénzzel csalta meg a' spartaiakat.

2) „Primus Thessalicae rector telluris *Itonos*
In formam calidae percussit *pondera* massae,
Fudit et *argentum* flammis, *aurumque* moneta
Fregit, et immensis coxit fornacibus *aera*.

(*Lucani, Pharsalia. L. VI. v. 402.*)

ban, Spanyolországban, és éjszaki Európában. A' phoenikei kereskedő, *Sidon*, *Tyrus*, később *Karthago*' lakója leggazdagabb volt a' világon; ki merné állítani, hogy pénz nélkül űzte kiterjedt kereskedését? Nem pénz-e a' kereskedésnek miként első szülöttje, úgy egyetlen eszköze? Nem volt-e Aegyptusban pénz már József' napjaiban? vagy pénz nélkül folyt-e ama' hosszú trójai táborozás? stb. Ezekre nézve az írlandi kir. academia' értekezései sorában, jelesen azok közt, melyeket amaz ismeretes író 's józan régiséghuvár *Sir William Betham*, academiai titoknok, azon academia' 1836-ki és 1837-ki Dublinban tartott gyűléseiben előadott, felette nagy érdekű felfedezés találtatik a' legrégibb pénzről, melly abból áll, hogy már amaz őszkorban, még *Phidon* és a' *lydiaiak'* időszaaka előtt *karikapéNZ* volt keletben. Betham' ezen a' történet- és pénztudomány' kedvelői előtt egyiránt nevezetes felfedezését *Donop* és *Grotefend* közlik kivonatban, bővítve saját észrevételeikkel ¹⁾.

Afrikának mind keleti, mind nyugati részein, *Sennaar* és *Guinea* tájain úgy, miként *Benin* és *Calabar* vidékein, most is olly *karikapéNZ* van keletben, millyent a' Pharaók' még Mózsés előtti időszakából nyers vakolatfestésben (fresco) fenmaradt teli erszények állítanak előnkbe. *Bonomi*, *Prudhoe lord' Aegyptom*, *Nubiu*, és *Sennaar'* belsejében utitársa, angol levelét magyarra fordítva, így írja le az africai pénzt: „Ön felvilágosítást kíván tőlem az afrikai karikapénzről; ime itt van. Olly keveset változott ama' tartomány' belseje e' részben a' Pharaók' napjai óta, hogy Senaar lakosj között még most is karika alakú aranydarabok vannak forgásban. Az aranykarikákon nyílás van O, hogy őket összeleghessen fűzni, tiszta levén az arany, ön is könnyen kötheti 's egyesítheti azokat össze láncz alakba. E' pénz úgy mérlegeztetik, mint Jó-

1) Dr. H. Grote's, Blätter für Münzkunde. Journal numismatique de Hannovre. Leipzig, 1838. 4. IV. B. I. II. Heft Nro 3. 38—50.

zsef' napjaiban. Nem sokára alkalmam lesz önnel olly aegyptomi féldomború (basso-relievo) műdarab mintáját közleni, mellyen illy pénzpéldány. láncz alakban fordul elő, 's ön Heskyns munkájában számos aranykarikát láthat." stb.

Az afrikaiak, Benin és Calabar' vidékein e' karikapénzt *manilla* néven nevezik. Ehhez hasonló a' latin *monile*, az irlandi *main-eallac* (kimondva: mainellah), mellynek eredeti értelme: vagyon' jószág' sajáttság' értéke 's képviselője; *pecus*, *pecunia*, *marha*¹⁾. Prudhoe Sennaar' tájain azt tapasztalá, hogy ott karikapénzen kívül, mást soha nem ismertek, melly az ottani hölgyektől és kereskedőktől láncznak alkalmazva, nyakpíperének és fejékesítésnek is használtatik.

A' mostani és régi africai karikapénz tehát, hasonló azon nagyságra 's sulyra nézve aránylag szabályozott arany, ezüst, és rézpéldányokhoz, mellyek Irland, Francia, és Németország' térein a' legrégibb időkből találtnak. Figyelemre méltó, hogy Britannia' karikapénzét Caesar, ki ott táborozott, még ismerte lakosiról irván: „*Utuntur aut nummo aereo, aut amulis ferreis ad certum pondus examinatis pro nummo.*“ (B. G. V. 12.) Azon Caesar' munkáinak magyarázói épen nem menthetők, kik

1) A' latin *pecunia* hihetőleg onnan eredett, hogy kezdetben minden vagyon, minden jószág és érték marhában (*pecus*) állott, és csak utóbb pénzben. Ezt bizonyítják: *Livius* (Lib. XXIX. c. 31.), *Cicero* (de republ. lib. 2. c. 9.) és *Columella* (L. VII. in praef.); miről *Ovidius* (Fast. V. 279.) következőleg versel:

„Caetera luxuriae nondum instrumenta vigeant;

Aut pecus, aut latam dives habebat humum.

Hinc etiam locuples, hinc ipsa *pecunia* dicta est.“

Nem így vélekednek: *Plinius* (Hist. n. XVIII. 3. XXXIII. 13.), *Varro* (de vit. pop. Rom. L. I.), és *Plutarch* (in Poplic. et Quaest. Rom.), kik szerint a' *pecunia* nevezet onnan vette eredetét, hogy *Servius Tullius* (Róma ép. 175—219.) marha jegyet (nota pecudis) veretett rézpénzére; de az eddig ismeretes pénzpéldányok ez utóbbiak' véleményét épen nem valósítják.

elég vigyázatlanok valának e' helyet, mivel nem látszott hihetőnek, kiigazítva elrontani.

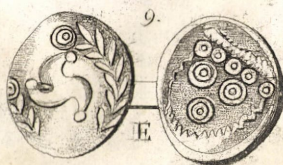
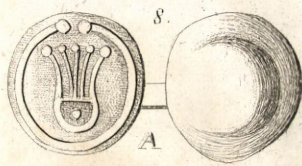
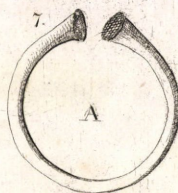
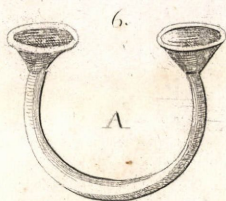
Betham' fáradhatlan buvárkodása után kiviláglott, hogy az Irland' térein találtatott karika pénzpéldányok troy nevű syriai mérték szerint szabályozvák, mely mérték ugyan nem hat, mint az irlandi (As), hanem 12. unciát foglal magában: de azért e' két mérték elemeiben egyenlő, mert mind ez, mind pedig amaz 5760. szemecsre (Grän) osztható.

Azon számos arany, ezüst és réz karikapénz közül, melyeket Betham közölt, az ide mellékelt réznyomatban 7. alakra nézve is különböző arany példány látható, melyeknek súlya itt következik:

<i>szám,</i>		<i>szemecs,</i>		<i>12 egynek véve.</i>
1.	„	60.	„	5.
2.	„	60.	„	5.
3.	„	88.	„	$7\frac{1}{5}$.
4.	„	276.	„	23.
5.	„	4320.	„	360.
6.	„	396.	„	33.
7.	„	48.	„	4.

Nálunk Magyarországon valamint Erdélben ilyen arany, ezüst, és réz karikapénz, különféle nagyságu, alakú's rovatéku példányokban szokott előfordulni. Úgy látszik régiségggyűjtőink e' legrégibb pénzt markolatnak, karperecznek, vagy sätorkarikának nevezik. Nógrád vármegyében szláv régiségeknek tartatnak¹⁾. A' mélyen harapózott rozsdá, néha fényes rézbura, vagy szirony (patina) bizonyítják e' példányok' régiségét, melyek, a' mi figyelemre méltó, nálunk római mértékre szabályozvák. Kiss Ferencz' számos példányai közt, az itt 10. szám alatt réznyomatban látható szirnyos (patinás) rézpéldány semis, azaz: 6 uncia, vagy 48. nehezék (drachma). Talál-

1) Társalkodó, 1839. 101. szám decemb. 18. Hol patina helyett, tévedésből platina említetik.

tatnak nevezetes gyűjteményében ezen kívül e' következő rézpéldányok is :

As. azaz :	„	12	uncia, vagy 96	nehezék.
semis	„	6	„ „	48 „
triens	„	4	„ „	32 „
quadrans	„	3	„ „	24 „
sextans	„	2	„ „	16 „ stb.

Minthogy az irlandi karikapénz példányai, Betham vizsgálataként troy syriai mérték szerint szabályozvák ; Magyarország' példányai pedig, mint az eddigi kísérletek mutatják, római mértékre vannak felosztva: nyilván következik, hogy az irlandi karikapénz más, és hazánk' példányai ismét más előidejü őszkorra mutatnak.

A' történetírók és utazók sokféle anyagú 's alakú pénzzel ismertettek meg ekkorig bennünket: azokban találjuk, hogy hajdan nyársalaku érczdarabok, kauris nevű kagylók, majd cacao, és keserű mandula használtaték pénzüil. Indiában a' legrégibb időkben caltris nevű ismeretlen pénz, Ormus és Bahr Perzsia' szigetein Ceylonig Iarin nevezetű arab sodronytekercsek, másutt ezüstfonalak, Siam indiai királyságban részint hosszúdad, részint félke-rek és vastag patkó alakú pénzek valának forgásban stb. Száz illy példát lehetne felhozni, de ezekből csak az tet-szenék ki, hogy a' mindenre alkalmas és használható ne-mes ércz' fénye már a' legrégibb cserekereskedésben is csábítólag ragyoghatott, mellynek értéke, más aruként ritkasága és súlya szerint becsülteték.

Nem is lehet-e a' legrégibb pénzüil használt arany; ezüst, vagy más ércz kezdetben hellen szépségű pénz, hanem jegytelen darabokra osztott ércz, melly áruba bo-csátásakor mérlégre vettették; azért mondatik Deuteron. XXV. 13. „*Ne legyenek erszényedben különböző mértékek (kövek) nagyobb és kisebb.*“

Azt nem vizsgálom, karikapénzt tüntethetnek-e fel e-lőttünk azon aranylánczok, mellyekkel Media, Perzsia, és Babylon' királyai, valamint Pharaók Aegyptusban a' hon-TUDOMÁNYT. 1840. v.

nagyokat ékesíték? Fejtsék meg mások: karikapénzek lehettek-e ama' félhold alaku nyakékességek, melyeket hajdan az arabok és ismaeliták nem csak hölgyeikre, hanem tevéikre is szoktak volt aggatni? A' szent könyvek' aranykigyói is, a' tiszta arany (sağur), a' láncszemekre szedett érték (segor), mely keletről (schagar) hozaték, bővebb nyelvvizsgálati magyarázatok után, talán szinte indiai aranyra és phoenikei karikapénzre vezethetnének bennünket.

Mózses azon 20. darabot, melyen József eladaték, valamint azon 300. mellyel ez Benjaminget megajándékozta, *kesepe* néven nevezi¹⁾ és ez nem más, mint bizonyos mértékű darabb ércz²⁾ a' LXX. tolmácsnál *χρυσός*. Még Al-Makrizi is ezeket írja: „*Denarius et drachma respectu ponderis sui nomen acceperunt, tantummodo enim fragmenta auri et argenti* (initio) *erant*“³⁾.

Illy jegytelen darabokra osztott, de súlyra nézve szabályozott érczdarabok' sorába tartozhatnak Betham és Donop' karikapénz példányai, melyek már azért is lehetnek századokon keresztül mindennemű cserekereskedés' tárgyai, mivel gyűrű, csercse, nyakláncz, karperecz és más, kivált hölgypipere gyanánt használhatóbbak valának, mint a' gyöngy, kagyló, üveg, kristály, szerecsen topáz, és bármi más, a' mi azon korban drágának tartaték⁴⁾.

Azon számos iromba azaz: sok színű vagy himmerike (scutella Iridis, asterisque; Regenbogenschüssel) nevű pénzpéldányok közül, melyeket Donop, részint saját gyűjteményéből, részint Betham után közlött: a' 8. szám alatt réznyomathban látható aranypéldány (148. eredetileg 156. szemecs), már új pénzidőszakra mutat, hihetőleg azon átmeneti őszkorra, melyben a' karikapénz kerekded lapos-

1) Gen. XXXVII. 28. XLV. 22.

2) Joh. Simonis, Lexicon manuale Hebraicum et Chaldaicum. Halae, 1793. 8. T. I. p. 818.

3) Al-Makrizi, Historia monetarum arabicarum. Rostochii, 1797. 8. p. 74.

4) Job. XXVIII.

ra vereték ugyan, de a' karikapénz' eszméje megtartaték; mert e' 8. számú példány a' 7. szám alatti példányhoz hasonló karikapénzt úgy tünnek előnkbe, mint a' 13. számú Kiss Ferencz' rézpéldánya kagylót

Mint hogy a' jegytelen darabokra osztott aranyat, ezüstöt stb. áruba boesátásakor alkalmatlan volt mindig mérlegre vetni: azért osztaték el a' nemes ércz meghatározott értékű 's súlylyal jegyzett, vagy valódi pénzzé vert darabokra, kezdetben a' phoenikei kereskedők utóbb a' főhatalom által. A' hellen szónokoknál világos hely találtatik ennek megbizonyítására, melly Michaelis fordítása szerint ez: „*Numismata vero nonne Phoenices invenerunt, ex barbaris sapientissimi illi et prudentissimi? E massa enim aequalem mensuram distribuerunt; primique characterem addiderunt ponderi, ex quo quid plus minusque esset, intelligeretur*¹⁾.”

Ezek szerint a' 11. szám alatt réznyomathan látható Kiss Ferencz' ezüst karikapénze már azért is nevezetes; mivel 5. mértékjegy áll rajta; e' hazánkban taláztatott ritka példány 10. nehezéket nyom; egyegy mértékjegye tehát 2. nehezéket (didrachma) jelent; nem a' jegytelen példányok, hanem a' súlylyal jegyzettek, vezetnek bennünket a' karikapénz' ismeretére; 's így e' példányunk helyezi minden kétségen kívül azt, a' mi eddig e' tárgyban csak hihetőleg mondaték. Sem Betham, sem Donop' karikapénzei között nem jöel mértékkel jegyzett példány; és így ezek hihetőleg még azok' sorába tartoznak, mellyeket áruba bocsátásokkor mérlegre kellett vetni; a' mi új bizonyosága annak, hogy az irlandi karikapénz más, és hazánk' példányai ismét más előidejű öszkorra mutatnak.

A' 9. szám alatt réznyomathan ide kapcsolt ezüst himmerike, melly 120. szemecs, maga nemében ugyan különösnek, de 5. kisebb és 3. nagyobb mértékjegyei

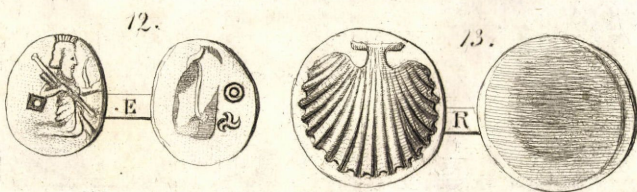
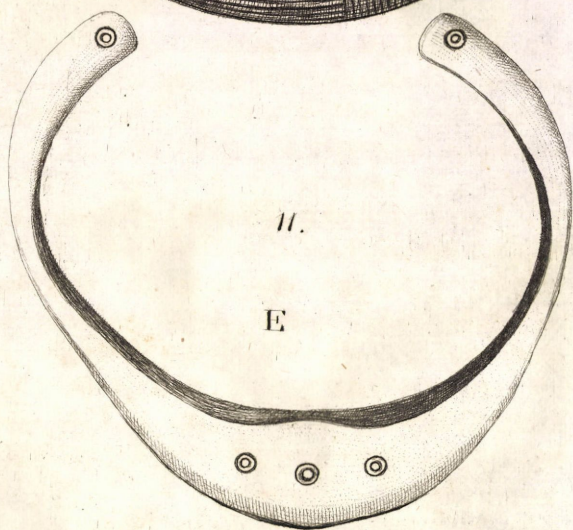
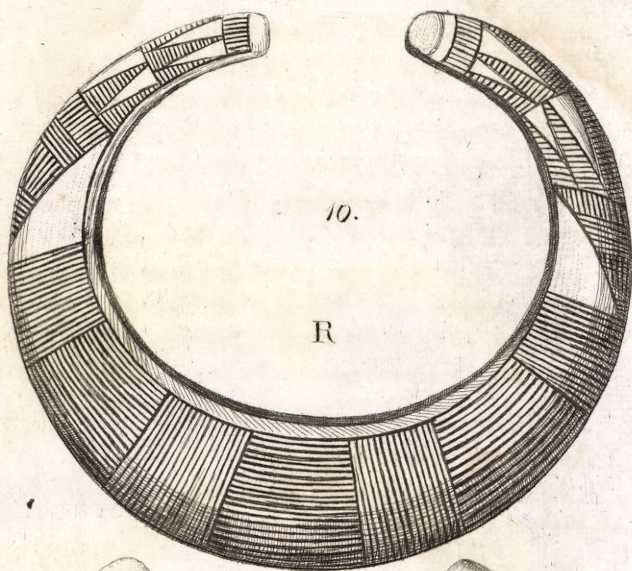
1) Aldi Manutii, Rhetores XIII. Graecii. p. 180. Reisk. Orat. Graec. Vol. VIII. p. 75.

miatt azért látszott Donop előtt nevezetesnek; mert, mint ő hiszi, a' régi irlandi (gaeli) mértéket igazolja. Elmelőzvéen Donop' merész számítási rendszerét¹⁾, úgy látszik, hogy valamint a' 8. számú himmerike olly átmeneti időszakra mutat, mellyben a' jegytelen karikapénzt mértékjegy nélküli himmerikére kezdték veretni: úgy a' 9. szám alatti mértékkel jegyzett himmerike azon időszakba esik, mellyben a' mértékkel jegyzett karikapénzt, hasonló mértékkel jegyzett himmerikére kezdék veretni; 's ez utóbbi időszak nehezen előzhető meg amazt, mint a' következő daricus' leírásából gyaníthatni.

Vizsgáljuk csak meg a' 12. szám alatt réznyomatban látható Kiss Ferencz' gyűjteményének ezüst daricusát. Előlapjának ábrázolata vagy képverete (typus) ez: *szakállas férfi, sugárkoronás fűvel, hosszú (királyi) öltözetben, balra fordultan térdenállva, vállain tegez, jobb-jában nyíl, baljában íj.* Ez a' daricusok szokott képverete; azért neveztetik ezen régi perzsapénz, *íjász, jász τοξότης, sagittarius*, néven. Ezt érté Agesilaus²⁾ midőn a' perzsa háboruból visszahivatván állítá, hogy őt a' perzsa király harmincezer jászszal üzte ki Ázsiából; mert ennyi daricust küldött a' hellen szónokok' megvesztegetésére, hogy a' népet Sparta (Lacedaemon) ellen lázítsák. E' 12. számú daricus' hátlapja azért nevezetes, mert azon épen olly veretű három kampóból álló örvjegy (contre-marque) látszik, mint a' 9. számú himmerike' előlapján, és a' mi még nevezetesebb, rajta olly mértékjegy tűnik elő, mint a' 9. szám alatti himmerikén és 11. számú karikapénzen, csak hogy ezen, egyegy mértékjegy 2. nehezéket jelent; a' 12.

1) Ha ugymond, az e' példányon látható 5. kisebb és 3. nagyobb, együtt 8. mértékjegyet 6. irlandi uns ha-val (uncia): $6 \times 8 = 48$; ez eredményt pedig 20-al, mint a' világ' egyetemes számával sokszorozzuk: $48 \times 20 = 960$: úgy az egész irlandi mértéknek (As) hatod része tűnik elő; mert az egész, mint a' syriai troy: $960 \times 6 = 5760$ szemecsből áll.

2) Plutarch. Apophteg. Lac. V. Agesil. T. V. p. 792.

számú daricus mértékjegye pedig, mint maga e' daricus, csak 1. nehezék. Ez arra látszik mutatni, hogy a' 11. számú karikapénz és a' 12. szám alatti daricus időszaka közt nagy a' különbség, miszerint a' 9. számú himmerike' korát e' két különböző időszak közé kell helyeznünk.

Ennyit tudtunk jelenleg a' legrégibb karikapénzről mondani, 's ennyit, miután más nemzetek régen elmondák e' tárgyban tapasztalásaikat, szinte mondanunk kellet. Lesznek mások, kik a' hazánkban előforduló karikapénzre ezentul jobban fognak ügyelni, 's az itt mondottakat idővel új fölfedezésekkel többleteni.

LUCZENBACHER JÁNOS.

XXV.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XXXVI.

*Szeged városának magyar előbeszéddel 's berekesztéssel
1649-ben költ szabadságos levele¹⁾.*

Közönséges vélemény, hogy az oklevelekben a' magyar nyelv leginkább a' XVI. és XVII. századokban az erdélyi fejedelmek által használtatott. Legalább régi királyainknál nem volt szokásban magyar privilegiumot adni. Annál meglepőbb tehát szabad királyi városunknak anya nyelvünkön írott *oklevele*, minél bizonyosb, hogy ezeknek lakosai mind jövevény gyarmatok. Ilyenek eredetükre nézve a' *szege-diek* is, mert e' város szinte régi várából támadott, mint **I. Ulaszló** királynak 1440. évi adományleveléből megtetszik, mellyben e' várost várával együtt *Erzsébetnek Albert* özvegyének ajándékozván, nyilván *Castrum Szegediense* említetik.

Különös ez *oklevélben*²⁾, hogy a' török pusztító hatalma alatt költ; a' magyar nyelv tehát azon századokban közönséges volt. Említésre méltó az is, hogy a' török iga alatt sinlett szabad királyi városaink ország szerte éltek dicső emlékezetű királyainktól nyert szabadságaikkal, mellyek szóról szóra itt következnek:

„My az szabad és királyi Mezeő Szöged varosanak Feő Birai *Vas Istvan* es Esküttek köszönetünk utan, Adgiuk ertesere mind az kiknek illik ez leuelünk rendiben: Hogy noha mynket az Istenben elniugodott Magyar Or-

1) *Hiteles másolat*, azaz: authenticum transumptum.

2) Híven megtartottuk írásmódját is.

szághj szent kiraliok, es utannok valo kegyelmes Feiedelmek 's Coronas kiraliok, azon szabadsagokkal, es priuilegiomokkal meltoztattak kegyelmessen megh aiandekoznj, kikben regen *Buda*, és *Székes-Feiervár* gyöniörködtenek: hogy tudnia illik akarminemü marhagnak kereskedeseben, szarazon es vizen, minden Harminczadok es Vamok fizeteseüül szabadok es mentek legiünk; masok uetkökertis nagy adossagukert megh ne arestaltassunk, nagy haborgattassunk; mellyekben eleitül fogua ez üdeigh bekesseghessen es haborgatas nélkül megh tartattunk. Most mind azon által némellyektül, neuezett szerent pedig nemes *Borsod* varmegyeben leuöktül, nagy praeiudiciuunkra, Arestalasokkal, es Harminczadok fizetesere ualo kenszeritesekkel haborgattatunk, az ide ala megh irando priuilegiomunk ellen; kiknek igaz rendiez¹⁾ Matthias Dei gratia, Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Seruiae, Gallitiae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeqüe Rex. Omnibus Christi fidelibus praesentibus pariter et futuris, praesentium notitiam habituris, salutem in omnium Saluatore. Ad uniuersorum noticiam harum serie uolumus peruenire. Quod nostrae Maiestatis adeundo in conspectum, Fideles nostri Circumspecti *Ladislaus* filius *Oswaldj* Iudex; alter *Ladislaus Tapay*, *Benedictus Kamanczy* Jurati, et Magister *Franciscus* Notarius Civitatis nostrae *Szegediensis*, in ipsorum, ac ceterorum uniuersorum ciuium, Incolarum et Inhabitorum eiusdem Civitatis nostrae *Szegediensis*, nominibus et in personis exhibuerunt, et praesentarunt nobis quasdam literas quondam Serenissimi Principis Domini *Sigismundj* Romanorum Imperatoris, ac similiter Hungariae etc. Regis, praedecessoris nostri, cum duplici autentico sigillo suo impendenti communitas, quibus mediantibus, idem quondam Dominus *Sigismundus* Imperator et Rex, quasdam alias literas suas, mediantibus quibus mandasset universis et singulis Praelatis, Baronibus, Comitibus, Castellanis, Nobilibus, et alterius cuiusvis status, conditionis,

1) Ezek akármelly nyelvben sem hangzanának szebben.

et praeeminentiae hominibus, tributa tam in terris, quam super aquis, intra ambitum Regni habentibus et tenentibus, suisque, et eorum Tributariis quibuslibet, ut ipsi Judicem, ceterosque Ciues, ac Incolas, et Inhabitatores praefatae Ciuitatis nostrae *Szögediensis*, quos ex tenore certarum literarum, pro tunc in conspectum suum specietenus productarum, ab omni tributaria solutione exemptos et supportatos fore vidisset, et comperisset, in locis praedictorum Tributorum, ad nullam Tributi solutionem compellere et adstringere deberent, pro praefatis Judice, Juratis, ceterisque Ciuibus, Incolis et inhabitatoribus dictae Ciuitatis nostrae *Szögediensis* confirmasse dignoscitur, tenoris infrascripti. Supplicantes praefati *Ladislau* Judex, et alter *Ladislau* *Tapay*, *Benedictus* *Kamanczy* Jurati, ac Magister *Franciscus* Notarius dictae Ciuitatis nostrae *Szögediensis*, in ipsorum, ac praedictorum uniuersorum aliorum Ciuium, hospitum, incolarum, et inhabitatorum eiusdem Ciuitatis nostrae nominibus; Maiestati nostrae humiliter, ut nos praefatas literas dicti quondam Sigismundi Imperatoris et Regis, et omnia in eis contenta, ratas, gratas, et accepta habere, literisque nostris *privilegiabilibus* inseri, et inscribi facere, ac pro eisdem Judice, Juratis, caeterisque Ciuibus, hospitibus, Incolis, et Inhabitatoribus praefatae Ciuitatis nostrae *Szögediensis* innouantes, perpetuo valituras confirmare dignaremur. Quarum quidem literarum Tenor talis est: Nos *Sigismundus*, Dei gratia, Romanorum Imperator semper Augustus, ac Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. Rex. Notum facimus tenore praesentium significantes, quibus incumbit universis. Quod venientes nostrae Serenitatis in conspectum, Fideles nostri *Bartholomaeus* Judex, ac Jurati Ciues huius Ciuitatis nostrae *Szögediensis*, in eorum ac caeterorum uniuersorum, et singulorum Ciuium, Incolarum, et Inhabitatorum eiusdem Ciuitatis nostrae *Szögediensis*, nominibus et in personis, Exhibuerunt, et praesentarunt Nobis quasdam litteras nostras *privilegiales*, priori duplici maiori authentico *Sigillo nostro*, quo ut Rex Hungariae ute-

hamur, *propter augmentum Tituli Nostri Imperialis, susceptis Coronis Imperialibus, confecto, et in partes dissecto, loco uidelicet cuius, aliud similiter maius duplex Sigillum, formae dissimilis, pro nostra sculpi fecimus et laborari Maiestate*, impenden. communitas, quibus mediantibus, mandauimus vniuersis et singulis Praelatis, Baronibus, Comitibus, Castellanis, Nobilibus, et alterius cuiusvis Status, Conditionis, et praeceminentiae hominibus, tributa tam in terris, quam super aquis, intra ambitum Regni nostrj habentibus et tenentibus, nostrisque ac eorum Tributarijs quiblibet, ut ipsi praedictos Judicem, Cinesque, Incolas, et Inhabitatores praefatae Ciuitatis nostrae *Szögediensis*, quos ex tenore certarum litterarum, pro tunc in conspectu nostro specie tenus productarum, ab omni Tributaria solutione exemptos et supportatos fore uidimus, et comperimus, in locis praedictorum Tributorum, ad nullius Tributi solutionem compellere, et astringere deberent, tenoris infrascripti. Supplicantes praefati Judex et Jurati Cives, suis et aliorum, quorum supra nominibus, nostro Culmini humili prece, et deuota, ut easdem litteras nostras priuilegiales ratas, gratas, et acceptas habentes, litterisque nostris priuilegialibus, sub praesenti novo similiter duplici authentico Sigillo nostro eman. uerbo tenus inseri facien. pro eisdem Iudice, Juratis, caeterisque Ciuibus, Incolis, et inhabitatoribus Ciuitatis nostrae *Szögediensis* praenotatae, innouan. perpetuo valituras confirmare dignamur. Quarum quidem litterarum nostrarum tenor sequitur in hunc modum. *Sigismundus*, Dei gratia, Romanorum Rex semper Augustus, ac Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. Rex. Fidelibus nostris vniuersis et singulis Praelatis, Baronibus, Comitibus, Castellanis, Nobilibus, ac alterius cuiusuis status, conditionis, et praeceminentiae hominibus, Tributa tam in terris, quam super aquis, intra ambitum Regni nostri habentibus, et tenentibus, nostrisque et eorum Tributarijs quiblibet praesentibus et futuris, noticiam praesentium habituris salutem et gratiam. Quia Nos fideles nostros vniuersos et singulos Cives, hos-

pites, et incolas Ciuitatis nostrae *Szögediensis*, cum rebus uenalibus, et mercibus quibuslibet, per diuersas Regni nostri Partes, mercandi causa, hinc inde gerantes (igy)¹⁾ ex tenoribus certarum literarumstrarum, in conspectum nostrae Maiestatis specie tenus productarum, a solutione cuiuslibet Tributi, seu Telonei perpetuo exemptos fore, et emancipatos, clare uidimus et comperimus. Volentes igitur nos, ciues et hospites *Szögedienses*, ac eorum quemlibet, huiusmodi exemptionis gratia, ac libertatis eorum praerogatiua, futuris semper successiuis temporibus illibate potiri, et gaudere, Fidelitati vestrae vniuersitatis, et vestrum cuiuslibet, firmo nostro Regio sub edicto praecipimus, et mandamus; Quatenus dum et quandocunque; aut quotiescunque memorati Ciues et hospites nostri *Szögedienses*, vel eorum alter, pro aquirendis uictuum eorum necessar. cum ipsorum rebus uenalibus, et mercibus quibuscunque, mercandi causa, hinc inde, ut praetactum est, proficiscen. ad nos, et loca Tributorum vestrorum, praesentium sub confidentia, peruenerint, eosdem ad nullius omnino Tributi, seu Telonei solutionem compellere, et astringere praesumatis, nec sitis ausi, modo aliquali, sed eosdem, et eorum quemlibet cum rebus suis uniuersis, absque Tributi postulatione, et exactione, in eundo et redeundo, libere, et quiete transire, peragrarij, et proficisci permittere, et permitti facere debeatis, nec in his secus facere audeant, praesentes etiam, quibus Sigillum nostrum maius duplex, quo uidelicet, ut Rex Hungariae utimur, est appensum, post earum lecturas opportunas, semper reddi iubemus praesentanti. Datum in *Sempte*, in festo sanctorum Philippi et Jacobi Apostolorum, Anno Domini *Millesimo Quadringentesimo Trigesimo*. Regnorum nostrorum Anno Hungariae Quadragesimo Quarto, Romanorum vigesimo, et Bohemiae decimo. Hos igitur humillimis et deuotis supplicationibus annotatorum Iudicis, et Juratorum ciuium, praetactae Ciuitatis nostrae *Szögediensis*, per eos

1) Peragrantes helyett.

nostrae, suis et aliorum, quorum supra nominibus, modo praenarrato, prece subiectiua oblati Maiestati, Imperiali atque Regia benignitate exauditis, clementer et admissis, praefatas litteras priuilegiales, non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua earum parte suspectas, imo merae et sincerae veritatis integritate praepollentes, praesentibusque de uerbo ad uerbum insertas, quoad omnes earum contentias, clausulas, et articulos, acceptamus, approbamus, et ratificamus, easque nihilominus, consideratis fidelitatis, et fidelium seruitiorum meritis praefatorum Iudicis, Juratorum, caeterorumque Ciuium, Incolarum, et Inhabitorum memoratae Ciuitatis nostrae *Szögediensis*, per eos Maiestati nostrae obseruatis, et impensis, simul cum exemptione solutionis tributorum praenotatorum, ac alijs omnibus et singulis superius in tenore praedictarum literarum nostrarum contentis, et specificatis, mera autoritate, ac potestatis plenitudine, ex certa scientia nostrae Maiestatis, pro praefatis Iudice, Juratis, caeterisque Ciuibus, hospitibus et Incolis praenotatae Ciuitatis nostrae *Szögediensis*, eorumque successoribus et posteritatibus innouan. perpetuo valituras confirmamus, praesentis Scripti nostri patrocinio mediante. Quo circa vobis praescriptis vniuersis et singulis Praelatis, Baronibus, Comitibus, Castellanis, Nobilibus, et alterius cuiusuis status, conditionis, et praeeminentiae hominibus, tributa tam in terris, quam super aquis, intra ambitum Regni nostri Hungariae praedicti, tenen. et habentibus, nostrisque, et eorum Tributarijs, et Vice-Tributarijs, nunc constitutis, et in futurum constituen. strictissimo praeepto praecipientes iniungimus, quatenus omnia praemissa, et praemissorum singula, in tenore jam fatarum litterarum nostrarum contenta, futuris semper successiuis temporibus vniuersis, inconcusse, et inuiolabiliter observare, et obseruari facere, modis omnibus debeatis. Contra facientes autem per Comites et Vice-Comites, ac Iudices Nobilium illorum Comitatum, in quibus huiusmodi nostra mandata non obseruarentur, ad plenariam eorum obseruationem, nostra autoritate ipsis in hac parte specialiter attributa,

et iusticia mediante, arctius, serie praesentium, compelli commitimus, et adstringi. Aliud ergo, sub obtentu nostrae gratiae, facere non ausuri, praesentes autem *praedicto novo duplici authentico Sigillo* nostro, quo nunc, uti Rex Hungariae utimur, in praemissorum memoriam, et perpetuam firmitatem, munimine roboratas, antefatis Ciuibz nostris duximus concedendas, quas post earum lecturas, semper in exhibentis manibus volumus remanere. Datum in *Szögödino* praedicta, feria sexta proxima ante festum Beati Georgii Martyris, Anno Domini *Millesimo, Quadringentesimo Tricesimo Sexto*, Regnorum nostrorum Anno Hungariae etc. *Quinquagesimo, Romanorum Vigesimo Sexto, Bohemiae Sedecimo, Imperii vero tertio*. Nos igitur praemissis humillimis supplicationibus dictorum *Ladislai filij Osnaldi* Judicis, ac alterius *Ladislai Tapay, Benedicti Kamanczy* Juratorum, et Magistri *Francisci* Notarii, caeterorumque Ciuium dictae Ciuitatis nostrae *Szögediensis*, per eos, in ipsorum, ac praedictorum uniuersorum aliorum Ciuium, hospitum, Incolarum, et Inhabitantum eiusdem Ciuitatis nostrae personis, nostrae, modo, quo supra, porrectis Maiestati, regia benignitate exauditis, et clementer admissis, praescriptas litteras annotati quondam Domini Sigismundi Imperatoris et Regis, non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus suspicionis uitio carentes, praesentibusque litteris nostris priuilegialibus, de uerbo ad uerbum, sine diminutione, et augmento aliquali insertas, quoad omnes earum continentias, clausulas, et Articulos, eatenus, quatenus eadem rite et legitime existunt emanatae, viribusque earum veritas suffragatur, acceptamus, approbamus, et ratificamus, et nihilominus consideratis fidelitatibus, et fidelium seruitiorum meritis praefatorum Judicis, Juratorum, caeterorumque Ciuium, hospitum, incolarum, et inhabitantium dictae Ciuitatis nostrae *Szögediensis*, per eos Maiestati nostrae, et sacrae dicti Regni nostri Hungariae Coronae, firma, et sincera fide, exhibitis, et impensis; easdem litteras, simul cum exemptione a solu-

tione tributorum praenotata, ac alijs omnibus et singulis
 superius in tenore earum litterarum contentis et specifica-
 tis, ex certa nostrae Majestatis scientia, et animo delibe-
 rato, pro praefatis Judice, Juratis, caeterisque Ciuibus,
 hospitibus, Incolis et inhabitatoribus praedictae Ciuitatis
 nostrae Szögediensis, eorumque successoribus et posterita-
 tibus universis innouan. perpetuo valituras confirmamus
 praesentis scripti nostri patrocinio mediante. In cuius rei
 memoriam, firmitatemque perpetuam, praesentes litteras
 nostras *privilegiales*, pendentis et authentici *duplicis Si-*
gilli nostrj munimine roboratas eisdem duximus conceden.
 Datum per manus Reverendissimi in Christo Patris Domini
Stephani Colocen. et Bachien. Ecclesiar. Archiepiscopi,
 locique eiusdem Colocensis Comitis perpetui. Aulae nostrae
 Summi Cancellarij, fidelis nostri dilectj. Anno Domini *Mil-*
sesimo, Quadringentesimo Sexagesimo Quarto, tertio No-
 nas Aprilis, Regni nostri Anno septimo, Coronationis vero
 primo. Venerabilibus in Christo Patribus, Dominis *Dioni-*
sio de Zech Cardinali, et Legato Nato Strigonien. eodem
 Domino *Stephano* Colocen. Archiepiscopis, *Ladislao* Agri-
 en. *Joanne* Varadien. *Nicolao* Transylvanien. Zagrabiensi
 sede vacante *Joanne* Quinque-Ecclesien. *Alberto* Vespri-
 mien. *Augustino* Jaurien. *Vincentio* Vacien. *Alberto* Cha-
 nadien. *Thoma* Nitrien. Boznensi Sede vacante, *Urbano*
 Sirmien. *Marco* Tinninien. Segniensi Sede vacante. *Nico-*
lao Modrusien. Ecclesiarum Episcopis, Ecclesias Dei feli-
 citer gubernantibus. Item Magnificis *Nicolao Orszagh de*
Gulth, Regni nostri Hungariae praedicti Palatino. *Eme-*
rico de Zapolia, Regni Boznae Gubernatore; *Nicolao de*
Vylak, et *Joanne Pongracz de Dengelegh* Vayuodis Tran-
 syluan. Comite *Ladislao de Palocz*, Judice Curiae nostrae,
 eodem *Emerico de Zapolia* Dalmatiae, et Croatiae, nec
 non Sclauoniae Regnorum nostrorum, et praefato *Nicolao*
de Vylak Machouien. Banis. honore Banatus Zeuerinen.
 uacante, *Joanne de Rozgon* Tauernicorum, *Benedicto de*
Thurocz Janitor. *Andrea Pongracz* de praefata Dengelegh
 Pincernar. *Stephano de Peren*, et *Ladislao de Bator* Da-

piferor. *Paulo de Dombo*, et *Ladislao de Vesen*, Agazonum nostrorum Regalium Magistris, *Andrea Paunkircher* Comite Posenien. alijsque compluribus Regni nostri Comitatus tenentibus et honores. *Viszont masik követközik illyen szokkal.* Ferdinandus secundus, Dei gratia, electus Romanorum Imperator semper Augustus, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclauoniae etc. Rex, Archi-Dux Austriae, Dux Burgundiae, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, Marchio Moraviae, Comes Tyrolis et Goritiae etc. Fidelibus nostris vniuersis et singulis, Dominis Praeclatis, Baronibus, Magnatibus, Comitatum Comitibus, Vice-Comitibus, Capitaneis, Castellanis, Officialibus, Nobilibus, et eorum vicegerentibus; Item Ciuitatum, Oppidorum, et Villarum Magistris Ciuium, Iudicibus et Rectoribus, nec non Tributorum, Teloneorum, et Vectigalium quorumcunque exactoribus, cunctis etiam alijs cuiusvis status, et conditionis hominibus, quocunque officio, ac praefectura, ubiuis in Regno nostro Hungariae, partibusque ei subiectis, fungentibus et commorantibus, praesentes nostras visuris, salutem et gratiam. Expositum est Maiestati nostrae, in personis fidelium nostrorum Prouidorum, Iudicis et Juratorum, caeterorumque vniuersorum Ciuium, et Inhabitarum Ciuitatis nostrae *Szögediensis*. Quod quamuis ipsi, antiqua libertatis eorum praerogatiua, eisdem a Diuis quondam Hungariae Regibus, nostris scilicet praedecessoribus, felicitis reminiscantiae, concessa, et per Maiestatem quoque nostram, nouiter gratiose confirmata, ita requirente, omnibus illis priuilegijs, et immunitatibus, quibus *Buda*, et *Alba Regalis* gaudet, uterentur et fruerentur, sicut et ab omni solutione Tributi, seu Telonei, tam de personis, quam rebus etiam et mercibus ipsorum quiblibet, siue in terris, siue in aquis, perpetuo exempti et supportati esse dignoscerentur; sed nec pro debitis, et excessibus aliorum arestarti possent, inque huiusmodi libertatis praerogativae continuo usu hucusque semper perstitissent, persisterentque etiam de praesenti. Essent tamen nonnulli aliquando, qui non curatis huiusmodi ipsorum libertatibus, eosdem,

resque et merces ipsorum, in locis Teloneorum suorum, indebite uexarent, et impeterent, atque ad Telonei solutionem cogerent, et compellerent, ac insuper iidem nonnunquam pro debitis quoque et excessibus aliorum arestarentur, maximo damno, et praepjudicio ipsorum manifesto. Supplicatum itaque exstitit Maiestati nostrae pro parte et in personis eorundem exponentium humiliter, debita cum instantia, dignaremur eosdem in huiusmodi antiquis, longoque usu continuatis, et receptis libertatibus, et praerogatiuis suis gratiose facere obseruarij. Cum autem nos, pro suscepti regiminis nostri officio, uniuersos et singulos fideles subditos nostros, in antiquis, et longo usu continuatis ipsorum priuilegijs conseruare, et manutenerere semper intendamus; hinc supplicatione praefatorum exponentium, tanquam iusta, aequitatisque consona, elementer exaudita et admissa, fidelitati vestrae, et vestrum singulis, harum serie firmissime committimus, et mandamus, quatenus a modo imposterum, praefatos uniuersos Ciues nostros, et Inhabitatores *Szögedienses*, vel eorum aliquem, resque et merces eorundem qualescunque, aut homines et familiares ipsorum, ad alicuius Teloneij solutionem, tam in aquis, quam in terris arctare et compellere, aut ipsos propterea in personis, rebusque et bonis suis qualibuscunque, contra antiquas illorum libertates, praerogativas et exemptiones molestare, turbare, et damnificare, vel per homines, et officiales vestros turbari et damnificarij permittere, aut pro debitis et excessibus aliorum detinere, vel arestare, nunquam, et nequaquam praesumatis, nec sitis ausi modo aliquali, sed eosdem tam in praemissis suis libertatibus, quam etiam alijs immunitatibus, quibus Buda, et Alba-Regalis gaudet, tam vos ipsi firmiter, et inuiolabiliter obseruare, quam per uestros obseruarij facere debeatis et teneamini. Secus non facturij, Praesentibus perlectis, Exhiben. restitutis. Datum in Ciuitate nostra Vienna Austriae, Die vigesima sexta mensis Novembr. Anno Domini *Millesimo, Sexcentesimo, Trigesimo Primo*. Regnorum nostrorum, Romani Decimo Tertio, Hungariae et reliquorum decimo quarto. Bohemiae vero anno decimo quinto. Melly priuilegiominkat, in paribus (feltuen originalisinket szerencheltetnj)¹⁾, szorul szora, igazan, es tökelletessen, minden fogiatkozas, es akar minemü szaporitas nélkül, ez pöchetünkelt meg erőssítettött leuelünköl beiratuan, akarank Nemes Borsod varmegyenek, es mind az kiknek illik bizonsagul, eleikben terieztenj, iöuendöbely ol-talmunkra. Datum in praefata Libera Regia Ciuitate *Mezeö Szögediensi*. Anno Dominij *Millesimo, Sexcentesimo, Quadregesimo Nono*, die decima septima mensis Julij.“

1) *Szerencsétetni* prosperari: *szerencsétetni* periclitari. E' kétféle jelentést sokan tudják, sokan nem.

Három ívnyi eredetiből; a' papíros fekete fonállal van összevarva, a' felfogott fonál két végén veres, de papírossal takart viaszba nyomatott a' városnak egy krajczár nagyságú pecséte, mellyen egy három szegletű vértet, 's azon kiterjesztett szárnyakkal jobbra néző egyfejű sast, a' vért felett 1880. évet látni; a' barát betűjű körül írása pedig ez: SIGILLUM. MINUS. CIVITATIS ZEGEDIEN. A' privilegiomok tiszta borítékán végre, ezek olvashatók: „*Transumptum Privilegiorum Civitatis Nagy Zeged.*“

PODIHRADCZKY JÓZSEF.

TUDOMÁNYTÁR 1834, 1835, 1836, 1837, 1838. Minden folyam-
mat 4 kötet. Ára nyomt. pap. 4 ft, velin. 5 ft cp. — 1839. 12 fü-
zet vel. 5 ft.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság
Első kötet. 8rét. kötve, postapap. 54 kr. középpap. 40 kr.

GRAMMATICA UNGHERESE dell' avvocato Francesco Császár.
n8r. két rész egy kötetben. Postapap. kötve 1 ft 30 kr.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. tár-
saság. Német Magyar rész. Kis 8rét, három-három oszlopra. író
papiroson füzve 3 ft, postapap. füzve 3 ft 30 kr.

PHILOSOPHIAI MŰSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. társaság.
8rét. kötve. 40 kr.

HORÁTIUS LEVELEI. Fordítá Kis János. Az eredeti textus-
sal Döring szerina, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel, Kazin-
czy Ferencz által. n. 8. Postapap. kötve 2 for. 15. kr.

ROMAI CLASSICUSOK, magyar fordításokban. Kiadja a' m. t.
társaság. Első kötet. C.C.Sallustius' épen maradt minden munkái.
Magyarra Kazinczy Ferencz. n8r. kötve 2 ft; köz. pap. 1 ft. 30 kr.

— — Második kötet. M. T. Ciceróból beszédek, levelek,
és Scipió' álma. Ford. Kazinczy Ferencz. n. 8. kötve 1 ft. 36 kr,
köz. pap. 1 f 12 kr.

MAGYAR JÁTEKSZINI JUTALMAZOTT FELELETEK, a' m. tud.
társaságnak ezen kérdésére: Mikené lehetne a' magyar játé-
kszint Budapestén állandóan megállapítani? (Fáy', Kállay' és Jakab'
feleleteik.) Ára közép pap. 36. kr. Postapap. 48 kr.

EREDETI JÁTEKSZÍN. Hét kötet n12r. kötve 4 ft 33 kr. cp.

KÜLFÖLDI JÁTEKSZÍN. — 17 kötet n12r. kötve 8 ft 38 kr. cp.
(Egyenként is megvethetők).

KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. Első kötet. Poetai mun-
kái, n. 12rét. kötve postapap. 1 ft 36 kr, nyomt. pap. 1 ft 12 kr.

PHILOSOPHIAI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság. *Első*
kötet. N8r. kötve postapap. 1 ft, közép pap. 45 kr cp.

VEZÉRKÖNYV AZ ELEMI NEVELÉS ÉS TANÍTÁSRA, vallási kül-
lönbség nélkül minden tanítók' 's tanulók' számára. Másodrendű
kioszorúzott pályamunka. Irta *Warga János*. n8r. *Első kötet*. Az
elemi nevelés' alaponatjai. Ára a' fali olvasó táblákkal 50 kr cp.

Fali ABC és Olvasó táblák prof. *Warga Jánostól*. 5 ív egész
rétben, 20 kr cp.

A' FELSŐBB ANALYSIS' ELEMEL. Irta *György Sándor*. Első füzet.
n4r. Szép nyomt. pap. és kötve 1 ft 30 kr cp.

A' TERMÉSZETES SZÁMOK LOGARITHMAI, ltól 108000-ig. Szor-
kezteté *Babbage Károly*, Stereotyp-harmadik kiadás, *Nagy Ká-
roly* m. t. t. l. tag' ügyelése alatt. XIV és 202 lap. London, a' m.
tud. társ. költségével. 1834. n. 8r. Ára: magyar, angol, és német
bevezetéssel, zöld papiroson 5 ft, sárgán 4 ft. 45 kr., fejezen
4 ft; két nyelven (t. i. magyar és angol v. német) zöld pap. 4 ft.
30 kr., sárgán 4 ft 15 kr. ,fejezen 3 ft 40 kr. cp.

FENYÍTŐ TÖRVÉNYSZÉKI MAGYAR TÖRVÉNY. Irta *Szlemenics Pál*.
n8r. kötve 1 ft 12 kr cp.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. tud. tár-
ság. I. kötet: Topperczer és Csorba: A' Pokolvarról n8r. k. 48 kr.

SEBÉSZSÉG, mellyet előadási kézikönyvül kiadott doctor
Chelius, heidelbergi professor. Fordítá *Bugát Pál* és *Smalkovics*
M. Három kötet. a' műszavak' deéknémet-magyar és magyar-német-
deák gyűjteményével. n8r. Mindenik kötet' ára külön 1 f. 40 kr. cp.

FABINI JÁNOS' TANÍTMÁNYA A' SZEMBETEGSÉGEKRŐL. Fordítá
dr. *Vajnócz János*. n8r. csinos borítékba kötve 1 ft 36 kr. cp.

A' magyar tudós társaság' *alaprajza* és rendszabásai. 27. l.
4r. füzve 12 kr. cp.

P A R T A L O M.

É R T E K E Z É S E K.

	<i>Lap.</i>
XXI. A' tudós társaságok' haszna. Kis János . . .	274
XXII. Lebedias (III. közlés). KÁLLAY FERENCZ . . .	281
XXIII. A' Budapesti birák. PODHRADCZKY JÓZSEF . . .	296
XXIV. A' legrégibb pénz. (II. réznyomattal. LUCZEN- BACHER JÁNOS	315
XXV. Okleveles toldalék. PODHRADCZKY JÓZSEF . . .	324

L I T E R A T U R A.

ANGOLOK' GASTRONOMIAI LITERATURÁJA	157
CRITICAI SZEMLE.	

Földleírás.

J. G. WILKINSON, Topography of Thebes	166
FR. BROMMER, Beiträge zur Topographie und Statistik der vereinigten Staaten in Nord-Amerika	180
Hugh MURRAY, John CRAWFORD etc. historical and de- scriptive Account of China. etc.	182

Törvénytudomány.

F. G. LEUE. Von der Natur des Eides.	184
--	-----

BIBLIOGRAPHIA	157
FRANCZIA ACADEMIA' ÜLÉSEI	193

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőnetszetekkel. Előfizetés egy ily 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, csak 5 fr. ep. lessen velin-pap. legfinomabb velinen pedig 6 ft 30 kr. ep. Postán 1 ft 36 kr. drágább. A' megbízott könyvtáros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
 Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — NEGYEDIK ÉV.

JUNIUS, 1840.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

Pozai lafari

A' MAGYAR TUDÓS TARSASAG'

legújabb kiadásai.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Második kötet: Engel J. és Nagy Ján.: A' magyar nyelv' gyökérszavai. n8r. füzve 1 ft 30 kr ep.

KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. II-d. kötet: Utazások (I. Magyarországi utak; II. Erdélyi levelek, historiai bevezetés és toldalékokkal). N12r. füzve, postapap. 2 ft 10 kr, nyomt.pap. 1 ft 40 kr ep.

PHILOSOPHIAI ANTHROPOLOGIA. Irta Küteles Sámuel. N8r. velinen, kemény táblába kötve 1 ft 20 kr ep.

TUDOMÁNYTÁR. Encyclopaediai folyóirat. 1840. Tizenkét havi füzet, számos rezekkel, velinen 5 ft cp.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÉVKÖNYVEI. Harmadik kötet. 1834—6. N. 4-ed réthen, Berzsenyi Daniel' aczélmetszetű arczképével, 2 réz és 7 kőmetszettel: színezett képű 's vászonkötésű példány' ára 8 ft. színezetlené, papirosborítéku kemény kötésben, postapapiros 6. ft.

RÉGI MAGYAR NYELVEMKÉKEK. Kiadtaa' m. tud. társaság. Döbrentei Gábor' felügyelése alatt. Első kötet, n4r. nyolcz könyomattal. Velinen, kemény tábl. kötve 7 ft, vászonban 7 ft 10 kr. cp.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátá a' m. t. társ. Első köt. Magyar Német rész. Nonpareille betűkkel, három hasábon nyomtatva 's füzve postapap. 3. for. 30 kr., írópap. 3 ft cp.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Kiadta a' magyar tudós társaság. Budán. n8r. Kemény táblába kötve 1 ft. 30 kr. cp.

MAGYAR HELYESÍRÁS ÉS SZÓRAGASZTÁS' főbb szabályai. Negyedik kiadás. 10 kr.

ELMÉLKEDÉSEK a' physiologia és psychologia' körében tekintettel a' polgári és erkölcsi nevelésre. Irta D. Moci Mihály. Velinen 54 kr.

VEZÉRKÖNYV' második kötete: Az elemi tanulmányok' alapvonatai. Jutalmazott pályamunka. Irta Wurga János. Magyarorszá' földképével 's írásmintákkal, kötve 1 ft. 20 kr. cp.

ELSŐ OKTATÁSRA SZOLGÁLÓ KÉZIKÖNYV, vagyis a' legszükségesebb tudományok' összesége, vallási különbség nélkül minden néptanítók 's tanulók' számára. Koszorúzott pályamunka. Irta Edvi Illés Pál. Második kiadás. Írópap. 2 ft., nyomt. 1 ft. 40 kr. cp.

BLAIR HUGO' RHETORIKAI ÉS AESTHETIKAI LECZKÉI. Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angolból Kis János. Két köt.füzve 3 ft. 20 kr. Postapap. 4 ft.

A' MOLDVAI MAGYAR TELEPEK. A' m. tud. academia elibe terjesztve P. Gegő Elek m. t. t. lev. tag által. Moldvaország' abroszával, füzve, postapap. 1 ft 40 kr. nyomt. pap. 1 ft. 20 kr.

C. JULIUS CAESAR' minden munkái. Fordit. Szenczy Imre. Első kötet (a' Romai Classicusok' harmadik kötete). Velín. 2 ft cp.

Továbbá megjelentek

A' M. TUD. TÁRSASÁG' évkönyvei. Első kötet. 1831—2. Kazinczy Ferencz' arczképével 's négy rézre metszett táblával. Színezett képű 's vászon kötésű példány' ára 6 for, színezetlené pap. borítéku kemény kötésben 4 ft. 20 kr.

Második kötet. 1832—4. Imre János' arczképével, 7 kő és 8 rézmetszettel. Színezett képű 's vászon kötésű példány' ára 7 ft, színezetlené, papiros borítéku kemény kötésben 5 ft.

XXVI.

LEBEDIAS.

14. §.

Ha már a' Jugria' neve és kereskedése a' IX. századra, sőt még felebb is vihető, nem mondhatjuk, hogy az a' déli Uralból felköltözött magyarokkal rokon nép ivadékoktól vette későbbben (XIII. században) nevét, mikor már őseink Európába kiköltöztek, pedig a' tudós szerző hypothesise szerint (p. 45 — 46.) ezt kellene hinni. Elismeri ő is, hogy az ott lakó vogulok és ostyákok ogor maradványok, de azt jegyzi meg, hogy ők a' néphagyomány szerint Kama viz mellől Dwina, és Jug közti földről költöztek oda. Ezt azonban csak Schönstrom svéd ezeredes állítja, ki 1741. ott fogoly volt, és csak a' vogulokról mondja, kiktől hallá a' mondát: de Sjögren és Müller méltán jegyzik meg, hogy több bizonyítvány kívántatik még e' vélemény' támogatására, melly Tatitschew orosz historicustól indult ki, hogy t. i. a' Jug viztől, melly a' Dwinába szakad vette volna Jugria nevét. Igaz, hogy az ostyákokról is azt írja Müller Bernhard svéd tiszt, ki első irt mint siberiai fogoly e' népről, hogy azok Permiából mentek alsó Oby földre¹⁾; de ha ez állana is, ámbár illy tudatlan nép közt a' hagyományra nem sokat építhetni, mert az mind tudjuk csak félszázad alatt is sokat változik, még is déli Uralból felköltözködésre ebből semmit sem hozhatni ki, mert mind a' permi, mind a' dwina-jugi föld attól messze esik.

1) Leben und Gewohnheiten der Ostjaken, eines Volks so unter dem Polo Arctico wohnet, mit etlichen curieusen Anmerkungen von Königreich Sibirien. Berlin, 1720.

Ha meggondoljuk, hogy éjszaki Uralban a' *Jugoria* név honos, hogy az ottani *Agan* vagy *Egen* viz neve az erdéli *Egen* v. *Igen* patak és helység nevének csak viszszaalakozása, mint *Pusztoszerk* vidékének a' magyarországi *Pusztaszer* felel meg¹⁾ a' *Losva* vagy *Ilosva* vizet viszont az *Ilosvai* nemzetségi és birtok névben feltaláljuk, a' Matotskina viz és tenger szoros nevezetét a' magyar *Matocsi*, *Matolcsi* név, a' *Soszva* vizét a' magyar *Szacsva* falu viz és személy név hangoztatják vissza, mint a' vogulok nevét a' XIII. században még villa *Vogul-iptivan* fenn tartá²⁾. Ha meggondoljuk továbbá, hogy ott még 1580. is Pet és Jakmann angol hajóskapitányok *Hugri* földig nyomultak elő³⁾ hogy maga a' *vogul* név is mint szerző hiszi, csak a' jugor név módosítása⁴⁾ és az os-

1) Anonymusban (c. 40.) Scerii=szer, az a' hely, hol Árpád 34. napi tanácskozás után szerbe vette az országot: később ott *Zeermonostor* állott, de ez is az idő viszonyai miatt elpusztulván, ma a' hely neve Pusztaszer. Katona idejében Kende László váradi kanonok viselte a' zeermonostori czimet. Hist. Crit. Ducum p. 151.

2) Ritus explor. verit. p. 211. Bel' kiadása szerint: Abbas ecclesiae de Pasztóh impetiit Dezmer, Viotestig de villa Vogul-uptivan quod essent selliferi agazones ecclesiae etc.

3) Müller l. c. p. 120.

4) Georgi szerint a' baschkirokat *istakinak* nevezik a' kirgisek; Strahlenberg pedig az alsó Oby mellett lakó osztjákokról írja, hogy őket a' szomszéd tatárok *Sary Yschtek*= veres haju osztjákoknak nevezik, miből azt hozza ki, hogy ők hunnus vagy is finn fajuk, mert az osztjákok veres hajokkal megkülönböztetik magokat szomszédjaiktól. Fischer magyarázata, hogy *Uschtak* tatárul idegent tesz, nincs bebizonyítva, úgy a' Klaprothé sem bizonyosabb, hogy *As-jach* honi szó volna 's annyit jelentene, mint Oby viz melletti emberek, azért Müller is el nem fogadá e' magyarázatokat (l. c. p. 141. 282.) A' kondi osztjákok mellék neve is nem egyb a' magyar *Kandó* névvel, kik *Konda*, vagy *Kandó* viz mellett laknak, honnan a' Jugor föld egy része *Kondinia* nevet is viselt, 's az orosz czár Wasilej Iwanowics czimében még meg volt a' XVI. században e' nevezet. Klaproth (Asia Polyglotta, p. 191.) maga is átlátta Fischer'

tyák nép' neve csak a' magyar *üstök* szó, az ostyákok = üstökösök, bizonyosan a' *sibir* vagy *sabir* nevü magyaroknak is ősi fészket másutt mind Sibiériában keresni, jögosítva nem vagyunk.

Ide utalnak Jornandes' szavai már a' VI. századból a' hunugurokra nézve: „*A' quibus pellium murinarum venit commercium*,” melyek a' jugriai bőrvásárt igazolják, hol ma is *Surgut* város körül a' legszebb czoboly és nyest bőroket találni, 's mindenféle drága bőri vad állatok e' Jugriában bőséggel vagynak¹⁾, mely bórkereskedés úgy mond Müller, Herodot' idejéig felvihető, 's az arab utazók és tudósok figyelmét sem kerülte el, a' mi déli Uralra épen nem alkalmazható; sőt maga Anonymusunk is ezt látszik igazolni, midőn írja: „*Ubi ultra modum abundanter inveniuntur Zobolini, ita, quod non solum nobiles et ignobiles vestiuntur inde, verum etiam bubulci ac opiliones sua decorant vestimenta in terra illa.*” (cap. 11.) Nem Baschkiriára, hanem Vogul földre mutat ez a' leírás, mert a' vogulok' élelmének fő kútforrása ma is a' czoboly és jávor vadászat²⁾.

magyarázata alaptalanságát, magát is véleménynek adja ki, ha ismerte volna a' magyar *üstök* szó értelmét nyilván ahhoz állott volna, mert maga mondja, hogy a' vogulok' és ostyákok' nyelve ma is legközelebb jár a' magyarokéhoz, mint Gyarmathi megmutatá. A' barabinek *ischtäknek* mondják ki az ostyák nevet, Remusat *Ouchtiaknak* írja. Ysbrantides írja rólok siberiai-utjában, hogy *Saitán* bálványoknak hosszú czibakot csinálnak ló vagy ember hajból, 's asszonyaik is két felől leeresztett hosszú hajat viselnek, többnyire szőkek, és veres hajúak. Alig szenved kétséget, hogy valamikor üstökös hajaikról nyerték e' nevezetet, millyet Ysbrantides' rajzolatán az Oby ostyákokon túl lakó *honi tunguz* fújuáknál, láthatni is a' 90. lapon.

1) Georgi, Beschreibung aller Nationen des Russ. Reichs. Petersburg, 1776. II. p. 1054—1055. és Müller l. c. p. III. 112.

2) Gmelin, Reise durch Siberien. Göttingen, 1751. II. p. 244.

Az Ural föld' természeti viszonyai is oda utasítanak, hogy előbb laktak az emberek annak magasabb részein, mint a' déli vidéken. Mind a' régiebb, mind az újabb utazók a' pétervári academiából megegyeznek abban, hogy Ural víztől keletre a' felső Irtisch és Oby vizig egy forma szegénységet mutatnak a' természeti viszonyok, hol nem is lehetett mindig lakni, hanem tengeri állatok laktak ott, még akkor is, mikor a' száraz föld' egyéb részei már népesedve voltak. Kivált e' *tájék' déli része* Kaspium felé illy characterü, hol a' historia szerint mívelt népek állandólag nem is laktak, hanem *vándor népek útja volt az csak*, de ez állítás inkább csak az *Ural délkeleti vidékét illeti*¹⁾. Ha tehát a' közép évi utazók magna Hungariát részint déli Uralban, részint e' mellett nyugotra, a' Volga felé jegyzik fel, abból csak annyi következik, hogy azon időben magyarok laktak ott, 's ők is a' vándor népek' egyik sorát tették, kik ott megfordultak. Különbösen is valamint a' turkok az Altai, úgy az ogor népek az Ural hegy magasságokról szakadoztak le, 's tovább terjedeztek délre az Uraldelta, nyugotra közép Volga, és alsó volgai delta földekre.

Valami szoros geographiai kimutatást az eredeti költözködéstről és további terjeszkedésről várni sem kell olly időkből, mikor a' földismeret még igen homályos volt, 's a' geographia is együtt vándorlott a' költözködő nemzettekkel. Elég közönséges határ vonalak közt megmaradni, mellyek azt igazolják, hogy az özönviz után magas hegyhátak szolgáltak az embereknek lakhelyül, 's az ogor nép-nél most megállapodván, mint historiai nevü népen, attól a' régi Jugria földet el nem perelhetni. Így, és csak így lehet egyedül és természetesen kimagyarázni krónikásaink' néphagyományait, mellyek szerint szük és terméketlen föld, más felől a' megbővült népesedés inditák a' magyarokat is kivándorlásra, melly kivándorlás következtében más nép tömegekkel (mint előttök az V. és VI.

1) Müller l. c. p. 196.

században a' saragurok, onogurok, sabirok stb.) jöttek összeütkezésben, 's különösen a' paczinákokkal surlódás következtében Pannoniába nyomultak.

15. §.

A' tudós szerző önnézete megbizonyítására Ural' lakosait rendbe felhordja, elébb azoknak közönséges (Jyrcae=Turci, Scythae) majd tulajdon neveiket megemlíti. A' két első névről itt értekezni messzi vinne a' célzótól, azért a' tulajdon neveiket érinthetjük csak meg rövid észrevételek közlése mellett.

Az *ogor* nemzetre nézve hivatkozik Theophylactus-ra¹⁾, ki Volgától keletre laktatja azt a' VI. században, a' helyet eredetileg közlöttem értekezésem' első részében, most már csak azt jegyzem meg, hogy Müller Ferdinand azt egyenesen Ural' éjszaki részére magyarázza, 's Nestor' tudósításával az *ugerek, permek, petscherek* és *jamek'* földéről köti össze²⁾. Azonban Theophylactus' helyéből sem több, sem kevesebb nem következik, mint a' mennyit mond, hogy *az ogor nemzet hatalmas és vitéz, sok nép ágazatu, keletre lakik a' Túl víztől*. Ebből hát déli Uralra semmit sem lehet következtetni, 's maga a' szerző is csak annyit jegyez meg: „Quod sparsum etiam per omnes montis Ural ugororum ugritzorum nomen ex ogor transmutatum ostendit³⁾.”

Az *ogorok* után említi a' szerző Ammian Marcellin tanubizonyosságát a' hunnosokról: „*Hunnorum gens ultra paludes maeoticas glaciale oceanum accolens*,” de e' hely valamint Jornandesé: „*Hungari autem hinc sunt noti, quia ab ipsis venit pellium murinarum commercium*,” egyenesen éjszaki, és nem déli Uralra mutatnak. Igaz hogy

1) De peregrinis nom. Magyar. p. 14.

2) Müller, l. c. p. 110.

3) De peregrinis nom. Magyar. p. 14. Menander' tudósítása az *ogorok*ról Dankowszky-nál 5. 141. és Remusat-nál l. c. p. 319.

Jornandes hunnugurokat a' Maeotis tó mellett, sőt Moe-siában, Thraciában, Daciában is laktat, de abból nem az következik, hogy Ural' déli részéből jöttek ki, hanem csak az, hogy már akkor több csapatokban szerteszét elváltak széledve.

A' hunnavarok után, kik az *ogor* töke' származékai megkezdli szerző a' X. századdal a' magyarokról már tisztában szóló tanubizonyságokat, u. m. Const. Porphyrogenitusét; ezt felváltják bremai Ádám' és Nestor' helyei a' *tschudokról*, kik mint tudva van, Finnlandtól elkezdve keresztül éjszaki Oroszországon a' Dvinán felül és Ural éjszak és közép részein, sőt Sibiérián túl is az Altai hegyekig sírdombjaikban és bányamiveikben neveket örökíték. E' tschudok' történeteivel koránt sem vagyunk még olly tisztában, mint kellene, ha az orosz academicusok' historiai vizsgálataikat, siberiai ásvány és ott talált régiségek' gyűjteményét, *Strojas'* halomra gyűjtött okleveleit és actáit Sibiériáról, 's éjszaki Oroszországról, ugy a' legújabb utazó dorpáti tanító *Federon* hat évi siberiai utazását, melyet felsőbb rendelésnél fogva tett, 's 1837. bevégzett, most már használhatnók. A' szerző által felidézett helyekből annyi még is ki jő, hogy ugri, bascardi, parmienses *septemtrionales ad Volgam incolae*, tehát Nestor' idejében nem délre hanem éjszakra laktak az ugrok.

Most jó Anonymusunk' Scythiája = Dentumogeria, melly keletre fekszik, hol sok czoboly van, bő az arany és ezüst, a' vizek gazdagok drága kövekkel és gyöngyökkel: „Scythica autem terra multum patula in longitudine et latitudine.“ E' leírás is inkább az éjszaki és közép Uralt illeti, mint a' délit, mert vadak' sokasága az éjszaki érczek bősége, a' közép részre mutatnak, hol most is virágozik a' bányászat, midőn a' déli rész, hol a' baschkirok laknak fákban leggazdagabb, azért *erdősnek* nevezetik¹⁾ a' mit Anonymus meg sem említ.

1) Müller l. c. p. 16.

Más krónikásainknak (Keza, *Chronicon Budense*, Thuróczy) Scythiája három részből áll, *Bascardia*, *Dentia*, *Magoria*. Hogy Bascardia=Baschkiria abban köz a' megjegyzés, Dentia hol volt, mi neve van ma, senki sem tudja: *Magoria* és *Jugria* névegyeségét tudós szerzőnk is hajlandó hinni, de nem akarja azt éjszaki Uralra magyaráztatni¹⁾. Magori nemzetség ma is virágzik a' székelv földön, 's hihetőleg a' Magoria föld neve *Mogor*, *Moger*, *Moager* és *Mogoria* historiai nevekkel egy forráshól eredt, mellynek europai ellágyulása a' *magyar*, keleti hangzata pedig *madzschar*, hol a' g betű mint az arab és perzsa nyelvekben *dsch*-nek mondatik ki.

Keza' mondása, hogy Scythiának keletre esnek regnum Juhrianorum, Tursia, Mongolia, Ural' déli részére ismét nem talál, mert ugy neki Jugriát éjszakra kellett volna attól helyheztetni. Azonban esalhatatlanúl igaz a' közép évi utazók után, hogy ök a' hátra maradt magyarokat többé nem az Ural, hanem Volga és Ural közti földön találták, mint frater Julian' tudósításából kinyilvánlik; de Plancarpin és Ruishbroeck még is Baschkiriát vallák nagy Magyarországnak, 's az utolsó szerint baschkir és magyar nyelv egy volt. Ellenben Aeneas Sylvius' veronai utazója a' XV. századból a' Volgáról is hallgat, és csak Tanaist említ: „Is retulit populos in asiatica Scythia non longe a Tanai sedes habere, rudes homines et idolorum cultores, quorum eadem lingua sit cum hungaris Pannoniam incolentibus“²⁾.

Bakoni arab földleirő tanúsága a' XV. Pomponius Sabinusé a' XVI. századból, kikhez hozzá lehetett volna adni még Gwagninust, Oderbornt, Michowot, Rosenberget, Herbersteint, Lomonossowot, Reginot, Aventint³⁾, egyenesen éjszaki Uralra utalnak az ugri, ugoitzsch lakföldre,

1) De peregr. nom. Magyaror. p. 76.

2) De peregr. nom. Magyaror. p. 19.

3) Otrókosi összeszedte és közlé már ez írók' helyeit. O-rig. Hungar. Pars I. p. 258—273.

hol czobolyokat fognak és siberiai nyesteket (sciuri sybarici).

Paulus Venetus, Gobellin János és Schall Ádám' felidézett helyei ismét Volga földre utasítanak, Cseles Márton' *Vas magyar* földje nincs meghatározva, hanem ha Baschkiriát értett alatta.

Illy különböző időkben eredt, egymástól elhajló, sokban érthetetlen, vagy legalább határozatlan kimondásokat a' magyaroknak egykori hol laktokról egyeztetni, vagy azokat egy tájra szorítani nem lehet. Budai Esaiás azért választást engedett Astrakhan és Baschkiria közt ¹⁾ melyek közül egyikben vagy másikkban lakhattak a' magyarok, Katona Kasánt és a' Káma vizi földet jelelte ki, melly a' Hammer' viatkai Lebediásához legközelebb jár.

A' tudós szerző véleménye mellett nyilván és egyenesen csak Plancarpin 's útítársa Ascellin, és Ruisbroeck szólanak, kik a' XIII. században Baschkiriát Magyarországnak adák ki, de honnan tudták ők ezt, mikor magok az urali földet össze nem járták? felelet *hallomásból*. Plancarpin nyilván vallja: „Quod scio de terra Pascatir, scio per fratres Praedicatores qui fuerunt illuc ante adventum Tartarorum ²⁾“. De hát frater Julian, ez a' szemmel látott magyar születésű tanú, és épen ex ordine fratrum Praedicatorum, ki csak néhány évvel járt előbb azon részen mint Plancarpin és Ruisbroeck, miért hallgatott Baschkiriáról, ha az volt Magyarország? mikor épen azon célból utazott, hogy felkeresse a' hátramaradt magyarokat, azokat fel is találta a' Volgánál, beszélt, társalkodott velük, örültek látásán rokon feleik, lakjaikat megmutogatták, és még is elhallgatták volna-e ezek, hogy ők nem rég jöttek csak új lakokba? az előtt Baschkiriában laktak? honnan a' tatárok akkor tájba hajtották el? vagy több magyarokat talál még ott, ha oda megy? Tudva van hogy a' mongolok az ő idejében hódíták csak meg Volga

1) Magyarország' historiája. Debreczen, 1811. I. D. I. 61.

2) De peregr. nom. Magyar. p. 38.

Bulgariát, Baschkiriát, bizonyára mint ezeket feljegyzette volna frater Julian mint fontos eseményeket, de ő mind ezekről hallgat, és mit ír? azt, hogy a' Volga melléki magyarok mongol hatalom alá estek, a' mit Fülep frater' levele is tanusít¹⁾. Valamint ezek' ugy Anonymusunk is hallgat Baschkiriáról, de már Kéza és Thuroczi megemlítik azt, mint Scythiának részét. Mit és mennyi földet értettek a' közép évi írók Scythián bajos elhatározni. Pomponius Sabinus' előadása szerint Scythia Dniepertől Uralig terjedt keletre, éjszakra Jugriáig és a' jeges tengerig, hol az ugorok laknak. Rhegino szerint is a' Pontus és Ural közt feküdt „Patet autem multum in longitudinem et latitudinem“ mintha Anonymus belőle írta volna ki helyét, csak hogy ő a' Scythiát Dentumogeriának is nevezi, mellynek háta megett foly el a' Tanais²⁾. Már illy széles kiterjedésben bizonyoson Baschkiria is bele esett Scythiába, de a' kronikások geographiai ismeretein majd mit sem lehet építeni, egymással őket pedig összeegyeztetni akarni; p. o. Anonymus' Tanaissát és a' Jaik vizet, hol Baschkiria van, siker nélküli munka.

Nagyobb része a' kihallgatott tanuknak éjszak Uralra, és közép volgai földekre utalnak, hol magyarok laktak, hol az előtt is Menander' és Theophilact szerint az ogor nemzet' egy része lakott: Cons. Porphy. is nyilván Volga Jaik közti földre utal, Nestorban is Ugri *Bascardi*, *Parmienses septentrionales ad Volgam populi*, frater Julian, Paul. Venetus, Gobelin, Schall Ádám mind Volga földről szóllanak, 's hihetőleg a' veronai utazó is csak oda czélozott Tanaistól nem messzi lakó magyarjaival, mert déli Uralra semmi esetre nem czélozhatott, sőt maga Abulghási is oroszokat, vlachokat Tanais, madscharokat Volga, baschkirokat Jaik mellett laktatja³⁾. A' tudós író is,

1) Deseritzki, de Initiis ac Majorib. Hungar. T. I. p. 170. és de peregr. nom. Magyar. p. 41.

2) Herodot' Scythiája más. Köppen Jahrb. der Liter. XX. B. Cluverius Introd. Geogr. L. IV. c. 17. és Halling.

3) De peregr. nom. Magyar. p. 19.

a' metscherjákekre nézve, kiket magyaroknak ad ki azt jegyzi meg, hogy Mordwin és Tscheremisz földön laktak alsó Oka viznél, (melly a' Kámába szakad) míg a' baschkirokhoz le nem mentek lakni¹⁾, és ez utolsókról sem feledi megírni, hogy kezdetben közép Uralban laktak: „*Primus se regionem mediam incoluisse norunt.*“

Jó földön laktak a' magyarok Uraltól nyugotra a' Volga felé, mert valamint Ural' délkeleti része szegény és szivatyús, úgy annak nyugoti tájékai a' kasáni, közép volgai és kámavizi földek termékenységekről híresek, fekete földükön gazdagon terem gabona, melly Pallas szerint mint hajdan Aegyptom a' szomszéd népeknek gabona tára volt²⁾. Hogy nem a' mongolok szoríták ki magyarainkat Baschkiriából, 's nem ők kergeték a' Volga mellé, hanem jóval a' tatárjárás előtt ott laktak, frater Julian' előadásából kitetszik, ki faluikat összejártta, mellyeket csak rögtön ott nem építettek. Minden oda mutat, hogy ők Volga bulgárok és morduanok' szomszédságában laktak, mint Bayer is vallja, még pedig sokkal előbb a' középvégi utazók' ott jártoknál, 's bizonyosan ott laktak már a' IX. században is, mikor a' magyarok' egy része onnan kijött, más része Perzsia felé vonúlt; csak így lehet a' magyarok' régi dolgaikban egyes jeleneteket megmagyarázni, p. o. a' bulár vagy bulgár földi ismaeliták' hozánk költözését, a' bulgar pénzeken Almus király név' felírását 921. tehát kevéssel Almus, Árpád' atyja' halála után. Hogy a' Volga' hunn fajú ogor népek az éjszak urali tschud- vagy finn fajú jugor, ugor népekkel egy rokonságúak, és hogy a' Theophylactus' hunogorjai nem ugyan azok a' turk fajú ogurokkal, kik Turfan körül laktak a' tudós szerző is megismerte, de legújabb munkájában némi habozásban van még is, midőn a' chiwvai tur-

1) De peregr. nom. Magyar. p. 13—14.

2) Karamschin, Geschichte des Russ. Reichs. I. p. 17. III. p. 218.

komanokat rokonítani látszik velünk ¹⁾, 's a' szerint azon elvektől eltávozik, mellyeket a' magyarok' idegen neveiről irt munkájában követett, Hammer és Klaproth e' hibás összezavarásra régen figyelmeztettek már, mellybe Deguignes' tekintete után honi íróink közül is némelyek (Budai Esaiás) bele estek, minek okát Remusat szerint főleg ott kell keresni, hogy Menander' és Theophylactus' helyei a' Volga orórokról Deguignes által nem vétettek jobb vizsgálat alá, mert ha azt tette volna, azokat nem számíthatá a' turk fajú népekhez, kiknek *oĵgur* nevü ágazatjok az időben még egészen ismeretlen a' keleti historiában, és sokkal későbbben tűnnek fel egészen más helyen belső Ásia' történeteiben, akkor is minden nagy tekintet vagy szembeszökő hatalom nélkül ²⁾).

-
- 1) „Partem divisam exercitus in Lebedia in desertis ac regno Chiviae consedissee inde autumamus: cum ea sit ad orientem pars Persiae veteris, eorumque accolae *Turcomanni*, et vetustum nostratum nomen, et vocabula, morisque referant. — Quapropter et rerum Russicarum collectores Turcomannos nostros confitentur *cognatos*.”
l. c. Reflex. p. 22.

Karamschin (Gesch. des russ. Reich I. p. 104. 106.) megkülönbözteti a' Volga melletti hunnus fajú ogor népet az éjszaki urali vagy jugriai, tehát tschud vagy finn fajú ugroktól. „Die Juhrien sind verschieden von den Ugri. Jene gehören zu den Tschudischen oder Finnischen Völkerschaften. Sie wohnten an den Flüssen Ob und *Sosrwa*; die jetzigen Beresowszkischen Ostia-ken; also Namens genossen der Esthen, Samojeden, Tschuwatschen, Lappen, Tscheremissen, Morduinien scheiden von diesen die *Wolgischen*, *hunenschen Ugren* jenseits des Urals, Nachbarn der Bulgaren.“ De ezen megkülönböztetésre nincsenek alapos okaink, legalább az eddig megvizsgált adatok arra nem jogosítanak, hogy Remusat, Klaproth' Hammer' véleményeiktől elálljunk, midőn nyelv tekintetnél fogva is, ha Gyarmathi és Révay' grammatikai mutogatásai állanak, megkülönböztést nem tehetünk.

- 2) *Recherches, sur les langues Tartares.* p. 294. és 319.

16. §.

Volgai, nem pedig uralvízi magyarokról lehet hát szó a' IX. század óta, melyben oda hagyván őseink Lebediast a' paczinákok' hatalmaskodása miatt, régolta laktak ők bulgár és kozár szomszédságban azon vidékeket, melyekre a' turk faju *uz* és *paczinak* népek kezdték meg az első rohanásokat; azonban mikor szállottak oda, 's meddig laktak ott, azt többé elhatározni nem lehet, de hogy hunnuszok' majd később kozárok' társaságában mind Astrakhanban, mind lejjebb Kaukasus' vidékein egyes magyar ágazatok megfészkeltek magokat, nem szenved kétséget azon adatoknál fogva, melyeket értekezésem' első részében felhordtam, összevetve a' tudós szerző által, a' guda makarokról, madschar és bulgár városokról közlött tanubizonyosságokkal¹⁾: sőt Theophylact' *Matŕaq* vár neve is Mesopotámiában némi jögositást ad magyar telepek' nyomozására is ott, és a' szent földön, melyek ott mint előadtam elszakadozva a' főbb testtől hátramaradhattak, 's idővel elenyéztek, vagy az ott lakókkal összeolvadtak."

Ural' magas részéről a' régi Jugriából gondolnám hát az első magyarok' kiköltözködését, hol a' nevezet régi és honos, magos hegyhátat jelent a' Jugor, Ugor nevezet. Előbb laktak a' nemzetek hegyek közt mint sigságon, melly később száradt fel, 's később lehetett lakhatóvá a' vizek' folyásai, tenger és nagytavak gyakori kiáradásaik miatt²⁾.

1) De peregr. nom. Magyar. p. 29. 30—32.

2) Hogy az *ogor*, *ugri*, *ugritsch* népnév Jugria, v. Ugoria föld nevével egy, 's hegy hátan lakókat jelent, Müller Ferdinand már megjegyzette. Klaprothban (Ásia Polyglotta Tab. XVI.) finn dialectekben *ugor*, *högör*, *ogur* *ögür* = magast jelent, *ogur* = magasság. Ugyan csak e' könyvben (p. 116.) georgiai nyelvben *gora* = domb afghem nyelvben *gar* perzsául *giri* = hegy. I. Meninski szótárát is Tom. IV. p. 69. *Girt* és *giri* perzsa szók alatt, mons és collum magyarázatokkal. Mongolul

Hogy első kiköltözések a' magyaroknak Jugriából oket Ural' közép és déli részeibe vitte alkalmasint hihe-
tő, ámbár Baschkiria nevét minden magyarázok eddig turk

geriwe=hegy, *geriwei Maclan* a' Kutu Malles passus Ouseleg asiai geographiájában, a' perzsa föld leíró *Gerwienek* írja: 's az arab *gár* és *ghárib* szóval (többszám *ghoewarib*)=montis nomen soroztatik össze. (Jahrb. der Liter. VIII. B. p. 305. A' magyar *Gereb* familia nevet alkalmasint ide köthetjük).

Leibnitz celta szótárában *gor*=superius, *goror*=ora superior, mellyeket a' sláv *gor* és görög *ὄρος*=hegy szókkal soroz össze (Collectanea Etymolog. edit. Eccardi Hannoverae 117. p. 81.)

Ostyákok vagy az üstökösök nyelvén *ogur*, *ugor ongur* ismét magasat jelent. (Feszler Geschichte der Ungarn. I. B. 6. 174.) Constant. Porphy. szavai: „*Crobati tunc habitabant ultra Bagi boream ubi nunc sunt Belochrabati etc.* nem Baviáriára hanem a' Karpaton tul lakó slovenekre (=habje Gore) vitethetők, mint már Banduri és Stritter megjegyezték. A' sláv orosz *Chrebet* (honnan a' *crobatok*' neve) magában már minden hosszsan kiterjedt hegy földet jelent, millyen a' Karpát föld is, melly a' *chrebet*-nek csak módosítása. Az oroszok inkább is használják e' szót, mint a' *górát* (Müller l. c. p. 101.)

Gaur hegy volt Campaniában is (Lucani Pharsal. III. v. 667.) *Gour* nevű hegyek Perzsiában (Herbelot. Bibl. Orient. T. V. p. 108.) Georgiában *Ghouria* megye, és Mogoria folyó vize a' megyének (Nouveau Journal Asiat. nro 60. p. 532.) Herbelot *Igiar* megyét. Armeniában jegyez fel (Tom. III. p. 336.) Karamschin a' *Khol Mogoria* város nevét finnus nyelvből három hegy' városának magyarázza (Gesch. des russ. Reichs II. p. 32.) A' sanskrit nyelvben *giri*, mint a' zendben *gairi* hegyet jelentnek (Kosegarten allg. Liter. Zeit. nro 696.) A' Kaukasus' neve maga is az indus *C'hasa-giri*-ből lett, melly a' Himalaya' hegy neve sanskrit iratokban, mint Wilford és Halling kimutatták (=Gebirge der C'hasas, eines nach Sanskrit berichten sehr alten und mächtigen Volkes). Az arab írókban *Mem-giri* a' Hindokusch neve, 's Arrhian' *Ἰωγουαία* is nem egyéb mint a' mai *Gaur* hegyemegye hason nevű várossal India' felső részében (جور) (l. bővebben mind ezekről Halling, Geschichte der Scy-

és nem finnus, nem is magyar nyelvre vitték vissza, sőt Gallus csudálkozik is, hogy ha a' baschkirok magyarok voltak, hogy eshetett olly nagy elváltozás rajtok, melly szerint régi nevekkal együtt életmódjokat és szokásaikat is elfelejték, sőt ön magok magokat a' nogai tatároktól vonják le, a' mi Plancarpin és Ruisbroek' tanubizonyságait gyengíti.

Mindent összevéve bizonyosan csak annyit állithatni a' magyarokról, hogy ők Uralban éjszaki Jugriában laktak, hova *jugor*, *ogor*, és *subir* nevezeteik vezetnek, onnan némelly rokon ágazatok historia előtti időkben hihetőleg közép és déli Uralba, más ágazatok pedig nyugatra

then I. Th. p. 37. 39. 44. 49. és 3. Th. p. 283. és Besse János 5-ik Jelentését, mellyben sanskrit feliratokat közül francia fordítás után Tudom. Gyűjtem. 1830. VIII. füzet lap. 107.) A' magyar *gór* = magos, hosszú (p. o. göré ember, gör lábu, gör nyaku, gör tyuk, gör kakas) magnus és procer latin szókkal magyaráztatnak. Otrokotsinkban is, Kresznerits miért hagyta ki e' gyök szót meg nem foghatom, midőn az a' finnus nyelv ágazatokban feltaláltatik, 's a' magyarok *Ugoria* hazája nevével, miből lett a' görög *ουγγρια*, *ουγγροι*, a' latin Hungaria (l. Budai Esaiást I. lap. 56.) kapcsolatban áll. A' turk *oigurok* vagy *igurok*' neve is, meg lehet kezdetben a' finn *ogor* névvel egy jelentésű lehetett, mert mint látjuk egész Ásiában elterjedve van a' *gór*, *gir*, *gaur*, *gur* gyök forma hegy értelemben, de annak más egymástól eltávozó jelentéseket adnak a' tudósok, p. o. Herbelotban a' turk *Igur* név = segedelem, Schmidt szerint pedig *Ujgur* a' mongol nyelv' minden dialecteiben idegent jelent (Fundgruben des Orients VI. B. III. Heft p. 321.) ma is ugymond a' kalmukok és burútek ujuguroknak híják a' muszkákat. Hammer írja: „Die Bedeutung des Wortes *Uighur* ist nach Abulghazi was sich anhängt — — Ujghur heisst soviel als Jäpuschgham = das ist die Anhänglichen. (Jahrb. der Literat. LIII. B. 59.)“ Hammer szerint az Ujghur szó tiszta turk és nem mongol, 's Klaprothnak ad igazat Schmidt ellen. Abulgházi francia kiadásában is (Leyda, 1726. lap 39.) *Ujgur* Herbelot' értelmében segítségre jövő, segítő értelemben magyaráztatik.

Dwina és Volga vizek felé kiköltöztek, hol laktokról még nyilvánosabbak a' tanubizonyságok, mint déli Ural részéről, 's Kol Mogoria várossal kereskedésbeli kapcsolatban is állottak, hanem magok voltak annak alapítói, miről biztosabban csak akkor szólhatnánk, ha a' *tschud* nép fajokról szóló adatokat és emlékeket már összegyűjtve birnók, 's egyszersmind az újabb finn literatúrával el látva lennénk. *Quod faxit Deus maximus*, szivből kívánják minden tudományt, és magyar hont szerető hazafiak.

KÁLLAY FERENCZ.

XXVII.

AZ ÚJABB CSILLAGKÉPEK ¹⁾.

Ptolemaeus csillaglajstromában (Almagest. VII. VIII. k.) 48. csillagképet számlál: tizenkettőt az állatkörben, huszonegyet az éjszaki, tizenötöt a' déli egen. Ezek azok, melyek *régieknek* nevezetnek. Közöttük a' nagyrészt tetemes hézagokat többnyire apró csillagok töltik el, melyeket a' görög csillagászok *ἀμώρῳροι*, *formátlanoknak* neveztek. E' hézagok' és a' délsarki égvidékek, melyeket az ó világ nem láthata ²⁾, adának az újabbaknak alkalmat

- 1) Mivel alulírt fordítónál készülöben levő munka, melly a' csillagos ég' történeteit 's a' csillagismeret' műnyelvét teljesen adandja, 's a' külföldi segédforrások' megtekintése után azonnal megjelenend, az újabb csillagzatok' történeteire ki nem terjeszkedik: vegye itt a' t. közönség, annak mintegy előleges kiegészítéseül, berlini professor és csillagász Ideler Lajostól, korunk' legjelesebb astrognostái egyikétől, e' figyelmet érdemlő tárgy' rövid felvilágítását.
- 2) Hogy az égboltozat' azon vidéki is, melyek világűr-szünknek fel nem tetszenek, csillagokkal behintvék, tudhatták a' régiek, legalább kalmárjaik' előadása után, „renunciant negociatores, qui ad extremas Aegypti regiones, proximasque ultimis finibus terrae terminationes fuerunt.“ (Vitruv. Archit. IX. 5.) de e' tárgyban bizonyos ismeretök nem volt, annyival inkább a' délgönczi (antarcticus) csillagokat csillagképekbe foglalva nem ismerhették. Martian. Capella' ime' szavait: „Ultimus ex parallelis.... antarcticus.... quem quidem meantem quibus sideribus circuletur, ego poteram memorare; neque non mihi ulla coelestis globi portio habetur incognita. Sed quoniam per ignotas superiores partes visibus hominum distenditur, dicere praetermitto, ne incomperta falsitatem admittere videatur assertio.“ (De nuptiis Philolog. et Mercur. L. VIII. Cap. de Antar-

arra, hogy a' csillagzatok' számát több mint kétszer annyira szaporítsák. Mi itt, a' tizenhatodik század óta javallatba hozott minden csillagképeket időrendben előszámáljuk, 's helyüket az éggömbön röviden kimutatván, behozataluk' történetét pár szóval érintjük, 's az állandóan polgárjogra méltattakat folyó számmal megjelöljük ¹⁾.

I. *Tycho de Brahe* (Progym. Astrom. instaur. Prag. 1602.) első vette fel csillagjegyzékében a' tulajdonképi csillagzatok közé

49. *Berenice' hajfürtét*, és

50. *Antinoust*, mellyek Ptolemaeusnál, mint az Oroszlán' és Sas' formátlani, csak melleseleg említetnek ²⁾. Bayer az első helyett *kévét* ³⁾ rajzol, de ő utána mások a' régi ábrázolatra tértek vissza.

ctico) kénytelenek vagyunk, miután e' nembeni ismereteivel elő nem álla, üres kérkedésnek venni.

1) Nyelvünkön csillagzatlajstromot adtak: a' tizenhetedik században, *Apáczai Csere János* (Magyar Encyclopaedia. Utrecht. 1653.); a' tizennyolcadikban *Bertalanfi Pál* (Világ' két rendb. rövid ismerete. N Szomb. 1757.), és *Sartori Bernát* (Magyar nyelven Filosofia. Eger. 1772.) Mint hárman autopsia nélkül, mi nagy hiba, latin kút-fők után, pusztá névjegyzékét adják a' csillagképeknek, 's azt is hibákkal teljesen; azonban Apáczai' lajstroma tűrhetőbb a' századnál későbbi két jezsuitánál, kik közül az utóbbi elég szerénytelen vala collegája' cikkelyét szóról szóra átírni, még pedig a' hibák' szörnnyeinek legkisebb kijavítása nélkül. Így nálok Equuleus (Csikó) = *csigázó eszköz*; Hydra (Nagyvizikigyó) = *hét fejű kigyó*, stb. Egy pillanat az égabroszokra megóhatta volna őket illy botlásoktól. Újabb csillagzatokat illető kifejezéseiket, hol szükség' leend, e' jegyzetek' folytatában idézni fogom.

2) Az első *Kazvini*, az arabok' Pliniusá, a' Nagymedvéhez, Apáczai az Ökrészhez csatolja; kinél még Antinოს is *küsgyermek* név alatt nem külön csillagzat, hanem a' régiek szerint a' Sashoz van kapcsolva.

3) Bayer e' tettét igazlandó egy régi kéziratra, mint kút-főre hivatkozik, mellyből rajzát meríté. Hihető, hogy e' kéziratba viszont az araboktól származott át ez ábrázolat, kiknél e' csillagcsoport az ósaráb Helba = *lomp*,

II. Bayer' Uranometriája (Joh. Bayeri Rhainani JC. Uranometria, omnium asterismorum continens schemata, nova methodo delineata, aeneis laminis impressa. Ausgb. Fol.) 1603. jelent meg, mellyben tudtomra először fordulnak elő következő 14. új déli csillagzatok:

51. *Féniksz* (Phoenix), a' Czet' farka alatt délre¹⁾.

52. *Borsevő* v. *Tukán* (Toucan), a' Féniksztól délre. Ábrázol egy galamb nagyságu amerikai madarat, melly *üresorru* (Hohlschnäbler) és *brazíliai szarka* név alatt is fordul elő. Különösen felülről ennél vékony és üres orrának testéhez képesti aránytalan nagysága. Régebb csillagismertető könyvnek hibásan nevezik *amerikai lúdnak*²⁾. Leírását találni Feuilléetől Journal des Observations T. I. p. 428.

53. *Kisvizikagyó* (Hydrus), három harmadrangu csillaggal jelezve, mellyek' egyike fején, α Folyam' közélében, másika derekán, 's harmadika (δ) farkán, délre a' Borsevőtől tündöklik. Ez volna immár a' délszakiak'

lompos szőr (a' dresdai arab éggömbön), és a' görögből ($\pi\lambda\omicron\kappa\mu\sigma$) fordított Dhafira = *hajfirt* (Ulugh Bek' csillaglajstromában Hydenél 78. l.) neveken kívül, *Niebuhr* szerint (Beschreibung v. Arabien 112. l.) még Hhuzme = *köteg*, *nyaláb*, *kéve* (Goliusnál 606. l. = *fascis lignorum*, *frugum*, *quantum uno amplexu capi potest*) nevet is visel. A' magyar köznép Tatárdulásnak nevezi.

- 1) A' Féniksz' néhány csillagi, (α , μ , δ , ν , γ) éjszakra nyíló ívet képeznek, melly kivált tetőzésekor igen természetes csónak alakot mutat. 'S csakugyan az arabok Zaurak = *csónak* név alatt ismerték már e' csillagzatot, 's fő csillagát (α harmadrangu) Nair el-zaurak = *csónak' fényesbikének* nevezték (Mohamm. Tizîni' csillagtábláin Hydenél 76. l.) Ugyane' csillagokat nevezték máskép Rijál = *struczfia*knak is, (Abd-el-rahmán Czüfi' töredékében Hyde-nél 48. l. és Kazvinában a' Folyam csillagzat alatt Ideler-nél 400. l.) czélozva a' szomszédos két öreg struczra (α Folyam, és α Délihal.)
- 2) Igy a' többek közt Bartalanfi — Sartorinál 22. l.

gönczi csillaga, mivel a' délsarkhoz csak 12. foknyira, és így minden kitünőbb csillagok közt legközelebbre esik ¹⁾).

54. *Galamb* (Columba), régiebb könyvekben *Noe' galambja*, mivel közel a' Hajóhoz ábrázoltatik, melly alatt némelyek Noe' bárkáját képzelék. A' Nyultól délre tündöklék, a' Nagye'b' formátlaniból képezve, 's egyedül tesszik fel nekünk azon tizennégy déli csillagzat közül, melyeket itt előszámlálunk ²⁾).

1) *Szőnyi Benjamin*, az ismeretes protestans egyházi költő meg 1774-ben is folyvást így énekel: „Ehez (t. i. az éjszaki sarkcsillaghoz) hasonló csillag ég Alant a' déli egen: De mi ezt nem láthatjuk“ stb. (Gyermekek' physicájához rag. kegyes elnélk. az égről. Poson.) Mult századi literaturánkat bélyegző egyik vonás az, hogy akkor a' *költő* név nem csak ízetlenségre hanem tudatlanságra is kiváltságot adott: azért Szőnyinek, valamint a' „Legrövidebb nyári éjszaka“ (Horváth Ádám, Poson. 1791.) torkos szerzőjének is „ki hírével betöltötte keblét a' két hazának“ (l. Tud. Gyűjt. 1826. X. és Élet és Liter. II. K. egy jeles bírálatot Töldytől) Urania elleni vétkeikért bocsánat; vajha jelen századunkban, 's pedig didacticus hangu munkák' olvasása közben ne kellene minduntalan a' menyei tudomány' fertőztetésiért panaszt emelnünk! Az adatokat ez úttal elhalgatjuk.

2) Ennek hátán egy másod 's egy harmadrangu csillag (α és β) tündöklék, melyeket az arabok Aghriba = *két hollónak*, a' hajósok Boni nunci = *jó hirmondóknak* (Joh. Luyts Astron. Institutio Traj. ad Rhen. 1692. 4. p. 72.) neveznek. Magyar köznépi nevek: „Árva Dorka' szerencséje“ mi egyfelől az arab ég' tiz pár szerencsecsillagira (Szu'ud el-nudzsum), másfelől a' magyar és dák (oláh) pór nép közt szállongó *Dotya* vagy *Dorka* felőli mondákra emlékeztet. Tisztelettel figyelmeztetem itt a' haza' különböző vidékein lakó tudósinkat arra, hogy magyar köznépünknel ama' néhány közönségesen ismert csillagneveken kívül, melyek szótárainkban is följegyezvék, maiglan számos érdekes vidéki nevek divatoznak, melyek bár kevés astronomiai becsesl birnak, de mint népiéletbe mélyen vágók, sőt nem ritkán történeti jelentésűek, mindenesetre pedig népi-jellemzők, egész figyelmünket érdemlik. E' nembeni gyűjteményem, bár az illy nyomozásokkal együttjáró

55. *Kardhal* (Xiphias), a' napút' délsarkában. Másoknál neve hibásan *Dorado*. E' spanyol szó *aranypon-tyot* jelent, melynek a' kardhállal semmi köze.

56. *Rü�ölőhal* (Piscis volans), délre a' Hajótól, ennek legfényesb csillagi, Canopus és 6 Hajó közt.

57. *Kereszt* (Crux) nevét négy fő csillaga állásától nyerte, melyek a' délég' legkitünőbbjei közé tartoznak. Az¹ó világ ezeket a' Centaurhoz számította, melynek lábai közt ragyognak.

58. *Kaméleon* (Chamaeleon), délre a' kereszthez.

59. *Méh* (Apis), mely *déli légy* nevet is visel, hasonlag délre a' kereszthez, a' közelebb említett csillagképtől keletre.

60. *Déliháromszög* (Triangulum Australe), melyet La Caille *Ólommérleggé* változtatott, 's mellé *Környitőt*, *Vonalzót* és *Szögmértéket* ábrázolt. Három fényesb csillaggal jelent csillagzatka délre az Oltártól.

61. *Paradicsommadár* (Avis Indica), régibb csillagismértető könyvekben *Apus*, "Αψς, mivel hajdan némel-

nehézségek miatt csak lassan gyarapodik, mindazáltal már eddig is igazolja állításomat, 's jövődre több reményekkel biztat. Fájdalom! e' hajdan, mint maradványi mutatják, nagy kiterjedésű néptudásság, ma már csak töredékes, és minden nemzedék' kihaltával mélyebben sülyed a' feledés' tengerébe. Azonban, tapasztalásom szerint, kivált alföldi Kanaánunk' ősz nomási közt találtatnak még, kik az ide tartozó szájhagyományokban némi jártassággal birnak. Bertalanffi épen e' népi nevekre céloz, midőn 23. l. így szól: „Azoknak pedig (a' csillagoknak) együl egyik igaz magyar neveket lehetetlen volt adnom, mert a' magyar Lexicumok vélte jegyzék fel azokat; az igaz magyar neveknek megtudására megint támetalan, és talán több bosszúsággal hogy sem tudománnyal lőtt volna a' kérdezősködés.“ Legfőbb akadály, hihető, a' csillagos égeni járatlanság volt. Minden esetre, kár hogy legalább a' neveket összeveszedni nem igyekezett akkor, midőn még hihetőleg nyomozását gazdagabb aratás jutalmazhatá, mint ma. Azonban mi, az utókor' hálajára számolva, tegyük meg kötelességünket.

lyek azon bal véleményben voltak, hogy e' madárnak nincsenek lábai. Fénytelen csillagzat délre a' közelebbitől.

62. *Páva* (Pavo), délre a' Nyilastól és Délikoronától.

63. *Indus* (Indus), délre a' Baktól.

64. *Daru* (Grus), délre a' Vizöntötől és Délihaltól.

Neve régibb könyvekben *Phoenicopterus*, mi arra mutat, hogy eredetileg a' *Flamingót* képzeltek alatta, egy a' föld' melegebb tájain, különösen Afrikában honoló, 5 — 6 láb magas, és skarlátvörös tollazatu madarat ¹⁾.

E' tizennégy csillagkép' eredetét bizonytalanság' homálya fedi, melyet egészen eloszlatni talán soha nem fogunk. Legtöbbször elégnék tartják ennyit tudni felőlök, hogy ezeket a' tizenhatodik században *portugali és hollandi hajósok* képezték, a' déli földrészek felé tett utaik' alkalmával. *La Lande* (Astronomie III. Edit. art. 701.) ezt mondja rólok: „Les noms de ces constellations ayant été donnés par les pilotes d'un manière absolument arbitraire, on ne sauroit en assigner l' origine.“ Bayer raj-

1) A' Dorado nevet, — melynek némellyeknél *Chrysophus* felel meg, — 's fordításit találjuk a' magyar íróknál egész Horváth Zsigmondig (Tud. Gyűjt. 1837. IV. 7. l.) — Röpülőhal, Luytsnál *Passer*, Strauchnál (Aegid. Strauchii Astrognosia. Vittemb. 1668. p. 135.) *Hirundo marina*. Kaméleon, Apáczaínál *tarkabarka vad*, Bertalanffi — Sartorinál *szélből élő állat*. Nem mindenben üdvös a' purismus! E' csillagképecskének szembetűnő hasonlatossága van éjszaki egünk' Kismedvéjéhez. — Délilég, ama' mérges csipésű forróóvi szunyogot ábrázolja, melynek ősi neve az indusoknál *muia*. — A' Paradicsommadár' rajzát lásd Neueste Länder-u. Völkerkunde Prag. 1807—1818. XI. l. Fig. 6. Bertalanffi — Sartorinál *látatlan fecske* (!) sokakat, köztök Apáczaít is, tévedésbe hozott részint az Apus név' nem értése, részint az Apus' és Avis' Apissali (59. sz.) öszvezevarása; úgy hogy alig van régibb astrognosta, ki e' felett tisztában volna önmagával. Indus Katona Mihálynál (a' föld. mathem. leírása Komár. 1814. 320. l.) = *Szerencsen*. — A' Daruról Luyts nyilván mondja: „Hispanis Flamingo.“ Rajzát lásd Ornithologie. Paris, 1799. T. II. Tab. XXVI.

zukat, a' galambon 's kereszten kiüil 49. lapján adja: mellynek tulfelén ime' tudósítás áll: „Duodecim haec novae exhibet schediographias, partim ab *Americo Vesputio*, partim *Andrea Corsalio* et *Petro Medinensi* observatas, quas certum cuique praefiniens locum, *Petrus Theodori*, nauclerus peritissimus, novissime annotatas, secundum Astronomorum normam diligenter correxit, publiceque divulgavit.“ *Amerigo Vespucci*, a' hires kalandor, csak hamar a' nevét méltatlanul viselő világrész' fölfedeztetése után, több rendbeli utat tett a' déli félgömbre, mellyeknek leírását néhány levelében nagyból adja¹⁾. Ezeknek egyikében, melly harmadik utazását illeti, 113. l. írja: mikép ő a' délszaki egen Venusnál és Jupiternél nem csekélyebb fényű (!) csillagot mintegy húszat (!!) számlált. (Meg kell jegyezni, hogy majd minden tudósítási illy de Manx vágásuak). Különösen magokra vonták pedig figyelmét néhány csillagok, mellyeket ő *Canopusoknak* nevez. Ugy látszik, hogy ő e' kifejezést, mint az arabok *Szuhêljüket* a' délég' minden fényesb csillagira közös névül ruházza. Az egész hely homályos, annyi mindazáltal belöle kiviláglik, hogy neki még akkor, midön ezt írta, csillagképekröl a' délegen, tudomása nem lehet. Másik levelében 52. l. ezt mondja: hogy ő vizsgálta a' délég' legfényesb csillaginak csoportozatit (configurazione), 's megmérte közegyenik' átalóját. Lehet, hogy ez itt említett (minden esetre még igen tökéletlen vizsgálatok 's mérésekkel felkészülve, próbálta is ő azokat csillagképekbe foglalni, mivel tudjuk, hogy utazási végeztével a' spanyol kormánytól sevillai hajófönökké neveztetett ki, olly megbizással, hogy az Amerikába küldendő hajósokat utasítások 's abroszokkal lássa el²⁾): de mi lön e' nembeli munkálatinak eredménye, nem tudhatjuk. Annyi bizonyos,

1) Vita e Lettere di Amerigo Vespucci Gentiluomo Fiorentino, raccolte e illustrate dall' Abate Angelo Maria Bandini. Firenz. 1745. 4.

2) L. Tiraboschi Storia della Letteratura Italiana. Tom. VI. P. I. p. 90.

hogy leveleiben a' fenebbi csillagképeknek legkisebb nyoma sincs, talán a' *keresztet* kivéve, melynek csillagit, a' nélkül mindazáltal, hogy nevét emlitené, 114. l. elég világosan leírja. *Ramusio'* gyűjteményének¹⁾ első kötetében 177. l. a' firenzei *Andrea Corsalinak* két levelét (költ Keletindiában 1515. és 17.) találjuk. Az első rövid tudósítást ad a' déléleg felől; azonban itt csupán a' két *Felhőről* és *Keresztről* van szó. „A' déli ég' sark' helyét — így ír ő — világosan kijeleli két kis *Felhő*, melyek körülötte, majd föl, majd alá szállva, köridomu pályán mozognak, 's a' kettő közt középen egy csillag (γ Kisviziki-gyó) áll, melly a' sarktól mintegy 11. (helyesebben 15.) foknyi távolban áll. E' Fölhöcskéek felett ragyog egy csodálatos *Kereszt*..... melly olly szép, hogy véleményem szerint nincs más hozzá hasonlítható az ég' csillagzatí közt. Ha nem hibázok, ez ama *Kereszt* — *Cruzero*²⁾ — melyet Dante költői elragadtatásában említ³⁾. — *Pedro de Medina*, tizenhatodik századi spanyol mathematicus, irt egy a' maga idejében becses munkát *Arte de navegar* czímmel, melly több nyelvre le van fordítva, először pedig Sevilában 1545. nyomtatott⁴⁾. Midőn ő e' könyvében (V. 11.) a' délsark' magassága' meghatározásáról szól,

1) Navigazioni e Viaggi. — Velencze, 1588.

2) Ez tulajdonkép a' spanyoloknál szokott neve az égi Keresztnek. (Luytsnál: „Hispanis *El Cruzero*“ t. i. a' ré-gibb helyesírás szerint. Az angolok *Crosiersnek* neve-zik.

3) Corsalinak igaza van. Az olasz költészet' atyja, ki 200. évvel élt America' fölfedeztetése előtt, következő szép verseiben említi e' délszaki csillagképet:

I' mi volsi a man destra e posi mente
 All' altro polo, e vidi quattro stelle
 Non viste mai fuorchè alla prima gente.
 Goder pareva il ciel di loro fiammelle.
 Oh settentrional vedovo sito,
 Poichè privato sei di mirar quelle.

Purgatorio. Canto I.

4) L. Nic. Anton. Bibliotheca Hispana. Tom. II. p. 172.

emliti egyszersmind a' *keresztet*, melyet, mint a' déleg' legkitünőbb csillagsaportozatát, sokáig használtak e' végre, bár a' sarktól 30. foknyi távolban áll: de a' több déli csillagzatoknak nála sem találjuk semmi nyomát. Különös, hogy az angol *Hues Robert*, tudós szerzője egy számos kiadást ért *Tractatus de Globis* című értekezésnek, melynek első kiadása Londonban 1594. jelent meg, hasonlóképp egy szóval sem említi e' csillagzatokat, bár a' déleg' legfényesebb csillagiról körülményesen, és tulajdon szemmellátása után (mivel, mint maga mondja, 1591. és 92. az egyenlítőn túl húzamos ideig mulatott) beszél, és ugyanekkor a' Vespuccit és Corsalit illető fenebbi adatokat is felhozza.

E' szerint kevés az, mit a' déli csillagképek' *eredetéről* egész bizonyossággal tudnunk lehet. Valamivel többet mondhatunk azon próbatételekről, melyeknek *rendbeszédetéseket*, 's csillagik' kimérésével megállapításukat köszönhetjük. *Péter Theodor' fia*, emdeni születés, és a' hol'landi *Houtmann Fridrik* szerzettek e' tekintetben érdemet nevöknek. Az elsőről becses adatot találunk Merula Pál' *Cosmographiájában*¹⁾, P. I. L. II. C. 22. szavai ezek: „Quas praecedente capite *μορφώσεις* austrinas XV. numero recensui, veteribus aequae ac nobis fuerunt cognitae; quae sequuntur, nostrorum Argonautarum, qui duce *Petro Theodori F.* Embdano, remotissima in meridiem loca anno a Christo nato MDXCV. navigarunt, coelique ibi palatia ausi fuerunt conscendere, qua fieri potuit diligentia et fide sunt communicata. Eorum longitudines et latitudines meis his adscripsissem, ut accuratissima consideratione mensus est peritissimus Nauclerus, nisi vulgaturum se propediem mihi pollicitus fuisset V. cl. *Petrus Plancius*, a quo mathesis ille didicerat.“ És alább: „Mortuus in coelo lustrando coelum conscendit, et immortalem gloriam consecutus, industriae suae haereditatem transmisit suo magistro.“ Miként járt el Planck, tanítványa' csillag-

1) Előszőr 1605. nyomtatott.

mérési figyelleteinek közrebocsátásában, nem tudom; hihetőleg valamely éggömbre jegyzette át azokat. Ugyanis Merula megjegyzi a' *Galambnál*: „ἀσποθεσία Columbae ipsius debetur Plancio¹⁾, qui eam ante aliquot annos collocari curavit in globo coelesti Jacobi Florentii F. Langerani²⁾.” Egy illy éggömbről másolta gyaníthatólag Bayer is 49-dik abroszát, mit onnan következtetek, mivel ehhez nem függeszte, mint a' többihez, csillaglajstromot. Ugy látszik, hogy Theodor' fiával Péterrel ugyanazon időben teve figyelleteket a' déli csillagok körül *Houtmann Fridrik* hollandi születés. A' blaewféle, két lábnynál hosszabb áttállóju nagy éggömbökön, melyekből egy példány a' berlini kir. könyvtárban tartatik, következő tudósítás áll: „Circa antarcticum et occultum nobis polum plus quam 300. stellas adjecimus. Harum autem distantias a fixis istis, quarum loca Tycho jam certo consignaverat, Fridericus Houtmannus nostro ductu dimensus in novos asterismos digessit.” Ugyan ezt lehet olvasni amaz 1603. évszámmal jelelt kisebbszerü éggömbökön is, melyeket Kaestner (*Geschichte der Mathematik Th. IV. S. 86.*) leír, 's melyekből az említett könyvtár hasonlóan bir egy példánnyal. *Blaeuw Janson Vilmos* (Caesius), egy a' XVII. század' első felében éggömbjeiről híres művész, egyszersmind egy hasznos értekezést írt anyanyelvén azoknak használatáról, melly *Hortensiustól* latinra áttéve sok ízben kinyomatott, többek közt *Amsterdamban* 1668. (*Gvilielmi Blaeu Institutio astronomica de usu globorum*

-
- 1) Látnivaló tehát, milly tévedés, midőn majd mindenik csillagismeretre vezérlő könyv azt tanítja, hogy a' *Galambot* 1679. a' francia *Royer* szerkeszté. Hibásan tartják ők a' kereszt' behozójának is, mivel e' csillagképet a' tizenhatodik századi hajósok gyakran említik, többek közt már *Pigafetta*, *Magellán'* útítársa. *L. Premier Voyage autour du Monde* p. 55.
 - 2) Planck neve alatt bizonyos „*Globus seu emendatus Typus Orbis terrarum*” című munka is hozatik fel. Ő *amsterdami* lelkész volt, *Florentius* pedig ugyanottani művész, ki híres volt glóbusairól a' maga idejében.

et sphaerarum coelestium ac terrestrium, 8.), mely kiadásban 25. lapján következő adat áll: „In parte coeli polo austrino vicina multas stellas dimensus est Fredericus Houtmannus in Insula Sumatra degens, easque in tredecim redegit constellationes: *Phoenix*, *Columba*“ stb. Itt hát a' déli csillagképek' behozatala nyilván Houtmannak tulajdoníttatik¹⁾: azonban ez állítás sok tekintetben kifogást szenved. Annyi mindazáltal bizonyosnak látszik, hogy ő volt egyik, ki a' déli ég' kitünőbb csillagjának helyét de Brahe' figyeletivel egybevetve, pontosabban meghatározta; 's ez lehete emdeni Péter' érdeme is. Azonban tőlök, mint első figyelőktől tökéletest kívánni nem lehet, 's hogy csakugyan számos hibákat követtek el, kitetszik a' Kepler' rudolfi tábláihoz csatolt, 134. csillagot magában foglaló csillaglajstromból. A' déli ég' tökéletes rendbehozásának dicsősége a' híres égvizsgálókat Halleyt és La Caillet, kik közül az első 1676 — 78. Szentilona szigetén a' második 1751. és 52. Jöreményfoknál tevék figyeletiket.

III. Bartsch Jakab' 1624. megjelent planisphaeriumában²⁾ következő 7. új csillagkép találtatik:

1) Semler, *Astrognesia nova*-jában azt állítja, hogy Houtmann némelyeket e' csillagképek közül, mint a' *Fénikszet*, *Indust* és *Paradicsommadarat*, a' chinaiktól kölcsönözte. De ez nem igaz. A' *Mémoires présentés* X. kötetében áll De Guignestől (a' fiútól), egy értekezés a' chinaí csillagképekről, mellynek szavai 3. l. ezek: on sera sans doute surpris de trouver au pôle austral plusieurs des noms, qui ne sont qu'une traduction de ceux, que ces mêmes étoiles portent sur nos planisphères. Les Chinois ne pouvant voir ces étoiles de chez eux, ne les ont point désignées, ce qui a déterminé le P. Verbiest à remettre sur leurs planisphères nos constellations meridionales, et les noms, que nous leurs avons assignés, et les Chinois les ont adoptées depuis.“ Példaul az említett bárom csillagkép neve Chinában: *Lángmadár Perzsa* és *Kiscsodamadr*. A' Chinaiak' sajátágos csillagos ege felől v. ö. P. Gaubiltól: *Histoire de l'Astronomie Chinoise*.

2) Jacobi Bartschii Lauba—Lusati Philatri Planisphaerium

65. *Teveparducz* (*Camelopardalis* v. *Giraffa*), az északi sark és Kocsis közti tetemes hézagban¹⁾.

66. *Légy* (*Musca*), éjszakra a' Kostól, ennek formátlaniból képezve.

67. *Egyszaru* (*Monoceros*), a' nagy és kisebb közt, délre a' Ráktól és Ikrektől²⁾.

Tigris (folyam), azon csillagokból képezve, melyekből később Poniatowski bikáját, 's a' Rókat a' Luddal szerkesztették.

Jordan, Károly' szivétől kezdve azon csillagokon ömlött végig, melyekből később Hevel a' Kisoroszlánt és Hiuzt formálta.

Kakas (*Gallus*), a' Nagyeb mögött, azon csillagokból alakítva, melyek különben a' Hajóhoz tartoztak.

Kótaly (*Rhombus*), helyesebben volna *Hoszkótaly* (*Rhomboides*), mivel illy állásu négy csillag jeleli a' Kardhal és Kisvizikigyó feje közt, nem messze a' déli ég-sarktól.

E' csillagképek közül a' három elsőt Hevel fölvetve égabroszaiba, 's ennek köszönhetik fenmaradásukat. Szerkesztőjüknek közönségesen magát Bartschot szokták tartani, de helytelenül. Mert midőn ő ezt mondja: „*Came-*

stellatum, seu vice globus coelestis in plano delineatus; — három csillagabroszszal Strassburg 1624, 4. másodszor kiadta Goldmayer Nürnberg. 1661. Bartsch mostoha fia volt Keplernek.

- 1) Rajza többek közt Neueste Länder u: Völkerk. IX. V. — Bertalanffi — Sartorinál *Griffmadár*.
- 2) Horváth Zsigmondnál (Tud. Gyűjt. 1837. IV. 6. l.) hibásan *Szarvórru*, melly név alatt Rhinoceroszt szoktunk érteni, mellynek képét lásd Neueste Länd. u. Völk. IX. III. Ellenben *Monoceros* jegyzi ama' leginkább Habesben és Nubiában honos, zerge alkatu, 's homloka' közepén egy egyenes szarvat viselő állatot, mellyet sokáig a' mesés állatok közé számláltak, de az újabb időben, különösen Zach' nyomazási után valóságos létezése bebizonyodott. Igen jeles rajzát adja néhány illy égszarvunak Bochart Soma, Hieroz. Lond. 1663. I. p. 985. egy régi itáliai emlékről másolva.

lopardalis Mihi sit *Camelus Rebecca*, quo cum Abrahami servo ad Isaacum profecta *Apis* Mihi *Beelzebub* deum muscarum notet“: e' szavakból, úgy hiszem, önkényt kiviláglik, hogy ő nem lehet e' két csillagkép' feltalálója, mivel ez esetben áhitatos elméleteit már magokban a' nevekben kitüntette volna. Annyi bizonyos, hogy az *Egyszarvu* már korábban létezett. Ugyanis a' csillagjóslást tárgyazó régi könyvben, melynek címe: „Himmels Lauffs Wirkung und natürliche Influenz der Planeten, Gestirne und Zeichen, auss Grund der Astro nomei, Frankf. 1564, 4.“ 81. l, ezt találjuk: „Das *ander Ross* zwischen den *Zwillingen* und dem *Krebs* hat vil Sterne, aber nit fast scheinend.“ mely szavak alatt nyilván e' csillagzat értetik¹⁾. A' *Tigris* és *Jordan* Hevel' csillagképei által szorítottak ki, miután a' francia éggömbökön és abroszokon helyöket még soká megtartották. Láthatók még például azon négy táblából álló abroszon, melyet *Royer Ágoston* 1679. adott ki, egy, P. Anthelme által szerkesztett 's 1800. csillagot magában foglaló csillaglajstrommal együtt. Ez égabroszon találattik

Le Sceptre et la Main de Justice (Sceptrum et manus justitiae), mely csillagzat XIV. Lajos' tiszteletére alakítottatott, 's neki egy roppant éggömbön be is mutattatott: de Lajos' halála után ezt a' francziák Hevel' *Gyilkjával* cserélték fel, mely ugyanazon helyet foglalá. A' *Légy* helyett Royer az egykori francia czímer' *Liliomát*

-
- 1) Ugyanezen könyben fordulnak elő a' csillagzatok közt: *Der Neper* és *Der Fan*, rajzban az első *Fúrót*, a' második *Zászlót* ábrázol. Amaz „am Schwanz Sagittarii und Capricorni, hat vil stern. Am haupt des Nepers zween und am eisen drei. Der Fan ist ein Bild des Himmels, ein Theil in Leone, und ein Theil in Virgine. Hat vil stern. Am eisen vornen einen, am Fanen zwen, an jedem Lappen des Fanen einen.“ Nem érdemli a' fáradságot, hogy e' rég elhangzott csillagképek' helyét nyomozgassuk.

rajzolta, mely hasonlóan kienyészett¹⁾. A' *Kakast* is csak hamar ismét kiszorította a' megrabolt Hajó, melynek rovasára vala képezve. A' *Kótalyt*, Bartsch' állítása szerint legelőször strassburgi művész *Habrecht Izsák* rajzolta. Ez, La Caille által hoszkótalydad hálóvá módosítva, maiglan az égen áll.

• IV. *Halley* 1677. képezte a' déli egen 68. *Károly'* cserfáját (Robur Carolinum), a' Hajó és Centaur közt²⁾. Ábrázolja ez ama' cserfát, melynek lombjai közt II. Károly angol király Cromwell ellen Worcesternél sept. 3-kán 1651. elvesztett ütközete után 24. óráig rejtve lappangott, 's melyet a' királyság' visszaállíttatása után *The Royal Oak*—királyi cserfa név alatt sűrűn látogattak. (L. Hume History of Great Britain). Halley e' képet Londonban 1678. megjelent *Catalogus novus stellarum australium* czímű munkájában tette legelébb közönségessé, mire azt Hevel és Flamsteed csillagjegyzékeikbe 's' abroszaikba fölvtették. La Caille zugolódik³⁾, miért hogy Halley e'

1) A' Tigris, Jordán, Kormánypálcza, és Liliom előfordulnak még a' *Firmamentum Firmianumban* is, egy nem nagy becsű, égabroszgyűjteményben, melyet *Corbinian Tamás* benedekrendű szerzetes és salzburgi math. professor Augsburgban 1731. adott ki, 's az akkori salzburgi érsekről (Leopold Antalról, a' Firmian bárói családból) nevezett el. Itt az Éjszakikورونا helyét a' *Corona Firmiana* foglalja el, pompásan ékesítve a' bárói czimer' tiz ágazatu szarvastülkeivel, illy magyarázat mellett: „Apage jam ab hac Corona nostra Septentrionalis illius fabulas, quam a Vulcano ex auro fabricatam Adriadae dono datam fingunt. Alia nobis, ac tam insignem coeli locum longe magis commerita ad sidera sustollitur Corona“ stb. Az érsek, ki e' tisztességre méltatik, különösen az által lett híressé, hogy kormánya alatt kelle a' lelkiösméreti szabadságukban háborgatott (több mint 30,000.) protestansoknak a' tartományból kiköltözni.

2) Bertalanffi — Sartorinál *Károly'* erőssége.

3) Journal du Voyage fait au Cap. Paris 1763. p. 151.

cserfát a' Hajó' néhány legszebb csillagi' rovására képezvén, e' különben is hiányos csillagzatot¹⁾ végkép elbénítá. Ő hát a' déli eget ábrázló csillagabroszából a' Cserfát egészen kihagyja²⁾. Bode ellenben azt ismét helyre állította. — Közönségesen Halleyt tartják szerzőjeül a' csillagzat nevet igen sajátlan viselő

69. *Károly' szívének* (Cor Caroli II.) is. De minő adaton épülhet e' vélemény, nem tudom. La Lande *Flamsteednak* tulajdonítja: „c' est une constellation admise par Flamsteed.“ Astron. art. 694. Azonban Flamsteednél sem csillaglajstromában sem abroszain nem találta. Tudomra először fordul elő Senex' azután de Vaugondi Robert' planipheriumin, 's azóta minden újabb abroszokon és gömbökön. Egyetlen harmadrangu csillagból áll a' déli Vadászeb' örvén.

V. *Hevel'* halála után, bevégezten hátrahagyott *Prodromus Astronomiae* című munkáját özvegye adta ki 1690. Ehhez van csatolva az akkori lengyel király' Sobieski János' tiszteletére nevezett *Firmamentum Sobiescianum*, 56. táblából álló csillagabrosszal. Itt következő tíz új csillagkép fordul elő:

70. *Vadászebek* (Canes venatici), az éjszaki *Asterion*, a' déli *Chara* nevű, a' Nagymedvétől, Berenice' hajfürtétől és Ökrésztől körítve. Ez utóbbi pörázon tartja őket.

1) A' Hajó egy volt ama' három csillagzat közül, melyek az egen csak félig képeztettek ki, 's a' görögöktől ἡμίτομοι=kettémetszetteknek neveztettek. „ἡμὶν διχόωμα καὶ αὐτὸν;“ mond. *Arat. Phoen.* 605. v. — „... quā debet reddere proram, intercepta perit nulla sub imagine forma,“ *German. in Arat.* — „sed hujus non tota effigies interastra videtur, divisa enim est a puppi usque ad malum,“ *Hygin. Poet. Astron.* — „prora obscuratur, sed malus, et quae sunt circa gubernacula, eminentia videntur.“ *Vitruv. Archit.* IX. 5.

2) Így lőn darabig e' csillagkép, 's ma is némelyeknél: „*Asterismus sine astris.*“ Weidl. *Inst. math.* 1784. p. 299.

71. *Ménalhegy* (Mons Maenalus), néhány apró csillagból képezve az Ökrész' lábai alatt. E' nevezet *Arcas'* mythosára czéloz, kit némellyek Bootes alatt képzeltek.

72. *Pokoleb* (Cerberus), vagy a' rajz szerint háromfejű sárkány' Hercules' kinyujtott baljában. Ehhez csatoltatott később a' *Galy* v. *Falomb* (Frons) is, melyet még Bayer, a' Hesperidák' aranyalmái' mythosára czélozván, adott Hercules' kezébe.

73. *Róka a' Luddal* Vulpecula cum ansere), a' Sas és Hattyu közt, a' Nyiltól éjszakra, nagyrészt a' téjútban.

74. *Gyík* (Lacerta v. Stellio), Andromeda's a' Hattyu közt.

75. *Sobieski' pajza* (Scutum Sobiescianum), a' téjútban, épen a' Nyilas' íve felett. A' rajta látszó kereszt arra czéloz, hogy Sobieski, lengyelek' királya, kinek tiszteletére van e' csillagzat szerkezve, Bécs' fölmentése alkalmával 1683. a' keresztény hit mellett harczolt.

76. *Hiuz* (Lynx), a' Nagymedve és Kocsis közt, éjszakra az Ikrektől, csillagtalan vidékén az égnek, hol a' régibb gömbökön a' fölirat szokott állani. Hevel azért választá e' képet, mivel, ugymond, csillagi tisztán kivehetéseére hiuzszemek kellene. Későbbiek *Tigrisnek* (állat) is nevezték ezt, mivel, mint Semler (Astrogn. 141. l.) mondja, sok apró csillagokkal mint foltokkal tarkallik.

77. *Kisorozslán* (Leo minor), a' Nagymedve és az állatköri Oroszlán közt.

78. *Kisháromszög* (Triangulum minus), délre a' régibb és fényesb Háromszöghez, annak közvetlenül szomszédjában.

79. *Hatodló* (Uranies Sextans), Regulus és Arphard közt, ama' műszer emlékére képezve, melyet Hevel használt figyelletiben 1658 — 79. 's melyet az utóbbi évben egy cseléd' gonoszsága miatt támadt gyuladás, csillagtornyával 's csak nem minden iratival együtt elemésztett¹⁾.

1) Minket magyarokat némileg érdekel, hogy *Kirch Gottfrid*, a' tudományok' porosz. kir. társaságának első csil-

Prodromusa' 116-dik lapján előadja Hevel azon indító okokat, mellyek őt e' képek' választására határozták. Nagy hire 's a' csillagászat körüli érdemei tevék, hogy ezek közönségesen bevétettek, 's helyüket az egen maiglan megtartották.

VI. *La Caïlle*, ki, mint fenebb emlétök, a' múlt század' végén tevé figyelletit a' Jóreményfoknál, még tízennégy uj csillagképeknek talált helyet a' déli egen. La Lande (Astron. art. 702.) így szól felöle: „Bien éloigné, de vouloir par ce moyen faire sa cour, comme Hévélius ou Halley, ou faire entrer du personel dans une affaire de sciences, il voulut consacrer aux arts ces nouvelles constellations.“ Azon rendben következnek itt, mellyben őket szerzőjük előadja. (Mémoires de l' Académie 1752. 588. 589. l.)

80. *Szobrászműhely* (Abacus v. apparatus sculptoris. L' atelier du sculpteur), a' Czet' farka és Féniksz közt.

81. *Vegykatlan* (Fornax Chymiae, némelly újabb oroszokon Bode után Apparatus Chemicus *Vegykészület*; — Le fourneau chymique), a' Folyam' deli kanyarulata által formált körben.

82. *Függentyűs vagy Ingásóra* (Horologium oscillatorium L' horologe à pendule et à secondes), Achermar-tól keletre.

83. *Hoszkótalydad hálócska* (Rheticulus rhomboidalls, Le réticule rhomboïde) a' felebb említett habrechtféle Kótalyból alakitva azon készület' emlékére, mellyel La Caïlle a' déli ég' csillagit figyellette.

84. *Metszővésű* (Coelum scalptorium), Le burin de graveur), a' Folyam és Galamb közt.

85. *Képirófokpolcz* (Pluteus v. Equuleus pictoris, Le chevalet du peintre), Canopus és a' naput' délsarka közt.

lagásza, a' *Hatodló* alsóbb csillagiból, mellyek Doppel-mayer' égabroszán g, h, i, b, k betűkkel jelelvék, I. József' királyunk' magyar koronáját alkotta; (l. Frid. Haapt. Instit. Astron.) indítványa azonban köz helybenhagyást nem nyervén, a' magyar korona dicsőitlen marada.

86. *Hajós szelencze* v. *Hajókompassz* (Pyxis nautica, La boussole, v. le compas de mer), Alphardtól délre, a' Hajó' farától keletre.

87. *Légszivattyú* (Antlia pneumatica, La machine pneumatique), délre a' Kehelytől.

88. *Nyolczadló*, (Octans, L' octant, v. le quartier de réflexion), épen a' délsarkban, 's körötte.

89. *Környítő* v. *Czirkalom* (Circinus, Le Compas), a' Centaur' első lábai mellett.

90. *Szögérték* és *Vonalzó*, (Norma et Regula. L' equerre et la reigle), a' Farkas és Oltár közt.

91. *Távcső* (Telescopium, Le télescope, Bode után némelly újabb csillagabroszokon Tubus astronomicus, La grande lunette astronomique) az Oltár és Nyilas közt.

92. *Paránycső* (Microscopium, Le microscope), délre a' Baktól.

93. *Asztalhegy*, vagy *Táblahegy* (Mons mensae, La montagne de la Table), az egyenlítő' és naput' délsarkai közt, a' Nagyfelhő' közelében, melly rajta pihenni látszik¹⁾. Ezt La Caille a' capi hegynék' egyikének, az ismeretes Asztalhegynék tövében tett figyelleti' 's mérési' emlékére alkotta.

1) „M. de la Caille l' a mise au dessous du Grand Nuage, pour faire allusion à un nuage blanc, qui vient couvrir cette montagne en forme de nape, aux approches des grands vents de sud-est.“ La Lande, Astron. 1764. T. II. p. 186. Ez ama' hires asztal laposságú hegy, mellynek tövében terül el a' róla nevezett *asztal-* vagy *táblavölgy* 's benne Capváros, Európa' legelső 's legfontosabb délafrikai gyarmata. Az említett hirtelen felhődzs, a' napsugarak' tükörkénti visszaverése és a' légfolyam csudálatos megszorítása e' hegynék különös tulajdoni, mellyeknel fogva a' táblavölgyi időjárásba olly nagy befolyást gyakorol, hogy méltán neveztetik *Capváros' zsarnokának*, mellyről e' miatt azt szokták mondani, hogy egyszerre három különböző éghajlattal bir, mivel sütőkatlan' fuvócsó' és' szökőkút' torkában fekszik. L. Neu. Länd. u. Völkerk. IX. III. 183. I.

E' most előszámlált 14. csillagzat az ég' legfényte-
lenebbjei közé tartozik, 's mindössze nem többet, mint két
harmad és nyolcz negyedrangú csillagot számlál; a' töb-
bek igen aprók. Mindnyájan túl esnek ezek a' bakfordít-
tón, 's nálunk vagy éppen nem, vagy csak részint tetsze-
nek fel, kivéve a' *Vegytefélyt*, *Hajósszelenczét* és *Légszi-
vattyút*, mellyek egészen feljönek a' berlini láthatár fölé-
be¹⁾. Megjelentek ezek a' Mémoires de l' Acad. említett
kötetében, és La Caille' *Coelum australe stelliferum* (Pa-
ris. 1763.) című, és 10,000. déli csillagróli figyelletit
magában foglaló munkájában, egy kised planisphaeriu-
mon lerajzolva, mellyet később Fortin és Bode másoltak;
kik közül az utóbbi ugyanezeket Uranographiájában na-
gyobb idomban, 's némi változtatásokkal — például a' *Ha-
jókompasz* mellé *Log*-ot (Lochleine) csatolva adta ki.

VII. *Fortin* Flamsteed' nagy égabroszát, melly
Londonban 1729, 28. lapon jelent meg, háromszor ki-
sebbre vette, 's 1776. Parisban e' czím alatt: *Atlas cé-
leste de Flamsteed, seconde édition* közrehozátotta. Itt
fordul elő:

94. *Taránd* (Rangifer), kicsiny és fénytelen csillag-
zatka az éjszaki égsark és Cassiepea közt, mellyet *Le
Monnier* Lapföldről visszátértkor, az ottan megmért dél-
előfok' emlékére képzett.

VIII. 1782. Berlinben jelent meg: *Vorstellung der
Gestirne auf XXXIV. Kupfertafeln, nach der Pariser
Ausgabe des Flamsteedschen Himmelsatlases. Durchge-
heunds verbessert v. J. E. Bode.* Ebben fordulnak elő:

95. *Brandenburgi Kormánypálcza.* (Sceptrum Bran-
deburgicum), mellyet még 1688. *Kirch Gottfrid* képzett,
négy egyenes vonalban álló negyed és ötödrangú csillag-

1) Mivel a' budai csillagásztorony' szélessége (47°29'44'')
a' berliniétől (52°31'30'') több mint 5 fokkal (5°1'46')
különbözik: nekünk a' mondott három csillagképen ki-
vül feltetszenek még, 's a' déli láthatár' közeleiben tetőz-
nek a' *Szobrázműhely* és *Metszővésű*.

ből a' Folyam' első kanyarodása alatt, délre a' Nyúttól, 's Bode mentett meg a' feledéstől¹⁾).

96. *Poniatowski' bikája* (Taurus Poniatovii) Sobieski' paizsa felett, a' Kigyós' keleti válla és Sas között. Rá lehet ismerni négy negyedrangú csillagról, melyek néhány apróbbakkal együtt az állatköri *Bikafő'* (Hyades) formájára állanak. E' csillagkepet *Poczobut* wlnai apát formálta az utolsó lengyel király' Poniatowski' (*Torcello* család) tiszteletére, 's behozatalát 1777. megjelent figyelleteiben indítványozta.

IX. *Bode* 1787. alkotott egy csillagemléket a' nagy király II. Friderik' tiszteletére.

97. *Friderik' tisztelete* (Friedrichs Ehre, a' francia csillagászoknál *Trophée de Frédéric*) név alatt, *Andromeda*, *Cassiopea*, *Cepheus* és a' Hattyu között. Áll ez 76. csillagból, melyeknek nagy részt ő vala első megfigyelője. Közülök a' kitünőbbek *Andromeda'* éjszaki kezéből vagynak átvéve, melyet Bode e' célból kissé keletfelé csusztatott. E' kép' behozatala' történetét rajzával együtt meg lehet találni *Astron. Jahrb.* 1790. 234. l. „Egy sugárkorona, mint a' királyi méltóság' jelképe alatt, körül-fonva az utóhir' hervadtlan repkényével, kard, toll és olajág díszlenek, melyek e' feledhetlen uralkodót mint hőst, bölcsét és béke' nemtőjét jellemzik.

X. *La Lande* és *Méchain* 1795. Parisban a' már említett *flamsteed*féle kisebb átlásnak újabb kiadását eszközölték; később 1799. jelent meg *Goldbach'* fekete modorban dolgozott égitársa Weimarban. E' munkákban következő hat új csillagkép fordul elő:

98. *Aratásör v. Csász* (Custos messium, Le Messier), közel az éjszakaönczhöz, *Cassiopea*, *Cepheus* és

1) Ugyancsak Kirch Gottfrid alkotta a' már említettekén kívül a' *Birodalmi aranyalmát* (Pomum imperiale) és a' *Szász választófejedelmi kardokat* (Gladii electorales saxonici) stb. de ezek nagynevű csillagászoktól nem pártfogoltatván kienyésztek. Lásd *Acta eruditorum* 1681. p. 397. 1687. p. 452.

Tevepárducz közt. Ezt *La Lande* az 1774-diki üstökös' vizsgálatá' alkalmával képezte, mely oly vidékén fedeztetett föl az égnek, hol még számos apró, 's képbe nem foglalt csillagok találtattak. E' csillagzat' neve felől imigy fejezi ki magát szerzője: „On appelle *Messier* en françois celui qui est préposé à la garde des moissons ou des trésors de la terre. Ce nom semble naturellement se lier avec celui de M. Messier, notre plus infatigable observateur, qui depuis plus de trente ans est comme préposé à la garde du ciel, et à la découverte des comètes.“ Astron. art. 699. — E' csillagkép legelőször *La Lande* 1775-diki 's *Messier* 1780-diki éggömbén jelent meg.

99. *Remete* t. i. madár (*Turdus solitarius*), a' Nagyvizikigyó' farkán állva, fejével 's mellével a' déli fonszenlenczébe nyúlik. E' képet *Le Monnier* hozta be, 's a' parisi academiái Mémoires 1776, 561. lapján adja rajzát és leírását. Ábrázol egy a' philippini szigeteken honos madarat, melyet a' francziák *Le solitaire*-nek neveznek.

100. *Falínegyedlő* (*Quadrans muralis*), *Hercules*' jobb lába, az Ökrész' bal keze, 's a' Sárkány közt. Ezt *La Lande* képezte 1795. ama' műszer emlékére, mellyel ő 's unokaöccse *Le François* sok ezer csillagot megfigyellettek.

101. *György' hárfája* (*Harpha* v. *Psalterium Georgii*).

102. *Herschel' távcsőve* (*Telescopium Herschelii*).

Herschel' kis sugártérítője. E' három csillagképet *Hell Miksa* apát hozta javallatba 1789. Az első III. György angol király' tiszteletére képeztetett a' Bika' lábai alatt. A' második a' Hinztól, Kocsistól és Ikrektől környezve, *Herschel'* óriási távcsője' emlékének szenteltetett, mellynek az égtan tetemes fölfedezéseket köszön. A' harmadik, melly igen csodálatosan a' Bika' déli szeme alá van tolva, *Bode'* nagy átlásából, 's utána a' legújabb csillagabroszokból is kimaradt¹⁾.

1) Ez utóbbi két csillagzatka' nevét és helyét azért választá *Hell*, mivel a' kettő közt fekvő Ikrekben tevé *Herschel*

XI. *Bode'* nagy átlása, e' jeles munka, melly minden e' szakban eddig megjelenteket bőségével 's pompájával messze túlhalad, mind azon csillagképeken kívül, mellyeket eddig folyó számmal jeleltünk meg, még következő négyet foglalja magában:

103. *Légghajó* (Globus aërostaticus).

104. *Könyvsajtó* (Officina typographica)¹⁾.

105. *Villanygép* (Machina electrica)²⁾.

106. *Macska* (Felis). — Az első a' Bak és Délihal közt, 1798-ban *La Lande* által tétetett javallatba. A' második a' Hajó, Egyszarvu és Nagyeb közt, — és a' harmadik a' Czet' hasa, a' Szobrászműhely és Vegykatlantól (Bódenál Vegykészület, 1. fenebb) környezve, *Bode* által hozatott be. A' negyedik, melly minden csillagzatok közt legújabb, a' Kehely és Hajó közt áll, és *La Lande* által tétetett az égre. „Én igen szeretem a' macskát — mond ő — 's kedvencz állatom' képét a' csillagok közé helyezem. A' csillagos ég olly sok fáradságot okozza nekem élttemben, hogy egyszer már szeszélyemnek is engedhet valamit.“

XII. Rendesen a' csillagzatok közé számláltatik a' két Felhő is, bár igen sajátlanul.

107. *Nagyfelhő* (Nubecula major),¹⁾ és

108. *Kisfelhő* (Nubecula minor). — Ezek a' délsarktól mintegy 15 — 20. foknyi távolban a' Kisvizikigyó két

mart. 13. 1781. e' műszerei' segédelmével szélső bujdosónk' világérdekű fölfedezését.

1) Miután *La Lande* a' *Légghajó'* mint francia találmány' csillagzattá emelését sürgető: *Bode* nemzeti vetélkedésből, a' német név' (*Guttenberg*) dicsőítésére szerkezté e' csillagképet. Lásd *Berl. Astron. Jahrb.* 1800, 238, és 1803, 249. l.

2) Közh. *Esm. Tára* II. 296. l. *Menyőszerszámnak* (!) neveztetik.

oldalán állanak, 's a' hajósoktól *Magellán'* vagy *Cap' felhőinek* is nevezetnek. Kinézésük épen olyan, mintha a' téjut' kiszakasztott darabjai volnának; 's igen hihetően azzal csakugyan egyazon természetűek¹⁾. Csodálatosan hangzik, midőn bizonyos csillagismertető könyvek azt tanítják, hogy a' Nagy és Kisfelhőt 1679. Royer Ágoston *képezte*. Maga a' természet képezte azokat. Bayer óta minden csillagabroszon előfordulnak²⁾, és a' hajósoktól már korábban is említettnek, például *Pigafetta* és *Corsalítól*³⁾. Fölötte nevezetes az, hogy szemben e' felhőkkel, az ott igen elevenen tündöklő téjutban két foltot lehet látni, melyek koromfekete színnel sötétlenek, 's ezért az angol hajósoktól *Szénzsákoknak* — *Coalbags* — nevezetnek. Az egyik körül Caille teve figyelleteket, 's ez közel a' Kereszthez délfelé áll; a' másik, melynek körrajza nem

-
- 1) Lásd La Caille' értekezését a' déli ég' ködfoltjairól *Mémoires de l' Académie* 1755. p. 195. — „Sunt candidae maculae in coelo, circa polum austrinum, Galaxiam colore referentes, ideoque ejusdem cum ea naturae creditae, quare recenter detectis sideribus ab Astronomis quibusdam accensentur, ab aliis contra distinguntur. Nonnulli nautae eas appellant *Nubeculas Magellani*.” *Luyts. Astron. Instit.* p. 72.
 - 2) Többek közt Apáczai' *lajstromában* is (1653.) előfordulnak *nagyobb* és *külsőbb fellegecske* név alatt. *Magyar Encyclop.* 101. l.
 - 3) A' Nagyfelhő az araboknál már a' régi időkben is ismeretes volt. Abd-el-rahmán Czúfi (Sirászi csillagász a' X-dik század' közepén) Hydenél, *Not. ad Tab. Ulugh Beighi* p. 60. így szól: „Ügy mondják némelyek, hogy Szuhél' (Canopus v. a' Hajó) lábai alatt van valami fehérellő fényfolt, melly nem tetszik fel Irákban (Irak Arabi, fővar. Bagdad), sem Nedzsedben (éjszaki Arabia); de a' mellyet Tehâma' (Boldog Arabia' tartománya a' vöröstenger' partján) lakosi Bâker=*Ökör* név alatt ismernek; Ptolemaeus azonban erről épen nem tesz említést.” — E' szavakkal nyilván a' Nagyfelhőre céloz, melly Canopustól délre terjed el, 16—20° távolban a' délgöncztől.

olly tisztán kivehető, Károly' cserfája' táján esik. „Ha e' foltokat látja az ember — mond D. Horner — lehetlen megtartóztatni magát azon gondolattól, hogy a' két Felhő valaha ezeknek helyén állott.

(Ideler után)

LUGOSSY JÓZSEF.

XXVIII.

A' FÖLD' KORAIROL.

A' földnek mint természetjelenségnek vizsgálata, a' physical földleirást lehetségessé teszi. Ezen tudomány tárgya a' földgolyó' természete 's élete. Három tárgyak vannak különösen, mellyek figyelmünket magukra vonják. A' szilárd földhéj, a' rajta létező folyóvíz, és az őt körülölelő folyó gözkör. De van még egy negyedik is mellyet, mivel ég, még eddig igen kevésé méltánylottak: értem a' föld' és minden világok' életelvét, mellyet kötött állapotban tűznek, szabad állapotban világosságnak neveznek. Valóban ezen tárgyra még igen kevés figyelmet fordítottak, pedig csak akkor lehet a' világalkotmányról nagy kérdés' kielégítő megfejtését várni, ha szemünket ezen tárgyra függesztjük.

Az eszmék' természetszerű menetele e' szerint következő tárgyakat veszi a' földgolyó physical méltánylása föladatául. A' föld' physical élete kétségkívül első vonja magára a' gondolkodó figyelmét, de minden lépésnél meggyőződünk, hogy mi egy elővilág' temetőjén, 's elmúlt évezredek' rakásomládékain tartózkodunk. Mi volt a' föld, mielőtt mostani alakját nyerte? ezen kérdés önkényt támad a' lélekben. Valamint a' sors' karja által komolyan megbélyegzett ember arczata azon kérdést kelti föl: milly' borúk' vonultak el fejed fölött, míg az megöszült, — ábrázaton mig azon a' gyermeki simaság az időtől barázdálkává változtatott? a' föld' megpillantása is hasonló gondolatokra vezérel. Abból, hogy mi volt ez előtt a' föld, ki okosodom azt, mi jelenleg: a' szilárd földhéj' mostani állapotját, a' kristályvért, melly a' földgolyó' szil-

vét megtölti 's ereiben kereng; a' levegőt, mellyben úszik; végre a' tüzeletet, mellyet beléből 's középpontjából lehell, és a' mi őt áthatja.

A' föld' keletkezése.

A' világtestek fogantatnak, nevedednek és elenyésznek, mind minden más teremtményei a' véges természetnek. Bámulnunk és csodálkozunk kell azon, mit ezen folyamatról a' szent írás régibb mondáiban találunk, magukban foglalják ezek a' világteremtésnek egész titkát, és tökéletesen megfejtik a' föld' származásáról kérdést. Sőt az emberi éles elme' diadala, az igen távoli naprendszerek' fölfedezése csak ezen igen régi bizonyítványok mondatait erősíti. A' mi naprendszerünk egykor világító köd volt, földből, vízből, légből és tűzből összetéve. Ezen anyag megsűrűdése magvakat idéz létre, mellyek csillagokká képződnek, 's mellyek közül a' legerősebb a' kormányt magához ragadván körben forog, 's a' többieket követésre kényszeríti, és így azok' kiképezésére együtt hat. Így sűrűdnek egykor planéta-rendszerré, tömegektől, talán a' nagy naptengertől ellöketett részek, midőn utóbbi még izzó folyó állapotban volt. Maga a' hold is lehet a' földtömeg' darabja, mellyet ez folyó állapotban magától eltaszított. Annyi bizonyos, hogy földünkkel roppant változásnak kellett történni, mielőtt az mostani alakját nyerte.

A' föld nagy változások' nyomait mutatja mindenütt. Midőn még a' föld folyó állapotban volt, az aetheri úton forgása által szükségesképen sima fölületre kellett szert tennie. Most azonban valami mást mutat. Mélységek, mellyeknek fenekeik részint még maig sincsenek kitanúlva, és legalább olly mélyen vannak a' föld' magvába vésve, mint a' legmagasb hegyek a' levegőbe emelkednek, — tengermedenczékként tűnnek elé. Földsarktól földsarkig nyúló bérczlánczok roppant földhézagokat fedeznek; meredekségek, erőszakosan szétszaggatott hegyszorulatok tanítják, hogy itt erőnek kellett dolgozni,

mellyeknek a' mostani hasonló jelenségekben nincsen mértékök. Caracas Silláján idegennemű kötümegek gömbölyű darabjaira talált Humboldt; éjszaki Németország rónaságain csatapiaczhoz hasonlóan látja az ember a' föld' eredeti csontjait szétszórva. Vulkánszarvak nyomúlnak elé a' meghasadt eredeti hérczek közt, és az épen lerakodott vízképezetek egyenest álló rétegei olly erőket sejtetnek, mellyeknek a' földhéj megrepesztése csak játék volt. A' legmagasb hegygerinczen a' természet holt táborát pillantjuk meg, és ha szinte a' földgolyó mély sebeit vizek fedik is, az örvények, zátonyok stb. eléggé mutatják a' földcsontok szétrombolását. Ki ásta a' folyók' medreit, 's a' tengersizorosak' útját ki választotta el? Ki tornyozta föl ama hérczeket hegytöredékekből, ki ásta a' földhéjat keresztül lyuggató üregeket, vagy azon mélységeket, mellyeken a' planéta lehel?

Ha mind ezen dolgok erőszakos forrongásokra mutatnak, behizonyítva találjuk azt az életműves valók sirhelyei által. Messze az éjszaki sark jeges égöve alatt fekszenek amaz óriásalakok eltemetve, mellyek az egyenlítő alatt sem érik el többé azon erőteljes kiképezést. Egész rétegei fekszenek itt ösvilági állatoknak jégtől körülveve. Pálmaerdők nyúlnak el; nem egyes — talán a' hullámoktól oda mosatott testek azok — nem óriáspálmák tiszta erdői azok, mellyek még most is használhatók, elefántok és orrszarvúak' csordái azok, mellyek jégbe zárva az éjszaki óriásmedvének eledelet, a' nyomorú ostyáknak pedig becses elefántcsontot szolgáltatnak kereskedési czikelyül. Csak hirtelen lázadások által meredhetek meg ama földek, 's a' boldogabb égövek' ama képezetei a' Léna torkolatánál csak így kerítettettek be jéggel. Kell-e azon roppant mennyiségű héjas állatokról szólni, mellyek most egész hegygerinczeket képezvén, a' tengertől távol fekvő tájakokon jönnek elé? Csigafészkeket több ezer láb magasságra találunk a' tenger tükrén fölül. Hogy jutottak azok oda? Csak az, a' ki nem szokta egyetemes pillanattal fölfogni a' teremtetést, hanem szűkkeblű mentsé-

geket keres — álmodhatik a' tengernek hajdani magasságáról, 's annak olly magas tájékokon húzamosb mulatásáról; mert az özönviznemű áradás több öl roppant csigafészkeket nem rakhat le. Találtak hajódarabokat hegyeken, kövült halakat Alpeseiken. Elefantok, hienák, krokodilusok maradványai Németország' üregeiben, magasabb szélességek' kötőréseiben és magas bércztájékokon, a' földnek más minőségére mutatnak, mint a' millyennel jelenleg bír. Az általános elterjedt 's tetemes köszénrétegek, még akkor is, ha megmutattatnék, hogy azok nem növényzési lerakódások, melly a' mi forró földövi Flóránkat bujálkodásával meghaladja, a' számos növény-lenyomatok által a' földnek más állapotjáról értesítnek, mint a' melly a' mi tapasztalatunk határán belől fekszik.

Korunk legéleselműbb gondolkodó fejeinek egyike Cuvier ősvilági állatok' egész természet historiáját szedte rendbe, mellyek öszvesen a' most élő azonnemű fajoktól különböznek. Ámbár én ezen elmés természetbuvár ásványcsontjainak egész rendszerét, bizonyos okoknál fogva kétségbe hozom, minthogy az ősvilági és mostani állatok közt létező alaki különbséget, én csak éghajlati módosításnak tartom, mellyben Leonhárd is egyezni látszik: még is kitetszik abból, hogy az égövek, mellyek most azon teremtményeket többé táplálni nem képesek, egykor phisicai tekintethen másként voltak módosítva. Mind ezen körülményekből pedig megmutatható: hogy a' földfölület erőszakos változásai, mellyeknek nemzeményeikre természetesen igen nagy befolyással kellett bírniok, több ízben helyt leltek. E' mellett szólnak a' sziklanemek' rétegzései: találunk ősbérczeket későbbi képezésekre átbuktatva, azokra ifjabb képezeteket lerakodva, 's ezeket még egyszer emelve. Sőt közbe ezen rétegzések olly zavara mutatkozik; hogy a' bérczek egymásra következőséről a' leggyakorlottabb szem is kétségben marad. Épen így találunk sokszor növénymaradványokat tengeri állatokra, 's ezekre ismét édesvíz képezeteket fölhalmozva; így jelenkeznek szárazföldi állatok' tömegei is víznemzeményekbe

burkolva. Mindezek azt erősítik : hogy a' föld' fölülétén a' forrongások gyakoriak voltak ; de a' mellyeknek kétféléknek, halkkal és hirtelen hatóknak kellett lenniük. Hirtelen kellett sok nemzedékeknek örökös jégbe eltemetetni, egész élettelmes tájékoknak mélységbe süllyedni, szárazföldi és tengeri állatok egész teremtéseinek a' hegylanczok' tömegétől körülfogatni. Lassabban kellett ellenben a' telephegyek lerakódásának történni. A' különböző korú csigafészkeknek csak lassanként lehetett kiszáradniuk, 's azon füvenykö képezéseknek alakulniuk, mellyek csaknem egész Afrikát ellepik.

Még most is történnek a' földön változások, mellyek a' földnek alakját megmásvítják. A' hegyomlások eltemetik a' völgytorkok lakóit ; a' folyók' korszaki kiöntése, a' tenger veszélyes behatása a' róna füvenypartokra, vízzel megtöltött hegyüregek fölpattanása, felhőszakadások és más ilyenek áradásokat okoznak, a' folyók' futását megváltoztatják, zátonyokat torlanak össze stb. magok a' folyók' elragadozzák a' földet 's torkolatoknál gyűjtik össze ; mialatt a' tenger Svédország partjain hátrálni látszik, szembeötlőleg bevág Amerika nyugoti partjaiba. Sziklás és meredek partok a' torló hullámoktól kivájjatnak 's bedőlnek. Magában a' vízben zátonyrétegek és mélységek képeződnek, sőt a' tenger' fenekén is munkások istennek teremtményei, hogy földbástyákat építsenek, mellyeket a' habok későbbben róna szigetekké töltenek ki. Érczforrások mészköveket raknak le, csepegőkővel vagy mészhéjjal mindent bevonnak, a' mit elérhetnek. A' csepegő és mészkő tágas üregeket töltenek ki. Nagyszerűek és fenségesek még most is a' vulkánok hatásai a' planéta alakjára. De ha az ősz' vidám életéről az ifjúság' tüzes erőkülitéseire, mennyivel inkább lehet a' vénülő planéta erőteljes életéről ifjú korának óriás ereire következtetni ? A' földnek élete, melly még most is bérczeket dönt le, több ezer négyszök mértföldnyi fölületeket megrázkodtat, ifjúságának teljes erejében a' földhéjat szétugraszthatta, a' Kordillerákat és egeket érő bérczeket kiemelhette.

Ha mind ezen dolgokat összevesszük 's egy szempont alatt fogjuk föl, úgy nem csak azon tökéletes meggyőződést érjük el: hogy a' mi földünk már váltogatás és vészteljes életének nagy részét leélte, melly helyegét itt ott reá nyomta, hanem vágy is keletkezik bennünk ezen életet pontosabban ismerni, a' sorssal melly azt érdekelte közelebből megismerkedni, és a' *mikor* és *hogyan* után gondosan kérdezősködni.

A' föld életének első korszaka.

A' csecsemőkor

Valamint az újszülött gyermek szendén hintáltatik, úgy kell nekünk a' nagy fényködből ujonnan származott földtömeget is az égürön keresztül ringatva gondolnunk. Szendén lebegett az a' nap' hévtengere körül saját erejétől hajtva. Életének fénye tüztömeggé szorult össze egy magba, mellyet a' sötét testanyagok beburkolni kezdenek. Talán mint üstökösök lebegtek azok egy nagy világnap' az égürön keresztül? Midőn a' világosság a' meleghez köttetett, és a' durvább földanyagok lágy boríték képi-ben lerakodtak, természetesen az aether gyűlöléggel társult, hogy mint gőztömeg az ujonnan született napgyermeket beborítsa. „A' föld pedig vala ékesség nélkül való és pusztá és sötétség vala a' mélységnek színén, és az úrnak lelke táplálja vala a' vizeket. Akkor mondá isten: Legyen világosság és lett világosság. És lett az este és reggel, első nap.“ Valamig a' vizanyagok a' földiekkel belsőleg egyesültek voltak, sötét vastag borítékot képeztek azok a' planéta körül. De a' mint istennek lehelle, melly az ő világaiban él, a' belső életet, melly a' rétegezést előmozdította, a' szilárd borítékot, melly előállással foglalkozott, a' folyóságoktól elkülönöztette; akkor volt lehetséges a' gőzhólyagsák kitérjedése és a' gőzburoknak az anyanap sugárai által meghatódása. Ekkor a' gőzburok maga is világító lett, miként az anyának szerelemteljes pillantásai az első mosolyt emlészopójától kicsalják.

„És mondá isten: Legyen kiterjesztetett erősség a' viz között, mely elválassza a' vizeket a' vizektől. És szerze az isten kiterjesztetett erősséget, mely elválasztaná a' kiterjesztetett erősség alatt való vizeket, a' kiterjesztetett erősség felett való vizektől. És a' kiterjesztetett erősséget az isten nevezé égnek.“ Miként erősíti ezen tiszteletre méltó hang az el nem fogúlt természet nézet eredményét. A' még lágy földhéj elkülönöztetik a' vizes gőzöktől. A' földnek forgása szorosabbra vétélik a' nap körül, a' lágy olvadt földtekéből kiözönlő hév képezi az erősséget a' föld és vizes felhőréteg között, mely ama' körül lebeg. isten az erősséget mennynek nevezte. És milly sokkal tisztább értelemben vétetik itt a' menny szó, mint azt mi vesszük! Azonközben a' föld állapotjában változások történnek. A' szívósabbá lett tömeg golyóalakká képeződik, a' golyó állandó tengely körül kezd kerengni, a' körkör közép hagyása csekélyebb lesz, az egyenlítő pedig a' nap útjával egy fekvésbe jön. Minthogy a' meleg a' föld-sarkokon azért kezd fogyni, mivel a' bezárt tűz a' maga erejét természetesen az egyenlítő felé irányozza, mit a' nappali kölcsönhatás is könnyít, következik: hogy itt a' föld legelsőben merevedett 's alakult légyen szilárd héjjá. A' földsarkak belapúlása elmozdította a' meghűlést, 's a' viz szálladékokat lehetségesekké tette.

Nézetem szerint a' földhéj első képezése csöndesen történt 's az olvadt tömeg sima földborítékká alakúlhatta; semmi egyenetlenségek nem voltak azon, mint néhol egy hólyag, melyet a' kiterjesztett légszuszék a' lágy tömegből elröpülésök által képeztek. Mert hogy illy hólyag képződések helyt lelhettek, a' dolog természetéből foly. Harangnemű emelkedések is maradhattak vissza, ha t. i. a' gőzök olly helyeken akartak elényomúlni, hol a' tömeg szívósabb volt, sem hogy azoktól átlukasztathatótt. Nem mindenütt süllyedtek be ezen hólyagemelkedések, hanem itt ott, mint szépen boltozott kúpok megmaradtak. Ez látszik nekem az eredeti hegyek képezése hely: s theóriájának. Ezen korszakban még azok nem lehettek igen ma-

gosak, minthogy a' gőzöknek és légszeszeknek még sok térök volt a' közép földövekben az elröpülésre, sem hogy azok valamelly tetemes erőkiülítésre kényszerítettethettek volna.

Ezen korszakban rakodott le az eredeti kötőmeg, de jelesen gneis és gránit. Általában igen csöndes volt a' föld physical életének kifejlése, és hogy szokott példázatokkal éljünk, össze lehet azt hasonlítani egy gyermek' vidám 's el nem rútult arczúlatával, melynek tekintete belső nyugalomról 's a' szenvedélyek szunnyadásáról tesz bizonyosságot.

„És mondá isten: Gyűljenek egybe az ég alatt való vizek egy helyre, hogy tessék meg a' száraz és úgy lett. A' szárazt pedig nevezi isten földnek: a' vizeknek sokaságát tengernek. Mondá annak fölette az isten: Hozzon a' föld gyöngye füveket, maghozó füveket, gyümöcsfákat, mellyek az ő nemek szerint való gyümöcsöket hozzanak, mellyekben légyen az ő magvok e' földön és úgy lett, és látá isten hogy ez jó volna.“ A' teremtésnek újabb mesterei istent nem engednek beszélni, hanem inkább elrejtett vad elemi erőket vesznek föl a' növények és állatok teremtésénél. Mindenek előtt azt mondják, hogy a' föld elsőbb századaiban a' nagyobb meleg a' sűrűbb légnek, a' villany- és galvánosságának háborgását idézte létre, a' mikor aztán homályos képző ösztönből és elrejtett tulajdonságokból mindenek előtt vízi és lágy állatok, habarczok puhányok stb. állottak elé. Mások elsőben a' plántákat, még pedig itt is a' legelső zuzmókat, mohokat gombákat stb. hozzák életre. Ha ezek már egyszer megvannak, ismét elvesznek, 's holt tetemeikből kocsonya vagy senyvföld képeződik, mellyből ismét tökéletesebb teremtmények részint növények, részint állatok keletkeznek, míg végre az emberrel az egész történetes világ be van végezve. Illyen vagy hasonló theóriák nagy számmal vannak a' leghíresebb természethúvárok' műveiben. A' szivteljes 's a' szellemi világba olly tisztán belátó Jean Paul-lal' kérдем én: hová lettek azon képző erők, mellyek ak-

kor tökéletest különbözőbül és tökéletlenbül álkottak? Ilyeneket most egyáltalában nem lehet előmutatni. Továbbá: miért nem találunk a' kövülésekben, melyek a' föld régiebb idejére esnek, tökéletesebb állatfajokat, minthogy a' képző ösztönnek azon időben végetlenül erősebbnek kellett lenni, és vajjon nincsen-e ezzel azon állitmány egyenes ellenmondásban: hogy a' régibb időkben a' természetörök oly hatalommal képeztek, mely lassanként megtompult? Ezen esetben nem épen a' legnemesebb alakoknak, a' legtökéletesebb képezeteknek kellett volna-e előbbben formáltatniok? Továbbá: honnan kellett azon időben a' villany- és galvánosságnak nyernie az emelkedett erőt, mely most náluk hibázik; a' mennyiben csak a' gyöngébb életet emelhetik, de nem nemzhetnek? Mi hasonlót hasonlóbból látunk születetni, nem idegen nemüből; és végre ki serkentette föl amaz ösvilági erőket? honnan vettek azok életet? oh miért szentségteleníti meg az ember tulajdon szívét oly örömet! miért törekszik ő az istent magában és maga fölött mindenütt megsemmisíteni, magát és a' világot inkább vak erő tüneményére, mint egy okos és bölcs, előre látó, alkotó, és megtartó világteremtőre bízni? milly szentül, milly fenségesen áll itt az ösvilág mondája; midőn még az ember kevélység és hiúságban alkotott rendszerek által el nem romolva, a' természetnek meg nem vesztegetett gyermeke volt, 's az ő szavának engedelmeskedett.

A' föld' életének második korszaka.

A' gyermekkor.

A' szent történetíró harmadik teremtségi napra teszi a' földhéj szilárdulását, kiszáradását, 's növényzésseli föl-ékitését; miképen a' serdülő gyermek szemérmesen burkolja tagjait az ifjúi köntösbe. Ezen természetnézet általában megfelel a' földhéj képezéséről véleményeknek. A' gőzkör a' földsarkokon azon arányban ritkult, a' mint

a' gőzköri folyóság tömege, részint a' földsarkak megkühlése által leüllepedett, részint az egyenlítőn sűrűbben összegyűlt. A' leszállott vizek azonnal elkezdtek chemiai munkákat a' földhéj szétbontásában. Mialatt talán a' planéta beljében uj, az ez előtt megmerevedtektől különböző körétegek képeződtek; a' hihetőleg sókkal, savakkal megterhelt vizek kívülről a' fölületet megmástiták. Talán ezen módon történt az eredeti mészt' képezése? De hagy' tegyek itt előleges észrevételt. Az eszme, melyet a' hérczfajok különböző rétegeinek képezési korszakával összekötünk, rendesen hamis, a' mennyiben történeti időszámítást vegyítünk bele, mely itt csak fogalmat zavar. Ha a' földismerő a' hérczképezések' rétegzési korszakát rendezi, akkor ő cosmologiai, nem történeti időre gondol. Inkább a' képezeteknek egymásra következésük és halakozos keletkezésük jelentetik, mint bizonyos korszak az időben. Így kétségkívül gondolható, hogy némelly telephegy vénebb lehet, mint némelly eredeti kötömege. Az északi sarkon péld. már növényeket 's csigákat tartó telephegyek rakodhattak le, midőn a' gránit az egyenlítő alatt jegedett a' nélkül, hogy azért ez, az eredeti kötömege, amaz a' telepképezet' helyegéből vesztené.

Mihelyest a' sarkakon a' víz szálladékok a' földhéj szétbontott részeivel eléggé megteltek, akkor növények, 's velök együtt hihetőleg állatok, ha szinte alsóbb rendűek is teremtetek. Isteni mindenhatóság tété volt ez, és olyannak kell azt nekünk tekinteni, ha még oly elmés hypothesiseket találunk is ki, melyekből itt egyet kiemelünk. Feltéven, hogy a' föld egy darab nap, ettől ellökett rész, és nagy mennyiségű magszemeket és csirákat, mint adományokat hozott legyen magával az eredeti, 's már azokkal korábban ellátott törzsökből, melyek csak kedvező körülményre várakoztak, hogy csirázzanak, akkor azt kérdem: honnan jöttek azok a' napba? Láttuk igen is Amerikában, mely oly sok kérdéseket megfejt, miképen a' kiirtott juharföldön cseresznyék csiráznak, 's kemény fanemek nevedednek ott, honnan előbb a' puhák ki-

vágattak, 's azon tájékok, melyek korábban tölgyeket 's platanokat tápláltak, fenyőkkel kérkednek. Ha szinte megengedjük is, hogy a' magszemek századokig nyugodtak a' földben, annyi még is bizonyos, hogy azok csak hasonló törzsökön érhettek meg. Ugyanez alkalmazható, ha azt akarnók mondani: hogy a' lerajzolt csirák az elemteljes tér' végetlen tengerében mint parányok uszkáltak volna, de itt megint az a' kérdés: hogyan jutottak azok a' térbe, és ki képezte azokat? Ezen kérdés örökké meg áll, ha szinte a' képző ösztönröli elővélethez ragaszkodunk is. Tehát nem marad egyéb hátra, mint a' világegyetemnek egy teremtőjét 's bölcs rendezőjét elfogadni.

Az ősvilági teremtésnek bizonyosságait a' kövek tartották meg, hogy azok fölserkenjenek bennünket tanítani. Az ősvilág növény képmásaiból tudjuk, hogy az ügymondott egyszékesek, t. i. pálmák, kákák, nádak fedezték elsöben a' föld' mesztelenségét. A' posványos tájékok, melyeknek elsöben a' meleg gőzöktől elborított ég alatt kellett képeztetnie, egészen megfelelnek ezen nézetnek, valamint a' két székes növények száraz 's verőfényes parázs földet kívántak. Mihelyt táplálék volt állatok is teremtettek és számtalan fajok szunnyadnak a' sarktájékok' későbbi telepképezeteiben. Azok közül sokat nem találhatunk a' most élő nemek közt, péld. ama' szépen tekerződő ammon-szarvakat, melyek már az átmeneteli bércekben más állatnövényekkel és puhányokkal jelenkeznek. De ebből még sem következik, hogy a' fajok kihaltak légyen, mert milly' világát rejthetik még a' tengerek az élő lényeknek, melyeket mi nem ismerünk, minthogy naponként a' szárazföldön tett uj fölfedezésekkel lepetünk meg. Hogy azon állatok, melyek a' legegyszerűbb élelemszerekkel, tán a' csupán növény anyagokkal terhesült vízzel megelégszenek, legelőszőr jelentek meg, 's hogy növényevők korábban léteztek, mint hússal élők nagyon természetes. Mialatt pedig a' föld a' sarkokon zölt köntösbe öltözött, testi kifejlését tovább folytatta. A' szilárd földhéj a' két sarktól az egyenlítő felé nevededett. Minél

inkább történt ez, annál gyakoribbak voltak a' hólyagképződések, de egyszersmind annál erőszakosabbak is, minél inkább akadályoztatott a' sűrű kötömegben át a' szabad meleg kifejlés, 's minél szűkebb térre szorítatott az. Talán ezen korszakban alakultak a' Kordilerák' trachyt-harangjai? a' Chimborassó, Cargueirazo, Illimani stb.? Tán megmerevedett hólyagképezetek azok azon időből, midőn a' földhéj már a' forró földöveken belől szívós kezdé lenni, és a' tömeg a' tűznek húzamosb és erőszakosb behatása által porfirrá változtatott? A' Cargueirazo bedőlése, több más porfirharangok szétrombolása igazolja azon állítmányt, hogy a' földnek gömbölyű kúpjai belől üresek; és pedig annál inkább, minél szívósabb volt már a' tömeg, midőn azon fölfelé kényszerítettek. Egyenetlenségek kezdtek képeződni, jelesül az egyenlítő közelében. A' gőzköri hullámok változó játéka elkezdődött, a' gőzkör megszakadt a' sarkakon, minél inkább gyűltek a' vizek az egyenlítő körül. És a' teremtés negyedik napján süttött a' pompateljes csilagos ég a' földnek mindkét sarkára. Vidámúl fejlődtek most a' föld' életerei életműves valókká. Természetesen a' sarkak még igen forrók voltak, forróbbak mint a' meleg éghajlat, melly okból minden növény és állatalakok olly erővel fejlettek ki, millyet maradékaikban többé nem látunk. Vidám életnek kellett azon hatalmas növény erők közt uralkodni, mellyek a' nádat és bambusznádat az Ohiónál valamint a' Lénánál is lakták. Az ő körük naponként bővült, valamint a' növényboríték is mindig nagyobb tért foglalt el, minél inkább haladt elé a' meghülés. A' sarkak is mérséklettek lehettek, minthogy még a' földteke mindig szembetűnő meleget sugározván ki, a' földet fölhevítette, a' gőzkört hévanyaggal betöltötte, a' föld' tengelye pedig még nem hajlott a' nap' útja felé; azért igen nehéz elfogadni, hogy akkor már jég képeződött volna. Áthatva csodálkozástól az élővilág szent énekese iránt, csak azt emlíjük, hogy isten 5-ik napon magasságot és mélységet megnépesített, a' mind inkább megszálló vizeket, halakkal, a' posványokat csúszómászókkal, a' szárazat

az ő rémjeivel betöltötte, de még a' gyöngéden érző ember nem tűnt elé. De hiszen! mit is cselekedett volna az erőten, és belsejében gondolatoktól és eszméktől meg-hatott ember a' fölhaborított földerők rettentései közt? De a' későbbi korszakban, midőn a' földszenvedélyek if-jui vészei csillapodni kezdenek, csak ugyan létre jött. Ha az elővilág levéltárát fölhányjuk, dűsgazdagnak találjuk azt az eddigi állítmányok bizonyosságaiban. Az egész elő-világi teremtes az átmeneteli és telephegyek' lemezeiben tartatott meg. Forgassuk azt lemezenként, a' földnek kön-tőse a' legszebb növényalakokban múmmemüleg fekszik e-lőttünk. Az állatvilág a' féregtől egész az elefántig, ré-szint még rothadatlanul pillant ránk a' jégtömegek közül. Tovább haladván látjuk, miképen az elővilág a' mostani-hoz, mellyhez szokva vagyunk, nem volt egészen hason-latlan, de rokon képezetet nem találunk; nincs boltozott mell, melly alatt emberi szív dobogott volna, nincs fen-séges idomú homlok, mellyben a' világ rend eszméje élt volna. Mind ez czáfolhatlanul erősíti, és én bizonyosnak tartom, hogy az elővilág kövülésein emberi kéz által vál-tozások nem történtek, erősíti mondom, hogy isten még nem szólt: „teremtsünk embert a' mi hasonlatosságunkra.“

Mialatt a' sarkakon és alul rajtok az életfája már a' maga zsenge gyümölcseit termette, 's egyedek világa életre és öröme életműveződött, a' földgolyó is folytatta kifejlődését, a' héj mindig szivósabb lett, 's meghegedt még az egyenlítő alatt is. A' földélet tűzerei most bezá-rattak a' planeta kebelébe, susogva szálltak meg a' vi-zek, és mint gőzfellegek az izzó földföületről ismét föl-kénytettek. A' földhéj megkeményedésével a' földre néz-ve is új korszak állott be.

Ha mi a' földgolyó valószínű képződését a' főlebb rajzolt korszak alatt átpillantjuk, a' jelenségek következő sorát annak lehet tulajdonítani. A' földhéj képezése el-ső volt, mi ezen korszakban történt. Az eredeti hérczek vagy képezések a' legvénebb gránittól le a' serpentinig, valamint a' trachyhérczek igen nagy része mellyekből

t. i. a' föld különböző részeiben trachytkúpok állnak, ezen korszaknak tulajdoníthatatik; hol a' vizek chemiai behatása történhetett, most már átmeneteli 's teleprétegek alakultak, és sok csigafészkek, különösen azok, melyeket magas hegygerinczekben találunk, valamint némely nagy magasságokon fekvő kövülés, gazdag mészlerakodások már a' föld első korszakának köszönhetik lételüket. A' természet' erei soha nem nyugszanak, és mihelyt csak lehetséges munkálkodik a' fejlődő élet, de egyszersmind pusztítólag hat az idegenre. Így pattantja szét a' legcsekélyebb mag csirázásával a' földgöröngyöt, mely őt melegeitette, és midőn egy porszemet felfordít, talán élő lények egész nyáját teméti el. Így hatottak eleitől fogva az erők csakhogy hatalmasabban, nagyszerűbben. Ezen korszakba tartozik nézetem szerint az eredeti és átmeneteli kötömegek üregeinek képezése, melyek majd nagyobbak, majd kisebbek, majd vízzel telvék vagy üresek. Bezárt folyóságok légszesz nemek és más ilyenek' következtetése az, hogy azok, melyek a' földhéj megkeményedésekor többé el nem röpülhettek. Gyakoribbaknak kell ezeknek lenni a' föld' mélyében, mint annak fölületén, és az ő létezésök elfogadása által némely tüneményeket megmagyarázhatunk. Ezen időszakba helyezzük mi a' növény, és állatvilágot, még pedig igen kiterjedt értelemben. Épen így az emelkedett rónaságokat, melyek a' változatlanul maradt eredeti földhéj maradványaiként tekintendők. Ezen állítványnál fogva sokat meg lehetne azok' minőségéről érteni, jelesen a' különféle sók és kövérségek nagy bőséget.

Talán itt van a' hely, hogy egy nagy tudományos per-ről emlékezzünk, mely még most sem enyészett egészen el, ámbár azt, mint hiszem, egy pár szóval el lehetne igazítani, ha a' felek hallani akarnák. Érttem itt a' Vulkan és Neptunisták' hatalmas czivódását, 's meg akarom próbálni nézetemet a' közbenjárás segédeül használni.

Valamint a' különböző hegyfajok megpillantása, úgy azoknak csak lehetséges származásukról fölüleges gondolkodás is azon nézetre vezetnek, hogy a' sokszerű kép-

zódések' alakulásánál tűz és víz egyiránt hatottak, és pedig némelyeknél csupán a' tűz, másoknál víz és tűz egyszersmind. A' trachytok, basaltok, lávák csalhatlanul tűz által képeződtek és mindegy kisiüttettek. A' mész és gipsz valamint a' telepsejt képezések egész seregükkal az úgy-mondott neptún-kötömegek. Az eredeti hércznemek képezésénél víz és tűz egyszersmind munkáltak, azaz meglehetős egyenlő arányban. Mert ki tagadná, hogy az eredeti földtömeg vizektől át volt hatva; de hogy azoknak lerakadásukra, összeköttetésükre, szétbontásukra, vegyületsőkre és kiszáradásukra szembetünő hévfok hatott, nem lehet kétségbe hozni. Mert a' meleg behatása nélkül kristályosodás, vagy lemezképződés, mint azt a' grániton gneison, quarzon, eredeti mészen, csempesziklán és más eredeti képetezeken láthatni, sohasem lettek volna helyet. A' tiszta vulkán-képezetek, mint a' basalt, obsidián, és más ilyenek, csupán tűz által lettek azzá, mik jelenleg, és ugyanazon folyamaton mentek keresztül, melyet az üveg és porcellánedények gyártásánál naponként előveszünk. A' teleplerakódásokat tiszta vízképezeteknek lehet tekinteni, ellenben a' vulkán eredetű forrasztó mészkövekben olly képezetet találunk, hol nyilvánlag mindkét erők összeszövetkeztek. Minden a' planéta beljéből kifelé történt hatások vulkán természetűek. Ellenben a' fölületnek minden kívülröli módosulásai és változásai a' tenger körébe tartoznak.

A' föld életének harmadik korszaka.

Az ifjúkor.

Mint egy jól nevelt gyermek lebegett eddig a' föld a' nap körül. Minthogy belső erőtüze fölöslegének kiadására még maradt nyílása, a' légszeszek kiürülései csöndesen történtek. De a' mint a' föld' csontjai szilárdabbak lettek, 's a' tűznek szilárd pánczéllal kellett körülvétetni, ekkor, mint a' tüzes ifjagnál szokott történni, a' beszorított

erők erőszakosan rontottak ki. A' mint a' földhéj az egyenlítő körül is szilárddá lett, lehellen volt, hogy a' tűz ezen beszorítást a' planéta beljében tovább szenvedhesse, Erőszakos kitörések következtek. Ezen jelenségeket rendszeren földrengés névvel jegyzik meg, melyek valóban olly neműek voltak, hogy azoknak a' föld mostani állapotjánál, midőn csak csekély forrongások lelnek helyet, nincsen mértékök. Csak a' phantasia segítségével lehetséges azon iszonyú csattanásra gondolni, mellynek, midőn a' planéta ifjú tűzerei szabad útát csináltak magoknak, elé kellett tűnni. Az első kirohanásnak minden irányban talán hálóképűleg kellett az egész, akkor még vékony földhéjat szétvetni. Ekkor történt a' rétegek' első elmozdulása a' földhéjban. Azoknak megolvadt tömegeik az eredeti sziklábani hézagokon keresztül erőszakosan nyomultak elé; a' hol a' héj még lágy és szívós volt, hatalmas hegyhúzamok és bérczlánczok boltozódtak fel. Egy ilyen csattanásnak szembetűnő változást kellett a' planéta állapotjában okozni. Hirtelen víz szálladékoknak kellett bekövetkezni, és mialatt a' földhéj egy ponton magasán fölemelkedett, nem hathatván be ellenkező oldalról a' gőzkör, mély medenczék keletkeztek. Így származtak a' földlabda főbércztörzsökei, és talán már akkor történt, hogy a' nagy éjszaki hegyláncz, melly Ásiát és Európát sok ágai-val keresztül futja, fölemelteték. Így keletkeztek Ásiának és Amérikanak magas síkjai, így az átlanti tenger mély medenczéje és a' déli félteke besülyedése, mialatt az éjszaki emelkedett. Akármit mondjanak is bérceink csekélységéről, mellyek a' föld golyóalakjának semmi rövidséget nem okoznak, olly kevéssé igaz ez, hogy sőt inkább szabálytalanság támadt azok által a' föld alakjában, mellynek reá nézve fontos következményei voltak. Meg kell t. i. jegyezni, hogy ha a' hegyek magasságáról van szó, rendszeren azoknak a' tenger színe fölött való fölemelkedéseket említik. Ez mindazáltal hamis; mert a' tengermedenczék mélységei épen annyit tesznek a' szabálytalanságra, mint a' bércek általános magassága. Ha még

ide vesszük, hogy azon szabálytalanság a' földteke ellenkező részén is helyt leljen, úgy igen is jelentést nyer a' csupán füvenyszemmel összehasonlított egyenetlenség. Hogy a' földalak szabálytalansága magára nézve fontos befolyással bír, a' mágnestő eltérése is erősíti; valamint általában a' földnek magnetismusa a' belső minőséggel a' legszorosabb viszonyban látszik állani. Egy ilyen erőszakos, 's az egész földlabdát szétromboló rengésnek kellett lenni, melly a' tengert hirtelen a' nap útja felé hajlította. Ennek valószínű következményei voltak: a' sarkak' hirtelen megmerevedése, a' vizeknek azokra való külepedésök, melly által a' mi mai hideg égőveink hirtelen megmerevültek, és egy egész teremtetést ástak be az eredeti jégbe. A' sarkak' ezen merevedésére több okoknak kellett együtt hatniok. Legelsőben a' tengelynek hirtelen hajlása a' nap' útja felé; roppant hércztörzsököknek kiemeltetésök annak közelében; a' hévanyagbani különös veszteség, mellyet a' föld annak erőszakos kiszabadulása által szenvedett; a' féléves éjszakának talán sebes előállása, melly a' nap' útja ferdeségéből származott, végre a' vízüledékek roppant tömege, mellyek talán az elétaszított hérczbástyák által bezárattak és ott erősen tartattak.

Nem lehet kétkedni, hogy több illy forrongások lettek légyen helyet. Planétáknak mintegy ifjonez élete volt ez. Ezen korszaknak tulajdonítom én az egész hegy és völgyképezést. Vad erők uralkodtak, és semmi szabályszerűségről nem volt szó. A' honnan a' természetbuvároknak két törekvéseik mindig terméketlenek maradnak; az egyik: a' hércznemek rétegzésének erős és állandó törvény szerinti megítélése; a' másik: hogy valamely törvényt fedezzenek föl, melly szerint hegysoroknak és völgyeknek szabályszerűleg kellett képeztetnie. A' földháj mostani képezése szabálytalan, lehetne mondani vak erők' gyümölcse, mellyek inkább pusztítólag mint alakítólag hatottak a' planétára, 's olly halmazt állítottak elé, mellyben sem tér, sem szabály meg nem ismerhető, a' honnan teljes joggal neveztetik életműtelennek. A' puszt-

titás és hanyódlás, vetődés' ezen korszakába tartozik a' tengerek, hegytavak, üregek és csonkahegyek képezése is.

Valamint azonban az erők túlságos feszülése mindenkor bágyadságot és petyhüdséget húz maga után; valamint az embernek hevítő fűszerek és szeszes italok által ingerlett idegei vízkórságra leginkább alkalmasak, a' földön is a' planéta középponti tüze által való rettentő rázódások után bágyadság és nyugalom lépett be, és talán ez volt a' teremtésnek ama' napja, melyet a' világegyetem bölcs alkotója kiválasztott, hogy embert, hogy képet teremtsen, mely ő hozzá hasonló legyen.

Az embernem legrégibb bizonyosságai szerint, neki az isten jósága a' legszebb részt mutatta ki a' földön lakhelyül, olly helyet, mely neki örömet és boldogságot, valamint ótalmat is ígért. Az Enfrates és Tigris forrásai Ásiában, az írás szerint a' paradicsomban, vagy ahhoz közel voltak. Hegyektől környelt felföld tekintetekből alkalmas volt az emberiség bölcsőjének. A' biztos paradicsomból nézett a' gondolkodó ember a' neki kimutatott honba, és csak távolról hallotta a' vészeket, melyek a' földet megrázkodtatták. Itt élte ő le nemének ifjúkorát, mialatt a' föld alakulását és képeződését tovább folytatta. Az emberiség' mondáiban egyébiránt számos jeleket találunk, melyek azon kifejlési korszak' forrangásaira mutatnak. Magok a' szent könyvek is, Jób könyve, Genesis, valamint a' próféták czélzásai hangokat tartottak fenn, melyeknek ama' korábbi időszakba kell tételniük. De a' népek világi költeményei is szólnak az istenek' harczáról az ősvilágban. Így emlékeznek az egyiptomi költemények a' Typhon és Osiris közti háborúról, a' perzsák Ormuzdról és Arimánról, kik egymással harcolnak; még helyesebben fogták ezt föl az indusok, midőn a' teremtető, megtartó és pusztító istenek harczairól beszélnek, és ezen csatákat kelet' élénk színeivel festik le, sőt a' földgolyó egykori elhalását is érintik. A' görögök Uránusnak Saturnus általi meggyőzetéséről, az ő uralkodása alatti békesség és csönd' boldog idejéről beszélnek; és midőn ve-

le saját gyermekeit fölfalatják, lehet hogy a' sarkak' megmerevülését jelentik. Végre Jupiter lesz az úr; az ég kitisztul, 's a' csillagzatok kormányozzák az évszakokat. Ekkor föllázadnak a' gigászok, hegyeket hegyekre tornyoznak, de Jupiter villámai győznek, 's az óriásokat a' hegyek alá temetik, és a' föld reszkei lehellésöktől. Ugyanezen mondákat, csak hogy föld' és nép' színeivel rajzolva, találjuk mi a' scandináviaknál, az aztékeknél, a' déli szigetek lakóinál, és mint egy távol harang' utóhangjait a' grönlandoknál, eskimóknál, az Orinokó és Amazon folyó vad lakosinál. Ha föl vesszük, hogy mind ezen mondák az elővilág egyetlen egy ősmondájának utóhangjai, annyival inkább megbizonyul a' mi földünknek története.

Mint már fölebb említettük, a' földhéjnak vulkán erők általi hatalmas megrázódása után, annak gyöngesége következett be. Elhasználódtak az erők, saját testöket megsértették, megcsonkították, megerősítették; 's miként egy feslett ifju, annál inkább dolgoztak azok most ismételi helyreállításukon. Mialatt a' gőzkör erei kívülről a' föld csontdarabjai szétmállasztására törekedtek, hogy a' jövőendő növényborítéknak senyvföldet készítsenek, mert sok éghajlatok az erőszakos forrongások következtében pusztákká változtattak, csöndesen folyt a' gőzköri anyag változó játéka, működött a' levegő tisztításán, az ellentétek enyhítésén, a' sokszerű feszülések kiegyenlítésén. A' földgolyó belső élete is nyugalmas irányt vett. Légszerek fejlettek ki, melyek a' korábbi rengések által okozott számos hasadékokon fölszállongtak. Ebből képeztettek a' földhéj' számtalan ércmenetei, megjegedt a' tüzes gyémánt, a' zöld smaragd, a' fénylő drágakövek' egész seregével. Tündérek kristály üregek képeződtek, melyek közül már többeket ismerünk, de melyek a' földhéj mélyében még nagyobb számmal vannak. A' földhéj melege még mindig igen magas volt, 's elég életerő mutatkozott a' légmentesen bezárt növény és állatestek rothadásának meggátolására. A' holt növények mérhetlen tömegeihez,

mellyek korábbi földforrongások áldozatai lőnek, közelíttetek a' földhéj gyantás és olajos állományai, áthatották azokat, és ama' jótékony köszénrétegeket képezték, mellyek ránk nézve égő szerek' gazdag tárai. Más folyóságok az eltemetett erdőket hatották keresztül 's opállá változtatnak; így találjuk mi azokat egész nagy tömegekben. Megtartották alakjokat, héjokat, szövetöket, sőt még sértéseiket is, és csak nehézségben nevedtek. Kovatejtől áthatva igen szép tekintetű nyertek, törékenyek, könnyen szétugrók, többnyire kagylónemű töréssel, szépen fényesíthetők, és mint anyagszer, drága de rendkívül törékeny edényeknek használhatók. Más nemű átváltozásokat szenvedtek az ősidő álati maradványai. Résztint a' vizek által megpuhított anyagba burkoltattak azok, de hirtelen elrothadván, képüket a' palába benyomva hátrahagyták; most is találtathatók mint lenyomatok. Jobban megmaradtak azok, mellyek valamely nemű fővenyvakolatba burkoltattak, mi különösen a' csigákkal és csuszányokkal történt; ezek résztint mészszel, résztint kovacsepekkel vannak áthatva, de eredeti alakjuk fenmaradt. A' nagy vad állatok és gyíkok' csontvázai ellenben mészsze változtatvák. Azonban még ezek tökéletes jó állapotban talátnak, különösen a' szárcsontok' és agyarak' állománya tökéletesen megváltoztatott, a' nélkül hogy szöveve vagy alakja legkevésbé is változott volna. Rendszerint könnyen törhetők, fénytelenek, és a' nyelvhez ragadnak. Úgy tetszik, hogy mind ezen kövüléseknél a' melegnek magas foka hatott.

Ha az eddig mondottak csak gyanítások voltak, mellyek, ámbár történetdolgokra alapítva, még is sok módosításokat engednek, most azon korhoz közelítünk, hol a' planéta története nemünk' eseményeivel a' leghensőbbben össze van szöve. Most azon idő tűnik elé, mellyben a' planétának, mint az ember jövő lakhelyének, erényei 's esztelenségei nézőszíneinek bizonyos érettsége következik be. A' belső tüzerök' már főlebb említett elgyöngülése a' vizeknek és légrétegeknek alkalmat szolgáltatott bizonyos

ellenhatás' nyilvánítására. A' földhøj sokszerű emelkedéseinek sok bezárt medenczéknek kellett képeződniük, iszonyú torkoknak keletkezniük, és későbbben a' benső tűz pillantatnyi nyugalmanál vízzel megtöltetniük. Különösen a' föld' sarktájékai hirtelen meghülésénél a' víz szálladékoknak erőseknek és számosaknak kellett lenni. Szétbontások leltek helyet, 's az alpesi tavak és az emelkedett síkságok bentengereinek vizei lejtőségök felé szorultak, 's a' gátakat keresztül törték, mellyeknél fogva a' mélységtől elválasztattak. Az alatt a' földgolyó belerei előbbi erősségök' nagy részét visszanyerték; és ha szinte nem lépett is be olly roham, mint melly a' hegyeket fölboltozta, 's az eredeti kötőmegek rétegzését eszközlötte, a' vulkán sorok megnyiltak, hegyszorúlatok megrepedtek, és egész földrészek fölemelkedtek. Az ember nem azonban elterjedt a' földön, mellyet vizsgálgatni alkalmat nyert. A' földgolyó egyetemi áradását mint történeti igazságot hirdetik minden népek' tudósításai. Hol csak népeket találunk, még déli Amerika őserdeinek legvadabb lakói közt is fenmaradt az ember nem ősvilági műveltségének híre 's hullám általi semmivé létele, a' mi szent írásunk pedig olly hitelességgel állítja, mint csak a' történt dologra nézve kívánni lehet. A' légkörnek a' föld vulkánerei ellen való visszahatása volt-e az? vagy a' gőzkör minden vizeinek hirtelen üledéke, a' levegő rugalmasságának aláhbszállása által eszközöltetve, mint a' planéta beljébeni összes tüztömeg föllobbanásának következése? Elég az hozzá, hogy az áradás közönséges volt, és én nem tudom, mit lehetne annak physical ellenvetéseül felhozni. Ezen rettentő katastrophnál még más lázadások is történhettek, és a' gőzkör minden vizeinek hirtelen leszállása, különösen még az egyenlítő alatt meleg földhøjra, 's főleg ha a' vizek egy része a' vulkán torkoknál fogva erőszakosan hatott a' föld' belsejébe, iszonyu rengéseket okozhatott. Földrészek sülyedhettek el, mások különösen Afrika kiemelkedhettek, hegylánczok szakadhattak meg, 's a' vizek magoknak új kapukat tárthattak. Ha szinte a'

legrégibb történet és földleírók bizonyítványaik nem szólnának is e' mellett, magának a' földfölületnek megtekintése tenne bizonytságot. Ekkor pattant talán szét az andalusiai bérce, maghasadt a' kapu a' Hercules oszlopa által, kiszáradt a' puszta Afrika, és a' bentengerek' sora, mellyek azovi, fekete, földközi tenger neve alatt ismeretesek, az atlanti oczeánnal közösülésbe tétetett. Ezen lett-dologról hasonlólag tudnak a' régieknek minden történetírói beszélni. Ez bizonyosan a' legutolsó csata volt, mellyet a' föld szenvedett, az eredmény pedig ereinek súlyegylene, és a' békekötés jeléül, hogy az emberi nem a' physical világtól illy küzdelem többé nem várhat, rendelte az úr, a' mi valóban szent és tiszteletre méltó őstörténetünk szerint a' szivárványt. És ha már istennek menykövei dörögnek, 's az elemek' csatájában a' földnek oszlopai reszketni látszanak, föltüzi a' természet ezen békejelt, mint kezességet a' vég inség ellen.

Ezen lázadás adta, úgy látszik, a' földnek mostani alakját. Mert ha mi a' következő korszakban még illyen jelenségekről emlékezünk, azok koránt sem változtathatták még a' planéta egész alakját. Az épen említett forrongás után képeztettek a' hegylánczok. Ettől fogva azok magasságban nem nevedtek, sőt elmállás és más esetek által vesztek. A' mi folyó rendszereinknek, a' mint azokat most a' földön látjuk, akkor kellett képeztetnie. Lefolyó hegytavak, és a' bércebástyák közé bezárt vizek, mellyek keresztül rontottak, medreiket magok ásták. A' csigafészkek, mellyeket magas bérceken találunk, ezekkel emelkedtek, és a' legtöbb torlott bércek lételőket ezen vízárnak köszönik. Egy rege az egész atlanti földrösséget elsüllyeztetnek mondja, és erőszakos lesüllyesztés nélkül semmi tengermedenczék nem keletkeztek. Mi az oka, hogy az emelkedések sajátlag csak az éjszaki féltekén lettek helyet, a' besüllyedések pedig főleg a' délin, nehéz rá felelni. Talán az éjszaki földgolyó' héja merőbb, és azért könnyebben emelkedhető 's szétugrasztható volt? Elég hogy a' történet bizonyos, valamint a' vizek' folyása

éjszokról dél felé. Utóbbi az által is beh bizonyúl, hogy az öszves földrészek dél felé sokszerü hegyes szögletekbe futnak ki, mellyekből ismét következik, hogy a' vizek folyásának sebesen és töl nem számítható erővel kellett történni. Ezen vízárnak következései mindazáltal nem csak a' föld' egyetemi alakján, hanem az elővilág maradványaiban is megismerhetők és megmutathatók. A' földhéj első egyetemi és rettentő rengése közt, mit a' föld belereinek kilövése okozott, melly által a' sarkak megmeredtek, 's az ösvilági teremtmények eltemettettek, és az épen érintett, 's özönvíz név alatt közönségesen ismeretes víz általi lázadás közt kell az embernem eredeti műveltségét keresni, mellynek sokféle maradványait találjuk, de semmi közelebbi történeti korszakba berovatolni nem tudjuk. Ide számlálom én ama' csudás alakokat, mellyek déli Amerika sziklaiba be vannak vésve, 's mellyekről Humboldt értesít. Encaramada' szikláiban olly magasságon, hova most csak állásnál fogva juthatni, állatképekre 's jelképes iratokra akadunk, mellyeknek szerzőik a' most ezen tájékokat lakó tomanakok nem lehettek. Humboldt Guyanából következőket beszél: „Itt, valamint más tájékain is Guyanának (Orinokóba való hajózásáról szól) nap', hold', és állatok' képei találtatnak a' legkeményebb gránitsziklába bevésve; 's ezek olly népnek korábbi létezésére mutatnak, mellyek Orinokó partjainak mostani lakóitól észrevehetőleg különböznek. Ezen jelképes iratok teljesen azokhoz hasonlitanak, mellyek éjszak felé 100. mértföldnyire Caycara közelében a' Rio Apure torkolatának ellenében láthatók. A' korábbi műveltség ezen maradványai annál szembeötlőbbek, minél kiterjedtebb térben jelennek meg, a' vadságtólí nevezetes különbözés miatt, mellyben ezen tartományok minden népeit elsülyedve találjuk. Meg kell még itt jegyezni, hogy nem csak ezen bevágott képek vannak az Orinokó jelen vízállása' medrén sokkal fölül helyezve, hanem szembetünő nyomok erősítik a' sziklákön, hogy a' víz egykor azok közelében volt.“ Épen így találjuk a' hajdani emberi műveltség nyomait, melly a' törté-

neti időn túl terjed, csak nem laktalan, vadságba sülyedt, és részint többé nem is lakható tájékokon. Ide tartoznak a' sírdombok, melyek főleg az éjszaki féltéken, és itt ismét az éjszaki részeken mindenütt elterjedvék. Sőt éjszaki Amérikában betüirást is találtak, és minden földrész mutatja nyomait az elsülyedt műveltségnek. Megemlítjük itt éjszaki Sibéria sírhalmait, melyek az arany és réz korábbi dolgoztatásának csálhatlan bizonyságait mutatják. Főleg megérdemli a' tekintetbe vételt némelly utánasások' eredménye, hol történetesen kútakra, kútaknákra és más ilyenekre akadtak a' földnek különböző helyein. Mélyen a' most lakó földön alúl találtak senyvföld rétegeket, mint korábbi fölületet, melyekben emberi műszülemények tartattak fenn. A' jéggé meredt Grönlandban is számtalan nyomai vannak jelen a' korábbi lakhatóságnak, 's műveltségnek, és igen szembetünő 's az ősvilágról elfogadott véleményt megerősítőleg a' forró égöv tartományai legszegényebbek ősvilági művelődés' nyomaiban. Erről szólnak a' népek legrégibb mondái, különösen gazdag ismét itt is ősvilági tudósításokban a' mi szent írásunk, egészen kivetkeztetve ama' kalandos phantásia képezetek' dagályából, mellyel az indusok és más régi népek története meg van terhelve. A' Kain maradékai nyilvános város építők, 's minden ércz mesterei voltak. Az úrnak neve hirdettette a' népek közt, szántásvetés 's szőlőművelés üzettek, és fájdalom! a' kard is föltaláltatott. Rendezett társaságok képeztettek, kereskedés és hajózás többé már nem voltak idegenek, mert Noe már az úr parancsára bárkát tudott építeni, hogy magát és az övét a' veszélyes hullamoktól megszabadítsa. Mind ezek elpusztítottak, és ezen lett dolog földünknek megtekintése által sokszerüleg megerősítettik. A' föld ezen iszonyú lázadásának eredményei pedig következők:

1. Az ősbércztömegek és a' föld' legmagasb hegyei, a' tűz általi első forrongás következtében eléállittatva, rémitő szétrombolást szenvedtek. A' granit, a' gneis, csempeszikla, dolerit, quarz-szikla, szarukova és hasonló

ösbérczsziklák szétromboltattak. Ezen töredékekből áll a' halmazbérczek, valamint a' mélyebb lapályok' igen nagy része is. Csak azon sorára hivatkozunk itt a' lapályoknak, melyek Baváriától, Ausztrián, és Magyarországon keresztül búzódnak. Épen így van a' dolog déli Amerika rónaságaival, sőt a' földnek sok helyein roppant tömegekben el vannak szórva az ösbérczdarabok, melyek néhol összehalmozódván új hegygerincekké alakulnak. Az ösbérczek' megpillantása is tanítja ezen szétrombolást. Nincsen olly hegyláncz e' földön, melly bedől, szétszakadt és rombolt öshegyeket iszonyú pusztulásban nem mutatna. Emlékezetbe hozzuk itt egy ilyen szétrombolás képét, mellyet Steffent rajzol, hol ő világosan állítja, hogy az elővilág' jelesül a' gránitbérczek szétrombolását érintette legyen. A' Kárpatok nézete, az Alpések szétrombolásai legalább azt mutatják, hogy az európai hegyalakoknak ezen erőszakos átváltozást kellett szenvedniük. Egészen hasonló tudósításaink vannak a' Kaukasusról, és a' föld legnagyobb hegytörzsökéről, a' Himaláyáról, melly mérhetlen tömege' daczára sem menekheték meg a' szétrepedések és pusztulásoktól. Hogy nem csak a' planéta beljéből kiható erők, hanem az éjszakról lenyomuló hullámok is, hatalmasan mozdították elé a' földhéj szétpusztulását, nyilván mutatják ama' már említett töredékeik a' scandináviai bérczeknek, melyek Németország pusztaságaiba hihetetlen számmal és tömegben sepréttettek be. Ide tartoznak ama' roppant sziklatömegek, melyek mint ösbércztöredékek déli Amerika síkságain, különösen pedig Orinokó erdeiben szétszórva fekszenek; egyes több száz láb magas töredékek öserdővel fedetvék.

2. A' növényhoritéknak igen nagy része elpusztított, 's a' számos torfa és kőszéntelepek', továbbá ama' kővült törzsökök' anyagát szolgáltatja, mellyeket az uszadékbérczekeken gyakran előtalálunk, és a' mellyekkel Afrika pusztái gazdagon föl vannak ruházva. Ezen hullámdőnek köszönhetik a' pálabérczek ama' sokszerű növényképmásokat, mellyek a' föld' minden tájékain találhatók.

Ezek nem csupán egy, hanem sokszor kétszékeseek, melyek egészen hasonló képüket az ősvilág ezen leveleibe rajzolták. Sőt még az osztályt és rendet is megkülönböztethetjük a' növényben, melyekhez tartozott. Találunk a' köszénbérczekben füveket, bogácsokat, hüvelyes növényeket, tölevelű fákat, gyümölcsöket és magvakat, melyek a' most élőkkel pontosan megegyeznek. Bizonyos e' szerint, hogy azon bércznemek' nagy része, melyeket harmadrendű képezeteknek szoktunk nevezni, keletkezésüket ezen korszaknak köszönik, mialatt az átmeneteli képezetek többsége a' tűz' és vegyült forrongás' korszakába esik. Azonban, mint már fölebb megjegyeztük, nem könnyen lehet a' bérczek képezésére és korára nézve szoros határt vonni. A' dolgok' más rende, 's más időszámítás talált itt alkalmazást, mint a' mellyhez mi szoktunk.

3. Egy egész állatnem is elveszett, és azok' roppant mennyisége az üledékbe temettetett el, melly a' vízhabokból leszállott. Ezen sors nem csak a' szárazföldi, hanem a' vízi állatokat is érte, 's maradványaik' a' föld' minden tájékain szétszórva. Nevezetes még is azon, körülmény, hogy ezen időből kövült embercsontok nem találhatnak. A' csontok' gyöngébb szövete, magasb 's tisztább fölszállása-e ezen jelenségek oka? vagy nem jutottak még az emberek olly tájakra, hogy elenyészésüket a' habokban találták volna? akármi legyen is az ok, elég az hozzá, hogy nincsenek behizonyítható emberkövülések azon időből, és az ifjabb képezésük is inkább bevonások mint kövülések. Ellenben minden világrészekben találunk üregeket, melyek' feneke csontomladékból áll. Itt ősidőbeli és pedig a' természethistoria csak nem minden ismeretes osztályaiból való állatok' csontvázai roppant tömegekben találhatnak. Ezen üregek többnyire mészen vagy gipszen vannak és igen számosak. Ezen csontok tökélyes átváltozást szenvedtek, és földréteggel fedetvék, melyek' állati eredetét a' senyvészeg eléggé elárúlja. Hogy mind ezen üregek ama' hajdani özönviznek köszönik-e lételöket, nem merem állítani. Mert azon bércznen, mellyben

találtatnak, nyilvánlag vízképezet, de nem lehet mondani, hogy a' csontok azokba áradás által sepréttettek volna. Sőt inkább úgy látszik, hogy a' legtöbb üregekben ragadozó állatok által hordattak össze, minthogy azok közül sokan megvannak rágesálva, sőt nyilvános nyomait találjuk, hogy ezen barlangok nagy hússal élő állatoknak szolgáltak lakhelyül. A' honnan úgy látszik, hogy az üregekben találtató csontok, az özvíznek nem ezen, hanem sokkal későbbi korszakába tartoznak. De ide tartoznak mind azon kövülések, melyeket uszadéki földekben találunk, és a' melyek mammuth-csontok neve alatt olly gyakran napfényre jönnek. A' Montmartre Párisnál egyedül rejt egész elővilágot. Német- Magyarország' és más világok' sok bércei hasonlót mutatnak elé, 's a' rajzolt föld katastróphának nevezetes bizonyosága az, hogy a' madarak, szárazföldi és vízi állatok vegyesen összevissza találtatnak.

Lehet sejteni az állapotot, melyben a' föld ezen katastróphák után találtatott. Minden el volt pusztulva, a' magasb hegyek közül csak néhányan tartották meg növényborítékaikat. A' legnagyobb rész azoktól megfosztott, minden alacsony helyek vízzel fedettek, de a' magasb tájakok is sokáig víz alatt maradtak, a' mennyiben a' halmazoknak rakásra gyűlésök által hegybástyák képeződtek, melyek a' lefolyást meggátolták. Húزامosb időre volt szükség, míg a' föld ismét lakhatóvá lett, és azon rajz, melyet a' szent írás ezen eseményről nyújt, ezen ponthan is hasonlíthatlanul megegyezik a' dolog' természetével. Csak a' düggel élő holló talál először szálást a' földön, a' füveket kereső galamb még húزامosb idő múlva is visszatér. Csak későn merénylett Noé az Aratról leszállni, és most az embernem uj miveltségének kellett kezdődnie.

A' föld életének negyedik korszaka.

A' férfikor.

Földünknek eddig érintett kifejlési története' korszakában foglaltatik azon időpont, melybe a' természetbúvá-

rok az ős és telephegyek képezését helyezik. Mi ezeket egy korszakba foglaljuk össze, mert úgy hisszük, hogy nem könnyen lehet köztük szoros határt vonni. Mert mint-hogy az őshérczek' fölemelkedése közvetlenül a' belső tüzerök kiterjedése által történt, a' telephegyek lerakódása ellenben vízerői folyamat által kívülről eszközöltetett, ezen emelő és lerakó erők darab időn át egymással játszhattak, úgy hogy határaikat nem könnyű megjelelni. Csak annyit lehet elhinnünk, hogy főleg a' belső tüzerök szétugraszto munkássága, mellynél fogva a' földnek már korábban hólyagnemű harangokkal megrakott hércztörzsökei elétaszitattak, hamarabb hatott, mint a' hullámok erei, melyek a' föld' fölületét annyira megmástitották. De szorosan kell azon vonalnak húzatni, mely a' földnek katasztrófateljes, 's a' földgolyót egészen megsemmisítéssel fenyegető ifjúkorát a' gyermek kortól elválasztotta, hol a' földhéjnak csüdes képződése és szilárdulása lelt helyet. Épen olly szorosra kell a' határt vonni a' föld ifju és férfikora közt, annyival inkább, hogy a' természet és történet innen fogva új időszakot kezdenek.

Utóbbi kezdetén kétségkívül pusztá volt a' föld, a' víz mindent ellepett, az elővilág' iszonyu torkolatai azaz valának betöltve, és valószínűleg csak a' magas hegygerinczek tűntek ki egyes szigetekként a' habok közül. És midőn a' hullámok elrohantak, meztelen föveny és köpuszták mutatkoztak a' szemnek. Ha szinte a' földnek pusztításai megszűntek is, a' vizek átrontásai, vulkánok általi földrengések néhol jelenkeztek. Midőn a' harmadik korszak' erős hulláma az éjszaki földteke tartományain, valószínűleg délkelettől éjszaknyugotra rohant, különösen a' hércztájékok' kazánai teltek meg vízzel. Miután a' vizek süllyedtek, a' vízkazánok tetemes nehézségöknél fogva nyomták a' falakat, és gyakori átrontásokat eszközöltek. Ebből származhattak a' részletes áradások, és szétrombolások, melyeknek uszadékhegyeink' nagy része lételét köszöni. Hogy néhány példákat említsek, talán egész Csehország ősvilági vulkán volt, mellynek iszonyu torko-

lata az özönviz után nagy vízmedenczét képezett, mely később Szászország felé átrontott és az Elbe tartományán keresztül elfolyt. Hasonló eseményeknek köszönhetik talán minden nagy folyók lételüket; így péld. a' Duna hosszában az egész tengensor megmutatható. De még inkább meg lehet azt a' Missisippiről mutatni, hol a' lefolyó bentengerek' menetele még most is mintegy szemünk előtt történik. Minden ilyen lefolyás megváltoztatta a' föld fölületének alakját.

De a' vulkánerek sem nyugottak, hanem folyvást hatottak, még pedig erőteljes módon, a' mennyiben egész sorokat képeztek, és szünetlenül részint emelkedéseket, részint besüllyedéseket okoztak, melyek nagy mennyiségű hegyeknek és völgyeknek, szigeteknek és hegylánczoknak stb. keletkezésüket és enyészésüket előmozdították. A' föld' fölületére hatottak azok, és még most is hatnak, vegytanilag és erőműviileg másitják és alakítják azt. Annyit azonban el lehet fogadnunk, hogy az özönvitzől fogva az elemi erők behatásai a' planétára mindig gyöngébbek és gyöngébbek lettek, és még most is fogynak. Szabad legyen nekem egyszersmind a' földgolyónak, nyugalom és súlyegyen eredeti állapotjára való törekvést tulajdonítani. A' nap útjának ferdesége úgy látszik, hogy a' planéta valójához nem tartozik; sőt inkább a' megháborított súlyegyen által okoztatott szabálytalanság az. Azon észrevétel, mit Hipparchus tett, 's jelenidőnkig be is bizonyosodott, t. i. hogy a' nap útjának hajlása fogy, ezen elővélet mellett látszik szólni. Annyi legalább bizonyos, hogy az évről évre fogy erősen álló arányban, és a' Lagrange éleselméjű fölvetései, melyek szerint a' nap útjának hajlása bizonyos időpont után egész 18° fogyhatna, de ezután ismét nevekedni fogna csak az időtől vár bizonyítást. Sőt inkább, mint már mondtuk, ebből azt látjuk, hogy planétánk magát az egyenlítővel súlyegyenbe, eredeti állapotba tenni törekszik. Annyi bizonyos, hogy a' nap útjának hajlása az előtt nagyobb volt, és hogy a' nap-térítő 140 évekkel K. sz. előtt $23^\circ 51' 20''$ alatt fu-

tott, azóta pedig 23' 27" fogyott, mi 1972. esztendő alatt épen nem csekélység. A' földnek mérséklete is szemhető változásokat szenvedett az utolsó víz óta. Noé idejében még a' mérséklet sokkal magasabb volt, a' mit részint a' sűrűbb gőzkörnek, részint a' földgolyóban volt nagyobb hévtömegnek kell tulajdonítani. Azóta a' meleg folyvást fogy a' földön, melly arányban a' vizek szaporodnak, 's a' földgolyó hűlése előhalad. A' hegyek fölületeik szétmállása által mindig alacsonyabbak lesznek, a' fölolvadt részeket a' víz a' völgyekbe hordja, mellyek emelkednek; úgy látszik, itt is az ellentétek kiegyenlítése eszközölködik, hogy a' planéta minden elemeinek és életviszonyainak súlyegye helyre állíttassék. Halkal de erősen halad a' földnek kora előre; jövőndő sorsát ki sejdítheti? Ama' vulkánok, mellyek a' déli tengerben olly hatalmasan dolgoznak, a' hegykúpok, mellyek a' föld alatti erőket ama' mérhetlen mélységben serkengetik, mik azok? mit akarnak azok? a' földnek egy része lenni, melly egykor az éjszaki féltekével ellensúlyt tartson, vagy kiegyenlítésre együttthasson? Nem volna-e gondolható, hogy ama' tenger alatti hegylánczok, mellyek mind inkább kiemelkednek, egykor szárazföldre alakuljanak? Valóban azon rejtélyes építők serény foglalkodása, mellyek ama' róna szigeteket naponként kilebb tolják, és az ő csillággal képezetők által azon tengereket mind inkább elzárják, a' számtalan szigetlánczok egyesítésére mutatnak; 's azért épen nem hihetetlen, hogy jöhet olly idő, mellyben az elsüllyedt Atlantis ismétí föltámadását fogja ünnepelni!

Azonban úgy látszik, hogy a' mi planétánk vénségéhez közelget. Az elröpülő meleggel élete is fogy; lassanként megöszül; a' sarkjegek a' magas bércek' jéghegyeivel mind inkább alábbszállnak; szenvedélyei csöndesebbek 's a' növényzési kör keskenyebb lesz, és hihetőleg jövőnd olly idő, mikor mint az emberéletben, minden ki fog egyenlítettetni, a' tengely fel fog egyenesedni pályáján, a' földgolyó belső erei el fognak enyészni, és az egész a' napnak kebelébe, honnan született, visszatérend. A' föld-

nek ezen végzetére mutatnak a' népek' legrégibb mondái, és maga a' szent irás. A' mi véges, annak el kell múlni; csak az marad meg, mi magáról eszmél.

A' földnek mint emberek lakhelyének, ezekkel némi hasonlósága van; és valamint amaz a' maga napja körül forog, 's vágygyal és sejtéssel eleibe siet, úgy nekünk is van egy napunk, hova minket egy honvágy húz, és a' mellyhez mi mindig szorosabb körben törekszünk, minden tévelygéseink és eltéréseink mellett is. Tőlünk is mind inkább fut a' belső meleg, de öntudatunk tisztább és tisztább lesz, minél közelebb járul az a' világegyetem' rendezőjéhez és minden élet' teremtetőjéhez!

(Cosmologische Vorschule zur Erdkunde, után)

SOLTÉSZ JÁNOS.

XXIX.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XXXVII.

Tethemy István budai bíró' 1543. júl. 6-án költ nyilatkozása.

„**O**mnibus Judicibus et Juratis Ciuibus Ciuitatum Opidorum et villarum omnium. Insuper nobilibus et dominis tam ecclesiasticis quam secularibus, Manifesto quod Illustrissimus, Spectabilis et Magnificus *Memhet Bassa* locumtenens potentissime atque Inuictissime Cesareae Majestatis ad supplicationem meam concessit, ut quicumque vel per se vel per suum fidelem nuncium munera sua et taxam Bwydam portauerit, requirat domum meam, et ego mox ad illustrissimum cum eodem hoc volo (igy), Qui literas protectionales in *lingua Turcia* (igy) *et latina* dabit ad fidem Caesaris potentissimę et ad fidem suam propriam vt quilibet in sua propria domo et hereditatibus omnibus cum omnibus rebus et bonis et familia sua, absque dampno suo permanere poterit et nullum impedimentum habebit a gentibus et exercitibus Cesareae Maiestatis, Et reuisis literis vnus Judicum alterı Judici mittere velit et domini omnes in suo dominio permanebunt qui se ipsos ad obedienciam Caesaris conuertunt et munus ipsorum et taxam Jobagionum suorım Bwydam mittunt, datum Bude Sexto die mensis July Anno Christi 1543. Steffanus Tethemy Judex Ciuitatis Budensis notarius locumtenentis manu ppria.“

Hitelesen költ papiros példányomból, melynek íróját,
Tethemy Istvánt, a' Tudományt. 1840. V. 296 — 314.
l. előadott budapesti birák közé kell soroznunk.

LUCZENBACHER JÁNOS.

ÉRTEKEZÉSEK' MUTATÓJA.

A.

Abulfeda' állítása 211.
 Achilles főszemély a' görögök' vállatában Trója ellen 37.
 Ádám Gergely pesti bíró 308.
 Aeschyles 122.
 Afrikában karikapénz van keletben 216.
 Agan vagy Egen víz' neve rokon az erdéli Egen vagy Igen nevezetekkel 336.
 Alania és Uzia mellett kilencz kozár tartomány volt 221.
 Állatország' tanításában az ember foglal első helyet 105. következnek a' házi állatok 107. és a' repkedők 108.
 Ammoniumtan 81. 89.
 Ammyan Marcellin' tanubizony-sága 339.
 Anaxagoras' állítása 130.
 Anonymus' tudósítása a' vitkai földről 218. annak állítása 337.
 Antinous 351.
 Apollónak nincs neje csak huga 55.
 Aristophanes a' romlás' korszakában írt hazája mellett 122.
 Aristoteles' véleményeként philosophia a' csodálkozásból indul ki 45.
 Astrákában laktak kozárok 209.
 Ásványtan leggyakrabban melóztetik el iskoláinkban 100.
 Asztalhegy (csillagzat) 367.
 Atel' jelentése 284. sokféleképp íratik 285.
 Atelkuzn nevű föld 172. jelent-

het-e vízközi földet 173. az épen nem Lebediás 282. valódi jelentése 283.
 Athene első volt, hol békében lerakaték a' fegyver 39. Kekropstól alapítaték 40. az és Sparta közt ellentét 120.

B.

Bartsch Jakab 360.
 Baty mongol vezér meghódította' régi Bulgáriát 210.
 Bayer' Uranometriája 352.
 Bela IV. király városokra fordította' figyelmét 296. IV. Lucze pápához írt levele 296. e' levélre válasz 297. adománylevele 299. a' budaiaknak adott kiváltságlevele 300.
 Berenice hajfürte (csillagzat) 351.
 Bergman' állítása 24.
 Bernhard Gáspár budai bíró 305.
 Berzelius' véleménye 32.
 Betham, Sir Villiam felfedezése a' legrégebb pénzről 316. annak arany' karikapénz' példányai 318.
 Bias azt tanácslá a' jóniai városoknak, hogy egyesüljenek 115.
 Bonomi' levele az afrikai karikapénzről 316.
 Borosjenői Mátyás pesti bíró's más esküttek 307.
 Borsevő (csillagzat) 352.
 Brandeburgi kormánypátca (csillagzat) 368.

Britannia' karikapénzét Caesar ismerte 317.

Budai bírák három időszakiak 300.

Budapest egy város volt 300.

Budapesti bírák 296.

Budát, elfoglalása után nem bírák, hanem polgármesterek igazgatták 311.

Bulgária a' paczinákoknak délre esett 179.

C.

Cirrus nevű felleghaj 237.

Classicusokkal korán megismerkedés a' lelket erőssé és szépé teszi 188. azok sokat foglalnak magokban, mit egyedül tőlök tanulhatni meg 189.

Constantinus Porphyrogenitus' Lebediása 170. az négy lakhelyet tulajdonít a' magyaroknak 170. állításai és krónikáink 340.

Creuzer' symbolicája 48.

Cumulus felleghaj 237.

Curiálisok' kötelességei és terhei 7. azok nem vonathattak tortura alá 9. sorsa magában a' curiában és egymás között 10.

Cuvier összeszedte az ősvilági állatok' természettörténetét 377.

Cs.

Csósz (csillagzat) 369.

D.

Dalton' paránytana' és állítása 30. 33.

Daricus, ezüstpénz 322.

Darú (csillagzat) 355.

Déli háromszög (csillagzat) 354. Demokratiában mellőzhetlen szükség a' nép előtt szólni 129.

Dénes, deák (literatus) pesti bíró 307.

Dér nem egyéb mint megfagyott harmat 166.

Dodonában volt a' legrégibb oraculum 47.

E.

Égés, vegyülettan 26.

Egyalakúság 76. 83. 84.

Egyszarvu (monoceros) csillagzat, nem szarvorru (rhinoceros) 361.

Éjszaki fény 248.

Elkülönözött királyi pecsét' őre 69.

Engel véleménye 292.

Epaminondas 128.

Erasmus 187.

Eros a' legrégibb görög isten 49.

Erőiskola, és elvei 28. 29.

Éső 241.

Ész szó' jelentése 225.

Észtani nyelv 143.

Etthyeky Albert budai bíró 309.

F.

Farkas pesti bíró 301.

Farkas László budai bíró 306.

Fejér György nem elégedett meg Hammer' nézeteivel 170.

Felhők 236.

Fellegek' tája 236. és mozgása 238.

Ferenczi Gergely pesti bíró 306. 307.

Férfi kor' nyelve nyugottabb és határozottabb jelentéseiben 145.

Forster György pesti bíró 308.

Föld' korai 374. természete és élete 374. keletkezése 375. azon nagy változások nyomai látszanak 375. életének első 379. második 382. harmadik 388. és negyedik korszaka 400.

Fraehn kiadta a' régi Bulgár város tatár nyelven írott történeteit 210.

Freuburger Farkas budai bíró 309.

Fridrik' tisztelete (csillagzat) 269.

Fridrikfi András pesti bíró 304.

Fülöp makedoniai király meghódítá a' görög tartományokat, és azon öntudatra vezette, hogy függetlenségük oda van 132.

G.

Galamb vagy Noe' galambja (csillagzat) 353.

Georgiába mentek a' kozárok Volga mellől 204.

Görög szellem 38. nép mint a' rómaiak, minden népek szükevényeiből eredett 39. a' tengerre jókor fordítá figyelmét 40. épületek ronthatlanul szilárdak 41. mythológiának szelleme, tartalma, és alapja 49. istenek baráti viszonyban állanak az emberekkel 50. fatum lelketlen kénytelenség 50. isten nem tapogatható mint az indiai 53. annak nélkülözhetlen volt a' haza 116. republica' nevezetes körülményei 117. szellem' elenyészte 135.

Görögök' fejedelmei magok készíték kezdetben az eledelt 42. ők igen figyeltek a' természet' tünetényeire 45. nálok Cyrus' idejében fejlett ki a' gondolkozás elve 129.

Görögország' történeteinek philosophiája 37. ott a' hajózás inkább kalózás volt mint kereskedés 40. gyarmat-küldésének célja 45. abban személy és szellem-szabadság 114. szerkezete szép politikai alak volt 115.

Grammaticai szótár' haszna 263.

Gy.

Gyermek' nyelve egyszerű vizhangja a' természetnek 144.

Gyik, (csillagzat) 365.

György' hárfája (csillagzat) 370.

H.

Hajós szellencze (csillagzat) 367.
Hamburger Farkas pesti bíró 309.

Hammer kimutatá Dankovszky nyomozásának alaptalanságát 170. annak véleménye 179. ő Vitkaföldön nem keres magyarokat 218.

Harbár Mátyás pesti bíró 308.

Harber János pesti bíró és más esküttek 309.

Harmat 165.

Hatodló (csillagzat) 365.

Hellasban a' királyok idejében nem volt politikai élet 115.

Hellen nép' nyelve tisztán áll fejedezésében, haladásában, lankadásában és hanyatlásában 146.

Hench budai várkormányzó 301.

Henrik portugáli gróf magyar származata 199. annak eredetéről heves viták keletkeztek 202.

Hercules' képe 49.

Herodot' állítása 47. szerinte Homer és Hesiod csináltak a' görögöknek isteneket 48.

Herschel távcsője (csillagzat) 370.

Heymo pesti bíró 301.

Himmerike (scutella Iridis) 320.

Hipparchus megöleték 121.

Hippias száműzeték 121.

Hiuz (csillagzat)

Hó 240.

Holnaver Márton pesti bíró 305.

Homer alapkönyv a' görögöknél 37.

Hugo Grotius 187.

Humboldt Sándor 33. tapasztalata 164.

I.

Indus (csillagzat) 355.

Ingul víz más mint Khydmas 178.

István deák (literatus) pesti bíró 307.

J.

János budai bíró 302. pesti új-hegy' kormányzója 306.

Jarnachi Miklós pesti bíró 307.

Jégeső 245.
 Jog hogy valahol létezzék, szükséges hogy létezzék minde-
 nütt 18.
 Jólakási foghatóság 25. 71. 77.
 Jornandes' állítása.
 Jugria és Jugor nevek 291. 335.
 Julián frater 216. tudósításai 217.

K.

Kadmus hozá Görögországba
 Phoenikiából a' betűírást 41.
 építé Thebát 41.
 Kakas (csillagzat) 361.
 Kameleon (csillagzat) 354.
 Kanizsai István' és János czíme-
 res pecsétgyűrűje 67. ők ide-
 gen nemzetségből származtak
 68.
 Karamschin' véleménye 204. ál-
 lítása 211.
 Kardhal (csillagzat) 354.
 Károly budai bíró 301.
 Károly cserfáját (csillagzatot)
 Halley képezte a' déli egen
 363.
 Katona István Schönwisner Ist-
 vánban ellenmondóra talált 59.
 igyekezett Constant. Porphy-
 rogenitust Anonymussal meg-
 egyeztetni 175. állítása 218.
 Képző intézetek' szüksége 111.
 Kereszt (csillagzat) 354.
 Keresztes háborúk a' felébredő
 kereszténység' trójai sikeret-
 len harca 43.
 Keresztes pesti bíró 308.
 Kettőspecsét' őrizete nem min-
 dig az esztergami érsekre bi-
 zaték 68.
 Khidmas vagy Chyngilos 175.
 most Kilmas 179.
 Ki mit nem tanult, azt nem is
 taníthatja 111.
 Királyság eredetileg még nem
 monarchia 42.
 Kisháromszög (csillagzat) 365.
 Kis oroszán (csillagzat) 365.
 Kis vizikigyó (csillagzat) 352.
 Koller József szerint két szom-
 bathely volt 60.
 Kótaly (Rhombus), helyesebben

Hoszkótaly (Rhomboides)
 (csillagzat) 361.
 Kozárok ázsiai és eurpai bir-
 toka, 203.
 Kozárország Volga' torkolatá-
 nál 207.
 Kőd' képezésének oka 167. sza-
 gos is vétetett már észre 169.
 Környítő (csillagzat) 367.
 Központosítás a' római és újabb
 világban 16.
 Kronos az elvont idő uralkodá-
 sa 54.
 Kun László király megerősíti
 V. István' adománylevelét 265.
 Kunczler János budapesti bíró
 és mások 308.
 Külön jegyző őrzé a', király'
 gyűrűpecsétét 69.

L.

László (kun) levele 299.
 Lebedias 170. név mi nyelvű?
 178.
 Legrégibb pénz 415.
 Légszivattyú (csillagzat) 367.
 Lehrberg' véleménye 292.
 Leibniz 187.
 Lélek szó jelentései 222. és kedv,
 kedély, eredeti értelmei 231.
 Lendvay Márton' botlása 70.
 Lorand pesti bíró 303.
 Losva v. Ilosva rokon az Ilos-
 vay névvel 336.
 Lőrincz deák (literatus) pesti
 bíró 307.
 Lycurg spartai törvényhozó 116.
 124. alatta vas-pénz 315.

M.

Macska (csillagzat) 370.
 Madschar város Kuma mellett
 205.
 Magas tájékok hidegsége' oka
 161.
 Magyarországi karikapénz ró-
 mai mérték szerint van sza-
 bályozva 318. 319.
 Márton sz. győri Szombathely-
 ről eredett 66.
 Martunhermann és Márton bu-
 dai esküttek 302.

Mathesis nyert legtöbbet társaságok által 257.

Méh v. déli légy (csillagzat) 354.

Meiszner rendszeren megegyezik Berseliussal 32.

Melegség' eloszlása a' légkörben 161. és világosság' elterjedése a' vízben 157.

Menydörgés 247.

Merula' jegyzete a' galamb nevű csillagzatról 359.

Mi módon lehetne a' természet-tant népiskoláinkban tanítani 95.

Mihál pesti bíró 304.

Miklós pesti bíró 302. és pesti újhegy' kormányzója 303.

Miltiades' diadala 119.

Minyas' kincstára 41.

Moldvai magyarnép költés 138.

Montesquieu' állítása 114.

Municipalis igazgatás 7. nyomasztó szolgaság volt 10. hivatalok terhekké váltak 12.

Municipiumok' ügyeibe a' császári hatalom elegyedett 11. jogai 18. mind életnélküliek 19.

Müller Ferdinand topographiája 212. magyarázata 339.

Münzer János pesti bíró 307.

Mysteriumok vén isteni szolgálatok voltak 56.

N.

Nadler Mihál pesti bíró 305.

Naghzayw (Nagyszáju) Márton pesti bíró 308.

Nagy Péter pesti bíró 309.

Nagy és Kis felhő (csillagzatok) 371.

Nestor' állítása 204. bizonyosságtétele 211. tudósítása 339.

Newton 187. már életében látta dicsőségét 273.

Nicephor' tanubizonyossága 205.

Növénytanban mi érdemel főfigyelmet? 104.

Ny.

Nyelv az érzelmek és indulatok' hű tolmácsa 144. javításról

észrevétel 249. democratiai kormányzás alatt áll 258.

Nyolczadló (csillagzat) 367.

O.

Ogor nemzet 339.

Olehvai András és más pesti eskütek 307.

Ópest Zsigmond' országlásáig külváros 300.

Oraculumok miként magyarázhatók 47. azokhoz sorozhatók a' versenyjátékok is 52.

Ö.

Örökhő' határai 164. az egyenlítő alatt legszilárdabbak 164.

P.

Palczán Péter budai bíró 309. 310.

Pan főkép az erdős Arkadiában tisztelteték 46.

Pannonhegy alatti v. győri Szombathely magyar eredetűnek látszik 62.

Paradicsommadár (csillagzat) 354.

Paránycső (csillagzat) 367.

Parányidom 32. 33.

Parány rendszer 30.

Pártan 72. 84. 89.

Páva (csillagzat) 355.

Pelagok Görögország főnépe 39.

Pelopidas 128.

Peloponesusból gyarmatok kelttek át Olaszországba és Siciáliába 44.

Peloponesusi háború 126. lényegesen Athene és Sparta között folyt 127.

Pempflinger János pesti bíró 308.

Penelope' kérő Odysseus' birtokába vetik magokat 42.

Pericles Athene' nagy fénypontja 116. athenei Zeusnek mondatik 122. intézkedései által jöttek létre a' szobrászat' örökemlékei 122.

Pernhawser János pesti bíró 304
 Petermann budai bíró 302.
 Phidon' ezüst pénzei 315.
 Phoenikei kereskedők 316. kez-
 dék először a' felosztott ércz-
 darabokat jegyezni 321.
 Pisistratidák elűzettek 121.
 Plato 122.
 Pokoleb (cerberus) csillagz. 365.
 Poldof Péter 305.
 Poniatowszky bikája (csillag-
 zat) 369.
 Porhó 240.
 Pray' állítása 289.
 Ptolemaeus' csillagjegyzéke 350.
 Pusztoszerk, Pusztaszernek fe-
 lel meg 336.

R.

Rabenstainer Ulrik pesti bíró
 304.
 Rawcani Péter pesti bíró 305.
 Régi írók művészek az erkölcsi
 képek' fejtesében 191. litera-
 turának szebb felét a' görög
 teszi 185. magyar záloglevél
 270. vélemény Vas vármegyei
 Szombathelyt tartja sz. Már-
 ton szülőföldének 59.
 Repülő hal (csillagzat) 354.
 Rézbura vagy szirony (patina)
 318.
 Richter' vegyaránytana 24. sok
 követőre talált 25. rá nézve
 Betrhöllet nem veszélyesb mint
 Lavoisierre nézve Gay-Lus-
 sac és Thenard vagy Davy
 26. 27.
 Róka és Lud (csillagzatok) 365.
 Római kormány lemondott a'
 nyilvános és érdekét nem il-
 lető intézkedésekről 20.

S.

Sándor Aristotelestől neveltetik
 132. szerencséje volt alkalmas
 időben meghalni 133. ő volt
 Görögország' képviselője 134.
 rendkívül kedvelé a' tudomá-
 nyokat 134.

Schönstrom svéd ezredes' állí-
 tása 335.
 Siebenlinder János pesti bíró 305.
 Simon pesti bíró 303.
 Socrates nem avattatá magát a'
 mysteriumokba 49. 122. az e-
 rényt belátásban helyezi 130.
 elve lázasztó az athenei al-
 kotmány ellen, mikor barátait
 gondolkozásra szoktatja 130.
 a' mit benne kárhoztattak, az
 már nálok erős gyökeret vert
 131.
 Solon' idejében vertpénz 315.
 Sophisták' főelve a' kétértelmű-
 ség 130.
 Sophocles a' diadal' ünnepén tán-
 czolt 119. 122.
 Sparta' kezdete különbözik A-
 theneétől 123. politicai szer-
 keze 125.

Ssarkel kozár birtok' fővárosa
 203.
 Stadler János pesti bíró 305.
 Stalcher Ulrik budapesti sajká-
 sok (carinarii) bírása 302.
 Stoyan Mark pesti bíró 304.
 Stratus nevű fellepfaj 237.
 Surgut város 337.

Sz.

Szeged városnak magyar előbe-
 széddel 's berekesztéssel költ
 szabadságos levele 324.
 Szellem 154. értelmei 155.
 Szent Márton mezőváros hajdan
 Pannonia nevet viselt 63.
 Szobieszky paizsa a' téjútban
 365.
 Szobrász' műhelye (csillagzat)
 366.
 Szótár, ha jó, igen sokat hasz-
 nál 257.
 Szögmérték és vonalzó (csillag-
 zatok) 367.

T.

Távcső (csillagzat) 367.
 Tengervíz' mélségeinek hőmér-
 séke 160.
 Terimetan 33. 34. 35.

Termész szónak valaha életben kellett lennie, azt lángész helyett lehetne használni 150.

Természet termést, termesztő erőt, terményt jelent 150. test tulajdonsága, alkata, termete, hajlam, ösztön, véralkat, és más értelmei 151. 152. 153. abban rendet, arányt és összhangzatot találunk 92.

Természettan' fontossága iskolánkban 90. a' népiskola tudományos tárgyai között méltó helyet foglal 91. tanításában sokféleképp téveztethetik el a' czél 98. előadásában a' honra kell főtekintetet vetni 102. haladása 275.

Tethemy István budai bíró' levele 405.

Teveparducz (csillagzat) 361.

Theophylactus' bizonyágtétele 339.

Thétényi Péter pesti bíró 308.

Thewgyártó Lőrincz pesti bíró 308.

Thomson a' vegyarány' szerzőjének Richtert vallá 32.

Thukidides' állítása 39. 42. 122. 125. mondá: mindenki azt véli, rosszul megy a' dolog, ha ő nem vesz benne részt 116. ő Pericles szájába teszi, Athené' rojzolatát 122.

Thunmann' állítása 282.

Tigris (csillagzat) 361.

Többszörös törvény 25. 76. 77. Tökéletes nyelvtől mit kívánhatni? 250.

Történetek' forrásai görög nyelven írvák 193.

Trójai háború' oka 42.

Tudományos mívelést szükségkép előzi meg a' nyelv' mívelése 255.

Tudós társaságok' haszna 271.

Tycho de Brahe 351.

U.

Ugoria v. Jugria 293.

Újabb csillagképek 350.

Ural' vidékéről, a' régi Jugriá-

ból költöztek ki az első magyarok 346.

Uralba vezető kereskedési út 294.

Uz és paczinák népek kezdék

meg az első rohonásokat 346.

Uzu szó ethymológiája 287. 288.

Ü.

Üresorrú és brazilai szarka, (csillagzat) 352.

V.

Vadaszebek (csillagzat) 364.

Változatlan arányok 24. 26. 73. 74. 75. 76.

Vegyaránytan 23.

Vegykatlan (csillagzat) 366.

Vegyteni képviselő 36. 74. 76. 77. 78. 79. 80.

Verseny-játékok' természete 53.

Viatka v. Vitka magyar birtok 207. 215.

Világosság' eloszlása a' légkörben 161.

Villám 247.

Villany és a' légköri gőz közti viszonyok 246.

Virág Benedek' észrevétele 298.

Víz igen tökéletlen melegvezető 157. annak rendhagyó tulajdona 158. bizonyos czélt tanúsít a' természetben 159.

Volga volt a' kozárok' régi lakhelye 204.

W.

Waissensteiner András pesti bíró 307.

Walther budai bíró 301. 302.

Wells magyarázta meg először a' hármát' tüneményeit 165.

Wenzel' tapasztalata 23. ennek következményei 24. egyértéke 24. 74.

Werner budai várkormányzó 301. budai bíró 302. és fia 302.

Z.

Zewch András pesti bíró és más
esküttek 310.

Zeus az istenek' atyja 42. az új
istenek' feje, ő politicus isten,
és pártfogolja a' vendégszere-
tetet 54.

Zs.

Zsigmond király 1419-ki okle-
vele 140.

TUDOMÁNYTÁR 1834, 1835, 1836, 1837, 1838. Minden folymat 4 kötet. Ára nyomt. pap. 4 ft, velin. 5 ft cp. — 1839. 12 füzet vel. 5 ft.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság. Első kötet. 8rét. kötve, postapap. 54 kr. középpap. 40 kr.

GRAMMATICA UNGHERESE dell' avvocato Francesco Császár. n8r. két rész egy kötetben. Postapap. kötve 1 ft 30 kr.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. társaság. Német Magyar rész. Kis 8rét, három-három oszlopba. író papirosra fűzve 3 ft, postapap. fűzve 3 ft 30 kr.

PHILOSOPHIAI MŰSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. társaság. 8rét. kötve. 40 kr.

HORÁTIUS LEVELEI. Fordítá Kis János. Az eredeti textussal Döring szerina, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel, Kazinczy Ferencz által. n. 8. Postapap. kötve 2 for. 15. kr.

ROMAI CLASSICUSOK, magyar fordításokban. Kiadja a' m. t. társaság. Első kötet. C.C.Sallustius' épen maradt minden munkái. Magyarra Kazinczy Ferencz. n8r. kötve 2 ft; köz. pap. 1 ft. 30 kr.

— — Második kötet. M. T. Ciceróból beszédek, levelek, és Scipió' álma. Ford. Kazinczy Ferencz. n. 8. kötve 1 ft. 36 kr, köz. pap. 1 f 12 kr.

MAGYAR JÁTEKSZINI JUTALMAZOTT FELELETEK, a' m. tud. társaságnak ezen kérdésére: Miképen lehetne a' magyar játékszint Budapesten állandóan megállapítani? (Fáy', Kállay' és Jakab' feleleteik.) Ára közép pap. 36. kr. Postapap. 48 kr.

EREDETI JÁTEKSZIN. Hét kötet n12r. kötve 4 ft 33 kr. cp.

KÜLFÖLDI JÁTEKSZIN. — 17 kötet n12r. kötve 8 ft 38 kr. cp. (Egyenként is megvehető).

KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. Első kötet. Poetai munkái, n. 12rét. kötve postapap. 1 ft 36 kr, nyomt. pap. 1 ft 12 kr.

PHILOSOPHIAI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság. *Első kötet*. N8r. kötve postapap. 1 ft, közép pap. 45 kr cp.

VEZÉRKÖNYV AZ ELEMÍ NEVELÉS ÉS TANÍTÁSRA, vallási különbség nélkül minden tanítók' 's tanulók' számára. Másodrendű koszoruzott pályamunka. Irta *Warga János*. n8r. *Első kötet*. Az elemi nevelés' alapvonatai. Ára a' fali olvasó táblákkal 50 kr cp.

Fali ABC és Olvasó táblák prof. *Warga Jánostól*. 5 ív egész réthben, 20 kr cp.

A' FELSŐBB ANALYSIS' ELEMELI. Irta *Győry Sándor*. Első füzet. n4r. Szép nyomt. pap. és kötve 1 ft 30 kr cp.

A' TERMÉSZETES SZÁMOK' LOGARITHMAI, ltól 108000-ig. Szorkezteté *Babbage Károly*, Stereotyp-harmadik kiadás, *Nagy Károly* m. t. t. l. tag' ügyelése alatt. XIV és 202 lap. London, a' m. tud. társ. költségével. 1834. n. 8r. Ára: magyar, angol, és német bevezetéssel, zöld papirosra 5 ft, sárgán 4 ft. 45 kr., fejezen 4 ft; két nyelven (t. i. magyar és angol v. német) zöld pap. 4 ft. 30 kr., sárgán 4 ft 15 kr., fejezen 3 ft 40 kr. cp.

FENYÍTŐ TÖRVÉNYSZÉKI MAGYAR TÖRVÉNY. Irta *Szlemenics Pál*. n8r. kötve 1 ft 12 kr cp.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. tud. társaság. 1. kötet: Toppercer és Csorba: A' Pokolvarról n8r. k. 48 kr.

SEBÉSZSÉG, melyet előadási kézikönyvül kiadott doctor Chelius, heidelbergi professor. Fordítá *Bugát Pál* és *Smalkovics M.* Három kötet. a' műszavak' deéknémet-magyar és magyar-német-deák gyűjteményével. n8r. Mindenik kötet' ára külön 1 fi. 40 kr. cp.

FABINI JÁNOS' TANÍTMÁNYA A' SZEMBETEGSÉGEKRŐL. Fordítá dr. *Vajnácz János*. n8r. csinos borítékba kötve 1 ft 36 kr. cp.

A' magyar tudós társaság' *alaprajza* és rendszabásai. 27. 1. 4r. fűzve 12 kr. cp.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
XXVI. Lebediás, (vége). KÁLLAY FERENCZ.	335
XXVII. Az újabb csillagképek. LUGOSSY JÓZSEF.	350
XXVIII. A' föld' korairól. SOLTÉSZ JÁNOS.	374
XXIX. Okleveles toldalék. LUCZENBACHER JÁNOS.	405

Értekezések' tartalma és mutatója az új
folyam' VII-dik kötetéhez.

L I T E R A T U R A.

FRANCZIA TÖRTÉNETIRÓK. Michelet.	197
CRITICAI SZEMLE.	

Történettudomány.

ARCHIBALD ALISON, History of Europe during the French revolution	206
MONTGAILLARD, Histoire de France	223

Életírás,

J. D. E. PREUSS, Friedrich der Grosse als Schrift- steller	225
---	-----

BIBLIOGRAPHIA	230
FRANCZIA ACADEMIA' ÜLÉSEI	233
IGAZÍTÁS	236

E' folyóírásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy ily 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, csak 5 fr. cp. leszen velin-pap. legfinomabb velinen pedig 6 ft 30 kr. cp. Postán 1 ft 36 krral drágább. A' megbízott könyvtáros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
Eggenberger József Pesten.
